

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 9 (20)

Київ – 2017

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р
Виходить один раз на рік

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.:(044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталія СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Любов ЛЕЩЕНКО	відповідальний секретар
Валентина БРАТКО	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. Ф. Бурлачук, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. І. Вишняк, д.соц. н., Інститут соціології НАН України
А. О. Малюк, к. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Злобіна, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
Н. В. Костенко, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
О. Д. Куценко, д. соц. н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
С. О. Макеєв, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
Т. О. Петрушина, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
В. С. Резнік, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
А. О. Ручка, д. філос. н., Інститут соціології НАН України
О. Г. Стегній, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
В. П. Степаненко, д. соц. н., Інститут соціології НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №6 від 19 вересня 2017 року.*

© Соціальні виміри суспільства, 2017
© Інститут соціології НАН України, 2017

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ**СУСПІЛЬСТВА**Збірник наукових
праць.**Випуск 9 (20)**Наукове фахове видання.
Внесено до Переліку
наукових фахових видань
України, наказ
МОН України № 747
від 13.07.2015 р.
ISSN 2078-6948

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Ю. Привалов, В. Казаков

Демократія і українська національна держава 11

О. СимончукКласовий розподіл населення України згідно
з європейською соціально-економічною класифікацією 22***О. Іваненко***

Загальна теорія в соціології: пошуки та спроби створення 34

О. Вирова

Globalisation: pros and cons 49

В. Бурлачук

Подія та символічний порядок 55

В. Пилипенко, Ю. Сапелкін

Політична модернізація в дзеркалі теорії і практики 65

О. Іваненко, В. КазаковМетатеорія та парадигми соціальних конфліктів:
від Дж. Рітцера до П. Гедстрьома 87

В. Резнік

Легітимація на основі символічного насильства:
концептуалізація П. Бурдьє 97

В.Пилипенко

Насильство та генеза соціального порядку:
інституційні концептуалізації М.Олсона та Д.Норта 111

I. Pribytkova

Post-soviet migration transition in Ukraine:
Migration behaviour, humanitarian safety,
Human rights protection 123

О. Ivashchenko

Post-Soviet Ukraine's way of market transition:
overcoming inherited socio-economic obstacles
and ideological traps 135

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

В. Смакота

Мегатренди формування гуманітарного потенціалу
економічного розвитку сучасного суспільства 143

В. Буткалюк

Соціально-економічна нерівність
як бар'єр людського розвитку 155

Н. Толстих

Економічні трансформації в оцінках
найманих працівників України 165

А. Ручка, В. Танчер

Багатокультурність як проблема
і ресурс суспільного розвитку 179

V. Stepanenko

Ukraine's language policy under the challenges of war 196

О.Злобіна

Соціальна напруженість в умовах
суспільних трансформацій: нові підходи
до інтерпретації емпіричних даних 214

Л. Сकोкова

Культурні практики у перспективі
«виробництва культури» 230

Н. Костенко

Участь у культурі: культурні техніки
й медіатизація емерджентних станів 254

Д. Матюхін

Концептуалізація поняття «стиль життя»
у соціологічній науці: основні наукові підходи 265

Г. Гірник

Ціннісні орієнтири у формуванні
та реалізації життєвих стратегій
українських освітніх мігрантів 277

Л. Бевзенко

Мережеві практики як медіатор
мікро- макrorівнів соціальної напруженості 285

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

М. Паращевін

Реалізація релігією функції соціальної ідентифікації
в сучасному українському суспільстві 298

Н. Бойко

Концептуальні засади медійної
та інформаційної грамотності (MIL) в епоху Інтернет 312

І. Шевель

Використання новітніх методів збору та аналізу
соціологічних досліджень соціокультурних процесів ... 325

<i>О. Беленок, А. Бова</i> Студентська молодь міста Києва: ресурси, монетарні тактики і стратегії успіху	336
<i>О. Стукал</i> Грані толерантності українського соціуму	361
<i>В. Гусак</i> Трансформація соціального типу особистості в праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капитализму»	370
<i>Г. Чепурко, Н. Соболева</i> Самооцінка стану здоров'я населенням України	382
<i>М. Кухта</i> Активні життєві стратегії як чинник збереження здоров'я в похилому віці	400
<i>Н. Власова</i> Інституціональні ознаки фізичної культури та спорту ...	414

Contents

CHAPTER ONE

<i>Yu. Pryvalov, V. Kazakov</i> Democracy and Ukrainian national state	11
<i>O. Simonchuk</i> Class distribution of Ukraine's population in accordance with the European Socio-economic Classification (EseC)	22
<i>O. Ivanenko</i> The search for and attempts to create a general theory in sociology	34
<i>O. Burova</i> Globalisation: Pros and cons	49
<i>V. Burlachuk</i> The event and the symbolic order	55
<i>V. Pylypenko, Yu. Sapelkin</i> Political modernisation as reflected in the mirror of theory and practice	65
<i>O. Ivanenko, V. Kazakov</i> The metatheory and paradigms of social conflicts: from G. Ritzer to P. Hedström	87

<i>V. Reznik</i>	
Legitimation on the basis of symbolic violence: P. Bourdieu's conceptualisation	97
<i>V. Pylypenko</i>	
Violence and genesis of social order: M. Olson's and D. North's institutional conceptualisations	111
<i>I. Pribytkova</i>	
Post-Soviet migration transition in Ukraine: Migration behaviour, humanitarian safety, human rights protection	123
<i>O. Ivashchenko</i>	
Post-Soviet Ukraine's way of market transition: Overcoming inherited socio-economic obstacles and ideological traps	135

CHAPTER TWO

<i>V. Smakota</i>	
Mega-trends that form the humanitarian potential for economic development of present-day society	143
<i>V. Butkaliuk</i>	
Socio-economic inequality as an impediment to human development	155
<i>N. Tolstykh</i>	
Economic transformations as perceived by Ukrainian employees	165
<i>A. Ruchka, V. Tancher</i>	
Multiculturalism as a challenge and a resource for societal development	179
<i>V. Stepanenko</i>	
Ukraine's language policy under the challenges of war	196

<i>O. Zlobina</i>	
Social tensions under societal transformations: New approaches to interpreting empirical data	214
<i>L. Skokova</i>	
Cultural practices from “the production of culture perspective”	230
<i>N. Kostenko</i>	
Cultural participation: Cultural techniques and mediatisation of emergent states	254
<i>D. Matiukhin</i>	
Basic sociological approaches to the conceptualisation of lifestyle	265
<i>H. Hirnyk</i>	
Value orientations conducive to shaping and implementing life strategies of Ukrainian students studying abroad	277
<i>L. Bevzenko</i>	
Social networking practices as a mediator between the micro- and macro-levels of social tension	285

CHAPTER THREE

<i>M. Parashchevin</i>	
How does religion fulfill the function of social identification in today’s Ukrainian society?	298
<i>N. Boiko</i>	
Conceptual bases for media and information literacy (MIL) in the Internet age	312

<i>O. Belenok, A. Bova</i> Kyivan universities' students: Resources, monetary tactics and success strategies	336
<i>O. Stukal</i> Distinctive features of tolerance in today's Ukrainian society.....	361
<i>V. Husak</i> The transformation of a social personality type described in M. Weber's work "The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism"	370
<i>G. Chepurko, N. Soboleva</i> The current state of health of Ukraine's population	382
<i>M. Kukhta</i> Active life strategies as a factor for maintaining good health at an advanced age	400
<i>N. Vlasova</i> Institutional attributes of physical culture and sport	414

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316.334.3

Ю. Привалов,
кандидат філософських наук;
В. Казаков,
кандидат соціологічних наук

ДЕМОКРАТІЯ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА

У статті аналізуються взаємовідносини демократії і української національної держави, які априорі в суспільстві можуть розглядатись як демократичні, що, на думку авторів, неприпустимо і для неї небезпечно. Останнє, наприклад, проявляється у використанні правлячим класом мобілізаційного потенціалу етнонаціоналізму для будівництва національної держави при домінуванні в дилемі «демократія–держави» останнього на шкоду демократії.

Ключові слова: демократія, держава, авторитаризм, нація, еліта, національна держава, політична нація, націоналізм, національна демократія.

В статье анализируются взаимоотношения демократии и украинского национального государства, которые априори могут в обществе рассматриваться как демократические, что, с точки зрения авторов, недопустимо и для него опасно. Последнее, например, проявляется в использовании правящим классом мобилизационного потенциала этнонационализма для строительства национального государства при доминировании в дилемме «демократия–государство» последнего в ущерб демократии.

Ключевые слова: демократия, государство, авторитаризм, нация, элита, национальное государство, политическая нация, национализм, национальная демократия.

This article analyses the relationship between democracy and the Ukrainian national state, which a priori in society can be assumed as democratic, that from the authors' perspective is unacceptable and dangerous. The latter, for example, appears in using by ruling class the mobilization potential of ethnic nationalism in order to build a national state with the dominance of the "state" in a

dilemma “democracy-the state”, which is quite harmful for the democracy.

Keywords: *democracy, state, authoritarianism, nation, elite, nationalstate, politicalnation, nationalism, nationaldemocracy.*

Як відзначають політики і вчені, після здобуття Україною незалежності, вона, по-перше, потрапила в ряд «пасток» або «капканів», у т.ч. романтизму (Н. Паніна, В. Звиглянич та ін.). По-друге, конкретні «пастки» стали однією з причин перманентної і, по суті, тотальної системної кризи, що розгорнулася в країні й проявляється в різних своїх формах у різних сферах життєдіяльності держави і суспільства. По-третє, політика різних суб'єктів влади, включаючи різні державні інститути, політичну еліту й опозицію, є багато в чому неадекватною і малоефективною щодо численних сучасних викликів і ризиків.

Для дослідників така ситуація породжує численні наукові проблеми, що вимагають вирішення. Серед них, як вбачається, найбільш актуальним є питання про методологію аналізу соціальних змін і соціальних конфліктів включно із новим типом соціальних революцій, які визначаються як «оксамитові».

У рамках соціології конфлікту (і соціології революції) сьогодні досить широко поширена думка, що аналіз різних конфліктів, які виникають у процесах реформування або революційної зміни суспільства, вимагає відповіді на три основні запитання: що? Навіщо? І як? Так, наприклад, І. Клямкін зазначає: «Реформування будь-якої суспільної системи передбачає відповідь на три питання: по-перше, що ми реформуємо, по-друге, навіщо ми це робимо, в ім'я чого, заради яких цілей і результатів і, по-третє, як це робити» [1, с. 291].

На нашу думку, І. Клямкін недооцінює значущість четвертого запитання і відповіді на нього: хто? Точніше: хто і що реформує? Хто і навіщо, заради яких цілей і результатів змінює суспільство? Хто і як це робить? Такий підхід неодмінно вимагає звернення до історії виникнення сучасної незалежної і суверенної України, встановлення соціальних рушійних і домінуючих сил цього процесу, їх цілей, завдань і мотивів поведінки, а також об'єктивних чи реальних

наслідків. Більш схематично і коротко: необхідно встановити характер змін або подій, що відбулися і відбуваються в Україні за роки її незалежності.

Автори розуміють, що вирішення цієї проблеми в невеликій за обсягом статті неможливо, тому вони обмежуються лише періодом 1989-2004 рр. з виділенням тільки кількох аспектів процесу пострадянської трансформації. На наш погляд, саме в цей період виникло й багато протиріч і проблем («пасток»), які перешкоджають ефективному розвитку суспільства і держави і в подальшому якісно ускладнилися і поглибилися. Серед їх взаємозв'язаного різноманіття, можна виділити кілька основних, які в своїй конкретності і реальності приймають різні форми. Спрощуючи і схематизуючи, серед різних соціально-політичних сил, класів і соціальних груп, які беруть активну участь у подіях 1989–2004 рр., можна виділити дві основні. Перша група, в основному і головному, орієнтована на демократію, а конкретніше, на демократизацію суспільства та держави. Друга група орієнтована, в основному, на побудову незалежної суверенної держави України.

У початковий період подій 1989-2004 рр. вирішення цих двох якісно різних завдань багатьом уявлялося, якщо не тотожним, ідентичним, то багато в чому тісно взаємозв'язаним або перетинаючим. Для такого погляду існували вагомі підстави, тому що, об'єктивно, звільнення від адміністративно-командного диктату союзного центру і завоювання суверенних прав для незалежної держави Україна в той конкретний момент історичного часу було елементом процесу демократизації.

Саме в рамках цієї думки і виникла одна з «пасток» для українського суспільства. До незалежності суверенної України вона була лише потенційною, але після досягнення незалежності – перетворилася в реальну. Власне, цю «пастку» можна, спрощуючи і схематизуючи, виразити як дилему або опозицію «демократія-держава». Ця дилема значно ускладнюється, якщо до неї включити різні варіанти відповідей на питання: «Демократія яка і для кого?», «Держава, яка і яких соціально-класових груп?» і т.д.

Ця дилема в науковому плані може бути визначена як проблема «демократія–держава». Як у політиці, так і в науці, вона приймає найрізноманітніші ускладнені й більш конкретні форми з акцентуванням у ній на тих чи інших її аспектах. У політиці її одним з перших підняв у специфічній, але найбільш відомій і популярній, формі Л. Кучма. Як зазначають М. Михальченко і В. Андрущенко, він емоційно сформулював, перебуваючи ще на посаді прем'єр-міністра країни, питання: «Так яке ж суспільство ми будемо?!» Відповіді на це питання народ не почув ні тоді, ні після», – стверджували вони в 1996 р. [5, с. 186].

Одними з перших, імовірно, у рамках науки цю проблему в 1993 р. підняли, причому також у специфічній формі, Н. Паніна і Є. Головаха. Зокрема вони вказували, що без вирішення проблеми національно-державного будівництва «Україна ризикує породити і власний «Союз Суверенних Держав», і нелюбий усіма «Центр», і «сепаратистські налаштовані околиці» [8, с. 88].

Отже, можна зауважити, що вони зафіксували, по-перше, потенційну можливість формування в Україні не демократії західного типу, а певних її форм, які визначаються як «керувана», «усічена» демократія і т.д. По-друге, вони припускали, що в рамках форм таких «неповних» або «неповноцінних» демократій можливе виникнення на околицях країни сепаратизму. Для цього невирішеність зазначеної проблеми «демократія–держава» не тільки умова і підґрунтя свого виникнення (об'єктивність), але і спровокований (державою) мотив (суб'єктивність) для організації та мобілізації. По-третє, слід зважати на те, що Паніна і Головаха, по суті, вказують на ускладнення аналізованої проблеми «демократія–держава» при акцентуванні в другій її частині на «національному» характері держави і на його «будівництві». При такому підході у формулі «демократія–держава» відбувається збільшення ролі і значущості держави й її домінування над демократією, а їхні взаємини, як мінімум, з симетричних стають асиметричними. Точніше і конкретніше, увага акцентується не на демократичній державі, а на державі національній, яка лише апріорі, лише потенційно мається на увазі як демократична.

У цьому плані цікава інтерпретація окремих ідей німецького філософа, правознавця і соціолога К. Шмітта А. Медушевським (Інститут російської історії РАН). Так, А. Медушевський звертає увагу на твердження Шмітта про те, що кожна епоха в розвитку державної і політичної думки «має ряд таких уявлень, які сприймаються масами (і, як вважають автори цієї статті, не тільки ними) як очевидні, що не потребують доказів істини, що стають у результаті цього об'єктом міфологізації і маніпулювання» [4, с. 80]. Шмітт, власне, писав про демократію як форму правління, а точніше, про переконання «у цінності демократії як форми правління, що створює оптимальні умови для вираження волі народу в політиці та управлінні державою» [4, с. 81]. Але саме такий підхід ученого (його логіка) сьогодні може бути використаний при розумінні не тільки демократії, а й національної держави в Україні. Шмітт, зокрема, пояснює, в чому полягає «пастка» для суспільства в розумінні «національної держави» (у його аналізі «демократії») і її небезпека.

Власне, про це (небезпеку для суспільства) пише і А. Медушевський, маючи на увазі тезу, сформульовану в різній формі багатьма представниками ліберальної політичної думки від Ш.-Л. Монтеск'є і А. Токвіля до М. Вебера і М. Острогорського. Вони піддавали критиці поняття «народ», а Шмітт, зокрема, і поняття «демократії» (у цій статті поняття «національна держава» – *уточнення авт.*).

Медушевський, узагальнюючи ці висновки, але зберігаючи їх конкретну логіку і загальний висновок, зауважує щодо демократії таке: «Ідеал демократії як безпосереднього правління народу (народного суверенітету) з цього погляду (тобто очевидності, що потребує доказів істини – уточнення авт.) є небезпечною метафізичною абстракцією, яка на ділі веде до тотального панування групи або одного правителя від імені всього народу, а отже встановлення режиму абсолютної тиранії» [4, с. 81–82]. Далі вчений, продовжуючи й узагальнюючи, висловлює думку, що у рамках концепції народного суверенітету, наприклад, залишилася невирішеною, й по суті, нерозв'язаною «проблема розмежування справжньої і несправжньої народної волі, а також кажучи

мовою Французької революції визначення (точніше, проблема визначення уточнення авторів) того, хто такі «друзі народу» і хто «вороги народу» [4, с. 82]. Іншими словами, просто і коротко: «А судді хто?». Багато відповідей на це запитання (наприклад, у прагматизмі і марксизмі) виявляються неповними, недостатніми і часто, як показує сама практика, багато в чому неадекватними. До будь-яких відповідей на це запитання (мораль, інтереси і т.д.) можна використовувати будь-які епітети – «помилкова», «аморальна» та ін.

У рамках такого підходу виявляється, що ця *небезпека* особливо проявляється під час «будівництва» держави при наголосі на будівництві не демократичної держави, а національної держави, тобто при домінуванні останньої у формулі «демократія–держава». При обмеженні демократії, недооцінці її ролі і значення, ігнорування її або взагалі відмови від неї, стає можливим виникнення в країні різних форм авторитаризму.

Власне, про такий можливий варіант неодноразово писали Головаха і Паніна. Так, Паніна ще в 1993 р. у своїй праці «Ставлення до політики, владних структур і політичних лідерів» стверджувала: «Там, де структурами влади не захищені права і інтереси кожної окремої людини, створюється психологічний ґрунт готовності до масового стихійного протистояння владі, або до формування недемократичного (авторитарного) режиму правління» [8, с. 20]. Пізніше в своїй книжці «Соціальне безумство: історія, теорія і сучасна практика» (1994) Головаха і Паніна підтвердили існування суперечності «між демократичними цілями розвитку і тоталітарно-репресивними засобами їх досягнення», або протиріччя між свободою як метою і придушенням свободи, як засобом її досягнення» [1, с. 135]. У більш узагальненому і абстрактному варіанті йдеться про *суперечність (або протиріччя?)* між демократією і державою.

Із викладеного можна зробити кілька узагальнень і висновків. По-перше, такі складні феномени і категорії, що їх відображають, такі, як демократія, народ, держава, національна держава та ін., не можуть оцінюватися, розумітися і визначатися, як очевидні, і потребують свого обґрунтування і доказів істинності.

По-друге, розглянута в статті опозиція «демократія–держава» має, за Медушевським, більш абстрактну і узагальнену форму свого прояву. Вона виникає на основі поділу або розмежування суспільства і держави, відділення влади від суспільства, а різноманітні взаємини суспільства і держави можуть існувати у різних формах – конфлікту між ними, їх інтеграції, встановлення рівноваги і т.д.

По-третє, така опозиція може, як уже зазначалося, у різних формах значно конкретизуватись і ускладнюватись цим. Вона, наприклад, може виявлятися в дилемі «громадянське суспільство – держава», «громадяни (демократія) – піддані (держава)», «політична (громадянська) – етнічна ідентичність (нація)», а також в інших формах. Останні з наведених форм опозицій (дилема, проблема) аналізуються в своїх більш конкретних і різноманітних формах, зокрема у статті В. Степаненко «Етнос–демос–поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні» (2002). У найбільш простій формі одна з «методологічних пасток» стосується *«протиставлення (виділено нами) етнічного та громадянського розуміння нації»* [7, с. 104]. І далі – на цій основі виникають «міркування про несумісність принципів індивідуальної свободи і ліберальних цінностей з принципами національної приналежності» [7, с. 104].

Отже, існує несумісність (опозиція, дилема) між демократією і етнічним (не політичним, а громадянським) розумінням нації. Ця дилема набуває у Степаненка форму більш конкретних запитань: «Наскільки і на якій підставі сумісні процеси ... націєтворення та демократичного розвитку в Україні? Якою мірою український націоналізм містить у собі демократичний потенціал (якщо містить)? Які перспективи розвитку та формування української громадянської нації? І, нарешті, якщо логіки національно-державного будівництва і формування демократії в Україні конфліктують, як може бути вдосконалена етнополітика як стратегія демократичної консолідації українського суспільства?» [7, с. 105]. Далі Степаненко формулює цю дилему в формі ще конкретнішого запитання. «Виникає одна з найбільш складних проблем соціетальної трансформації в Україні: як об'єднати

процеси націєтворення та розвитку національної держави з формуванням багатонаціонального суспільства, і яким чином (і в яких конкретних формах) можуть співіснувати стратегії формування української модерної нації і забезпечення можливостей для відтворення етнокультурних ідентичностей «нетитульних» етнічних громад України?» [7, с. 110].

Треба особливо відмітити цей аспект ситуації, що склалася в Україні, який фіксує Степаненко. В умовах ослаблення держави (2002 р.) і існування нерозвиненого громадянського суспільства «прагматичні національні еліти досить успішно використовували мобілізаційний потенціал націоналізму і реальні загрози культурно-етнічним ідентичностям різних спільнот для затвердження і *легітимації* своєї політичної влади» [7, с. 107]. Кажучи простіше: до влади в українській державі прийшли «національні еліти». Останні реалізовували політику «адміністративної українізації», за що піддавалися абсолютно справедливій критиці.

Нарешті Степаненко приходять до висновку: «надмірне адміністративно централізоване врегулювання процесів етнічних відносин в Україні, безвідповідальна політична маніпуляція цими процесами з боку політичного істеблішменту (особливо в періоди виборчих кампаній) і «технологізація» етнополітичного менеджменту відтворюють латентний розкол суспільства за етнічно-регіональними і мовними ознаками, а отже, ускладнюють процеси демократичної консолідації українського соціуму» [7, с. 119]. Отже, Степаненко фіксує певну тенденцію перетворення націоналізму (не демократії, лібералізму і т.д.) в ідеологію і практику «національної еліти» країни («верхів»). На цю ж тенденцію вказують і багато інших українських соціологів. Так, наприклад, у 2003 р. І. Кононов стверджував: «З огляду на обставини розвалу СРСР і приходу нинішнього правлячого класу України до влади, етнонаціоналізм різного ступеня інтенсивності став нормальним рефлексом останнього» [3, с. 74]. У свою чергу, Головаха зазначає, що найбільш організована нова українська еліта сформувалася «навколо ідеї пріоритетності зміцнення національної державності» [2, с. 55].

Дещо в іншій формі зазначена тенденція та її небезпека були усвідомлені й окремими політиками з табору націонал-

демократії. Так, В. Філенко, Т. Стецьків і Т. Чорновіл у 2001 р. (саме тоді – народні депутати Верховної Ради України) у своїй спільній праці, опублікованій в інформаційно-аналітичному тижневику «Дзеркало тижня», писали, пояснюючи ситуацію, що склалася в країні: «Ми написали чіткі гасла **незалежності і демократії** (виділено авторами) на своїх прапорах і почали боротися за їхнє торжество в Україні. Для когось тоді важливішою була незалежність, для когось – демократія. За великим рахунком, все це злилося в один загальний національно-демократичний рух» [9, с. 8]. І далі більш конкретно вони стверджують: «демократи після 24 серпня 1991 року **заговорили про будівництво держави, що суперечило їх природі** (виділено авторами). Вони мали б говорити про побудову громадянського суспільства. Однак інакше саме тоді говорити не могли, оскільки в Україні державних інститутів як атрибутів незалежності ще практично не існувало. Це **протиріччя** (виділено авторами) створило ідеологічну основу для майбутньої влади посткомуністичної бюрократії» [9, с. 8].

Треба зазначити, що ці політики, по суті, критикували українську націонал-демократію, для якої «важливішою була незалежність», а не демократія. Ця критика, по-перше, виявляється в твердженні про те, що компроміс, на який пішли «старі» націонал-демократи з номенклатурою і чиновництвом, утворив систему олігархії. При її пануванні реформи в країні, якщо і проводилися, то в інтересах вузького прошарку державних чиновників і псевдобізнесменів, які багатіли за рахунок перерозподілу державної власності, привілейованої приватизації. «Внаслідок цього в країні відбулася тотальна тінізація економіки. А це, у свою чергу, продиктувало пріоритет приватних неформально-кулуарних стосунків бізнесу з владою над силою закону. Тим самим українська незалежність, маючи всі зовнішні атрибути, на десятому році існування в умовах паперової демократії, де панує олігархія, опинилася під цілком реальною загрозою» [9, с. 8]. Інакше кажучи, національні демократи («старі»), які боролися за українську незалежність, своєю політикою поставили її під цілком реальні загрози.

По-друге, у порядку критики «старої» націонал-демократії зазначені політики пропонують розробити і реалізувати принципово нову комплексну програму «політико-правових і соціально-економічних реформ в країні. Справжніх реформ, а не їх імітації, які з незначними винятками, проводилися в Україні десять років» [9, с. 8]. Це повинна бути нова політика, політика для всіх. «Саме політика для всіх, для переважної більшості народу повинна стати гаслом *нового національно-демократичного руху (виділено авторами)* в Україні. У результаті здійснення *нового курсу (виділено авторами)* соціально-економічна палітра населення має стати принципово іншою, співвідношення трьох його нинішніх частин повинно кардинально змінитися» [9, с. 8].

Ще одну, близьку зазначеним вище, тенденцію, що яскраво проявилася спочатку в Західній Україні, зафіксувала в 1993 р. Паніна. З її погляду, у цій частині країни стала відбуватися трансформація послідовних антиімперських настроїв у радикальне неприйняття поширення «московського впливу» в Україні [8, с. 87]. Дещо по-іншому можна сказати: антиімперіалізм в Україні став трансформуватися в націоналізм, а, точніше, антиімперіалізм, як форма ідеології і практики демократичних перетворень, почав трансформуватися в націоналізм.

Узагальнюючи викладене, в якості висновку можна запропонувати гіпотезу: при реальному будівництві української національної держави, при використанні правлячим класом мобілізаційного та організаційного потенціалу етнонаціоналізму в період 1989-2004 рр. відбулися якісні зміни в дилемі взаємин «демократія–держави». Вони з симетричних і взаємозумовлених перетворилися в асиметричні при домінуванні держави і акцентуванні її етнонаціонального характеру. Отже, у цей час стали викристалізовуватися дві тенденції. По-перше, зміцнюється процес перетворення держави на авторитарну, що і стало однією з причин «помаранчевої революції». По-друге, відбувається перетворення української національної держави в переважно моноетнічну при зростаючій ролі українського націоналізму (включаючи інтегральний).

Література

1. *Головаха Є.І.* Соціальне безумство: історія, теорія і сучасна практика / *Є.І.Головаха, Н.В. Паніна.* — К.: Абрис, 1994. — 168 с.
2. *Головаха Є.І.* Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / *Є.І.Головаха* // Київ, Ін-т соціології НАН України, 1996. — 143 с.
3. *Кононов Ілля.* Донбас: етнічні характеристики регіону / *Ілля Кононов* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 2. — С.72—97.
4. *Медушевский А.Н.* Что такое мнимый конституционализм? / *А.Н. Медушевский* // Социологические исследования. — 1994. — № 2. — С. 71— 86.
5. *Михальченко М.И., Андрущенко В.П.* Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991–1995 / *М.И.Михальченко, В.П.Андрущенко.* — К.: Укр. Центр духовной культуры, 1996. — 512 с.
6. Социализм: между прошлым и будущим / Ред.-сост. *В.П. Киселев, И.М. Клямкин.* — М.: Прогресс, 1989. — 424 с.
7. *Степаненко Віктор.* Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні / *Віктор Степаненко* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 102— 120.
8. *Паніна Н.В.* Вибрані праці з соціології: У трьох томах / *Н.В. Паніна* // Том III. Соціологія політики, національних відносин, громадської думки і соціальна психіатрія. Упоряд. і ред. *Є. І. Головаха.* — К.: Інститут соціології НАН України, 2012. — 328 с.
9. *Філенко Володимир.* Яку Україну ми отримали / *Володимир Філенко, Тарас Стецьків, Тарас Чорновіл* // Дзеркало тижня. — 2001. — № 32–33. — 23 серпня. — С.8.

КЛАСОВИЙ РОЗПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗГІДНО З ЄВРОПЕЙСЬКОЮ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЮ КЛАСИФІКАЦІЄЮ

У міжнародних соціологічних дослідженнях використовують новий інструмент визначення соціального класу – Європейську соціально-економічну класифікацію. У статті викладено історію створення цієї класифікації, її концептуальні й операціональні підстави, описано класові категорії і варіанти їх групування, а також проаналізовано порівняльні результати розподілу класових позицій в Україні, низці країн Східної та Західної Європи на підставі масивів Європейського соціально-го дослідження 2004–2012 років.

Ключові слова: соціальний клас, Європейська соціально-економічна класифікація, розподіл класових позицій.

В международных социологических исследованиях используют новый инструмент определения социального класса – Европейскую социально-экономическую классификацию. В статье излагаются история создания этой классификации, ее концептуальные и операциональные основания, дается описание классовых категорий и вариантов их группировки, а также анализируются сравнительные результаты распределения классовых позиций в Украине, ряде стран Восточной и Западной Европы на основании массивов Европейского социального исследования 2004–2012 годов.

Ключевые слова: социальный класс, Европейская социально-экономическая классификация, распределение классовых позиций.

Recent cross-national research projects have been applying a new measure of social class – the European Socio-economic Classification (ESeC). The paper examines the history of this classification, its conceptual and operational basis. It also gives a detailed description of class categories and their grouping options. Using the data of European Social Survey for the years 2004–2012, the author draws a comparison between the distribution of class positions in Ukraine and in countries of Eastern and Western Europe.

Keywords: social class, European Socio-economic Classification, distribution of class positions.

У сучасному класовому аналізі спостерігаються два тренди: реалізація дослідницьких проектів на основі теоретично та операціонально альтернативних класових схем (Дж. Голдторп, Е.О. Райт, Г. Еспін-Андерсен, М. Севідж, Д. Граскі)¹ і одночасне прагнення до використання єдиної методології визначення соціального класу (роль такого стандарту в класово-фокусованих дослідженнях останніми десятиліттями *де-факто* виконувала схема Голдторпа) [2]. Перший тренд був характерний для етапу, коли в соціології переважали стратифікаційні дослідження національного рівня, і європейські країни розробляли й використовували власні соціально-економічні класифікації. Другий тренд актуалізувався внаслідок постійного розширення Європейського Союзу і необхідності порівняльного моніторингу проблем соціальної нерівності (зокрема зв'язку між класовою структурою і життєвими шансами, такими як здоров'я, освіта, доходи). Це породило потребу в загальновизнаному єдиному інструментарії класового аналізу і значному збільшенні кількості порівняльних міжнародних соціальних проектів з єдиною методологією і дизайном вибірки.

Мету створити інструмент для адекватного порівняння зв'язку соціальної структури і життєвих шансів у різних країнах поставило перед собою Європейське статистичне агентство². У період 2000–2010 рр. створена за ініціативою Євростату група експертів розробила міжнародний стандарт визначення соціального класу – Європейську соціально-економічну класифікацію (European Socio-economic Classification — ESeC) [3]. Керівники групи розробників Д. Роуз і Е. Гарисон

¹ У міжнародних проектах (зокрема ESS) координатори рекомендують використовувати всі відомі класові схеми і надають можливості для їх конструювання (у масиви закладено ключові змінні про зайнятість респондента; у відкритому доступі є SPSS-синтаксиси для побудови альтернативних класових схем; напр., див.: [1]).

² Ця робота здійснювалась у рамках Програми статистичної гармонізації, завданням якої є розроблення набору основних змінних і класифікацій для використання в європейській і національних соціальних статистиках. У її рамках вже розробили низку стандартів, зокрема Міжнародний стандартний класифікатор занять (ISCO), Класифікатор видів економічної діяльності (NACE), Міжнародний класифікатор статусу зайнятості (ICSE), Міжнародний стандартний класифікатор освіти (ISCED) (див. веб-сторінки ILO та Eurostat).

рекомендують використовувати її як стандарт порівняльних міжнародних проектів у царині соціальних наук, зокрема Європейського соціального дослідження (European Social Survey – ESS), на базі якого було розроблено й валідизовано цю класифікацію. Окрім міжнародного застосування ESeC може стати прототипом для створення національної соціально-економічної класифікації в країнах, які не мають власного інструмента для цих цілей.

Далі подаємо опис теоретичних й операціональних засад Європейської соціально-економічної класифікації, її класових категорій і варіантів групування, а також проаналізуємо порівняльний розподіл ESeC-класів в Україні, низці країн Східної та Західної Європи на підставі масивів ESS 2004–2012 років.

Концептуальні засади. Роуз і Гарисон перед описом інструмента дають роз'яснення [3, с. 4–6], що термін «соціально-економічна класифікація» є просто описовим для різних класифікацій/схем/індексів, призначених для відображення соціальної стратифікації суспільства. Ці класифікації об'єднує ідея, що в суспільствах з ринковою економікою для формування соціальної нерівності фундаментальне значення має положення індивіда або групи на ринку, насамперед у професійному поділі праці. Оскільки професійну структуру розглядають як основу системи стратифікації, остільки заняття/професію використовують як головний індикатор соціального положення. При цьому ESeC є різновидом категоріальної класифікації, що поділяє населення на дискретне число категорій.

Концептуальною основою для ESeC виступає схема Дж. Голдторпа і його колег, znana як EGP-схема (схема Ериксона–Голдторпа–Портокаро)³. Роуз і Гарисон цей вибір пояснюють тим, що EGP-схема *де-факто* стала стандартним інструментом визначення соціального класу в більшості міжнародних досліджень і визнана як така, що має високу конструктивну валідність (у плані пояснення відмінностей у голосуванні, рівні освіти, стані здоров'я) і критеріальну (здатність виявляти класові відносини на підставі службових відносин і

³ Детальний виклад теоретичного обґрунтування EGP-схеми див.: [4; 5, с. 36–48].

трудового контракту) [4, с. 102]. Услід за EGP-схемою ESeC диференціює класові позиції на двох підставах: 1) за відносинами купівлі/продажу робочої сили виокремлюють три базові позиції: *роботодавці* (що купують робочу силу і мають контроль над нею), *самозайняті* (що не купують чужої праці, але й не продають своєї), *наймані працівники* (що продають свою працю роботодавцям і підлягають владі й контролю з їхнього боку); 2) основну увагу в схемі приділено поділу найманих працівників (у сучасних суспільствах вони становлять 80–90% економічно активного населення), що диференційовані за характером їхніх відносин із роботодавцем, регульованих згідно з трудовим контрактом або службовими відносинами [4]. *Трудовий контракт* передбачає відносно короткостроковий обмін зусиль на гроші, при цьому робота працівника здійснюється під наглядом роботодавця в обмін на оплату, відповідно до кількості виробленого продукту або витраченого часу. *Службові відносини* передбачають більш довгостроковий і різноманітний обмін наданих послуг на винагороду, що складається із заробітної плати і додаткових виплат, а також на такі елементи перспективи, як гарантії стабільної зайнятості, чітко визначені можливості кар'єрного просування, пенсійні права. Останніми десятиліттями дедалі більше працівників перебувають у *змішаних формах* відносин зайнятості з роботодавцем, які поєднують елементи трудового договору і службових відносин.

Далі для роз'яснення зв'язку різних груп найманих працівників із формою регуляції їхньої зайнятості Голдторп вирізнув два найважливіших виміри, які диференціюють роботу і потенційно створюють контрактні ризики з погляду роботодавців, — *складність контролю* (ступінь складності вимірювання кількості та якості виконуваної роботи) і *специфіка цінних людських якостей* (навички, компетентність і знання, що необхідні працівникам для виконання своєї роботи й, будучи перенесеними в іншу сферу діяльності, різною мірою зберігають/втрачають свою продуктивну цінність). ESeC-класи найманих розподіляються відповідно до чотирьох можливих поєднань цих вимірів.

Отже, у найбільш розгорнутому вигляді ESeC включає класи (див. табл. 1). У середині схеми локалізована дрібна

буржуазія, яку підрозділяють на галузевій підставі – на малих роботодавців і самозайнятих у сільському господарстві (*клас 5*) та в інших галузях (*клас 4*). Як і в EGP-схемі, велика буржуазія не представлена як окремий клас. Пояснюють це тим, що в ролі великих роботодавців дедалі частіше виступають організації, а не індивіди; вони малодоступні в перебігу масових опитувань; залучені не тільки до підприємницької, а й до управлінської діяльності, що зближує їх позиції з найманими менеджерами класу 1.

Решту класів складають наймані працівники, позиції яких диференційовано за формою контракту зайнятості. Верхні позиції ESeC посідають працівники, зайнятість яких регулюється службовими відносинами – представники так званого «саларіату» або «службового класу» (*класи 1 і 2*) – професіонали, менеджери та адміністратори, а також власники великого бізнесу. Ці заняття відрізняються високим ступенем складності контролю і специфіки людського капіталу. Службові відносини типові для класу 1 (юристи, лікарі, учені, викладачі ВНЗ, інженери, великі держчиновники, менеджери та власники) і в слабшій (модифікованій) формі представлені у класі 2 (шкільні вчителі, соціальні працівники, медсестри, пілоти, журналісти, а також середні менеджери і власники). Нижні позиції ESeC посідають працівники, відносини зайнятості яких побудовані на підставі трудового контракту. У чистому вигляді (коли взагалі відсутні проблеми складності контролю і специфіки людського капіталу) такий договір є типовим для напів- і некваліфікованих робітників (*клас 9*), наприклад, водіїв автомобілів, монтажників, операторів машин, прибиральників, вантажників, пакувальників. У модифікованих формах він характерний для кваліфікованих робітників, або технічних занять нижчого рівня, таких як слюсарі, сантехніки, малярі, водії локомотивів (*клас 8*), а також для працівників рутинної нефізичної праці — це заняття нижчого рівня зайнятості в офісах, магазинах та інших сферах послуг (продавці, провідники, працівники з догляду за дітьми та хворими, охоронці, оператори введення даних) (*клас 7*).

Для решти класів є характерною змішана форма контракту, причому зумовлювана різними причинами. Заняття *класу 3* (допоміжні працівники середнього рівня – секретарі, біб-

Таблиця 1

Класові категорії ESeC*

<i>ESeC-класи</i>	<i>Загальний термін</i>	<i>Вид контракту зайнятості</i>
(1) Великі роботодавці, професіонали, адміністратори та менеджери вищого рівня	Саларіат вищого рівня	Службові відносини
(2) Професіонали, адміністратори та менеджери нижчого рівня, а також супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	Саларіат нижчого рівня	Службові відносини (модифікований)
(3) Допоміжні заняття середнього рівня	Білокомірцеві працівники вищого рівня	Змішаний контракт
(4) Малі роботодавці та самозайняті працівники	Дрібна буржуазія або незалежні	–
(5) Роботодавці і самозайняті працівники в сільському господарстві	Дрібна буржуазія або незалежні	–
(6) Супервайзери і технічні спеціалісти нижчого рівня	Синьокомірцеві працівники вищого рівня	Змішаний контракт
(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі й офісної роботи	Білокомірцеві працівники нижчого рівня	Трудовий контракт (модифікований)
(8) Технічні заняття нижчого рівня	Кваліфіковані робітники	Трудовий контракт (модифікований)
(9) Рутинні заняття	Напів- і некваліфіковані робітники	Трудовий контракт

* Джерело: [3, табл. 1.1].

ліотекарі, товарознавці) зазвичай не вимагають особливої специфіки людського капіталу, але становлять певні труднощі для контролю (наприклад, вільний графік роботи, як у професіоналів і менеджерів, яким вони асистують). Такі заняття характеризуються багатьма елементами службових відносин, але часто не мають чітких перспектив кар'єри і збільшення винагороди, передбачаючи фіксовану зарплату. Працівники

класу 6 – супервайзери працівників фізичної праці (бригадири, майстри) та технічні спеціалісти нижчого рівня (установники телефонних ліній, виробники високоточних приладів, монтажники електроніки) – відрізняються протилежною комбінацією: чітка структура кар’єри, але відносно строгий контроль, жорсткий режим роботи й оплата відповідно до кількості відпрацьованих годин, подібно до їхніх підлеглих.

Операціоналізація ESeC передбачає чотири змінні, стандартно представлені у міжнародних проектах: «заняття», закодоване на рівні третього знаку на підставі ISCO88; «статус зайнятості», що диференціює категорії найманих працівників, роботодавців, самозайнятих і неоплачуваних сімейних працівників; «кількість найманих працівників», яка розрізняє великих і малих роботодавців за наявністю 10+ і 1–9 працівників відповідно; «позиція на ринку праці», що фіксує наявність/відсутність керівного статусу для розрізнення менеджерів–супервайзерів і працівників без функцій управління чи контролю. Авторами розроблено матрицю, де кожній комбінації цих змінних відповідає клас ESeC. (Інструкція, матриця і синтаксиси для конструювання класів доступні для користувачів на сайті проекту ESeC [<https://www.iser.essex.ac.uk/archives/ESeC/matrices-and-syntax>].)

Групування категорій ESeC. 9-класова версія ESeC може бути як агрегована, так і дезагрегована. До агрегованих версій звертаються або у зв’язку з дослідницькими цілями, або у разі відсутності в масиві певної інформації (наприклад, про статус зайнятості). ESeC можна звести до 6, 5 чи 3 класових категорій. Наприклад, у 3-класовій моделі 9 класів агрегуються так: класи 1 і 2 – саріат; 3, 4, 5 і 6 – проміжний клас; 7, 8 і 9 – робітничий клас. 9-класова схема може бути й дезагрегованою: якщо аналітикові необхідно ідентифікувати сільськогосподарських працівників окремо від інших, класи 8 і 9 слід підрозділити на 8a і 8b, 9a і 9b, де підкласи 8b і 9b призначені відповідно для кваліфікованих і некваліфікованих сільськогосподарських працівників.

Валідизація ESeC. Важливою частиною проекту зі створення нової класифікації була її валідизація у низці європейських країн (результати відповідних досліджень детально обговорені в: [3, part III, IV]). Ці результати показали, що

ESeC має належну як критеріальну валідність (тобто адекватно вимірює відносини зайнятості), так і конструктну (продемонструвавши в багатьох членах ЄС правдоподібні зв'язки з низкою ключових змінних – доходом, рівнем освіти і охорони здоров'я, ризиком безробіття, бідністю і депривацією), що стало підставою для висновку, що нова класифікація є адекватним інструментом для порівняльного класового аналізу. ESeC розроблена й валідизована для старих країн-членів ЄС, проте автори вважають виправданим її використання для порівняльних цілей і в країнах Східної та Центральної Європи [3, с. 276–280].

Класова структура порівнюваних країн згідно з ESeC. У наведеному нижче порівнянні класових позицій використано 9-класову версію ESeC, згруповану потім у 4 класи. За одиницю аналізу взято зайняте населення – респондентів, що мали на момент опитування оплачувану роботу. Емпіричною базою слугує об'єднаний масив чотирьох хвиль проекту ESS 2004–2012 рр. *Таблиця 2* містить дані 21 країни в агрегованому вигляді — середні показники щодо східно- і західно-європейських країн.

Згідно з ESeC, головні відмінності у класових портретах зайнятого населення постсоціалістичних і західних країн виявляються в розподілі позицій найманих працівників. Так, частка зарплату (класи 1 і 2) у постсоціалістичних країнах оцінюється в межах третини зайнятого населення – в Україні (36,8%), Росії (32,4%) і країнах Східної Європи (30,3%), що досить близько до середнього показника у західних країнах (36,5%). Проте цей усереднений показник радше маскує істотні відмінності всередині цього угруповання: питома вага зарплату в найрозвиненіших країнах Західної Європи (Нідерланди, Бельгія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Швейцарія, Велика Британія) становить 40–50%, що вдвічі більше, ніж у країнах Південної Європи (Іспанія, Португалія, Греція) – 19–24%. Та сама картина виявляється стосовно проміжного класу (класи 3 і 6): у постсоціалістичних країнах його частка сягає 13–15%, що близько до значень у Південній Європі (13–14%), але в півтора рази менше, ніж у розвинених західних країнах (21–28%). Натомість робітничий клас (класи 7, 8 і 9) у постсоціалістичних країнах (41–47%)

представлений майже так само, як в Іспанії та Португалії (40–51%), що вдвічі більше, ніж у розвинених країнах Західної Європи (20–37%). Окрім відмінностей за питомою вагою в багатьох країнах різняться і внутрішній склад робітничого класу: якщо в постсоціалістичних частки працівників технічних занять (клас 8) і занять у сфері послуг і торгівлі (клас 7) приблизно рівні, то в більшості розвинених країн Західної Європи співвідношення в 1,5–2 рази на користь занять класу 7.

Підбиваючи підсумок класового розподілу найманих працівників, для більшої виразності відмінностей розглянемо співвідношення середніх класів (саларіат і проміжний клас) і робітничого класу. В Україні це співвідношення становить 51% : 44%, у Росії – 48% : 45%, у країнах Східної Європи – 45% : 41%, тобто класові позиції середнього класу з невеликою різницею переважають над позиціями робітничого класу. У країнах Західної Європи навіть у середньому це співвідношення значно більше на користь середнього класу – 58% : 32%. Ще виразнішою є ця перевага в розвинених країнах: 80% : 20% – у Нідерландах, 65% : 27% – у Бельгії, Данії, Норвегії та Швейцарії. А от у Південній Європі спостерігається паритет позицій середнього і робітничого класів, як у постсоціалістичних країнах: 44% : 40% – в Іспанії, 34% : 34% – у Греції й навіть переважання позицій робітничого класу – 34% : 51% – у Португалії.

Істотні відмінності виявляються і за питомою вагою дрібної буржуазії (класи 4 і 5) серед зайнятого населення порівнюваних країн. Її частка в Україні (7,0%) та Росії (5,3%) вдвічі менша, ніж у середньому в країнах Східної Європи (14%), де, правда, частка дрібних роботодавців і самозайнятих не є рівномірною: у Польщі (17,3%) та Словаччині (11,3%) вона в 2,5 рази вища, ніж в Угорщині (7,9%) та Словенії (7,4%). Питома вага дрібної буржуазії відчутно варіює і в західних країнах: у найрозвиненіших вона становить 7–8%, а в країнах Південної Європи – 15–32%.

Зв'язок ESeC-класів і гендеру. Порівняння гендерного профілю класової структури України, Росії, низки східно- і західноєвропейських країн свідчить, що класові позиції, ідентифіковані відповідно до ESeC, гендерно сегреговані в усіх порівнюваних країнах (див. табл. 3). У саларіаті нижчого рівня

Таблиця 2

Класова структура зайнятого населення порівнюваних країн згідно з ESeC у 2004–2012 рр. (%)*

<i>Класи ESeC</i>	<i>Україна</i>	<i>Росія</i>	<i>Східно-європейські країни</i>	<i>Західно-європейські країни</i>
<i>Саларіат, у т.ч.:</i>	36,8	32,4	30,3	36,5
(1) Великі роботодавці, професіонали й менеджери вищого рівня	13,1	13,5	11,1	13,9
(2) Професіонали й менеджери нижчого рівня, супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	23,7	18,9	19,2	22,6
<i>Проміжний клас, у т.ч.:</i>	13,9	15,2	14,6	21,5
(3) Допоміжні заняття	6,5	7,6	7,8	11,3
(6) Супервайзери й технічні спеціалісти нижчого рівня	7,4	7,6	6,8	10,2
<i>Дрібна буржуазія, у т.ч.:</i>	7,0	5,3	14,0	10,3
(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	6,8	5,2	8,3	8,9
(5) Роботодавці та самозайняті в сільському господарстві	0,2	0,1	5,7	1,4
<i>Робітничий клас, у т.ч.:</i>	43,5	47,1	41,1	31,7
(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	11,3	13,8	9,8	10,4
(8) Технічні заняття нижчого рівня	12,2	13,9	12,8	7,8
(9) Рутинні заняття	20,0	19,4	18,5	13,5
<i>Усього</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
Кількість респондентів	3310	3966	11322	68462

* Дані розраховано для зайнятих респондентів ($m_{nactis}=1$). Дані України та Росії зважені на $dweight$, а східно- і західноєвропейських країн – на комбіновану $var\ weight_2=dweight*pweight$.

(клас 2) в 1,5–2 рази переважають жінки, а вищого рівня — чоловіки, але тільки в західних країнах, а в постсоціалістичних виявляється ґендерний паритет, що видається несподіваним (у EGP-схемі у верхньому службовому класі I чоловіки домінували в усіх країнах [5]). У проміжному класі позиції є ґендерно несиметричними: жінки у 5 разів частіше представлені в допоміжних заняттях середнього рівня (клас 3), а чоловіки – в 1,5–2 рази серед супервайзерів і технічних спеціалістів нижчого рівня (клас 6). Позиції дрібних робо-

давців і самозайнятих (класи 5 і 6) удвічі частіше посідають чоловіки. Робітничий клас у рамках ESeC є ґендерно неоднорідним: заняття нижчого рівня у сфері торгівлі, послуг та офісної роботи (клас 7) у 2–3 рази частіше є жіночими, а технічні (клас 8) більш як у 4 рази і рутинні (клас 9) у 1,5 рази (в постсоціалістичних країнах) частіше є чоловічими.

Таблиця 3

ґендерний профіль класової структури зайнятого населення порівнюваних країн згідно з ESeC у 2004–2012 рр. (%)*

Класи	Україна		Росія		Східно-європейські країни		Західно-європейські країни	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Саларіат, у т.ч.:	29,8	42,9	25,9	38,4	25,5	36,1	36,9	36,0
(1) Великі роботодавці, професіонали й менеджери вищого рівня	12,5	13,6	14,6	12,4	10,7	11,6	17,1	10,1
(2) Професіонали й менеджери нижчого рівня, супервайзери й технічні спеціалісти вищого рівня	17,3	29,3	11,3	26,0	14,8	24,5	19,8	25,9
Проміжний клас, у т.ч.:	11,7	15,8	11,9	18,5	12,3	17,3	18,5	25,1
(3) Допоміжні заняття	1,9	10,5	2,1	12,8	3,0	13,5	5,7	18,1
(6) Супервайзери й технічні спеціалісти нижчого рівня	9,8	5,3	9,8	5,7	9,3	3,8	12,8	7,0
Дрібна буржуазія, у т.ч.:	9,2	4,9	7,8	2,9	16,8	10,6	13,2	6,8
(4) Дрібні роботодавці та самозайняті працівники	8,9	4,8	7,7	2,8	10,6	5,5	11,2	6,1
(5) Роботодавці та самозайняті в сільському господарстві	0,3	0,1	0,1	0,1	6,2	5,1	2,0	0,7
Робітничий клас, у т.ч.:	49,3	36,5	54,4	40,2	45,3	36,1	31,5	32,0
(7) Заняття нижчого рівня у сфері послуг, торгівлі та офісної роботи	7,3	14,9	7,0	20,2	6,1	14,3	4,9	17,0
(8) Технічні заняття нижчого рівня	18,3	4,9	22,2	6,1	19,4	4,9	12,7	1,9
(9) Рутинні заняття	23,7	16,7	25,2	13,9	19,8	16,9	13,9	13,1
<i>Усього</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
Кількість респондентів	1554	1755	1919	2049	6133	5182	37327	31133

Висновки. ESeC є новим перспективним аналітичним інструментом, перевагами якого вважають концептуальну строгість (він різнобічніше обґрунтований, ніж більшість інструментів в царині соціальних наук), надійність (підтверджений результатами валідизаційних досліджень), доступність (сконструйований на підставі невеликої кількості гармонізованих змінних), широке охоплення різних груп населення (не тільки зайнятого, а й незайнятого населення), зручність для користувачів (всі похідні матриці та синтаксиси наявні у відкритому доступі). ESeC, безумовно, є для українських дослідників перспективним інструментом вимірювання соціального класу, перш за все в практиці міжнародних досліджень. Порівняльні дані свідчать про близькість профілів класових структур України, Росії та східноєвропейських країн. Водночас фіксуються принципові відмінності постсоціалістичних країн від розвинених країн Західної Європи: головним чином менша питома вага середніх класів (саларіату та проміжного класу) і поряд із тим висока частка робітничого класу, особливо індустріального (попри безперервне скорочення з 1990-х рр. його питома вага все ще більша, ніж у розвинених західних країнах). Слід зазначити також схожість ґендерних профілів класової структури порівнюваних постсоціалістичних країн.

Література

1. *Leiulfsrud H.* Social Class in Europe II: The European Social Survey 2002–2008 / H. Leiulfsrud, I. Bison, E. Solheim // NTNU Social Research in Trondheim & Department of Social Research : Official ESS Report. — Trento University, 2010.
2. *Симончук О.* Тематичні кластери сучасного класового аналізу / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 2. — С. 3–25.
3. *Social Class in Europe: An introduction to the European Socio-economic Classification* / D. Rose, E. Harrison (eds.). — L., N.Y. : Routledge, 2010. — 324 p.
4. *Goldthorpe J.* On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — P. 206–229.
5. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи и С. Макеева. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. — С. 33–104.

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ В СОЦІОЛОГІЇ: ПОШУКИ ТА СПРОБИ СТВОРЕННЯ

У статті йдеться про спроби створення загальної теорії в соціології, пошуки спільних засад і принципів організації теоретичного знання. Пояснюється складність дійти спільного результату, залишаючись своєрідним майданчиком інтелектуального змагання та критичних рефлексій для переосмислення старого досвіду і подальшого пошуку перспектив.

Ключові слова: соціологічне знання, соціальна теорія, синтез, метатеоретизування, мультипарадигмальність.

В статье идет речь о попытках создания общей теории в социологии, поисках общих оснований и принципов организации теоретического знания, а также разъясняются сложности движения к общему результату, оставаясь на этой своеобразной площадке интеллектуального соревнования и критических рефлексий для переосмысления старого опыта и дальнейшего поиска перспектив.

Ключевые слова: социологическое знание, социальная теория, синтез, метатеоретизирование, мультипарадигмальность.

The paper examines some attempts to create a general theory in sociology and find common basic principles for organising theoretical knowledge. The author also explains that sociology will encounter difficulties producing a common result as long as it remains a platform for intellectual competition and critical reflections, which are necessary to rethink the accumulated experience and continue the search for perspectives.

Keywords: sociological knowledge, social theory, synthesis, metatheorisation, multiparadigmality.

Відокремившись десь у середині XIX ст. від філософії, правознавства, економіки, і ставши самостійною, соціологія весь цей час намагається вивчити та пояснити причини і внутрішні механізми змін, що відбуваються в суспільстві. Її історія, що починалася на зорі індустріальної ери XIX ст. разом із розвитком буржуазно-демократичного суспільства,

зумовлена і детермінована його потребами, подальшим прогресом та поширенням, і, відповідно, супроводжувалася фундаментальними змінами в свідомості щодо економічної політики, виробництва, соціальних умов.

Назагал прийнято вважати, що у своєму становленні соціологія пройшла три етапи: доінституціональний період (усе те, що передувало ХХ ст.), період інституціоналізації й спеціалізації за дисциплінами і галузями та сучасний її період.

Сьогодні ми спостерігаємо, що процес уніфікації та інтеграції, тобто те, що прийнято називати глобалізацією, обґрунтовується та прискорюється соціальними теоріями, які дедалі більше тяжіють до ідеї універсальності. Це відсилає нас до старого, традиційного протиставлення «теоретична наука vs емпірична», «теорія vs дослідження», нагадуючи про дискусію Т. Парсонса і Р. Мертона на щорічній конференції Американської соціологічної асоціації 1947 р. [1, с. 164-168], коли закидалося, що акцентування уваги на теоретичному знанні означає відхід у бік чистих ідей та схоластичних поглядів, відрив від соціальної дійсності, конкретних соціальних фактів, відмову від необхідності емпіричних досліджень. Насправді, це не так, ба навіть навпаки. На думку польського соціолога П. Штомпки, «промоушен» теоретичного знання відбувався через те, що теорія шукала і, врешті решт, знайшла своє місце, стала необхідним та обов'язковим компонентом соціологічних досліджень, і її визнали в усіх галузях емпіричної соціології.

На його думку, ще до початку нового тисячоліття теорія соціології після довгих мандрів Північною Америкою почала повертатися до своєї колиски – Європи. Цю ідею підтримав Б. Тернер, зазначивши, що «європейська соціальна теорія, можливо, знову займе домінуючу позицію у світовому розвитку соціальної теорії» [2, с. 1-19].

Проблема кумуляції соціологічного знання

Існує думка, що теоретична наука апріорі кумулятивна. Так, зокрема вважає американський соціолог і політолог Ю. Ельстер. Перш за все, сьогодні вчені здатні пояснити значно більше фактів та явищ, аніж раніше. Чим краще телескоп, тим далі він бачить. По-друге, нові теорії спираються

на плечі попередніх, узагальнюючи їхні результати та пояснюючи, а при необхідності, відкидаючи невдалі спроби та хиби. У цьому сенсі кумулятивність знання також означає незворотність. Якщо у фізиці немає неоньютоніанців, то в економіці, філософії або соціології є неокейнсініанці, неомарксистичні, неофункціоналісти. Це – маргінальні угруповання (у позитивному сенсі), однак їхнє відродження не свідчить про кумулятивний характер соціальних наук, оскільки, на думку Ю. Ельстера, у царині соціальних наук, немає якихось більш або менш успішних теорій, маючи на увазі під теорією набір взаємопов'язаних універсальних положень, з яких можна отримати унікальні прогнози. Хоча в соціальних науках дійсно є теорії із великим потенціалом, жодна з них при перевірці на практиці не дає високого ступеня точності. Ю. Ельстер є прихильником теорії раціонального вибору Дж. Коулмена, хоча й критикує її, але використовує для обґрунтування широкого спектру соціальних ідей і вважає, що в сучасній соціальній думці сьогодні вона є домінуючою парадигмою [3, с. 199].

Розглядаючи глобальний світ із соціально-економічних позицій, Ю. Ельстер стверджує, що в основі соціальної науки загалом лежать не теорії, а механізми, тобто причинні моделі, що найчастіше зустрічаються, легко розпізнаються і запускаються в невизначених до того умовах та з попередньо невизначеними наслідками. Він наводить приклад з А. де Токвіля. Король пропонує податкові пільги дворянам, але не буржуазії, на що останні можуть відреагувати двоюко: або заздрістю до своїх суперників, або гнівом щодо короля. Навіть якщо неможливо передбачити, яка саме реакція настане, поведінці короля можна дати пояснення. Якщо король застосує репресивні заходи, малоімовірно, що вони викличуть протест серед підлеглих, оскільки репресії посилюють страх. Більш імовірно, що вони призведуть до бунтів, оскільки репресії посилять ненависть. Тобто, загалом результат є непередбачуваним, але якщо наслідком застосування репресій стануть бунти, можна зробити висновок, що другий варіант є домінуючим.

Проте, вважає автор, результати численних досліджень спростовують універсальний характер теорії Дж. Коулмена,

оскільки в більшості випадків люди порушують стандартну версію теорії раціонального вибору, і тут радше підтверджується теорія перспектив Д.Канемана–А.Тверські, яка обґрунтовує ірраціональний економічний вибір. Згідно з нею, люди схильні бачити закономірності та тенденції там, де їх насправді немає, керуватися радше низкою не пов'язаних між собою дивацтв, аніж послідовною логікою і здоровим глуздом чи приймати рішення, ґрунтуючись на цих хибних тенденціях та зв'язках [4].

Утім, Ю. Ельстер вважає, що соціальна наука має бути єдиною, використовувати на практиці один і той самий інструментарій. Економісти не повинні утримуватися від використання механізмів, розроблених істориками-дослідниками класичної давнини, так само, як соціологи мають враховувати спадщину філософської та соціальної думки.

Проект глобальної космополітичної соціології

Головним поворотним моментом у роздумах про домінуючу соціальну теорію сьогодні вважається світовий порядок і глобальні проблеми, через що і соціальна наука також має бути глобальною. Однак пошуки універсальної соціальної теорії, вважає німецький соціолог У. Бек, височіють над низинами глобальних трансформацій у світі (зміни клімату, фінансова криза, розвиток національних держав), і вони сьогодні є застарілими й провінційними. Застарілими, оскільки апріорі виключають те, що можна спостерігати емпірично або наочно. Провінційними, оскільки помилково абсолютизують напрям, історичний досвід і майбутні очікування від західної, тобто переважно європейської чи північноамериканської модернізації, не помічаючи своїх особливостей та специфіки. Тому, на його думку, потрібні не лише глобальна соціологія, а й космополітичний поворот соціальних теорій та досліджень, тобто актуалізується потреба у новій соціально-політичній теорії та відповідних дослідженнях, які мають пояснити фундаментальну крихкість і мінливість соціальної динаміки (ненавмисні побічні ефекти, домінування і владу), сформованої на початку ХХІ ст. в результаті глобалізації капіталу і ризиків, при яких постають теоретичні та методо-

логічні проблеми, і те, як їх можна дослідити і вирішити емпірично [5].

На заваді цьому стоїть методологічний націоналізм, який розуміє сучасне суспільство як таке, що існує у територіальних межах національної держави. Як дослідити глобальне? Соціологи схильні узагальнювати особливості своєї конкретної національної держави і на цій основі робити висновки про те, як організоване загалом суспільство. Так формувалася американська соціологія: передбачалося, що всі суспільства більш-менш схожі на США, тільки бідніші. Тому вивчався американський досвід, який потім екстраполювався на більшість інших держав, принаймні багатих й індустріально розвинених.

У. Бек вважає, що ми зараз живемо в епоху космополітизації (а не космополітизму), і поняття глобалізації в соціальні науки проникло у три етапи: через заперечення, концептуальне уточнення та емпіричну апробацію й космополітизацію. Теоретичне та емпіричне уточнення розкрило новий соціальний ландшафт взаємопов'язаності та взаємозалежності людей у всьому світі. Ми перебуваємо зараз на третьому етапі. У. Бек вирізняє і розрізняє філософський космополітизм у розумінні етики І. Канта (як свідомий і добровільний вибір) і соціальну наукову космополітизацію, яку він пояснює таким чином. По-перше, попри всі зусилля, спрямовані на проблеми бідних країн, що розвиваються, або тих, що з'явилися нещодавно, космополітичні теорії так чи інакше відображають перспективу багатих. По-друге, попри прагнення бути мультикультурними, космополітичні теорії укорінені на Заході. По-третє, ці теорії намагаються уникнути культурної упередженості шляхом втечі з культурного середовища в царство універсального. Наостанок, попри посилення уваги до соціальних проблем, в основі сучасної світової системи лежать космополітичні погляди та уявлення, що світ є більш систематизованим і одноманітно взаємопов'язаним, аніж це є насправді. Космополітична соціологія, висновує він, має подолати ці упередження [6].

Глобалізація потребує реорганізації соціальних наук не лише концептуально, теоретично та методологічно, а й організаційно. Усі їх фундаментальні поняття, особливо поняття

національної держави, потребують переосмислення. Більшість з них стали «поняттями-зомбі», які все ще існують, хоча вже немає того світу, з яким вони були колись пов'язані.

Космополітична соціологія передбачає не лише фундаментальну реорганізацію соціальних наук, а й зміну фокусу – з методологічного націоналізму на методологічний космополітизм, який за своїм напрямом також має бути критичним. Фокус уваги на національній державі призводить до ганебного підпорядкування «об'єктивної» і «вільної від цінностей» соціології імперативам національної держави, які застять емпіричну соціологію від фундаментальних транснаціональних проблем.

Наука, що «говорить» про суспільство

Загалом більшість сучасних суспільствознавців – теоретиків і польових дослідників – говорять про те, що настали часи об'єднаних дій. Багато хто з теоретиків більше вже не займаються абстрактними ідеями, а звертаються до реальних проблем сьогодення (глобалізація, громадянське суспільство, демократія, довіра, ризик, соціальні інклюзії та ексклюзії тощо), а емпіричні дослідження не обмежуються звичайною констатацією фактів та збиранням даних, а на основі аналізу соціальних подій та підсумовування пропонують узагальнюючі моделі, концепції та теорії, які пояснюють актуальні соціальні проблеми і продукують гіпотези, які можна так чи інакше перевірити на практиці. Все це робиться для того, щоб надати інформацію для демократичного дискурсу, того, що польський соціолог П. Штомпка називає пояснювальним підходом, а соціологію визначає як «науку, що *говорить* про суспільство» на відміну від «науки про суспільство». Таке визначення дає можливість обговорювати проблему різноманітності суспільств, мультикультурний та мовний плюралізм, що використовується у соціологічних текстах [7, с. 64–72].

Загалом, окрім пояснювальної соціології, П. Штомпка розрізняє ще три типи теоретичного знання: евристичне, аналітичне та екзегетичне.

Евристичне соціологічне знання – це ті теоретичні орієнтації, які не підлягають емпіричній перевірці, але які є не-

обхідними, оскільки сприяють створенню нових понять, образів та моделей, і воно близьке до соціальної філософії, оскільки прагне відповісти на три онтологічних запитання щодо основ соціального порядку, людської діяльності і механізмів соціальних змін, тобто, на ті запитання, на які шукали відповідь представники структурного функціоналізму, символічного інтераціоналізму, марксизму, теорії обміну тощо.

Розквіт евристичних теорій наприкінці 90-х П. Штомпка пояснює інтелектуальними досягненнями, розглянутими з позицій історії соціології. Їхню причину він вбачає у трьох «парадигмальних зміщеннях», які відбулись у становленні цього підходу: 1) зміщення до рухливих сфер взаємодії соціальних сил (П. Бергер–Т. Лукман, Н. Еліас, Е. Гіденс, П. Бурдьє); 2) перехід від соціального прогресу в історії розвитку теоретичних поглядів до соціального становлення, тобто акцентування уваги на відкритих соціальних проектах та сценаріях (Дж. Тіллі, М. Арчер, П. Штомпка); 3) інтерпретативний або культурний перехід від «людини економічної» (Дж. Коулмен) і «людини соціологічної» (Дж. Александер, Н. Луман) до «гомо когитанс», «людини розуміючої, інформованої знаючої», діючої у колективних символічних системах знання (феноменологія А. Шюца, теорія дискурсу М. Фуко, теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, теорія етнометодів Г. Гарфінкеля, теорії Б. Тьорнера тощо).

Третій різновид соціології у класифікації П. Штомпки – аналітична теорія, яка узагальнює та пояснює поняття, дає типології, класифікації, визначення. Така соціологія важлива, але допоміжна, інструментальна, і загрожує ризиком перетворитися на «постійне удосконалення інструментів без їхнього використання, або на конструювання закритих категоріальних систем. Спроби створити закриті концептуальні системи, спеціальні мови для загальної соціології закінчилися з розробками Н. Лумана (раніше лише у Т. Парсонса були схожі цілі). Лише в деяких вузьких сферах зусилля такого роду є корисними, наприклад, емпірично обґрунтовані концептуальні поняття Р. Мертона, які можна застосувати до конкретних емпіричних проблем (теорія ролей, теорія референтних груп, теорії стратифікації, аномії, девіації тощо).

Четвертий тип – це екзегетичні теорії, тобто аналіз, тлумачення, систематизації, реконструкції та критика існуючих теорій – важливий етап для підготовки до теоретичної роботи, через який проходять усі, хто готує себе до наукової кар'єри, у процесі навчання або серйозного теоретичного дослідження («Структура соціальної дії» Т. Парсонса, «Капіталізм і сучасна соціальна теорія» Е. Гіденса, «Теоретична логіка в соціології» Дж. Александера, «Пояснення та соціальна теорія» Н. Смелзера).

Проте всі цілі втрачають сенс, якщо головною метою стають нескінченне препарування робіт модних авторів, пошуки того, чого немає в їхніх заплутаних і незрозумілих текстах та спроби їх тлумачення. У такому її вигляді соціологічна теорія перетворюється на «самореферентні вправи» для підтримки або спростування теорій, що, зрештою, призводить до догматизму, виникнення різних фракцій, сект, адептів, епігонів і повернення до ідейного протистояння та горезвісної боротьби ідей.

Найбільш важливими і продуктивними, на думку П. Штомпки, є пояснювальні та евристичні теорії, які створюють багатогранну мозаїку теоретичних пояснень та орієнтацій. Аналітичні відіграють допоміжну роль, а екзегетичні корисні лише у процесі розвитку критичного мислення та навчання [7, с. 64–72].

Сам П. Штомпка є прихильником мертонівського принципу «дисциплінарного еклектизму», коли теоретичний матеріал доступний не лише вченим, але й усім іншим. «Дисциплінарність» означає критичний підхід до теорії та її оцінки за внутрішньою переконаністю та продуктивністю гіпотез, звернення до суміжних наук. «Еклектизм», у свою чергу, – це відкрите, толерантне ставлення до альтернативних думок. «Дисциплінарний еклектизм» дозволяє долати кордони між теоріями та дисциплінами, виходити за межі соціологічної теорії та звертатися до теорії соціальної. Такої думки дотримуються зокрема і Дж. Александер, вважаючи, що узагальнене знання про світ можна отримати, спираючись на різні, іноді конкуруючі, поглядом.

Схожу думку висловлює французький соціолог М. Доган: «Старі класифікації соціальних наук відживають свій вік,

уступаючи місце мережі міждисциплінарних взаємодій. Сьогодні окреслилася тенденція переходу від старих формальних дисциплін до нових гібридів соціальних наук» [8, с. 442], які відповідають логіці множинної та багатофакторної каузальності у соціальних науках.

Системно-історичне замість теоретичного

Так само вже давно стало традиційним викладати соціологічну теорію системно-історично, із спробами охопити все багатство теорій та концепцій. Наприклад, у дослідженнях Р. Колінза або Т. Джонсона, К. Дандекера та К. Ешворта прослідковується історична спадкоємність теоретичних традицій від класиків-засновників до послідовників [9, с. 86-87].

Р. Колінз вважає, що наукові традиції і школи живуть за рахунок знайдених та заповнених ніш у соціологічній проблематиці. Він розрізняє чотири типи соціологічного теоретизування або традиції: конфліктологічну, раціональну, утилітарну, дюркгаймівську та мікроінтеракціоністську.

Схожий теоретичний синтез пропонують Т. Джонсон, К. Дандекер та К. Ешворт. У їхній системі природи соціальної реальності та способів її пізнання лежать чотири типових стратегії – емпіризм, субстанціоналізм, суб'єктивізм та раціоналізм, які дають основу для аналізу структури теоретичної соціології.

Однак вчені вважають, що зараз у соціальних науках немає єдиної міждисциплінарної мови, яка існувала, наприклад, до середини 60-х рр. ХХ ст., і сьогодні типовою є колективна та фрагментарна наукова діяльність.

Водночас розмаїття і поширення теоретичних шкіл та соціологічних парадигм мають відносно впорядкований характер, є низка фундаментальних питань і проблем, які розглядаються всіма конкуруючими теоріями, і єдність, що лежить в основі всієї соціології, дозволяє систематично зіставляти всі ці теоретичні традиції.

Від спроб теоретизування до метатеоретизування

Через складність суспільства, його безперервний розвиток, перманентні соціальні зміни, створити єдину соціологічну теорію допоки не вдається. У цій ситуації корисним є критич-

не вивчення засадничих принципів, що визначають сукупність накопиченого знання, тобто метатеоретизування, коли об'єктом дослідження стає не соціальна реальність, а система поглядів на цю реальність, тобто сама наука.

Зазвичай в соціальній науці виділяють два основних види теоретизування (Дж. Рітцер – три): ті, що є передумовою створення соціологічної теорії, та ті, що пов'язані з її подальшим розвитком. Визнаючи необхідність та правомірність обох видів, різні вчені віддають перевагу одному з них. Так, на думку Дж. Тьорнера, метатеоретичний аналіз з'являється тоді, коли завершується теоретичний.

Водночас прагнення вчених до єдиної синтетичної теорії – завдання, яке важко розв'язати. Схожа ситуація спостерігалася на початку ХХ ст., коли на подібну роль претендувала ідея плюралістичного методу.

З одного боку, соціологам складно обходитися без загальної теорії, системи, яка мала б поєднувати різні теоретичні побудови та ідеї, а з іншого – є потреба в переосмисленні накопиченого знання. За висловом Дж. Тьорнера, функціоналізм було замінено еkleктизмом, настали часи різноманітних концепцій, дискусій та критики.

Склалася ситуація, яку в найзагальнішому вигляді можна означити як мультипарадигмальність – теоретичну множинність, різноманітність теоретичних орієнтацій та тенденцій у соціологічному мисленні, часом протилежних. Кожен учений обирає свій шлях, свої вузькі теми, орієнтується на різні контексти, створює теорії «з будь-якої проблеми і так, як йому заманеться». За словами Дж. Тьорнера, сьогодні налічується понад 60 угруповань за окремими спеціальними напрямками та галузями [10, с. 28].

Багато уваги феномену мультипарадигмальності в соціології приділяє Дж. Рітцер. Його позиція щодо методології створення метатеорії вже стала класичною. В основі більшої частини соціологічної теорії лежить метатеоретизування. Учений визначає метасоціологію «як рефлексивне дослідження фундаментальної структури соціології в цілому, а також різних її елементів: незалежних сфер дослідження» [11, с. 571].

У чому полягає відмінність метатеоретика від теоретика? На думку Дж. Рітцера, метатеоретик – це той, хто досліджує соціологічні теорії соціального світу, тоді як теоретик вивчає соціальний світ безпосередньо, для того, щоб створити (або застосувати) соціологічну теорію. Однак, не зважаючи на це, відмінності між метатеоретиком і теоретиком (а вони є ідеальними типами) значною мірою накладаються одна на одну. Наприклад, більшість тих, кого ми вважаємо метатеоретиками, також вивчають соціальний світ, і більшість тих, кого вважають теоретиками, також вивчають теоретичні праці. Крім того, і ті, й інші досліджують документи. Теоретик часто розглядає документи, що надходять із соціального світу, тоді як метатеоретик зазвичай аналізує документи, підготовлені теоретиками. Нарешті, – і це, можливо, найголовніше, – метатеоретизування часто передує теорії, а також сприяє прогресу в соціальній теорії [12, с. 15-30].

На думку Дж. Рітцера, сьогодні склалася така ситуація, коли безперервний діалог із класичною соціологічною думкою дозволяє сучасним теоретикам автоматично вийти в площину великої теорії, не надто непружуючись щодо необхідності обґрунтування важливості теоретичного конструювання в соціології, якому традиційно протиставляється практика емпіричних досліджень.

Тенденція до подальшого розвитку теоретичної соціології через інтеграцію яскраво і чітко прослідковується з кінця 90-х. Цьому приділяють багато уваги всі ті теоретики, які намагаються обґрунтувати інтегративні тенденції в соціології (Дж. Рітцер, Дж. Александер, Дж. Тьорнер).

Історія соціології будується як певна систематизація соціологічних теорій. У залежності від обраного критерію, утворюються різні варіанти структурування історії соціологічного теоретизування. Інтерпретація історії соціології дозволяє сучасним теоретикам розгортати широкий метатеоретичний аналіз, у результаті чого їм вдається виявити крайнощі та антиномії, що склалися в попередні періоди розвитку соціології, а також знайти причини, що зумовлюють сьогоднішні синтетичні інтенції провідних теоретичних шкіл у соціології.

Так, Дж. Рітцер послідовно описує сучасну йому соціальну теорію як таку, що пройшла через чотири основних етапи:

мультипарадигмальний стан 60-х рр., злет макросоціологічної теорії 70-х; сплеск інтересу до мікро- та макро-інтеграції 80-х та рух до більш широкого теоретичного синтезу сьогодні [13, с. 24–41].

У ході аналізу він розробив механізми, які дозволяють виявити теоретико-методологічні передумови для синтезу з зовні протилежних теоретичних концепцій у соціології. Водночас, на його думку, збереження розколу між соціологічними підходами, які мають парадигмальну спільність, свідчить про те, що в основі відмінностей лежать не стільки гносеологічні причини, скільки онтологічні. Тендітні, з погляду гносеології, формули метатеоретичного примирення залишаються незатребуваними соціологічною спільнотою.

Нові синтези та нові теоретики

Упродовж усього розвитку соціології найбільший кордон, що розділяв численні войовничі школи та напрями, які з метатеоретичних позицій намагається проаналізувати Дж. Рітцер, пройшов по лінії розколу між мікро- і макрозасобами соціологічного теоретизування. Останні поступово виявили ключові питання сучасної на той час соціологічної теорії, сприяючи розмиванню кордонів між численними парадигмами, розвитку комунікації між різними теоретичними традиціями та росту дисциплінарної інтеграції.

Сучасні спроби розробити сучасну теорію синтезу не пов'язані із спробами характерними для попередніх періодів створити єдину всеохоплюючу синтетичну теорію. На думку Дж. Рітцера, ідеться радше про «нові синтези» з чітко окресленими кордонами, аніж про «новий синтез».

Провідні західні теоретики (Дж. Рітцер, Дж. Александер, Е. Гіденс) намагаються осмислити причини зміщення в бік синтетичного теоретизування, зосереджуючись на аналізі проблем, що виникають між теоретиками, намагаючись обґрунтувати причини домінування синтезу над процесами протистояння та відокремлення в сучасній соціологічній теорії.

У соціології пізнане і пізнаване нерозривно пов'язані між собою. Соціологи стали невід'ємною частиною соціальної реальності і намагаються теоретизувати. Інкорпоровані в унікальну культурну традицію, перебуваючи в межах даної соціально-політичної структури та залежачи від різних особис-

тих інтересів у житті світу, жоден соціолог не в змозі уникнути впливу тих чи інших забобонів та упередженості, які випливають із ситуативності. У результаті, теоретичні позиції в соціологічному дискурсі є незмінно пов'язаними з практичними варіантами у житті.

У результаті зіткнень численні парадигми і великі наративи змагаються між собою за достовірність і символічну владу в сфері соціологічного теоретизування, створюючи ідеальні умови для виникнення метатеоретичного дискурсу. «Підставою для можливості метатеорії є множинність теоретизування в соціології, яка дозволяє існування другорядних теоретичних положень щодо процесу встановлення і формування теоретичного об'єкту» [12, с. 30–33].

Ґрунтовне і послідовне розроблення синтезу в сучасній соціологічній теорії дав Дж. Александер. На його думку, багатомірність є єдиною позицією, що може пояснити соціальний світ найретельнішим, найпослідовнішим та найкращим чином. Це єдина перспектива, у межах якої можна об'єктивно проінтерпретувати весь набір конкуруючих соціологічних теорій.

Дж. Александер говорить про три етапи: домінування структурного парсонівсько-мертонівського функціоналізму, що завершився у 60-ті; його критику у всіх напрямках у 80-ті; і сучасний етап соціології з характерним для нього стиранням старих ліній конфронтації.

На кожний із етапів розвитку соціології має свої характерні теорії та концепції, які можна згрупувати у метапарадигму або теоретичний напрям, притаманний тому чи іншому періоду. У кожному етапі можуть бути домінуючі парадигми (позитивізм, марксизм чи веберіанство), які, своєю чергою, стають поштовхом для виникнення нових теорій та поглядів. Соціальні зміни в суспільстві, результати науково-технічних досягнень безпосередньо впливають на розвиток соціології. У межах посткласичної метапарадигми з'явилися теорії індустріального, постіндустріального, інформаційного, мережевого суспільств тощо. Тобто, ми спостерігаємо, наприклад, що теорія систем Н. Лумана склалася під впливом сучасної на той час нейрофізіології, а теорії мережевого суспільства були неможливі до появи комп'ютерних технологій та інтернету.

Акцентування наукових інтересів на суб'єктивному боці соціальної реальності спонукає соціологів досліджувати символи, значення, поняття, смисли; вивчення конструювання індивідами життєвого світу, їхня взаємодія дає поштовх для вивчення інтеракції, комунікації, спілкування, використання символічних структур та засобів тощо.

Структура кожної наступної метапарадигми набагато складніша, аніж попередні, оскільки спирається вже на декілька парадигм, набуваючи інтегративного характеру (теорії структуралізму, габітусу, комунікативної дії, світ-системи, макро- та мікрорівнів тощо).

Висновки

Навіть поверхневий огляд основних напрямів, схем та концепцій теоретичної соціологічної думки довів, що чисельні спроби створити єдину соціальну теорію, досі так і не призвели до єдиного рішення, спільного знаменника теоретичного соціального знання. Теоретичні пошуки відбуваються у різних напрямках, часом протилежних та взаємовиключних, і питання залишається відкритим. Водночас такого роду спроби лише збагачують соціологічну теорію, дають новий свіжий погляд на усталені явища та процеси, нове бачення старого досвіду, відкривають перспективи для подальших пошуків.

Ускладнення та навіть унеможливлення створення єдиної соціальної теорії пояснюється не тільки складністю соціальних процесів, фрагментацією суспільства та поведінки людей, дією принципу плинності та невизначеності, а й змінами функцій та природи самого теоретичного соціологічного знання, а також тим, що деякі теоретики називають феноменом гібридизації – сучасним трендом наукового знання, коли відбувається рекомбінація спеціалізацій у нові гібридні області, порушуються кордони власної дисципліни, відбувається суміщення дисциплінарних сегментів, з'являються нові (у хорошому сенсі) гібриди: історична, політична, економічна соціологія, політична, соціальна антропологія, соціальна психологія, психолінгвістика тощо, і допоки мультипарадигмальний характер соціологічного теоретичного знання ніхто не наважується відмінити.

Література

1. *Merton R.* The position of sociological theory / Merton R. // American Sociological Review. — 1948. — Vol. 13. — P. 164—168.
2. *Turner B.* Introduction // Blackwell Companion to Social Theory. — Oxford: Blackwell, 1996. — P. 1—19.
3. *Elster Jon* One social science or many? // World Social Science Report. Knowledge Divides. — UNESCO, 2010. — P. 199—200.
4. *Tversky A.* and *Kahneman D.* Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty // Journal of Risk and Uncertainty. — 1992. — № 5. — P. 297—323.
5. *Beck Ulrich* and *Grande Edgar* Varieties of Second Modernity: Extra European and European Experiences and Perspectives, British Journal of Sociology. — 2010. — № 61(3). — P. 409—43.
6. *Beck Ulrich* Kiss the Frog: The Cosmopolitan Turn in Sociology // Global Dialogue. — Vol. 1. — Issue 2. — November. — 2010.
7. *Штомпка П.* Формирование социологического воображения: значение теории / Социологические исследования. — 2005. — № 10. — С. 64—72.
8. *Dogan M.* The new social sciences: Cracks in the disciplinary walls // International Social Science Journal. — 1997. — September. — Vol. 153.
9. *Джонсон Т., Дандекер К., Эшуорт К.* Теоретическая социология: условия фрагментации и единства / Т. Джонсон, К. Дандекер, К. Эшуорт // Thesis. — 1993. — Вып. 1.
10. *Тернер Д.* Прошлое, настоящее и будущее теории в американской социологии / Д. Тернер // Личность. Культура. Общество. — 2001. — Т. 3.— Вып. 2.
11. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории / Дж. Ритцер // С-Пб. : Питер. — 2002.
12. *Ritzer G.* Explorations in Social Theory From Metatheorizing to Rationalization. / George Ritzer // London, New Delhi: SAGE Publications. — 2001. — P. 15—33.
13. *Ритцер Джордж* Нынешнее состояние социологической теории сегодня: новые синтезы // Социологическая теория сегодня. — К. — 1994. — С. 24—41.

GLOBALISATION: PROS AND CONS

Today, globalisation has become the main topic for discussions in both academic circles and the society overall. The impacts of globalisation are quite diverse. Although emphasis is put on its positive aspects, the negative aspects of globalisation do not go unnoticed. The purpose of the paper is twofold: to analyse the advantages and disadvantages of globalisation and to understand how to cope successfully with the challenge that it poses for us.

Keywords: *globalisation, economy, society, civilisation.*

Сьогодні глобалізація стала основним приводом для дискусій у сучасному науковому й громадському співтоваристві. Вплив глобалізації досить різноплановий. Незважаючи на акцентування її позитивних сторін, негативні аспекти глобалізації не залишаються непоміченими. Мета цієї статті – вивчити позитивні і негативні аспекти глобалізації і зрозуміти, як можна успішно впоратись із викликом, який вона ставить перед нами.

Ключові слова: *глобалізація, економіка, суспільство, цивілізація.*

Сегодня глобализация стала основным поводом для дискуссий в современном научном и гражданском обществе. Влияние глобализации достаточно разнообразно. Несмотря на упор на ее позитивные стороны, негативные аспекты глобализации не остаются незамеченными. Цель этой статьи – изучить положительные и отрицательные аспекты глобализации и понять, как можно успешно справиться с вызовом, который она ставит перед нами.

Ключевые слова: *глобализация, экономика, общество, цивилизация.*

Globalisation, as well as comfort, has multiple meanings. For different people, it can mean completely different things. The answer to the question what globalisation is has not yet been found. Is this is a new stage for civilisations or society has already undergone these processes? Is globalisation going beyond cultures and nationalities? Can globalisation lead to a single space without races, nationalities, religions? Or is it,

nevertheless, a process of neo-colonisation and the dominance of a strong cultural environment that supplants the weak ones?

It should be noted that the range of globalisation processes is great. Some authors dispute the assertion that globalisation processes in society are fundamentally new and unexplored phenomena. Undoubtedly, from the point of view of internationalisation of economic and other ties between countries and continents, it has a long history. For example, with regard to culture, Greek culture had spread throughout Africa, Europe and Asia thanks to Alexander the Great. Trade relations developed thanks to the Silk Road, a trade route between China and the Mediterranean region, which allowed not only buying and selling goods, but also making a cultural exchange. In the end, colonisation throughout the world was one of the main factors that underlay globalisation.

Nevertheless, there are reasons to state that with the advent and active introduction of information and communication technologies into everyday practice, globalisation processes begin to acquire a qualitatively new content and their active introduction into everyday life has incomparably extended and accelerated the process of internationalisation or not only economic, but also Political and socio-cultural ties.

The last decades of the 20th century were marked by revolutionary innovations in the field of information and telecommunications equipment. A direct consequence of scientific and technical progress was the compression, condensation of space-time in the framework of the formation of a single global international system of planetary scale. At the present stage of the development of society, people and states are interconnected by complex systems of information and communication flows, where distances, territorial boundaries, geographical barriers are no longer of any significance. Anyway, similar processes referred to as information and cultural globalisation form in the minds of each individual a sense of belonging to the global world community.

To this day, the Euro-centric or West-centric socio-political paradigm has dominated the world arena. The formation of an industrial society, which replaced feudalism, primarily resulted

in the emergence and active dissemination of a new value-world-view system. It is based on the Western Christian religious tradition, the Renaissance and reformational cultural upheavals, the immense wealth of socio-philosophical and socio-political teachings of the Enlightenment. The core idea of the Eurocentric world was the concept of modernisation, scientific and technological progress, which was accepted and confirmed by the whole spectrum of social, humanitarian and natural sciences as an inevitable path of the gradual development of human civilisation. The upper hand was gained by a rationalistic type of thinking and a rationalistic approach to solving the basic ontological problems of human existence. Here we can find both up- and downsides of these consequences.

The undoubted advantage of globalisation is the fact that now in the area of education, some of the new communication and information technologies, which, of course, are related to the process of globalisation, allow students, researchers and young people to remotely gain access to ideas and information, from the world's best libraries. They can view libraries in different countries without travelling there. From this point of view, globalisation helps people spread the values associated with knowledge, promote values related to health, etc.

Globalisation has made communication much easier and cheaper than before. Globalisation also allows people to show compassion regardless of language, nationality or religion. Globalisation has made a great contribution to the world economy. The achievements of science and technology allowed enterprises to easily cross territorial boundaries. Consequently, companies tend to become more productive and competitive, which increases the quality of goods and the standard of living in the world.

However, the end of the Cold War simultaneously marked the decline of the Eurocentric world model. At present, the international situation is characterised by a clash of two value-ideological paradigmatic attitudes. On the one hand, this is the use of globalisation processes in the sociocultural sphere to foster an equitable multicultural dialogue between different societies, on the other hand, the desire to artificially hold the dominant positions of the West-centric world by forcibly

introducing unified models into politics, the economy, the social sphere, and the science of other countries.

It should be recognised that information along with food and the desire for security is one of the basic human needs. And in this case, the hostile information and psychological interference in the system of public consciousness and psyche can cause destabilising consequences and threaten the country's national security.

Thus, the contradictory component of globalisation is the threat to the cultural diversity of the human community, which is seen in unleashing of information-psychological wars as the most effective method for solving geopolitical contradictions at the present stage of world development.

So, under the influence of globalisation, a new information and communication space has formed, which entails changes, first of all, in the cultural and social spheres. The result of globalisation processes can be cultural homogenisation or reduction of cultural diversity in the world; globalisation is quite capable of leading to an increase in the uniformity of different cultures.

Another point to be noted is that, with the end of the Cold War, liberal countries have become more interested in promoting the principle of free trade, where market mechanisms should be dominant, and governments should not interfere in economic activities. The economic and military power of these countries give them the opportunity to achieve this goal, urging many other countries to make structural changes in their economic, political, cultural and social spheres. As a result, this process has had a profound impact on various aspects of human life in many societies, especially those involved in this process. Not only does it change many types of lifestyles, but also involves overcoming time, spatial and cultural distances in a new way. Moreover, these processes are usually caused by revolutions in transport technologies, communications, the internationalisation of the capitalist notions of the world system and post-industrialism.

Globalisation became an economic phenomenon in the 1960s. But with the development of communications and the huge technological revolution brought about by liberal systems, it

has become a continuation of world capitalism, which seeks to create a liberal global community within which liberal values predominate. If you think about various aspects of globalisation, it becomes clear that with all its advantages, it largely depends on the consequences of expanding the market economy, the main motivation of which is the accumulation of wealth and maximisation of profits.

Although the current mechanisms of globalisation provide some opportunities for achieving technological progress and can move towards democracy and political rights or even open unprecedented “horizons” of freedom of information, this process, on the other hand, opens the way to injustice and inequality in the distribution of wealth among and within societies. The most serious effect of this process on a person’s life is widening the gap between the poor and the rich not only at the global level, but also at the local national level. Therefore, the injustice and inequality associated with this process and their various consequences for societies, religions, cultures, moral systems and even sciences can undermine its claim that it is a harbinger of a new century of global solidarity. On the contrary, the process in its current formula can destroy the social systems of less powerful societies and threaten the future of human civilisation.

It can be concluded that although globalisation is a process in which capital, goods, services and labour cross national borders and become transnational in nature, it is often accompanied by a flow of interconnected ways of life, tastes, ideas, and even values, through promoted local Political institutions, cultural models and social relations. This also creates new opportunities for many people to increase their wealth and improve their well-being. On the other hand, the potential of people of different cultural and religious backgrounds provides an opportunity to learn and understand each other better than ever before. Therefore, it is important that a person does not reject either side of this inevitable process of globalisation.

As a short-term and medium-term strategy, one should try to introduce ethical and moral norms into some of the dominant economic institutions whose activities and goals are related to

this process. Globalisation is an inevitable process, and we must encourage individual companies and governments to take a more balanced approach, taking appropriate steps to address issues related to financial or economic progress to solve social and environmental problems of the world.

However, regardless of our attitude to globalisation, our moral responsibility, as individuals, public organisations or governments, are to review the process of globalisation in such a way as to enhance its advantages and reduce or eliminate its shortcomings.

References

1. *Mittelman, James H.* (2000). The globalisation Syndrome: Transformation and Resistance. — New York: Princeton University Press.
2. *Giddens, Anthony.* (2000). Runaway World: How globalisation is Reshaping Our Lives. — London: Profile Books.
3. *Demidov F.D.* Globalisation and the non-linear world. — M, 2003.

ПОДІЯ ТА СИМВОЛІЧНИЙ ПОРЯДОК

Для осмислення подій, що відбуваються на Південному Сході України, застосовується поняття символічного порядку. Під символічним порядком розуміється наявність символічного ладу, який передбачає певний режим відносин між символічним та реальним. Збій або розрив символічного ладу визначається нездатністю рецепції події тими, хто покликаний забезпечити його символічне сприйняття.

Ключові слова: подія, символічний порядок, війна, віртуальність, управління реальним.

Для осмысления событий, происходящих на Юго-востоке Украины, применяется понятие символического порядка. Под символическим порядком понимается наличие символического строя, который предполагает определенный режим отношений между символическим и реальным. Сбой или разрыв символического строя определяется неспособностью рецепции события теми, кто призван обеспечить его символическое восприятие.

Ключевые слова: событие, символический порядок, война, виртуальность, управление реальным.

The author uses the concept of symbolic order to comprehend the events in the south-east of Ukraine. The symbolic order is understood as the presence of a symbolic arrangement implying a certain mode of relations between the symbolic and the real. The failure or rupture of the symbolic order is determined by inability to perceive an event by those who are supposed to ensure its symbolic perception.

Keywords: event, symbolic order, war, virtuality, control of the real.

Для осмислення подій, що відбуваються на Південному Сході України, а саме збройного конфлікту, можна застосувати поняття символічного порядку. Під символічним порядком розуміється наявність символічного ладу, який передбачає певний режим відносин між символічним та реальним. Символічний порядок здатний сприймати події, що відбуваються, знаходячи для них певний спосіб символізації.

Дієздатність наявного в культурі символічного порядку забезпечується здатністю знаходити значення для найрізноманітніших подій, роблячи їх доступними для розуміння та пропонуючи їх символічне сприйняття. Знаходити значення, які пропонує символічний лад, означає давати назву, ім'я, найменування, які спираються на здатність судження підводити особливе, тобто подію, під загальне (поняття).

Збій або розрив символічного ладу визначається нездатністю сприймати події тими, хто покликаний забезпечити його символічне сприйняття (Ж. Рансьєр). Ідеться, у першу чергу, про інтелектуальну еліту, яка, завдяки отриманій освіті і особливому місцю в суспільстві, відповідальна за те, щоб запропонувати своє бачення ситуації і виробити загальноприйнятну стратегію поведінки. Це, перш за все, виявляється в труднощах іменування події. Імена, які намагаються дати події, немов ковзають по її поверхні, безперервно змінюючись одне на інше, і не здатні охопити сутність події. Це свідчить про те, що розладнаний специфічний символічний порядок, який визначає подію, розбалансована здатність спільноти користуватися традиційними символічними орієнтирами, включати подію в рамки, в яких вона являє собою власне ставлення до себе, до інших і до Іншого (Ж. Рансьєр).

Таку подію, як збройний конфлікт на Південному Сході України, що забрала тисячі жертв і триває вже кілька років, неможливо осмислити ні в етичних, ні в релігійних термінах: це і не битва добра зі злом, і не боротьба демократії з тоталітаризмом, і не протистояння справедливості та безправності. Зрозуміло, що подія такої темпоральної тривалості та емоційної інтенсивності, отримує різні найменування, проте всі вони перебувають під контролем встановленої влади та її пропаганди.

У мас-медіа нерідко висловлюється думка, що представники української політичної еліти схильні позначати збройний конфлікт на Південному Сході України, як «війну» України і Росії. Проте, це ймення весь час «пробуксовує», оскільки протилежна сторона конфлікту (Росія) постійно заперечує, що перебуває у військовому конфлікті з Україною. З іншого боку, в Україні існує офіційне найменування збройного конфлікту, як антитерористичної операції (АТО).

Схожу ситуацію описав французький філософ А. Бадью, коли уряд де Голля вів військові дії проти Алжиру. Він зазначав: «Слово «війна» надто заслужено, воно заброньовано для з'ясування відносин між державами. Навіть упродовж нескінченної і надзвичайно запеклої війни проти алжирських патріотів, на яку було піднято сотні тисяч солдатів, французькі уряди, які змінювали один одного, від Міттерана до де Голля, говорили про «підтримку порядку» та «умиротворення» [1, с. 36].

Збій у системі найменування, який демонструє символічний лад, обтяжується свідомим уникненням будь-якого йменування однієї зі сторін конфлікту. Відсутність імені означає відсутність реальності, оскільки реальність є доступною нам через означення іменем. Російська влада ховає своїх військовослужбовців, що гинуть у військовому конфлікті, у безіменних могилах, під порядковими номерами, стираючи всяку пам'ять про загиблу людину. Так здійснюється операція виключення з реальності – позбавлення людини імені.

Збій символічного порядку завжди супроводжується порушенням повсякденного рутинного перебігу життя. Таким порушником порядку для суспільства, як правило, виступає стихійне лихо, війна, а для індивіда – смерть, страждання. Щоразу воно набуває певної форми: чи то повідомлення про смерть близьких, чи то інформації з місць, де відбуваються військові дії. Тобто подію включено в певну символічну систему. Відповідно в сучасній символічній системі домінують гедоністичні уявлення про людину, які визначають її через поняття щастя або благополуччя, прагнучи тим самим уникнути теми страждання, смерті, війни, перетворити її на скромне видовище, на зникнення.

Отже, виникає напруга між подією, символічною системою і реальністю. Подія претендує на те, щоб стати реальністю, а символічна система на те, щоб відобразити її. Прагнучи осмислити таку конкретну подію, як війна на Південному Сході України, звернемося до сучасного французького філософа А. Бадью, який розробив своєрідну філософію події.

Подія для нього – це, уперш за все, те, що змушує проявитися можливості, яка була невидимою і навіть немисли-

мою до того. Прикладом події в особистій біографії є любов. Любов, як зустріч двох індивідів, відкриває для них можливість, якої до цієї зустрічі у них не було. Це те, що заздалегідь не можна прорахувати або передбачити, тобто, це створення нової можливості.

Подібні міркування можна застосувати і до поняття політичної події. Політична подія, спираючись на найближчий досвід нашої історії, це, наприклад, епізодичні акції протесту в Києві в листопаді 2013 р. проти рішення уряду призупинити процес підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Ці акції протесту, яким би не був їх масштаб, відкрили нові політичні можливості. У певному сенсі, подія – це лише пропозиція. Вона пропонує нам щось. Все залежатиме від того, як буде використана ця можливість, як вона буде здійснена, вбудована в світ, розгорнута в ньому.

При визначенні події важливу роль відіграє суб'єкт політичного процесу. Саме суб'єкт кваліфікує подію, як політичну на тій підставі, що вона для нього такою представляється. Єдиний слід, який залишає подія в порушеній нею ситуації, є ім'я, назва, найменування цієї події. А. Бадью вважає, що «радіше існує дві події, а не одна (подія – подія і подія – найменування), і так само існує два суб'єкта, а не один (суб'єкт, який іменує подію, і суб'єкт, який вірний цьому найменуванню)» [2, с. 11]. Тут треба звернути увагу на вираз «суб'єкт, який вірний найменуванню». Для А. Бадью подія відкриває суб'єктивний простір, в якому знаходить своє місце «суб'єктивна фігура вірності».

Для Бадью подія – це не просто певна об'єктивна даність, якесь певне явище серед інших явищ. Для нього онтологія події полягає в тому, що вона висуває певні вимоги до індивіда. Подія – це те, що волає, що не може залишити суб'єкта байдужим, вона вимагає від нього дії.

«Сама по собі подія не є створенням тієї чи іншої реальності: вона є лише створенням можливості. Вона вказує нам на те, що існує можливість, яка була невідома ... Це я називаю «процедурою істини». Подія створює можливість, але потім потрібна робота – колективна у випадку політики, індивідуальна – у випадку художньої творчості, для того, щоб ця

можливість стала реальною, тобто, щоб вона крок за кроком вписалась у світ. Тут ідеться про наслідки в реальному світі, спричинені тим розривом, яким є подія. Я говорю про істину, оскільки створюється щось таке, що висловлює не просто закон світу, але його істину» [3, с. 17].

«Процедура істини» для події, згідно з А. Бадью, полягає не в тому, що деякі факти підлягають верифікації, а в тому, що вони стають предметом колективної роботи, будь це сфера політики або художня творчість. Тому подія висуває певні вимоги до суб'єкта, а саме: «бути готовим до події», коли панівні сили втрачають контроль над ситуацією.

Оскільки подія за самою своєю суттю вилучається з фактичної послідовності явищ і стає «процедурою істини», вона мимоволі втягується в ситуацію гострої політичної боротьби. У події є фігура протидії, яку А. Бадью називає «темним суб'єктом». Таким суб'єктом може бути «панівна структура», яка протистоїть події, що управляє реальним, і вказує, що можливо, а що ні.

«Політична подія – і є те, що проявляє можливість, яка вислизає з-під контролю можливостей панівною силою. Раптово люди, а іноді й маса людей, починають вважати, що є інша можливість. Вони групуються для обговорення такої можливості, формують нові організації, іноді при цьому роблять грубі помилки, але це не найважливіше. Вони підтримують життя цієї можливості, відкритої для події» [3, с. 18–19].

Тому з погляду події треба відкоригувати поширене уявлення про державу, як інституту реального придушення, який все ще намагається контролювати уявлення про можливе і неможливе.

А. Бадью застосовує свою концепцію події до вивчення історії появи християнства; для нього в основі християнства лежить подія, подія воскресіння Христа. Християнство в особі Апостола Павла виробило певне ставлення до цього явища, розробило певні моделі його розуміння. Згідно з концепцією А. Бадью, до появи Христа європейська думка не знала «подій». Подія для грецької думки неможлива, оскільки порушує закони космосу, для іудейської думки «подія виконує закон, але не анігілює його».

Апостол Павло створює особливий – християнський – дискурс для того, щоб осмислити сутність події, оскільки подія недоступна для суб'єкта, що ідентифікує себе, як елліна або іудея, як чоловіка або жінку, як раба або пана. Подія для сприйняття й розуміння, вважає Бадью, потребує нового суб'єкта, але не трансцендентального і не субстанціонального, а активіста – носія істини. Кожного разу настає момент, коли важливо від власного імені заявити, що мало місце те, що було, і робити те, чого потребує справжня ситуація з наданими нею можливостями.

При описі події важливо мати на увазі, що не завжди філософський логос здатний її проголосити, подія «заганяє мову в глухий кут». «Подія відбувається завдяки винаходу нового дискурсу і суб'єктивності, і за рахунок цього винаходу вона здійснюється та існує в мові. Для затверджених мов цей дискурс неприйнятний, оскільки в них він невимовний» [4, с. 30]. «Саме в мові, в якій допитливий розум, порядок і сила є витісненими божевіллям, спокусою і слабкістю, у мові, де небуття є єдино значущим твердженням буття, артикулюється християнський дискурс» [4, с. 30].

Активістсько-суб'єктивістському розумінню події А. Бадью протистоїть нищівна критика її недійсності Ж. Бодріяра. Ж. Бодріяр виходить з того, що в сучасному глобалізованому світі велика частка подій, які відбуваються в будь-якій його точці і формально не мають відношення до політики, просочуються в сферу політичного. «Цунамі в Пакистані, матч з боксу між чорношкірими в США – усі події такого роду, що колись виглядали дрібними і аполітичними, завдяки могутності засобів поширення отримують соціальний й історичний розмах» [5, с. 208].

Лише запровадження такої події в комунікативний простір, його подальша репрезентація та інтерпретація експертами, політиками, пересічними громадянами і мас-медіа можуть зробити її такою та включити в смислове поле політики. Принципове конструювання світу політичних подій у медійному просторі дозволяє Бодріяру розглядати їх через призму мас-медійної віртуальної реальності. Те, що відбувається, стає подією після надання їй статусу публічності,

оприлюднення, вбудовування у новинну рамку. Залежно від характеру цієї «новинної рамки» змінюється і образ того, що відбувається в світі. Споживання подій стає формою політико-соціального спілкування в сучасному світі. Світ подій конструюється незалежно від того здійснилися вони чи ні. Подією може стати все, що завгодно; те, що відбувається, є «сирим» матеріалом для виробника подій. Сучасний політичний процес є водночас і виробником, і споживачем політичних подій («вибори», «демонстрації», «мітинги»). Значення має не те, що відбулося, а мета, яку ставлять перед собою адресати, оприлюднюючи подію через мас-медіа. У процесі соціально-політичного конструювання мас-медіа створює певний тип реальності. Політичний процес трансформується з прямої участі громадян у сукупність певних дій та акцій, які розгортаються в символічних формах у медіа-просторі.

Бодріяр вважає, що ми всі залучені до перехресних інформаційних потоків. Ми не отримуємо подію в чистому вигляді, вона завжди доходить до нас у препарованому вигляді, так чи інакше спотвореному мас-медіа. Парадокс полягає в тому, що зникає сама можливість або відбувається протиставлення події, як якоїсь її інтерпретації в мас-медіа. Оскільки немає реальності події, сама подія стає медійним продуктом. «Війна, перетворена на інформацію, перестає бути реальною війною і стає війною віртуальною ... чим більше ми наближаємося до реальності (або достовірності), тим більше ми віддаляємося від неї, тому що її не існує. Чим більше ми наближаємося до реального часу події, тим більше ми впадаємо в ілюзію віртуальності» [6, с. 103].

Окрім поняття «подія» у символічному описі конфлікту важливе місце займають такі поняття-символи, як «ворог», «жертва», «герой» тощо. Пояснення поняття ворога все ще залишається горизонтом політики в її великій традиції. У цій точці відбувається зіткнення з концепцією політичного німецького юриста К. Шмітта, для якого розрізнення друга й ворога становить ядро політичної теорії.

Образ ворога є важливою складовою символічного порядку, який дає можливість реанімувати поняття політики. Однак у конфлікті, який відбувається на Південному Сході України,

образ ворога так само позбавлений своєї визначеності в найменуванні. У нього багато імен: то він виступає під ім'ям сепаратиста, то він є прихильником «Русского мира», то – це окремі підрозділи російської армії або й безпосередньо сам президент Росії.

Іншим важливим елементом символічного порядку є фігура героя, яка свідчить про постійну потребу суспільства в якомусь трансцендентному досвіді, що виводить людину за межі його природних потреб. Такий досвід є трансцендентним, оскільки прояв героїзму в конкретній ситуації передбачає, що людина долає свою природну обмеженість, обумовлену тваринним страхом зберегти свою людську природу.

Ми готові погодитися з тим, що наш час характеризується відсутністю будь-якої ідеї героїзму. Однак, коли суспільство стикається зі збройним конфліктом, неминуче виникає потреба в герої і в ідеї героїчного. Зразковим місцем для прояву героїзму завжди була війна, а зразком всіх героїчних постатей у період становлення національної держави був солдат. Фігура солдата є творінням воєн, які вели між собою національні держави. Ідея солдата пов'язана з наявністю регулярної армії, його подвиг швидше анонімний, аніж особистісний. Тому не випадково найвідомішим пам'ятником солдату на війні є могила Невідомого солдата. Зауважимо, що в династичних війнах героїчною постаттю був не солдат, а воїн. Згідно з А. Бадью з цими символічними фігурами пов'язані особливі жанри літератури. Фігура воїна ілюструється епопеєю, а фігура солдата – романтичною й постромантичною поезією.

У такому випадку, якщо припустити, як вважає А. Бадью, що справжня сутність символічної фігури солдата – у тому, що він невідомий, виникає парадокс: анонімність повинна виступати в ролі певного способу йменування героя. Адже анонімність у чомусь схожа із забуттям, а значить – зі смертю.

Поява символічної фігури солдата відкриває можливість для участі широких мас в історії. Солдат за визначенням невідомий, тому що уособлює анонімну сутність маси, оскільки в боротьбі, у збройному конфлікті протистоять один одному не окремі індивіди, а величезні маси людей. Однак масу

треба якось охопити, зробити її видимою, а видимою вона стає лише при перерахуванні, тобто коли вона вимірюється числом. Так, Гітлер був одержимий ідеєю побудувати Тріумфальну арку, де були б перераховані всі імена полеглих під час Першої світової війни.

Сучасний збройний конфлікт байдужий до формування образу героя. За час збройного конфлікту 143 громадянам України було присвоєно звання Героя України, однак, їх імена відсутні в свідомості пересічного українця. Місце героя в свідомості витіснено поняттями «біженець», «полонений», «заручник». В їхніх діях важко вирізнити риси героїчного, тому ніколи не буде споруджений пам'ятник невідомому біженцю, невідомому заручнику або військовополоненому, оскільки для цього потрібне формування нового символічного порядку, здатного реагувати на кардинально змінені умови соціального життя.

Ідеї Бодріяра про мас-медійний, віртуальний характер події в певному сенсі доповнюють онтологічну концепцію події А. Бадью; обидва мислителя прагнуть протистояти фальшивості сучасного політичного життя, в якому подія або конструюється самими мас-медіями, або його можливість контролюється панівною силою. Твердження Бодріяра: «більше жодна подія не є реальною, не викидає із сучасного життя жахи і безглуздість того, що відбувається. Нехай це не бентежить моралістів від війни, поборників високої військової доблесті: війна не стає менш жорстокою від того, що вона лише симулякр, на ній людина, як і раніше, відчуває справжні тілесні страждання, і її жертви й ветерани понад усе гідні жертв і ветеранів інших воєн. Це завдання завжди успішно виконується, так само, як завдання поділу території за секторами і дисциплінарною соціалізацією. Чого більше немає, так це протистояння супротивників, реальності антагоністичних причин, ідеологічної серйозності війни, а також реальності перемоги або поразки, оскільки війна перетворилася на процес, який торжествує далеко за межами своїх зовнішніх проявів» [6, с. 25]. Отже, для того, щоб прорватися до події, як носія нових немислимих можливостей, необхідно не піддаватися правдоподібності будь-якої інформації, не давати себе обдурити.

Джерела

1. *Бадью А.* Философские соображения по поводу нескольких недавних событий /Ален Бадью // Мир в войне: победители/побежденные. 11 сентября 2001 глазами французских интеллектуалов. — М.: Фонд «Прагматика культуры», 2003. — С.23—46

2. *Бадью А.* Этика. Очерк о сознании зла / Ален Бадью; пер. с франц. В.Е.Лапицкого. — СПб., Машіна, 2006. — 126 с.

3. *Бадью А.* Философия и событие / Ален Бадью; пер. с франц. Д. Кралечкина. — М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2013. —192 с.

4. *Бадью А.* Апостол Павел. Обоснование универсализма / Алан Бадью; пер. франц. О.Головой. — М.: СПб: Московский филос. фонд, 1999. — 94 с.

5. *Бодрийяр Ж.* Реквием по масс-медиа / Жан Бодрийяр // Поэтика и политика; пер. с франц. — СПб.: Алетейя, 1999. — С.193—226.

6. *Бодрийяр Ж.* Дух терроризма. Войны в заливе не было / Жан Бодрийяр; пер. с фр. А.Качалова. — М.: РИПОЛ классик, 2016. — 224 с.

УДК 316.3 (477)

Пилипенко В.,
доктор соціологічних наук
Сапелкін Ю.,
кандидат соціологічних наук

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В ДЗЕРКАЛІ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У статті мова йде про сутність і зміст політичної модернізації. Підкреслюється роль владної еліти в піднесенні ефективності модернізаційних процесів. При цьому останні розглядаються в контексті взаємодії політики і бізнесу.

Ключові слова: політична модернізація, суспільство, елітні групи, підприємництво, революція.

В статье речь идет о сущности и содержании политической модернизации. Подчеркивается роль властной элиты в подьеме эффективности модернизационных процессов. При этом последние рассматриваются в контексте взаимодействия политики и бизнеса.

Ключевые слова: политическая модернизация, общество, элитные группы, предпринимательство, революция.

The paper focuses on the essence and key points of political modernisation. The authors emphasise the role of the ruling elite in making the processes of modernisation more efficient. These processes are analysed in the context of the relationship between business and politics.

Keywords: political modernisation, society, elite groups, entrepreneurship, revolution.

Теоретико-методологічний аналіз модернізаційних процесів свідчить, що політична модернізація і практична діяльність ставлять проблему піднесення ефективності влади, раціоналізації політичних систем суспільства, забезпечення прав і свобод особистості на «чільне» місце. У цій сфері суттєвих розбіжностей у теоретичних підходах не спостерігається. Мало існує заперечень проти ідеї правової, демократичної, соціальної держави. Утім, практикування цієї ідеї здійснюється в досить широкому діапазоні (від відкритого демократичною риторикою анархізму до тієї чи іншої рито-

рики тоталітаризму). Ще більше незадовільним є досвід створення «демократичних» суспільств на теренах пострадянських країн, де практика «хижого капіталізму» поєднується з практикою створення авторитарних політичних режимів (насамперед у Росії) найгіршого зразка. У цих суспільствах демократія закінчується вседозволеністю для влади, притому найчастіше проти народу й демократії.

Дослідження політичних процесів (політичних змін) нерідко «заземлюються» на транзитних країнах (або країнах, що розвиваються). Ці країни переживають стадії радикальної трансформації політичних структур. При цьому випадає той факт, що й розвинені країни Заходу проходять модернізаційні періоди, які включають у себе еволюційні і революційні перетворення. Перехід Франції до президентської республіки (5-ої за рахунком) у другій половині 1950-1960-х років, політичні зміни у Греції у 1970-і р. мали революційний характер і за більшістю характеристик були модернізаційними процесами.

Демократичні чи напівдемократичні режими руйнуються, і модернізація відступає. У пострадянських режимах були здійснені специфічні комбінації прогресивних і регресивних технологій. Тому є сенс, на нашу думку, відрізнити поняття «модернізація в країні» і «країна, яка модернізується». У першому випадку ми допускаємо часткову модернізацію в якійсь країні. Другий випадок розглядає країну загалом. При цьому критерії модернізації й у першому й у другому випадках є різними. Тут можна вести мову про реформи та революції.

Політична модернізація може здійснюватись досить автономно від економічних і соціокультурних реалій. До речі, останні також можуть бути автономними від політичної модернізації. Прикладом може бути КНР (Китайська Народна Республіка). Утім це означає, що кожна часткова модернізація може бути зупинена, оскільки дуже багато залежить від змін у правлячих елітах, від випадкового збігу обставин. І тоді цілеспрямовані модернізації переходять у фазу стихійних, спонтанних.

Модернізація, зміни – це не безцільний і безкінечний процес. У стратегічному плані він спрямований на встановлення стійкого і стабільного порядку, регуляцію політичної динамі-

ки. Але й нестабільність є необхідним (і не завжди негативним) елементом політичного розвитку. Нерідко політична стабільність переходить у застій, стагнацію, і тоді виникає «потреба» у нестабільності як чинника переходу до ефективних (результативних) змін. Стабільність політичної системи полягає в стані стійкості, незмінності на певному етапі розвитку. Однією з найбільш ґрунтовних спроб розроблення теорії «політичного транзиту» є сенс вважати теорію У. Ростоу, який спробував доповнити (покращити) теорію політичної модернізації за рахунок ширшого її трактування, а не лише як теорію переходу від традиційного суспільства до сучасного.

Проблеми політичного розвитку країн за транзитних (перехідних) умов найповніше «змальовуються» теорією модернізації, котра являє собою сукупність різних схем і моделей аналізу. Останні розкривають динаміку подолання відсталості традиційних держав. Теоретична основа даних концепцій «лежить» в ідейній спадщині Дж. Локка, А. Сміта, а також у працях відомих основоположників «соціології розвитку». Багато науковців розглядають теорію модернізації як альтернативу вченню К. Маркса.

Незважаючи на відмінність підходів до опису перехідних процесів, усі ці теорії й моделі аналізу ґрунтуються на визнанні нерівномірності суспільного розвитку, наявності довготривалого періоду розвитку держав, реальності існування сучасних спільнот. Ідеться також про розуміння необхідності модернізації відсталих країн в індустріальні (постіндустріальні). Таким чином, термін «модернізація» означає одночасно і стадію (етап) суспільних перетворень, і процес переходу до сучасних суспільств.

Несучи в собі нормативність, заданість переходу до «модерну», ці теорії змушені визначити критерії сучасного суспільства, котрі необхідно враховувати недостатньо розвинутих країн у процесі реформування (модернізації). При цьому країни, що досягли високого рівня розвитку природним шляхом, розглядаються як носії «спонтанної модернізації». Ті ж країни, котрим ще необхідно пройти цей шлях, розглядаються як держави «відображеної модернізації».

Оскільки перші теорії подібного ґатунку виникли в 50–60-і р. ХХ ст. (коли пріоритет західних країн у галузі управ-

ління, стандартів споживання і багатьох інших аспектів був беззаперечним), то як прообраз виділяли «вільне» американське суспільство. Іншими словами, модернізацію розуміли як вестернізацію, тобто копіювання західних устоїв у всіх галузях життя. У цьому сенсі модернізація була попередньою умовою соціально-економічного і політичного розвитку країн. Адже сам розвиток був можливим лише після викорінення основних рис організації суспільного життя західного зразка.

Модернізація (що розумілася як послідовний рух до переднього стану через низку проміжних етапів) сприймалася як форма «наздоганяльного розвитку», що виражала залежність здійснюваних реформ від країн-зразків, котрі здійснили подібний перехід. Головним же засобом здійснення перетворень вважалась економічна допомога західних країн. Передбачалося, що досягнення певного рівня добробуту (доходу на душу населення) викликає такі самі, як на Заході, зміни в соціальній та політичній системах суспільства. Інакше кажучи, основним модернізуючим чинником визнавався капітал, здатний начебто транслювати соціальні технології, цінності, демократичні інститути. Вважалося, що тим самим капітал здатний перемогти низькі стандарти споживання, порушення прав людини, деградацію соціокультурної сфери тощо.

Разом з тим, погляд на лінійний рух і послідовне засвоєння афро-азійськими, латиноамериканськими й низкою інших країн цінностей і стандартів західної організації влади, стосунки держави та громадянина не витримав випробування життям. У реальності демократизація, інституціоналізація ліберальних цінностей, встановлення парламентських систем західної організації поверталось не піднесенням ефективності державного управління, а корупцією чиновництва, свавіллям бюрократії (яка переймалась особистим збагаченням), катастрофічним розхитуванням суспільства і його політичною аморалізацією. Багато науковців пояснювали це неготовністю цих країн до демократичного шляху розвитку. Однак односторонність, штучність теоретичних схем була очевидною. У 1970-1980-і рр. зв'язок між модернізацією й розвитком

був переглянутий. Першу почали розглядати не як умову другого, а як його функцію. Пріоритетною метою була названа зміна соціальних, економічних, політичних структур, котра могла проводитись і за рамками західної демократичної моделі. При цьому сам факт існування традиційних інститутів і цінностей у політології вже не розглядався як перепона до «модерну». За умов збереження універсальних критеріїв і цілей майбутнього розвитку головний ухил робиться на національну форму їх реалізації.

Перехід до модерну стали уявляти як цілісний (відносно тривалий) етап, на якому можливий не лише розвиток, а й просте відтворення структур, котрі існували раніше. Окрім «наздоганяючої» стали говорити про модернізацію «часткову», «рецидивуючу» тощо. Головним елементом (від якого залежить характер перехідних процесів і перетворень) є соціокультурний чинник, а ще точніше – тип особистості, її національний характер. Останній зумовлює ступінь сприйняття універсальних норм і цілей політичного розвитку. Вважається, що модернізація може здійснюватись лише за умови зміни ціннісних орієнтацій широких соціальних прошарків, подолання кризи політичної культури суспільства.

Проект (модель) політичної модернізації українського суспільства має, на перший погляд, «найпростіший» вигляд (порівняно з модернізацією економічною, соціокультурною). З іншого боку, соціально-політична модернізація є вельми складною. Потребує серйозної дослідницької уваги модель соціально-політичної модернізації, котра була «обрана» українською владою після грудня 1991-го року (після референдуму з приводу незалежності України). Сьогодні ми розуміємо (особливо у ситуації російської агресії), що наймовірні соціальні, економічні, моральні затрати (яких зазнає народ України) з реалізацією цілей «віртуальної» модернізації є надто високою ціною порівняно з тією, яку «сплатили» країни Центральної Європи та Балтії (за реальну модернізацію суспільства).

Власне кажучи, модернізація безумовно пов'язана з еволюційними або революційними процесами. Покоління радянських людей були «виховані» на «революційній» ідеї.

Всесвітня комуністична революція була головною метою СРСР і всієї соціалістичної співдружності. Ця мета логічно «включала» експорт революції на всій планеті Земля. Існує дуже багато трактувань поняття «революція» [6; с. 78–80].

П. Гольбах порівнював політичні революції з грозами в природі, які «чистять» повітря і встановлюють мир і спокій. Немало дослідників пов'язують революції з населенням. Наприклад, Г. Плеханов (який, на нашу думку, реально розумів, що являє собою марксизм) вважав, що загальний сенс революційних перетворень зводиться до руйнування чи послаблення протиборчих сил. Для Ф. Енгельса революція була явищем, яке не «підкорюється» правилам, що визначають розвиток суспільства у «звичайний» час. Для П. Кропоткіна революція – це смерть на коні, під червоним прапором і з косою в руці. Для В. Ульянова (Леніна) революція – це передусім насильство. Та все ж він підкреслював, що головною тенденцією політичних революцій є орієнтація на демократизм (хоча більшість революцій і закінчувались поразкою демократії).

На думку Ф. Броделя, термін «революція» був запозичений політиками з лексику астронемії. У значенні політичного перевороту, руйнування існуючого ладу цей термін з'явився в англійській мові в 1688-му році. Для А. Богданова революція є розривом соціального кордону між класами, а в Д. Мерджковського в основі революції лежить «чесно сформована брехня».

М. Бердяєв вважав, що є можливими три погляди на революцію: 1) революційний і контрреволюційний, себто людей, які беруть у ній активну участь; 2) об'єктивно-історичний (науковий), тобто людей, які розуміють ситуацію, але участі в ній не беруть; 3) революційно-економічний та історичний. Ідеться про людей, які прийняли революцію «в середину», вельми її переживають і стають понад повсякденною боротьбою.

Революція є ірраціональною, вона свідчить про панування ірраціональних сил в історичному процесі. «Актори» революції свідомо можуть «проповідувати» найраціоналістичніші теорії і в їх ім'я «робити» революцію. Проте революція завжди є симптомом зростання ірраціональних сил, і це потрібно розуміти в подвійному сенсі. Мова йде про те,

що старий режим став абсолютно ірраціональним і не виправданий уже ніякими смислами, і сама революція здійснюється завдяки ірраціональній народній стихії. Революціонери-організатори хочуть раціоналізувати стихію революції. Скажімо, Ленін був крайнім раціоналістом. Він вірив у можливість абсолютної раціоналізації соціального життя, але він же був людиною долі, року, тобто ірраціональною в історії.

Є дослідники, що розрізняють революцію і демократичне повстання, коли відбувається зміна правління відносно демократичним шляхом. Демократичне повстання зазвичай нетривале, воно може стверджувати нові політичні цінності або відновлювати старі, тимчасово втрачені.

В Україні в 1991, 2004 та 2013-2014 рр. затверджувались нові політичні цінності. Яскравим повстанням, яке повернуло країні свободу, демократію і ринкові відносини, є «оксамитова революція» в Чехословаччині в 1989 р. Радянська ж експансія у вигляді «народно-демократичних» революцій у Центральній та Східній Європі в 1945-1948 рр. нерідко визнається як «фальшива революція», оскільки привела до тоталітарних режимів (невільних виборів і знищення опозиції).

Сьогодні ідея демократичного повстання стала загально-визнаним елементом політичного життя і конституційної культури. Наприклад, Конституція Німеччини 1949 р. прямо вказує на право німців здійснювати супротив будь-кому, хто наважиться посягати на їхній демократичний лад (якщо інші засоби при цьому не можуть бути використані). Подібне положення має місце також у Конституції Словенії 1991 р. Спротив насильницькій зміні демократичного ладу «дозволяються» Конституціями Естонії і Литви.

У Конституції України про ідею народного повстання не сказано. Лише в статті 19 ідеться про те, що ніхто не зобов'язаний примусово робити не передбачене в законодавстві. Конституція України орієнтується на еволюційний розвиток суспільства. Водночас відсутність реальних реформ, затягування переходу до політичної системи та політичних принципів, закріплених у Конституції, призводять до погіршення життєвих умов громадян, «стимулюють» накопичення протестного потенціалу в суспільстві, що, власне, продемонструвала «революція гідності» 2014 р.

Успішність процесу політичної модернізації країни великою мірою залежить від поведінки елітних груп. Ідеологічно ідея еліти завжди була ультраконсервативною та антирадикальною, яка важко гармоніювала з демократичними ідеалами. Та все ж існування виділеного в кожний такий момент елітного прошарку у відносно стабільних суспільствах є безсумнівним соціологічним фактом. Дослідники еліт у сучасних країнах – як критики, так і апологети – стурбовані не стільки існуванням обраних (тих, хто керує усіма з огляду на своє становище), скільки тенденціями до відтворення еліти, її замкнутістю чи проникненістю для нової компетентності, таланту, заслуг чи капіталів, котрі покликані зберігати демократичні механізми.

Проблеми формування і трансформації національної політичної еліти України в ХХІ ст. є однією з найбільш своєчасних і актуальних проблем сучасної соціології і політології. Це підтверджує і суспільна практика останніх років, і події, що розгорнулись у вітчизняному політикумі.

Сучасне соціально-політичне життя України характеризують динамічні процеси, що детермінують собою серйозні зміни в діяльності різних соціальних груп суспільства. Нинішнє українське суспільство, як свідчать результати соціологічних досліджень, є слабо структурованим, відсутні стійкі прошарки зі своїми усвідомленими інтересами та стійкою ідейно-політичною орієнтацією. За цих обставин зростає соціальна відповідальність елітних груп. Їхня поведінка, система цінностей набувають домінуючої значущості. Тому увагу багатьох дослідників приваблює вивчення соціальної структури і соціальних дій елітних груп. Процеси формування і оновлення цих груп супроводжуються конфронтацією у боротьбі за розподіл сфер впливу, появою нових інтересів і суперечностей. Разом з тим оновлення елітних груп зазвичай призводить до більшої зручності управління суспільством і, відповідно, до кращого задоволення вимог часу та суспільного розвитку.

Період модернізації пов'язаний зі змінами в системі цінностей і соціальних норм. Саме дії елітних груп ще більшою мірою (аніж в іншій ситуації) визначають усю траєкторію

суспільного розвитку. За цих умов стан еліт є одним із найважливіших показників стану суспільства і перспектив його модернізації.

У країнах з реальним громадянським суспільством зазвичай розподілені функції політичних діячів і адміністраторів, тобто політичної й адміністративної еліти. В Україні такого розподілу поки що немає. При цьому потрібно мати на увазі, що до серпня 1991-го р. українська республіка (як загальнорадянська) була об'єднаною, без суттєвих автономних інтересів, адже в її руках зосереджувалася політична й економічна влада. Політики, генералітет, верхівка менеджменту, керівники так званих громадських організацій – усі належали до однієї партії, входили до однієї номенклатури. Між цією єдиною елітою та рештою населення існувала глибока прірва.

До серпневих подій 1991 р. всередині радянської партійної еліти, мабуть, виникали групи інтересів, чия дивергенція була з мірою готовності перейти з позиції не професійного номенклатурника на позицію політичного діяча в демократичному суспільстві або великого власника (менеджера високого рангу) в системі ринкової економіки. З іншого боку, ситуація великою мірою детермінувалася потенцією тих соціальних груп, які можна характеризувати як середній протоклас, виділити зі свого складу нові елітні групи, у тому числі й еліту політичну. Спроба державного перевороту в серпні 1991 р. в Москві призвела до остаточної дискредитації партійно-політичної еліти в масовій свідомості, послугувала поштовхом до посилення дезінтеграційних процесів у державі (СРСР) і подальшого її розпаду.

Порівняно мирний, еволюційний характер переходу до нової соціально-економічної системи на території України можна пояснити (серед іншого) збереженням правлячою елітою владних повноважень і привілеїв як безпосередньо, так і конверсією їх у власність, багатство. Насамперед ідеться про попередню господарсько-управлінську еліту, включаючи державну бюрократію, чиї позиції практично не були порушені серпневими подіями. Меншою мірою це стосується військової еліти, служби державної безпеки, правоохоронних органів.

Республіканські й регіональні партійно-політичні еліти практично зберегли себе при владі, збільшивши свій обсяг

завдяки інспірованому ними ж процесу суверенізації. Додільно звернути увагу на такий аспект (що, на наш погляд, дає можливість зрозуміти характер і природу владної еліти сучасної України), як неоднозначність її ідейно-політичних орієнтацій, котра парадоксально виявляється важливим стабілізуючим чинником усього елітного прошарку.

Ця неоднозначність проявляється в тому, що один і той самий представник правлячої еліти поєднує в собі абсолютно різні й нерідко важко поєднувані установи. Разом з тим існують деякі позиції (наприклад, ті, що належать до «сильної держави», «державності»), котрі поділяються всіма представниками правлячої еліти. Мабуть, цей розкол є проміжним, перехідним етапом до становлення своєрідних, внутрішньо елітних груп. Останні, можливо, і не збігатимуться протягом тривалого часу з традиційними для країн з політичними структурами громадянського суспільства компонентами еліти.

У будь-якому разі йдеться про надпартійні тенденції – демократичну, національно-патріотичну та відверто комуністичну, про зближення комуністичного і патріотичного напрямів. Особливо виразно проявилось явище, котре можна визначити як феномен «гібридного типу» політичної людини. Її ідейно-політичні орієнтації є суперечливими й «розмитими». Її політичні переваги змінюються залежно від політичної кон'юнктури.

Майже в усіх країнах (які «вийшли» з колишнього СРСР) саме партія влади стала ядром нової еліти, нової політичної еліти і нової політичної системи. Водночас у Центральній Європі, Прибалтиці впливові політичні сили «відсунули» стару еліту. Середня Азія повертається до традиції родинно-кланової влади, у Закавказзі влада належить національній еліті. Партії влади республік обрали незалежність від Москви тією мірою, якою це не порушувало її основних принципів: збереження влади і власності. Самостійність стала додатком до своєї власної суверенності, для зняття контролю центру. Причому так звана внутрішня партія КПРС (номенклатура) пішла на розпуск «зовнішньої» партії КПРС і позбулась ідеології, чим підвищила свою маневровість, здатність до адаптації.

Успіх політичної модернізації багато в чому зумовлюється взаємодією політики й бізнесу, «поведінкою» еліт у політичному полі України. Насамперед ідеться про економічну еліту. Складність питання про економічну еліту полягає в тому, що поняття економічної еліти набуває різних смислів (за умов соціалістичної економіки та за умов ринкової ситуації). Якщо в першому випадку до цієї групи входять люди, які приймають найважливіші рішення щодо функціонування й розвитку економіки країни (не маючи приватної власності), то за ринкової економіки з приватною власністю економічною елітою є як особи, які приймають рішення з найважливіших економічних питань, так і великі власники. Нині українську економічну еліту утворюють власники великих капіталів, керівники та менеджери державних і приватних компаній.

Упродовж років незалежності України бізнесова еліта досить швидко зростала як за кількісним складом, так і за масштабами приватної власності. Наприкінці другого президентського терміну Леоніда Кучми в країні вже склались великі олігархічні групи з потужним капіталом. Вони дедалі більше претендували на самостійну роль у політиці, на безпосередню участь у роботі парламенту. Олігархи починають перетворюватися на самодостатню силу. Їх об'єднання нерідко відбувалися на ґрунті старих знайомств, родинних зв'язків, земляцтва. Такі угруповання називають клановими, а форму їхньої влади – кланово-олігархічною. Проте повного оформлення олігархів у самостійну політичну силу до завершення президентства Леоніда Кучми не відбулося.

Власне кажучи, у країнах із розвиненою ринковою економікою бізнесовий (підприємницький) феномен виявляється переважно в економічно-правовій сфері. Це радше призводить до відтворення домінуючих соціальних відносин, аніж продукування нових. За умов же транзитивного (перехідного) суспільства, ситуація дещо інша. Тут, власне, виробнича функція підприємця опосередковується соціальною дією, спрямованою на зміну соціальних відносин.

Для підприємницької свідомості і поведінки характерна суперечність між бажанням дистанціюватися від політики й неможливістю уникнути політизації. Ставлення бізнесменів до своєї участі в політичній діяльності зводиться до

двох основних позицій. Перша позиція – відкрита політична діяльність підприємцю заборонена. Усі згодні з тим, що політика – це не вельми чиста справа. Тому часто бізнесмени згодні підтримувати певних політиків, перебуваючи, образно кажучи, за лаштунками. Адже відмова від прямих політичних дій може супроводжуватись участю в залаштунковій політичній грі. Тим більше, відмова від особистої участі в політиці призводить до бажання виправдати кулуарний лобізм. Ефективній же лобістській діяльності заважають слабкість і незгуртованість самих бізнесменів.

Існує й інша позиція бізнесменів стосовно політичної діяльності. Уже сьогодні в суспільстві є цілий ряд політичних фігур, для яких успішне підприємництво стало прологом до політичної кар'єри. Слід зазначити, що ставлення до політичної активності у бізнесменів не є константою. Воно помітно змінюється на різних етапах модернізації вітчизняної економіки. На кожному етапі прошарок бізнесменів оновлювався. До нього вливались представники нових соціально-професійних груп з різною політичною культурою. За цих умов змінювалось і ставлення бізнесменів до політики і політичної діяльності.

Для представників «нової економіки» цінності політичної демократії і підприємництва злилися воедино, а діяльність у сфері економіки доповнювалася політичною активністю. У цей період більшість підприємців розглядали політичну демократію як гарантію свободи. Багатьом здавалося, що досить завоювати політичну свободу, і принципи економічної раціональності отримають перемогу. На цьому етапі суспільно-політична свідомість ще не встигла сформуватися й не викристалізувалась в загальнодемократичній свідомості. Однак певний соціальний прошарок уже почав усвідомлювати особисті інтереси. Паралельно з участю в загальнодемократичному русі в підприємницькому середовищі виникла потреба в спільних діях з метою поліпшення умов для розвитку бізнесу. Підприємці взяли участь у виборах 1989–1999 рр. Це було першим кроком представників нової економіки на політичній арені, спробою заявити суспільству про своє існування.

З переходом від тоталітаризму до політичного плюралізму підприємництво опинилося поза існуючими партіями. Прак-

тично воно є відірваним від законодавчої влади. За цих умов особливої значущості у підприємницькому середовищі набуває питання про політичні форми переходу до ринкової економіки, її модернізації. Сьогодні серед бізнесменів існують два різні підходи до політичних форм модернізації суспільства.

Перший підхід передбачає перехід до ринкових відносин через удосконалення демократичних інституцій, партій і масових організацій; економічну свободу, котру тлумачать як право індивіда володіти приватною власністю й самостійно діяти у сфері економіки. Прихильники ліберально-демократичного розвитку виступають за участь у суспільно-політичному житті і вплив на владні структури через політичні партії і систему демократичного представництва. Це дає змогу, на їхню думку, подолати розрив між суспільством і владою, що зумовить зміну складу законодавчих органів і забезпечить представникам нової економіки доступ до важелів управління.

Другий погляд на політичні форми переходу до ринкової економіки передбачає розвиток і вдосконалення в країні виконавчої влади. Перехід від неототалітаризму до ринку неможливий без диктатури законів і міцної авторитарної влади. У рамках авторитарної моделі вимальовуються різні політичні сценарії. Один передбачає авторитарний режим на законних засадах шляхом президентського правління (ліберально-авторитарний варіант). Інший, жорсткіший, сценарій схвалює встановлення на перехідний період диктатури на кшталт Піночета.

Поширення у підприємницькому середовищі ідей лібералізму свідчить про те, що почалося формування бізнесової свідомості й ідеології. Але поки що підприємці, які висловлюють готовність на практиці реалізувати ліберальну ідею суспільства і бути повноцінними політичними й економічними акторами, становлять меншість. У меншості перебувають і прихильники жорсткої диктатури. Основна маса бізнесменів стурбована долею свого підприємства і готова підтримати владу, яка дасть можливість працювати. Прихильники ліберальної моделі модернізації виключають

втручання держави в економічний процес. На противагу їм прихильники авторитарних форм управління визнають державну регуляцію економікою і виступають за збереження державного сектору промисловості.

Говорячи про форми участі бізнесу в політиці, слід зазначити, що в цьому сенсі підприємницькому корпусу вдається здійснювати вплив на політику не стільки через особисту участь у партійно-політичній діяльності, скільки за рахунок непрямих форм (лобіювання або тиск організованих груп капіталу на органи представницької та виконавчої влади). Підприємцям легше створити не політичну партію, а консолідуватися на основі спільних інтересів у рамках формальної організації. Підприємницький корпус робить спробу проводити політику в інтересах бізнесу також через громадські фонди, що фінансуються приватними капіталами.

Отже, характерною рисою українських бізнесменів є їхня участь у політиці. Одні підприємці готові до особистої участі в партійно-політичній діяльності. Іншим більше імпонує впливати на політику непрямо, через лобіювання депутатів, спеціалістів, експертів, журналістів. Поки одні бізнесмени не бояться бути залученими в політику, інші залишаються в тіні. Саме тому вибір моделі поведінки, орієнтованої на особисту участь у політичній діяльності, багато в чому залежить від амбіцій того чи іншого представника бізнесу, його бажання перебувати у центрі громадської думки. Серед політично активних можна зустріти як представників великого бізнесу, так і середніх та малих підприємців. Що стосується непрямих форм тиску на політику, то їхній вибір залежить від ресурсів, якими володіє бізнесмен.

Великий капітал може використовувати широкий набір непрямих форм політичної дії. У міру скорочення ресурсів поле політичної діяльності звужується. Зіставлення моделей політичної поведінки свідчить про те, що в різних представників підприємництва свій підхід до політичної діяльності. І в кризові моменти як великі, так і дрібні підприємці готові включитися у політичну боротьбу. Однак на час стабілізації соціально-політичної ситуації середній підприємець повертається у сферу своєї основної діяльності. У цьому зв'язку

дрібною й середнього бізнесмена потрібно радше розглядати як епізодичну фігуру у просторі політичних подій. Окремі бізнесмени чи групи середнього бізнесу вже усвідомлюють необхідність своєї присутності на політичній сцені. Здатність до політичної мобілізації значної частини підприємницького корпусу засвідчує наявність у підприємницькому середовищі значних резервів політичної дії. Основними «мобілізаторами енергії» є кризові ситуації, коли під загрозою опиняється майбутнє бізнесу, особистої свободи та життя.

Успіх модернізаційних процесів великою мірою детермінується рівнем ефективності (чи неефективності) політичного режиму. Існують два основних джерела неефективності політичних режимів: системний і ситуативний. На жаль, в українському суспільстві «працюють» обидва. По-перше, політична система не гармонізована на предмет розподілу й доповнювання функції влади. Тому елементи політичної системи «працюють» у певні моменти на самознищення. Звідси випливає системна криза влади. По-друге, мова йде про ситуацію, коли гілки влади очолюють малоефективні політики або такі, які не «слухають» закон. Їхня малоефективність випливає із професійної і психологічної неготовності до виконання своїх функцій. Водночас їхні спроби піднести свою ефективність через перманентне оновлення свого оточення (на рівні центру і регіонів) є мало результативними.

Будь-які персоніфікації одного й того ж режиму, котрий не має потенціалу самовдосконалення, є безрезультатними. Якщо група політичної еліти (клан) «приводить» до влади персону, не здатну примусити органи влади діяти ефективно (в інтересах хоча б більшості населення), то ця персона (і сили, які привели її до влади) приречені на поразку. Лідер і режим здатні завдати великої шкоди країні своїми діями чи бездіяльністю, хоча при цьому вони можуть бути досить ефективними для утримання влади.

Існує багато чинників, які провокують деградацію економічного й політичного життя суспільства. Зупинимось на двох важливих із них, які «дозволяють» існувати псевдомократичним, малоефективним політичним режимам.

1. Наявність прошарку великої та дрібної бюрократії, яка має свій світогляд, свою ідеологію стосовно наведення поряд-

ку, господарювання, управління наукою, освітою, культурою. Цей прошарок, незважаючи на зміну історичних умов, дотримується орієнтації на політичну владу цезаристського типу на чолі з харизматичним лідером, який усе вирішував би, за все відповідав. Такий лідер може бути ефективним, якщо він триває під контролем своє оточення і прошарок бюрократії (Сталін, Гітлер, Франко). Якщо ж йому це не вдається, то оточення і бюрократія починають цинічно грабувати країну, граючи на псевдохаризму свого вождя. Наполегливі спроби підтримувати харизму слабого, нехаризматичного лідера набувають карикатурного вигляду і призводять до саморуйнування режиму.

2. Наявність «лідера», котрий несе в собі «достоїнства» тоталітаризму й набуває нових на ґрунті некритичного ставлення до західного способу життя, сприймає його з боку не кращих зразків. У такому разі, з одного боку, масова свідомість не встигає досягнути нових історичних реалій. З іншого – протестна енергія поки що не спрямовується на нові форми експлуатації: напівкримінальні фінансові і промислові групи, мафіозні клани. У всьому поганому звинувачують владу, що правильно лише частково, оскільки влада обирається не лише кланами, а й народом. Певною мірою провина лежить і на населенні, яке дозволяє себе не поважати, грабувати, маніпулювати собою, купувати себе на виборах тощо.

Політологи, соціологи і соціальні філософи використовують відомий емпіричний критерій для вимірювання «демократичної температури» суспільства (запроваджений С. Хантінгоном і Р. Дарендорфом): аби суспільство зробило якісний перехід до демократії, повинна двічі змінитись влада на законних, легітимних виборах. У цьому плані для сучасної України виникає немало питань проблемного характеру.

За відсутності консенсусу народу рушійною силою демократичного процесу (без якого малоімовірною є політична модернізація) може стати консенсус еліт, які прагнуть консолідації суспільства. За «українських» умов такий варіант реалізувати не вельми просто. Проблеми «створює» існуюча економічна, політична, регіональна сегментованість суспільства. І реальні процеси, що відбуваються в суспільстві, не

завжди дають можливість його просування до демократичного, правового варіанта.

Аби зупинити дезінтеграційні та деградаційні процеси й розпочати реальну модернізацію (не обов'язково революційну), необхідно стабілізувати політичну ситуацію. У науковій (і публіцистичній) літературі нерідко модернізаційні можливості влади оцінюються через її вплив на політичну стабільність суспільства, однак при цьому поняття «стабільність» використовується досить довільно.

У західній соціології і політології існує кілька підходів до визначення поняття «стабільність». Остання розуміється як:

- відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насильства чи наявність у держави ефективних технологій, котрі дозволяють у критичній ситуації протистояти насиллю;
- функціонування одного режиму чи уряду протягом тривалого часу завдяки успішній адаптації до соціальних змін;
- «підкореність» конституційному устрою. Наприклад, С. Хантінгтон визначає стабільність у тому сенсі, коли модель організації влади протягом тривалого часу зберігає свої якісні характеристики;
- результат легітимності влади;
- відсутність структурних змін у політичній системі суспільства або можливість контролю над цими змінами;
- баланс владних і опозиційних сил;
- збіг, гармонію функцій інституцій держави, сім'ї, школи тощо;
- модель поведінки, коли люди регулюють свою поведінку певним кодексом моралі й політичних дій, розуміючи, що відхід від цих кодексів призводить до нестабільності в суспільстві [5].

У розв'язанні політичних проблем стабілізації й розвитку суспільства слабким місцем є сучасна методологія аналізу і перетворення політичних відносин. Більшість дослідників радше розмовляють на тему «що робити», та головне в модернізації політичної системи – «як саме це зробити?». Це є реальною практичною методологією політичної модернізації.

Існують три головні стратегічні напрями політичної модернізації:

1. Формування громадської думки, управління нею згідно з заданими цілями і завданнями.

2. Підбір і розстановка кадрів відповідно до парадигми модернізації.

3. Організація подій у країні, а не рух за течією, пристосування до «стихії».

Названі стратегічні напрями модернізації є тими «стовпами», котрі несуть у собі активуючий елемент, «катализатор» політичних перетворень.

Узагальнюючи умови модернізації різних країн (і режимів), багато науковців наполягають на необхідності певної послідовності перетворень, дотримання відомих правил при їх здійсненні. У найбільш загальному плані проблема вибору варіантів і шляхів модернізації розв'язувалась у теоретичній суперечці лібералів і консерваторів. Науковці ліберального напрямку (Р. Даль, Г. Альмонд) вважали, що поява середнього класу веде до серйозних змін у системі управління. Це не лише покладає край втручання ідеології в регуляцію соціальних процесів, а й ставить під сумнів централізовані форми реалізації рішень. Ідеться про те, що політично активне населення сприяє виникненню додаткових центрів владного впливу. Загалом же характер і динаміка модернізації залежать від відкритої конкуренції вільних еліт і ступеня політичної включеності пересічних громадян. Від співвідношення цих форм, які обов'язково мають бути наявні в політичній грі, і залежать варіанти розвитку суспільства та системи влади в транзитивний (перехідний) період.

Власне кажучи, є можливими чотири варіанти розвитку подій:

1) за пріоритету конкуренції еліт над участю громадян складаються найоптимальніші передумови для послідовної демократизації суспільства стосовно здійснення реформ;

2) за умов піднесення ролі конкуренції еліт, але за низької активності основної частини населення складаються передумови встановлення авторитарних режимів правління і гальмування модернізаційних процесів;

3) домінування політичної участі населення над конкуренцією вільних еліт сприяє зростанню охлократичних тен-

денцій, що може провокувати жорсткіші форми правління і гальмування модернізаційних перетворень;

4) одночасна мінімізація змагальності еліт і політичної участі мас призводить до хаосу, дезінтеграції соціуму і політичної системи, а це, у свою чергу, також може провокувати прихід «третьої сили» і встановлення диктатури.

У плані цього підходу американський політолог Р. Даль висунув теорію поліархії. На його думку, стосовно слабо-розвинених країн поліархія забезпечує відкрите політичне суперництво лідерів та еліт, високу політичну активність населення. Це зокрема, створює політичні умови й передумови здійснення реформ. При цьому поліархічна політична не завжди є легко досяжною для країн, що рухаються від «закритої гегемонії» до системи, яка виключає всюдозволеність еліти й дає можливість громадянам контролювати діяльність влади. Роберт Даль виділив сім умов, які впливають на рух країн до поліархії, а саме: 1) послідовність у здійсненні політичних реформ; 2) встановлення сильної виконавчої влади задля соціально-економічних перетворень; 3) досягнення певного рівня соціально-економічного розвитку; 4) встановлення певних відносин рівноправності; 5) субкультурна різноманітність; 6) наявність інтенсивної іноземної допомоги; 7) демократичні переконання політичних лідерів.

На думку Р. Даля, перехід до поліархії має бути поступовим, еволюційним. При цьому необхідно уникати різних рухів і послідовно оволодіватиправлячими елітами консенсною (57) технологією владарювання. Ефективність поліархічного режиму влади, піднесенні його політичної результативності залежить від забезпечення взаємної безпеки конкуруючих еліт, встановлення сильної виконавчої влади й розвитку центрів самоуправління на місцях.

Теоретики ж консервативної орієнтації дотримуються іншої точки зору на процес модернізації. На їхню думку, головним джерелом модернізації є конфлікт між мобілізованістю населення (його включенням в політичне життя) й інституціалізацією, наявністю необхідних структур і механізмів для артикуляції й агрегації їхніх інтересів. Разом з тим неготовність мас до управління, невміння використовуву-

вати інститути влади, а відповідно і нездійсненність їх очікувань від включення в політику, сприяють дестабілізації режиму правління і його корумпованості.

Таким чином, через випереджальну діяльність мас модернізація викликає не політичний розвиток, а політичний занепад. Інакше кажучи, у тих країнах, де промисловий, індустриальний стрибок не кладеться на підґрунтя демократичних традицій, ідеї компромісу, будь-які спроби реформування системи влади матимуть негативні наслідки для суспільства. Ще, вважають консерватори, якщо для економіки головним показником є зростання, то для політики – стабільність. Тому для держав, котрі модернізуються, є необхідним «міцний» політичний режим з легітимною правлячою партією, здатною стримувати тенденцію до дестабілізації.

Отже, на противагу тим, хто, як К. Дейч, закликав кріпити інтеграцію суспільства на основі культури, освіти, філософії, мистецтва, С. Хантінгтон робить наголос на організованості, порядку, авторитарних методах управління.

Науковці консервативного напрямку наголошували на можливості варіантів модернізації, бо авторитарні режими є досить неоднорідними. Наприклад, американський вчений Х. Ліндз вважав, що: 1) авторитарні режими можуть здійснювати часткову лібералізацію, пов'язану з певним перерозподілом влади на користь опозиції; 2) авторитарні режими можуть піти на широку лібералізацію з огляду на цінності прив'язаностей еліт; 3) режим правління може розвиватись через «тупикову лібералізацію», за якої жорстке правління спочатку замінюється на політику «декомпресії» (яка передбачає діалог з опозицією), а потім виливається в репресії проти опозиції й закінчується встановленням ще жорсткішої диктатури. Разом з тим не можна виключати і четвертий варіант еволюції авторитарного режиму. Цей варіант пов'язаний із революційним розвитком подій або воєнною катастрофою і призводить до непередбачуваних результатів.

Водночас безсумнівним є той факт, що важливим чинником ефективності модернізаційних процесів є орієнтація влади як на структурні зміни в економіці, так і на перетворення принципів матеріальних і культурних благ. При цьому важливо

враховувати реальні можливості держави й населення щодо переходу до нетрадиційних форм підтримки соціальних відносин.

Моделі модернізації є багатовимірними й повинні різнобічно враховувати зміни характеру суспільних відносин і соціальних структур. Реалізація цих моделей також може породжувати певні (нові) суспільні суперечності, конфлікти або посилювати старі. Тому сьогодні більш «цінними» є гнучкіші, багатофакторні моделі модернізації, які повинні ґрунтуватися на синтезі традиційної специфіки розвитку (передусім цивілізаційної й національної) та сучасних прогресивних зразків розвитку. Сучасні моделі модернізації більш конструктивні в оцінюванні взаємодії еволюційних та революційних чинників. Саме модернізація і є більш поширеною тенденцією (моделлю) трансформації суспільства, яка розходиться з революційною. Проте це не означає, що в сучасних країнах не виникають і не «визрівають» структурні зміни, конфлікти, насилля й антинародні режими, не консолідується рухи протесту. Утім у більшості суспільств «класичний» образ революції лякає громадян країни. Тому дедалі частіше вибір відбувається на користь модернізації еволюційним, цивілізованим шляхом.

Література

1. *Бурдые П.* Социология политики / П. Бурдые. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
2. *Головаха Е.И.* Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е.И. Головаха. — К.; Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 143 с.
3. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. / В.П. Горбатенко. — К.: Академія, 1999. — 240 с.
4. *Лисенко Е.В.* Политическая модернизация украинского общества / Е.В. Лисенко. — Одесса: Астропринт, 2008 — 208 с.
5. *Макарычев А.С.* Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки / А.С. Макарычев // Полис. — 1998 — №1. — С. 149—157.
6. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 440 с.

7. *Михальченко М.І.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М.І. Михальченко, В.С. Журавський, В.В. Танчер. — К.: Логос, 1997. — 178 с.

8. *Наумкина С.М.* Социально-политическая эффективность управленческой деятельности / С.М. Наумкина, В.Е. Пилипенко, Ю.А. Привалов. — К.: Стило, 1999. — 185 с.

9. *Панина Н.В.* Аномия в посткоммунистическом обществе / Н.В. Панина // Политический портрет Украины: Бюллетень Фонда «Демократические инициативы». — 1996. — Вып. 17 — С. 46—52.

10. *Пилипенко В.* Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. — К.: Фоліант, 2008. — 158 с.

11. *Пилипенко В.* Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства / В. Пилипенко. — Львів: ЗУКЦ, 2012. — 326 с.

12. *Пилипенко В.* Модернізація: теорія, практика, цивілізаційний вимір / В. Пилипенко, О. Сапелкіна, Г. Чепурко. — Київ – Львів: Ліга-Прес, 2016. — 130 с.

13. *Ручка А.А.* Особенности системной трансформации современного украинского общества / А.А. Ручка // Современное общество. — Харьков: ХНУ. — 1994. — № 4(6). — С. 6—15.

14. Соціологія політики. Енциклопедичний словник. — К.: — Вид-во Європ. Ун-ту, 2008. — 442 с.

15. Сравнительная политика. Основные политические системы современного типа. — Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2005. — 592 с.

16. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. — М.: Прогресс – Традиция, 2004. — 480 с.

17. *Штопка П.* Социология социальных изменений / П. Штопка. — М.: Аспект – Пресс, 1996. — 223 с.

МЕТАТЕОРІЯ ТА ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ: ВІД ДЖ. РІТЦЕРА ДО П. ГЕДСТРЬОМА

У статті йдеться про метатеорії, метааналіз та метатеоретизування, як їх розуміє Дж. Рітцер, розкриваються сутність і зміст цих понять, викладаються і аналізуються різні визначення метатеорії. Формування метатеорій і метааналізу пояснюється на прикладах конструювання парадигм дослідження соціальних конфліктів (конфліктного функціоналізму Л.Козера, конфліктного структуралізму Р.Дарендорфа та ін.).

Ключові слова: метатеорія, метааналіз, парадигма, конфлікт, аномалія, конструювання, засоби дослідження, конфліктний функціоналізм, конфліктний структуралізм, розкол, цивілізація.

В статье идет речь о метатеории, метаанализе и метатеоретизировании в понимании их Дж. Ритцером, раскрываются сущность и содержание этих понятий, излагаются и анализируются различные определения метатеории. Формирование метатеорий и метаанализа объясняется на примерах конструирования парадигм исследования социальных конфликтов (конфликтного функционализма Л.Козера, конфликтного структурализма Р.Дарендорфа и пр.).

Ключевые слова: метатеория, метаанализ, парадигма, конфликт, аномалия, конструирование, средства исследования, конфликтный функционализм, конфликтный структурализм, раскол, цивилизация.

The paper focuses on George Ritzer's understanding and interpretation of metatheory, meta-analysis and metatheorisation. The authors describe the essence and content of these concepts; furthermore, they present and analyse different definitions of metatheory. The authors explain how metatheories and meta-analysis take shape giving examples of constructing social conflict paradigms (Lewis Coser's conflict functionalism, Ralph Dahrendorf's conflict structuralism, etc.).

Keywords: metatheory, meta-analysis, paradigm, conflict, anomaly, construction, research tools, conflict functionalism, conflict structuralism, split, civilisation.

Суттєвим недоліком сучасних наукових досліджень є практично повна відсутність відмінностей між теоретизуванням про об'єктивний світ (а в соціології – про суспільство та його емпіричне вивчення) і метатеоретизуванням (аналіз теорій про суспільство). Останнє набуло широкої популярності завдяки дослідженням американського соціолога Дж.Рітцера, який розглядає метатеоретизування як систематичне порівняльне і рефлексивне вивчення різноманітних соціологічних теорій з метою виявлення імпліцитних концептуальних структур та прихованих узагальнень.

Здійснюючи метааналіз, тобто досліджуючи наукову діяльність теоретиків і проводячи власне метатеоретичне дослідження (метатеоретизування), Дж. Рітцер пропонує кілька варіантів його визначення або планів пояснення/вивчення/дослідження.

Найперше він визначає метатеорії за спільністю предмета, тобто дає визначення у найбільш широкому сенсі. На його думку, предметом метатеорії є не сам об'єктивний соціальний світ або окремі конкретні його сфери, феномени чи події, а фундаментальні структури теорії, які вивчають цей світ. Зокрема він пише, що теоретики в якості основного предмета свого вивчення розглядають соціальний світ, тоді як метатеоретики, на відміну від теоретиків, «займаються систематичним вивченням фундаментальної структури соціологічної теорії» [1, с. 562]. Інакше кажучи, метааналіз є рефлексивним дослідженням власної дисципліни. У рамках соціології – це «рефлексивна соціологія» або «соціологія соціології», в яких відбувається не «об'єктивізація» соціального світу, а «об'єктивізація» власних дій соціолога-дослідника.

По-друге, метатеорії різняться за своїми цілями і результатами, тому їх можна визначити і згрупувати в три типи відповідно до впливу, що вони здійснюють на теорії, або згідно з якісними їх змінами, тобто за характером кінцевого результату. У рамках метатеорій першого типу відбувається «більш глибоке розуміння теорії», здійснюються пошуки відповідей на запитання, чому і як виникла та чи інша теорія, в яких конкретних умовах (включаючи історичні) це відбулося, які цілі і завдання ставилися перед нею, які засоби і методи використовувалися тощо.

Метатеорії другого типу – це такі собі вступи до розроблення нової теорії, або, іншими словами, виявлення і усвідомлення наявності в теорії певних аномалій, які не можуть бути пояснені теорією, і які з необхідністю потребують створення нової теорії.

Метатеорії третього типу – це ті, у рамках яких відбувається узагальнення теорій, їхня своєрідна інтеграція.

По-третє, Рітцер ще конкретніше визначає метатеорію за різними окремими елементами процесу рефлексії, тобто за метатеоретизуванням. Він розрізняє рефлексію незалежних сфер дослідження (а) теорії, (б) понять, (в) методів, (г) даних, (д) теорій.

По-четверте, можна сказати, що найбільш чітким критерієм, хоча й доволі схематичним і огрубленим, є його класифікація наук на теоретичні та емпіричні, хоча останні в силу вище наведених визначень метатеорії ними вважатися не можуть. Щоправда, на думку Рітцера, деякі емпіричні роботи, наприклад, перший том «Капіталу» К. Маркса, надихалися «більш ранньою метатеоретичною творчістю», і містять метатеоретизування. Зокрема він пише: «можна з упевненістю сказати, що Маркс значною мірою був метатеоретиком, можливо, його роботи були найметатеоретичнішими з усіх творів класичних соціологічних теоретиків» [1, с. 566].

По-п'яте, щодо однієї з головних цілей метааналізу (і визначення метатеорії за критерієм мети) Рітцер солідарний з М.Бурдье, і вважає, що дослідник-соціолог під час своєї соціологічної (наукової) діяльності не повинен бути іграшкою соціальних сил. Для цього він повинен зрозуміти природу цих сил, що впливають на нього в конкретний історичний момент часу, і за допомогою цього звільнитися від різних форм насильства, включаючи «символічне насильство» «впливових соціологів», а також від «імперіалізму теорії» (Коллінз).

Рітцер вказує на деякі перспективи розвитку метааналізу, розуміючи їх у рамках своєї особистої наукової творчості. Так, зокрема він говорить про створення інтегрованої соціологічної парадигми, такої собі метатеорії третього типу. На його думку, ключем до такої інтегрованої парадигми є розуміння і поняття рівнів соціального аналізу, які виникають

у рамках опозиції макроконтинууму vs об'єктивно-суб'єктивного виміру соціального аналізу.

Виходячи з вищевикладеного, ми доходимо висновку, що метатеорія і метааналіз, по-перше, прагнуть до створення тих чи інших наукових **інтегрованих парадигм**, що представляють собою певну форму метатеорії третього типу.

По-друге, за Рітцером, метатеорія відрізняється від метатеоретизування або метааналізу. Останній не завжди і не обов'язково призводить до створення метатеорії, але є засобом створення звичайних теорій про реальний світ. Ці теорії завжди включають у свою структуру елементи метатеорії, які не є в ній основними або домінуючими, і цим самим не перетворюють теорію на метатеорію, але які є необхідною складовою частиною теорії (науки). Тобто, можна сказати, що вказівка на актуальність теорії (дослідження), наявність в ній проблеми, формулювання її об'єкта і предмета, цілей і завдань, розроблення концепцій або гіпотез і є метааналізом (метатеоретизуванням), яке призводить до формування у теорії елементів метатеорії.

По-третьє, Рітцер, по суті, вказує на принципову відмінність природних і соціальних/гуманітарних наук, на їхню відкритість і варіативність, на їхню нелінійність. Ці якості соціальних наук більш конкретно проявляються у **побудові** тексту, його **конструюванні** і структурі, фіксуючи певні результати дослідження у формі висновків, новизни тих чи інших ідей та гіпотез. З точки зору метаналізу важливий не сам текст і не стільки наявні у ньому висновки та новизна, а їх структурування та вбудованість у структуру тексту.

По-четверте, Рітцер у своїх роздумах і теоретичних побудовах солідарний з позицією Т. Куна, викладеної в його дослідженні «Структура наукових революцій» (1962). Уже сама назва праці майже збігається з Рітцеровим розумінням метатеорії, як фундаментальної структурної теорії. Однак Рітцер не пропонує чітко сформульованих відмінностей, особливостей і тотожностей, що мають місце між метатеорією і парадигмою, як основного (ключового) поняття теорії Куна.

Разом з тим, з одного боку, серед двох десятків різних визначень парадигми, пропонованих Куном, Рітцер виділяє найбільш значуще, найбільш точне й вірне, з його погляду,

визначення. Він, зокрема посилаючись на Куна, пише: «Парадигма – це фундаментальний образ предмета вивчення науки. Вона служить для визначення того, що має вивчатися, які питання мають ставитися і яким чином, яких правил потрібно дотримуватися при інтерпретації отриманих відповідей. Парадигма являє собою найбільш загальний блок однотайності в науці і служить для відокремлення однієї наукової групи (або підгрупи) від іншої. Вона класифікує, визначає і співвідносить існуючі в ній зразки, теорії, методи та інструменти» [1, с. 570-571]. Тобто парадигма, на його погляд, у першу чергу, дає відповіді на питання про те, «що необхідно досліджувати», «що є об'єктом і предметом даної конкретної науки, теорії, наукової дисципліни». У цьому полягає принципова (якісна) відмінність між метатеорією (але не метааналізом) і парадигмою, яка включає в себе елементи знання (теорії) про соціальний світ.

З іншого боку, Рітцер пропонує свій погляд на склад і структуру елементів парадигми, яка складається з: а) теорії або знання про світ; б) визначення предметної області, що також є знанням про світ, а також знанням про теорію, що створюється, тобто є метатеорією, вивченням фундаментальної структури, метааналізом (у цьому, власне, можна углядіти певний елемент тотожності метатеорії і парадигми); в) парадигма, окрім предмета теорії, включає в себе зразок або модель дослідження і, згідно з Рітцером, є елементом метатеорії як фундаментальної структури теорії; г) парадигма містить в собі методи (засоби) дослідження (наприклад, ідеальний тип, за Вебером) і з цієї точки зору також є елементом метатеорії.

До цього переліку з чотирьох елементів будь-якої парадигми Рітцер, як не дивно, не включає аномалії – п'ятий елемент, який є необхідним для якісної зміни парадигми (наукової революції, за Куном), а також для метатеорій другого типу (про що вже йшлося вище), що також свідчить про певну «близькість» метатеорії та парадигми.

Узагальнюючи, можна сказати, що парадигма і метатеорія не збігаються між собою, вони не тотожні одна одній і розрізняються, однак значною мірою перетинаються і доповнюють одна одну. Парадигма, за винятком знання про реаль-

ний світ і його дослідження, є складовою частиною метатеорії і метааналізу, але в своїй єдності і цілісності (включаючи вказане знання) вона більшою мірою є конкретним засобом метатеоретизування або інструментом метааналізу і створення метатеорій.

У цьому плані деякі дослідники перебільшують значущість, гносеологічну цінність і гносеологічний потенціал парадигми, але не метатеорії. Наприклад, автори навчального посібника «Соціологія. Основи загальної теорії» (М., 1998) в розділі II «Парадигма, предмет і структура соціологічного знання» [2, с. 68], оцінюючи і вказуючи на гносеологічну (і онтологічну) значущість парадигми, пояснюють сутність і зміст науки (і соціології також), починаючи з поняття парадигми і лише після цього переходять до метатеорії. При такому підході і проявляється важливість, значущість і статус метатеорії, яка поступається парадигмі і надає їй більшу роль, аніж самій собі. Утім, це тільки один підхід, можливі й інші.

Варто ще раз наголосити, що багато в чому парадигма і метатеорія не є знанням про конкретну реальність, а специфічними засобами (інструментами) створення науки, які не суперечать і не протистоять одна одній, а взаємодоповнюють одна одну.

У більш конкретному, і почасти практичному плані, вище викладене можна проілюструвати на прикладі аналізу парадигм дослідження соціального конфлікту. У сучасній науці існує ряд напрямів у дослідженні конфліктів: соціологія конфлікту, конфліктологія, соціологія революції, соціологія війни, теорія міждержавних (міжнародних) відносин тощо. Вони розрізняються між собою об'єктом і предметом дослідження, а також методами і засобами аналізу конфлікту, до яких можна віднести ті або інші пізнавальні парадигми.

У певному сенсі базовою, але не основною, парадигмою дослідження конфліктів можна вважати **структурний функціоналізм**, у рамках якого конфлікт розглядається як ознака хвороби соціального організму (Козер). Аналізується соціальний конфлікт опосередковано через систему взаємопов'язаних категорій, таких як рівновага, баланс, порядок, стабільність, злагода, згуртованість, дисфункція, дисбаланс, аномія, неузгодженість, деструктивна поведінка тощо.

Недоліками цієї парадигми є відсутність історичності, її статичний характер та абстрактність при недостатній конкретності і відповідності реальності, перебільшення в суспільстві згоди та його стабільності, і, урешті решт – нездатність ефективно аналізувати конфлікт і соціальні зміни.

Іншими словами можна сказати, що на основі цих недоліків Л.Козер і створив цілий теоретичний напрям дослідження конфлікту і його функцій, тобто парадигму **конфліктного функціоналізму**.

За твердженням Козера, у нього на меті було не дослідження конфлікту як соціального феномену в рамках, наприклад, соціології конфлікту, а спростування теорії Парсонса. У своїх роботах Козер «прагнув обґрунтувати ту тезу, що в різних соціальних умовах соціальні конфлікти виконують позитивні функції» [3, с. 25].

Козер критикував Дарендорфа за те, що той не надавав належного значення позитивним функціям конфлікту. Як і Зіммель, Козер вважав, що конфлікт сприяє збереженню стійкості і життєдайності соціальної системи, може слугувати більш чіткому розмежуванню між групами, централізації в прийнятті рішень, зміцнювати єдність групи, виконувати інтегративні та адаптивні функції, посилювати соціальний контроль тощо.

Разом з тим, конфліктному функціоналізму притаманні такі недоліки, як позаісторичність, відстороненість від конкретної реальності, що особливо проявляється у нерозв'язності проблеми суб'єктів або учасників соціального конфлікту. Ця парадигма основну увагу приділяє механізму розвитку будь-якого конфлікту, його функцій або конкретних дій його абстрактних учасників, але ігнорує соціально-класові інтереси учасників конфлікту, їх історичну конкретність і історичну мінливість.

Іншими словами, Козер не звертав увагу на руйнівні наслідки насильницького неконструктивного конфлікту, ігнорував соціально-класові мотиви дій суб'єктів конфлікту та їхньої поведінки, ширше – причини організації та мобілізації конкретних соціальних груп і класів як сторін конфлікту.

Уникнути або виправити зазначені недоліки конфліктного функціоналізму намагався Р. Дарендорф. У своїй теорії

основну увагу він приділив не стільки функціональній, скільки структурній диференціації суспільства. Оскільки теорія Дарендорфа певною мірою близька марксистській, її іноді визначають як діалектичну теорію конфлікту (Тернер), проте створювану ним парадигму дослідження конфліктів, імовірно, слід було б визначити як конфліктний, структуралізм. Цілі і завдання Дарендорфа багато у чому, якщо не тотожні цілям і задачам Козера, то дуже близькі їм. Вони ґрунтуються на одній теоретичній проблемі, на основі однієї аномалії, що виникла в рамках структурного функціоналізму, проте для її вирішення вони використовують різну теоретичну спадщину, а точніше – різну методологію: Козер виходить з ідей Зіммеля, Дарендорф – з ідей Маркса [4].

Разом з тим, Дарендорф є послідовним не тільки у своїх поглядах, дотримуючись позицій марксизму, але і з точки зору класового аналізу в цілому. Така його позиція багато в чому обумовлена процесами якісних змін соціальної структури суспільства, що розпочалися на Заході: зменшення маси індустріального найманого працівника, зниження його якості, організованості, мобільності, загальної соціальної активності тощо.

Ці зміни були зафіксовані і усвідомлені С. Ліпсетом, який наприкінці 60-х рр. почав досліджувати специфічний і особливий вид соціального конфлікту – розкол. Він обґрунтував, що розкол виникає не на базі класів та протистоянні класово-ідеологічних партій, «верхів» і «низів», а на основі нових соціальних груп і нових соціальних рухів, які формуються через необхідність вирішення конкретних монопроблем, які зачіпають реальні інтереси представників значної частини багатих, якщо не всіх, класів і страт, соціальних груп і прошарків. Відбувається зсув або зміщення від протистояння «верхів» і «низів» та їх поділу по горизонталі до розколу суспільства, близького до поділу по вертикалі або діагоналі. Подібного роду конфлікти (розколи) на цей час набувають все більшої актуальності, поширеності, глобальності та важливості (наприклад, Брекзйт, вибори Президента Трампа в США тощо). Через це, імовірно, доцільно говорити про формування або вже про наявність сформованої **парадигми розколу**, як про актуальну і нову парадигму дослідження соціальних конфліктів.

Слід наголосити, що це нова парадигма, попри те, що за формою, цілями і завданнями вона багато в чому тотожня конфліктному структуралізму, але дуже специфічна і наділена багатьма значущими особливостями. Саме тому її слід визначати не як модифікацію конфліктного структуралізму, а як нову парадигму, на основі і в рамках якої працюють багато сучасних соціологів, зокрема А. Турен, І. Валлерстайн та інші.

Новою парадигмою дослідження соціальних конфліктів, а не модифікацією конфліктного структуралізму, на наш погляд, слід вважати і т. зв. «цивілізаційний підхід» або цивілізаційну парадигму сучасних соціальних конфліктів. Ця парадигма вже сформувалася (або продовжує формуватися) на основі процесів глобалізації, що відбуваються у світовому співтоваристві, набуваючи єдиної цілісності, нерозривної взаємозалежності і взаємообумовленості до того відносно самостійних його частин. Цивілізаційні конфлікти відбувалися і раніше, але були географічно регіональними та локальними за масштабами і значущістю. Глобалізація і розпочатий занепад Заходу, і в першу чергу США, актуалізували ці конфлікти і надали їм онтологічної значущості. Раніше «розпоршені» по всьому світові, вони стали набувати єдиного та цілісного характеру, взаємозв'язку і взаємообумовленості, єдиної логіки, цілей і завдань, єдиного суб'єкту.

Сторонами конфлікту стають вже не соціально-класові групи, а цивілізації, але не як більш розвинені або передові суспільства (країни), які сприймаються як зразок, а цивілізації, як найбільш широкі людські спільноти, що розрізняються між собою за критеріями історії, мови, соціальних інститутів, релігії та культури (Гантінгтон).

Досягнення технічного прогресу, наявність накопичених знань та потенціал творчого мислення дозволяють дослідникам аналізувати сьогодні соціальний світ і процеси, які в ньому відбуваються, якісно інакше, як комплексну систему, що перебуває у неперервному русі, постійно розвивається.

Проведений нами короткий аналіз довів, що в сучасній теоретичній соціології конструювання парадигм відбувається на основі усвідомлення недостатності попередніх теорій для дослідження тієї чи іншої проблеми (наприклад, теорії Пар-

сонса або Зіммеля), постановки питань про причини і механізми виникнення нових теорій, цілей і завдань, що постають перед ними, тобто того, що Рітцер називає метатеорією першого типу, а також на основі усвідомлення недоліків і аномалій попередніх теорій, які не можуть бути пояснені і які потребують нового осмислення, і, відповідно, створення нових теорій (метатеорії другого типу).

У рамках створення нових парадигм предметом аналізу стає, у першу чергу, не сам соціальний конфлікт, а теорії, які його описують і пояснюють, їх базові основи і структури. Інакше кажучи, відбувається рефлексивне дослідження теорій соціального конфлікту (метааналіз) або метатеоретизування.

Насамкінець зауважимо, що деякі сучасні дослідники (зокрема шведський соціолог П. Гедстрьом) вважають, що сьогодні актуальним проектом розвитку соціологічного теоретизування, може стати так звана аналітична соціологія, і що вона протистоїть теоріям, які використовують такі поняття, як «суспільство ризику», «глобалізм», «рефлексивна модернізація», «мережеве суспільство» тощо. На його думку, аналітичній соціології належить майбутнє, і свою працю «Розсікаючи соціальне: про принципи аналітичної соціології» (Hedström 2005) він позиціонує як найбільш ясний і чітко виражений прояв цього підходу [5].

Джерела

1. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер // 5-е изд. Пер. с англ. А.Бойков, А.Лисицина. — СПб.: Питер, 2002. — 688 с.
2. Социология. Основы общей теории: Учеб.пособие / Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыща и др. / Под ред. Г.В.Осипова, Л.Н.Москвичева. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 461 с.
3. Козер Л. Функции социального конфликта / Льюис Козер // Пер. с англ. О.А.Назаровой. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — 208 с.
4. Дарендорф Р. Тропы из утопии / Ральф Дарендорф. — Пер. с нем. В.М.Скуратова, В.Л.Близнекова. — М.: Практика, 2002. — 536 с.
5. Hedström P. Dissecting the Social: On the Principles of Analytical Sociology / Peter Hedström . — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 175 p.

ЛЕГІТИМАЦІЯ НА ОСНОВІ СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ П. БУРДЬЄ

У статті розглядається концепція легітимації соціального порядку у працях П. Бурдьє. Легітимація була концептуалізована як хибне визнання соціального порядку поза контролем свідомості і волі. Хибне визнання ґрунтується на схемах сприйняття, мислення і оцінювання у структурах габітусу.

Ключові слова: соціальний порядок, легітимація, насильство, габітус.

В статье рассматривается концепция легитимации социального порядка в трудах П. Бурдьё. Легитимация была концептуализирована как ложное признание общественного порядка вне контроля сознания и воли. Ложное признание основано на схемах восприятия, мышления и оценивания в структурах габитуса.

Ключевые слова: социальный порядок, легитимация, насилие, габитус.

The paper examines the concept of legitimation of social order, as expounded by Pierre Bourdieu. In his works, legitimisation is conceptualised as misrecognition of the social order, which occurs beyond one's conscious control and will. Misrecognition, in its turn, is based on patterns of perception, thought and appreciation in the structures of habitus.

Keywords: social order, legitimation, violence, habitus.

Особливості трактувань легітимації в творчому доробку П. Бурдьє вже аналізувалися [6, с. 119–120]. З того часу до наукового обігу в Україні введено низку важливих праць цього вченого. Відтак уможливилися ґрунтовніші узагальнення та реінтерпретація внеску Бурдьє в концептуалізацію легітимації соціального порядку. Але ці можливості не були реалізовані повною мірою в працях, де розглядаються різні аспекти легітимації або соціального порядку [7, с. 194–207; 8; 9, с. 160–168, 175–182, 190–199, 208–216; 10; 11, с. 118–119].

Вказана обставина актуалізує поновлення спроби з'ясування особливостей Бурдьєвих трактувань легітимації у межах цієї статті.

У теоретизуванні цього вченого «концепти не мають визначень, окрім системних, – вони призначені для системного емпіричного застосування»: наприклад, «такі поняття, як габітус, поле, капітал можна визначити, але лише в межах теоретичної системи*, частиною якої вони є, а не в ізоляції» [1, с. 53]. Так само в теоретичній проблематиці досліджень Бурдьє змістовно вкорінені також визначення і тлумачення змісту поняття легітимації: вони є теоретичними твердженнями у вигляді сукупностей логічно взаємопов'язаних понять, які описують і пояснюють феномен легітимації у його взаємозв'язках з іншими соціальними феноменами. Відтак систематизації цих тверджень задля цілісного уявлення та розуміння Бурдьєвої концептуалізації легітимації має передувати означення змісту її поняттєвого підґрунтя.

Ідеться передусім про вже згадані взаємопов'язані поняття поля, капіталу і габітусу. Зокрема Бурдьє визначає поле як мережу або конфігурацію об'єктивних відносин між позиціями соціальних агентів чи інституцій, тобто між їхніми наявними чи потенційними розташуваннями в структурі розподілу певного виду влади або капіталу. Зазначені позиції аналітично диференціюються на панівні або пригноблені, конвенційні або еретичні. У позиціях соціальних агентів та інституцій убачаються чинники детермінації їхніх певних інтересів у полі: ці позиції надають тим, хто їх посідає, певних специфічних переваг та визначають їхнє об'єктивне ставлення до інших позицій – домінування, підкорення чи

* Системний вплив контексту теоретизування на зміст поняття відзначався й раніше: «У реальному процесі пізнання кожне наукове поняття перебуває в певному логічному зв'язку з іншими поняттями і разом з ними утворює деяку теоретичну систему знання. Ця система модифікує наукові поняття, визначає їх смислові межі, надає специфічного, належного їм лише всередині даної структури значення, забезпечує однозначність наукового функціонування та об'єктивність їхнього змісту... Тому конкретність та визначеність наукових понять, їх об'єктивний пізнавальний зміст можуть бути встановлені тільки за аналізу їх у структурі наукового знання, у процесі його логічного розгортання» [5, с. 183–184].

гомологію (подібність у межах відмінності). Водночас поле розглядається за аналогією із грою або змаганням: а) ставкою (інвестицією) і виграшем у полі вважається доступ дівців до різних переваг або видів капіталу, їхня честь або навіть життя; б) залучення дівців у змагання трактоване як визнання ними його неписаних правил, а відтак – як їхнє існування у відповідному полі; в) позиція дівця у полі розглядається як чинник, що визначає його потугу у вигляді обсягу і структури опанованого ним капіталу – своєрідних ігрових «фішок», «жетонів» або «козирних карт» у змаганнях; г) зауважено вплив якості й кількості капіталу агента на його змагальну стратегію у полі – покращення чи утримання власної позиції (збільшення чи збереження власного капіталу) згідно з чинними правилами або взагалі зміну останніх.

Фундаментальними видами капіталу, що поціновані у межах полів, визначено: а) економічний капітал – накопичену в матеріалізованій або інформаційній формі працю, що за умови її приватного (ексклюзивного) привласнення дівцями уможливорює їм привласнення праці інших дівців; б) культурний капітал – різні форми культурної компетентності, тобто інформаційні ресурси та інтелектуальні спроможності, що опановані дівцем у галузях релігії, філософії, мистецтва, науки, освіти та ін.; в) соціальний капітал – суму актуальних та віртуальних ресурсів, що досяжні для дівця завдяки його сталій мережі певною мірою інституціалізованих відносин знайомств та взаємного визнання; г) символічний капітал – беззастережне визнання у полі якогось іншого капіталу, що дає його носієві певні вигоди та привілеї на тлі загалу.

Аналітично виокремлено економічне, релігійне, мистецьке, наукове (академічне), політичне та інші поля, що сукупно утворюють соціальний простір суспільства. Кожне з цих полів вважається обмеженим у соціальному просторі суспільства своєю впливовістю: поле відсутнє там, де зникає його вплив на агентів, що виявляється у визнанні та дотриманні ними його правил. Зазначені поля розрізнено за ієрархією економічного, соціального, культурного і загалом символічного видів капіталу в межах кожного з них. Тобто зауважується різна міра функціональності (ліквідності) кожного з

цих видів капіталу в межах різних полів. Капітал за умови його функціональності трактується як ключ до влади над полем, до можливостей форматування його структури у власних інтересах, до привласнення чужих ставок у змаганні між дієвцями. Шанси дієвця на успіх у цьому змаганні пов'язуються із наявністю у нього капіталу, що високо поцінований та функціональний у межах відповідного поля. Адекватне сприйняття дієвцем своїх поточних шансів на успіх у полі вважається залежним від соціальної еволюції структури та обсягу його капіталу, а також від його соціалізованої суб'єктивності, позначеної поняттям габітусу.

Габітус визначено як сталу й відтворювану систему практичних схем сприйняття, мислення, оцінювання і дії, преференцій та смаків, об'єктивно задану дієвцю в перебігу попередньої його життєдіяльності зовнішньо (довкіллям) та внутрішньо (особливістю його організму). Попри зауваження об'єктивної детермінації габітусу, його не уподібнено невблаганній долі людини. Навпаки, наголошено відкритість змінам системи структур та диспозицій габітусу під впливом нового досвіду дієвця. Утім, більша ймовірність вбачається в тому, що новий досвід радше підтвердить і усталить габітус, а ніж змінить його. Адже більшість дієвців схильні потрапляти в обставини, здебільшого подібні тим, у яких первісно продукувався їхній габітус. Тут дається взнаки перевага первісного досвіду над новим досвідом: обставини, за яких може з'явитися новий досвід, сприймаються (і часто обираються) з огляду на первісний досвід, підсумований у габітусі. Звичне сприйняття звичних обставин зазвичай зумовлює і звичну реакцію на них, а відтак – відтворення усталених практик і усталення первісного досвіду замість можливої зміни його. У підсумку дієвці розглядаються як здебільшого схильні відтворювати поведінкові практики, відповідні структурі й відносинам позицій у полі, продуктом якої є їхній габітус.

Загалом відносини між полем та габітусом трактовано як взаємне продукування: «Зв'язок між габітусом і полем діє у два способи. З одного боку, це відносини зумовлення: поле структурує габітус... З другого боку, це відносини знання чи когнітивного конструювання. Габітус долучається до утвер-

дження поля як значущого світу, наділеного сенсом і цінністю, у який варто інвестувати свою енергію» [1, с. 90]. Ця концептуалізація взаємної зумовленості поля та габітусу є спробою уникнення методологічного розриву соціальної науки на: 1) соціальну фізику, що осягає об'єктивну реальність шляхом обліку матеріальних властивостей суспільної життєдіяльності, аналізу статистичних тенденцій розподілу цих властивостей (наприклад, розподілу капіталу); 2) соціальну феноменологію, що реєструє та декодує значення або символічні властивості, продуковані суб'єктами дії в перебігу сприйняття та оцінювання тих самих матеріальних властивостей суспільної життєдіяльності. Методологічно повноцінний дослідницький підхід уможливорює осягнення діалектики нетотожності та нерозривності об'єктивної та суб'єктивної складових соціальної реальності у перебігу її (від)творення: «Соціальна реальність існує, так би мовити, двічі – у речах і думках, у полях і габітусах, ззовні і всередині агентів. І коли габітус стикається із соціальним світом, продуктом якого він є, то відчувається як «риба у воді», він не відчуває тиску води і сприймає світ навколо себе за даність» [1, с. 90]. У такому безсумнівному сприйнятті довіклля вбачається передумова відтворення і сталості структур (порядків) позицій у межах різних полів: коли соціальні умови подібні тим умовам, продуктом яких є габітус дівця, вони видаються йому самоочевидними і природними, прийнятними або вартими схвалення. Самозрозуміле часто зауважується як безперечне та бездоганне, а відтак – оскарженню не підлягає.

На цих концептуальних засадах трактовано й легітимацію як формування легітимності – визнання і прийняття наявного ієрархічного порядку розподілу капіталу у межах поля. Зокрема значущість феномену легітимації розкрито в поясненні особливостей поля влади як простору протиборства між соціальними агентами та інституціями за посідання або збереження панівних позицій: «Ця боротьба за нав'язування панівного принципу панування постійно призводить до балансу в розподілі влади, тобто до того, що я називаю *розподілом праці домінування*. Це також боротьба за легітимний принцип легітимації і легітимний спосіб відтворення

основ домінування. Ця боротьба може бути як реальною, фізичною..., так і символічною...» [1, с. 44]. Легітимація певної бажаної ієрархії позицій у полі влади розглядається тут як передумова запровадження, збереження, усталення та відтворення цієї ієрархії з огляду на її легітимність. Передусім ідеться про легітимацію зазначеної ієрархії не на підґрунті її виправдання та обґрунтування, а радше – на основі замовчування і приховування цієї ієрархії та відволікання від неї уваги широкого загалу. Основу легітимації в останньому випадку узагальнено поняттям символічного насилля.

Символічний різновид насилля зауважено, зокрема при тлумаченні держави як своєрідного метаполя суспільства. Генеза держави трактована як накопичення різноманітних видів капіталу та консолідації відповідних полів їх переважної локалізації – економічного, військового, культурного, загалом символічного. Підсумком цих процесів вважається виникнення суто державного капіталу як своєрідного типу метакapіталу, що домінує над консолідованою сукупністю зазначених видів капіталу. На цих концептуальних засадах набуло розвитку й відоме Веберове формулювання* держави: «...держава... буде сукупністю полів, що є просторами боротьби, де на кону... – *монополія на легітимне символічне насильство*, тобто влада творити і нав'язувати як *універсальний і універсально застосовний* у межах певної “нації” чи територіальних кордонів спільний набір обмежень і норм» [1, с. 67–68]. Метаполе держави стає середовищем боротьби, де різні соціальні агенти та інституції змагаються за владу над державою або за опанування державного капіталу як джерела монопольної влади над іншими видами капіталу, їх обміном та відтворенням. Вияви цієї владної монополії, зокрема вба-

* Вебер визначив державу (Staat) як «політичне інституційне підприємство, якщо його адміністративний штаб успішно вдається до монополії легітимного фізичного примусу для здійснення порядків» [3, с. 62–63]. Згідно Бурдьєвого трактування, держава – інституція, «що володіє монополією не лише на легітимне фізичне насильство, а й на легітимне символічне насильство» [1, с. 77]. Вважається, що спершу держава набуває монополії на фізичне насильство, а згодом – й на символічне. У підсумку вона стає своєрідним публічним арсеналом матеріальних і символічних знарядь та ресурсів примусу.

чаються в тому, що держава як потужне джерело символічної влади видає і гарантує за посередництва своїх легітимних представників різноманітні акти, сертифікати, посвідчення і дипломи, якими публічно встановлює і засвідчує певні позиції різних дієвців у різних полях суспільства. Не менш значущими вважаються й монопольні можливості держави домінувати над різними полями суспільства через упровадження законів, правил, адміністративних заходів на кшталт дозволів, обмежень, субсидій і т.п. Носіям державного капіталу приписується здатність формувати соціальну дійсність шляхом проектування її певного образу за рахунок можливостей запровадження класифікаційних схем, понять і визначень.

Символічне насильство спостережено й у межах мовних взаємодій за умов колоніалізму та імперіалізму, тобто відносин панування між народами. Бурдье розглядає кожен мовний вислів як явний, відвертий або прихований вияв влади. З цього погляду, *«мовні відносини завжди є відносинами символічної влади, через які у видозміненій формі актуалізуються відносини сили між самими мовцями і між групами, до яких вони належать»* [1, с. 114]. Як приклад відносин символічної влади зауважено асиметрію лінгвістичної взаємодії між місцевими тубільцями та поселенцями із метрополії в колоніальному та постколоніальному контекстах військового, політичного, економічного та культурного підкорення. Здебільшого поневолені у соціальних контактах із поневолювачами вимушені приймати мову останніх. Випадок, коли підкорювач тимчасово, але показово приймає мову підкореного, трактований як, імовірно, використання підкорювачем стратегії поблажливості, що є способом лицемірного затінювання насильства за рахунок ефекту хибного розпізнавання як прояву символічного насильства. Самобутній лінгвістичний капітал підкорених у будь-якому випадку, загалом вважається певною мірою знеціненим на тлі відповідного капіталу панівної мови підкорювачів.

Панівне становище певної мови, її символічна влада пов'язуються із інституційними умовами її функціонування: «Символічна влада, влада створювати дане, формулюючи його, влада діяти на світ, діючи на репрезентацію світу, –

не притаманна «символічним системам» у формі «ілокутивної сили*». Вона визначається в процесі певних відносин і завдяки цим відносинам, які створюють віру в легітимність слів і особи, яка їх промовляє. Діє вона тільки тією мірою, якою ті, хто їй піддаються, визнають тих, хто нею володіють» [1, с. 118]. Зазначені відносини лінгвістичної взаємодії поряд із будь-яким мовним актом чи дискурсом концептуалізовані як продукт зіткнення між лінгвістичним габітусом та лінгвістичним ринком. Лінгвістичний габітус визначено як набір диспозицій, що визначають схильності до певного мовлення і висловлювань певних речей та мовну компетентність у її технічно-лінгвістичному і соціально-статусному вимірах. Лінгвістичним ринком вважається нав'язана «система відносин символічного примусу», що виявляє себе через специфічні санкції і цензуру лінгвістичного продукування, а також поцінування лінгвістичних продуктів. Соціальні дієвці вимушені орієнтувати форму та зміст своїх лінгвістичних продуктів на переважні запити й уподобання лінгвістичного ринку, задані нормами панівної на ньому мови. Символічна влада панівної мови на лінгвістичному ринку зумовлена не її змістовим багатством, мірою розвитку та іншими достоїнствами, а передусім – домінуючими позиціями її зацікавлених носіїв.

Загалом символічне насильство визначене як насильство, яке чинять над соціальним агентом за його власної згоди. Ідеться про хибне визнання (*misrecognition*) соціальним агентом насильства над собою внаслідок несприйняття його саме як насильства. Під «визнанням» тут розуміється «набір фундаментальних, пререфлексивних припущень, які соціальні агенти приймають, коли сприймають світ як даність, таким, яким він є, і вважають його природним, бо *їхній розум є похідним від когнітивних структур, котрі у свою чергу походять від самих структур цього світу*» [1, с. 137]. Вважається, що з миті свого народження людина мимоволі приймає цілий набір своєрідних постулатів та аксіом про соціаль-

* У філологічних науках під «ілокутивною силою» розуміється смисл, що вкладений адресантом у вимовлене ним висловлювання, який має сприйняти й усвідомити адресат. Семантичне поняття ілокутивної функції (сили) уведене до наукового обігу англійським філософом і логіком Дж. Остіном

ний світ, які стають для неї безсумнівними і не потребують підтвердження. У такий спосіб пояснено появу в соціальних агентів категорій сприйняття, які віддзеркалюють структуру соціального світу та програмують схильність сприймати його як самоочевидний і безперечний. Так само трактується й походження схильності соціальних агентів неререфлексовано сприймати насильство над собою як буденне, пересічне і належне, що й уможливорює дієвість домінування над ними (імовірно, через це свого часу в античному рабовласницькому світі найбільше цінувалися раби, які були народжені батьками-рабами: вони ніколи не знали свободи і рабство сприймали здебільшого як єдино можливий спосіб свого існування).

З огляду на таку своєрідність символічного насильства, Бурдье вважає, що цей феномен неможливо осмислити у термінах альтернатив свободи і детермінізму, вибору й обмеження. За його переконанням, «...справжньою основою реалістичної теорії домінування і політики є аналіз сприйняття світу через набір докс* завдяки узгодженості між об'єктивними і суб'єктивними структурами його» [1, с. 137]. Згідно з цією теорією, існує первинний доксичний досвід соціального, що спирається на беззастережну віру у фактичність світу і зумовлює сприйняття останнього як даність. Це теоретичне твердження значною мірою узгоджене із феноменологічними трактуваннями рефлексії [4, с. 14–24, 35–40; 12, с. 265–269]. Але феноменологи та Бурдье по-різному трактували збіг між об'єктивними і суб'єктивними структурами реальності, який створює у соціального агента ілюзію спонтанного розуміння світу. У межах феноменології такий збіг вважається універсальним для всіх суб'єктів, тоді як для Бурдье він є лише партикулярним випадком ставлення до світу на кшталт некритичного ставлення аборигена до влас-

* «Докса» розглядається як «найрадикальніша форма прийняття світу, найабсолютніша форма консерватизму», що реалізується здебільшого в соціальних позиціях пригноблених агентів: «Це пререфлексивне прийняття світу, що базується на фундаментальній вірі в безпосередність структур життєвого світу (Lebenswelt), становить крайню форму конформізму. Немає неподільної і повнішої вірності встановленому порядку, ніж це інфраполітичне відношення доксичних доказів» [1, с. 22].

ного суспільства. Відтак Бурдье вважає за необхідне «соціалізувати феноменологічний аналіз докси» як беззастережного прийняття буденного життя. Він не тільки заперечує постульовану феноменологами універсальну валідність докси для всіх соціальних агентів, а й порушує питання передумов зазначеної докси. У цьому контексті Бурдье зауважує систему політичного імпорту докси пригнобленими верствами суспільства як підвалину символічного насильства та домінування над ними. Отже, примирення пригноблених із домінуванням не трактується як їхнє пасивне підкорення зовнішнім обмеженням і впливам, їхнє власне прагнення нав'язаного становища або їхній вільний вибір цінностей смирення. Витоки згоди із домінуванням вбачаються у невіданні свого дійсного потрапляння у становище того, хто підпав під це домінування.

Підступність, потужність і невблаганність символічного насильства увиразнено в трактуванні його «парадигмальної форми» – гендерного домінування. Зокрема глибока вкоріненість і гадана універсальність порядку домінування чоловіків пояснюються визначальною роллю категорій його сприйняття та схемами мислення у складі габітусу жінок: «Цей порядок сприймають як даність завдяки майже ідеальному безпосередньому узгодженню між соціальними структурами, вираженими в соціальній організації простору і часу і в статевому розподілі праці, та когнітивними структурами, вписаними в тіло і розум. Фактично, пригноблені (жінки) застосовують до кожного об'єкта у світі природи чи соціальному світі й особливо до відносин домінування, які їх тримають у тенетах, чи до осіб, через яких ці відносини реалізуються, неосмислені схеми мислення, які є продуктом втілення владних відносин у формі опозиційних пар високе/низьке, велике/мале, всередині/ззовні, прямий/кривий тощо і які ведуть їх до конструювання цих відносин з погляду домінуючого, тобто як природні» [1, с. 140].

Бурдье зауважує своєрідний «тип соціально сконструйованої агорафобії» жінок, що спонукає їх умисно виключати себе із публічної, політичної та адміністративної діяльності. Джерело зазначеної агорафобії вбачається в історично зумовленому структурному виключенні жінок із зазначених сфер

діяльності. Збігом таких суб'єктивного та об'єктивного виключень пояснено визнання жінками чинного непаритетного (не на їхню користь) гендерного порядку. Тобто узгодженість суб'єктивних диспозицій і об'єктивних позицій жінок трактована як чинник їхнього переважного підкорення і відсутності спротиву чоловічому домінуванню. Визнання останнього вважається ґрунтованим на прищеплених пререфлексивних припущеннях жінок, внаслідок яких вони сприймають гендерний порядок речей у довіллі як такий, що не потребує пояснення, обґрунтування та виправдання.

Приклад гендерного панування увиразнює, що «символічне насильство здійснюється через акт пізнання і хибного визнання, що лежить поза (чи під) контролем свідомості і волі, в мороку схем габітусу...» [1, с. 140]. За цією логікою символічне насильство є непомітним для пригноблених, але визнаним, тобто легітимованим ними. Відтак передумова розуміння природи домінування взагалі вбачається у відмові від застосування дихотомій примусу і згоди підкорених, зовнішнього нав'язування чи внутрішнього імпульсу їх скорення. Доцільним натомість вважається виявлення, усвідомлення, опанування та викриття самоочевидних, нерефлексованих, соціально сконструйованих, пануючих доксичних уявлень про соціальний порядок. Тобто йдеться про набуття певної рефлексивної пильності для здійснення розриву із доксою, осягнення природи символічного насильства, розкриття механізмів домінування, що є ефективними через хибне сприйняття їх пригнобленими. Неабиякі надії при цьому пов'язуються із соціологією як своєрідним інструментом клінічної терапії соціального життя, що дозволяє зрозуміти і пояснити світ символічного насильства та, можливо, визволитися.

Прихованість символічного насильства відзначено й у перебігу аналізу класового пригноблення. Гомогенність соціальних умов існування певного класу трактована як чинник гомогенізації габітусів та практик представників цього класу: «об'єктивні структури, відомі науці у формі ймовірності доступу до благ, послуг або влади, нав'язують, за допомогою завжди цілком схожих досвідів... певне почуття реальності чи реалій, яке є, без сумнівів, найприхованішим

принципом ефективності цих структур» [2, с. 103]. Цей процес також стисліше визначено як «інтерналізацію об'єктивних шансів у формі суб'єктивних надій і ментальних схем» [1, с. 107]. Підсумками цього процесу вважаються: а) доволі вичерпне знання та тверезе сприйняття дійсності й об'єктивних шансів стосовно привласнення різних видів капіталу у полях, властиве привілейованим і домінуючим соціальним верствам; б) брак таких переваг в оцінці дійсних шансів в упосліджених і пригноблених соціальних верств. Йдеться передусім про набутий/відсутній культурний капітал – своєрідний «інструмент присвоєння шансів, теоретично відкритих для усіх» [2, с. 109]. Згідно з іншим, розлогим визначенням, цей різновид капіталу як «мистецтво оцінювати та вловлювати шанси, здатність випереджати майбутнє за допомогою відповідної практичної індукції, або навіть грати, ставлячи можливе проти ймовірного і прораховуючи ризик, так само є диспозиціями, які можна набуті тільки за певних умов, тобто в певних соціальних умовах» [2, с. 110]. Зазначені умови вважаються локалізованими в соціальному середовищі вищих привілейованих верств суспільства, пов'язуються із елітарною освітою та вихованням. Як іронічно зауважує Бурдьє, тільки в уявному світі, у казках, соціальний світ постає середовищем з рівними можливостями для всіх. У реальному світі, на його думку, все інакше: існує певна монополія на можливості, шанси заздалегідь привласнені, а в неоднаковому сприйнятті їх приховані привілеї для одних та обмеження інших.

Маскування зауваженої нерівності шансів різних соціальних верств спостережене у перебігу функціонування освітньої системи: остання, зокрема, «*таємно встановлює* (позірно гарантуючи рівність можливостей)... зв'язок між здобутими титулами та успадкованим культурним капіталом, тобто завдяки легітимації такого роду передачі спадщини» [2, с. 239]. Зауважена тенденція трактована як навмисне створення підстав для хибних тлумачень нерівномірного розподілу та успадкування культурного й інших видів капіталу. Навмисність тут вбачається у підкресленому поясненні нерівності людей за мірою привласненого ними культурного капіталу, як результату, виключно: а) старанності, сумлінності та успіхів у навчанні

(ідеологія меритократії); б) нерівномірної природної обдарованості людей (ідеологія харизми). Ідеться про боротьбу за нав'язування значень або смислів (meanings) як складову ідеологічного протиборства між соціальними класами стосовно визначення реальності. З цього погляду, «соціальний світ є безперервним простором боротьби за визначення того, чим є соціальний світ» [1, с. 18]. Адже контроль над запровадженням легітимного визначення реальності виступає передумовою збереження або повалення чинного соціального порядку.

Бурдєві польові дослідження в Алжирі та вивчення антропологічної й етнографічної літератури уможливили висновок про «символічне насильство, насильство м'яке, невидиме, невизнане як таке, насильство, що обирається остільки, оскільки його можна терпіти, насильство довірою, зобов'язанням, особистою відданістю, гостинністю, дарунком, боргом, визнанням, пошаною – всіма чеснотами, які шанує мораль честі...» [2, с. 227]. У цьому висновку перелічено не лише важливі властивості символічного насильства (м'якість, невидимість, прихованість і стерпність для жертв, невизнаність його самими жертвами). Зауважено й засоби та ресурси цього насильства у традиційному аграрному суспільстві – різноманітні моральні чесноти: вправне апелювання поневолювачів до них уможливорює підпорядкування й підкорення людей, що вважають ці чесноти значущими для себе. Видається, що ці соціальні технології дотепер не лише не втратили своєї дієвості, а навпаки – примножили її завдяки масовому поширенню інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Утім, сучасні гнобителі в модерних суспільствах здебільшого спекулюють на моральних чеснотах макросоціального масштабу: наприклад, велич держави, релігійність, історична пам'ять тощо.

Загалом особливістю Бурдєвої концептуалізації природи легітимації є наголос на її латентних апперцептивних та когнітивних механізмах, дієвість яких власне й ґрунтується на їх латентності: «Легітимація соціального порядку не є... продуктом зумисної і цілеспрямованої дії пропаганди чи символічного нав'язування; а радше виникає з накладання агентами на об'єктивні структури соціального світу тих структур

сприйняття й оцінювання, які є похідними від об'єктивних структур і які зазвичай зображують світ як очевидний» [1, с. 151–152]. З цього погляду, легітимація чинного соціального порядку на підґрунті символічного насильства переважно здійснюється як би сама по собі внаслідок хибного сприйняття світу дієвцями на основі суджень докси, що була задалегідь прищеплена їм структурами цього порядку.

Література

1. *Бурдьє П., Вакан Л.* Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп / П'єр Бурдьє, Лоїк Вакан ; пер. з франц. — К. : Медуза, 2015. — 224 с.
2. *Бурдьє П.* Практичний глузд / П'єр Бурдьє ; пер з франц. — К.: Укр. Центр духов. культури, 2003. — 503 с.
3. *Вебер М.* Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння / Макс Вебер; пер. з нім. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2012. — 1112 с.
4. *Гусерль Е.* Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки / Едмунд Гусерль ; пер. з нім. — К. : ППС–2002, 2009. — 356 с.
5. *Йолон П.Ф.* Изменение характера объектов современной научной теории и обогащение ее понятийного аппарата / Йолон П.Ф. // Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. — К. : Наук. думка, 1977. — С. 167–196.
6. *Мусиездов А.А.* Легитимація. Проблема места / А.А. Мусиездов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2000. — № 462. — С. 117–123. — (Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»).
7. *Резнік В.С.* Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В.С. Резнік — К. : Інститут соціології НАН України, 2010. — 512 с.
8. *Розанвалон П.* Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон; пер. з франц. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 287 с.
9. *Соболевська М.* Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм в сучасній соціологічній теорії [наукова монографія] / Марина Соболевська. — К. : Логос, 2014. — 248 с.
10. *Тур М.Г.* Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : [монографія] / М.Г. Тур — К. : ПАРАПАН, 2006. — 396 с.
11. *Шульга А.* Легітимація и «легітимації»: феноменологічний аналіз / Александр Шульга — К. : Інститут соціології НАН України, 2012. — 208 с.
12. *Шюц А.* Структури життєсвіту / Альфред Шюц, Томас Лукман; пер. з англ. — К. : Укр. Центр духов. культури, 2004. — 560 с.

НАСИЛЬСТВО ТА ГЕНЕЗА СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ: ІНСТИТУЦІЙНІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ М. ОЛСОНА ТА Д. НОРТА

У статті проаналізовано інституційні концептуалізації генези соціального порядку внаслідок розв'язання проблеми насильства в суспільстві. Розглянуто два дослідницькі підходи – М. Олсона та Д. Норта із співробітниками – щодо інституційного приборкання стихійного насилля. Описано моделі інституційної еволюції та історичні типи соціальних порядків.

Ключові слова: соціальний порядок, насильство, інститути, модернізація.

В статті аналізуються інституціональні концептуалізації генезису соціального порядку внаслідок рішення проблеми насилля в обществі. Рассмотрены два исследовательских подхода – М. Олсона и Д. Норта с сотрудниками – по институциональному обузданию стихийного насилия. Описаны модели институциональной эволюции и исторические типы социальных порядков.

Ключевые слова: социальный порядок, насилие, институты, модернизация.

The paper focuses on institutional conceptualisations of the genesis of social order. The author analyses two research approaches to curbing spontaneous violence in society by institutional means. One of them was suggested by Mancur Olson, while the other by Douglass North and his colleagues. The models of institutional evolution and historical types of social orders have also been described.

Keywords: social order, violence, institutions, modernisation.

Шерег концептуалізацій модернізації макросоціального порядку доволі широкий, позаяк ґрунтується на різних ідеологічних витоках, наукових парадигмах та національних досвідах модернізаційних змін. Але на увагу заслуговують

передусім ті концептуалізації, що за своїм предметним змістом дають можливості інтерпретувати характер модернізаційних змін в Україні після проголошення її незалежності в 1991 році. Зокрема у цьому випадку неабиякі аналітичні можливості надає інституціоналізм, що ґрунтується на застосуванні ключового для всіх суспільних наук поняття «інституція» [1, с. 60]. Власне інституції виступають складниками соціального порядку суспільства. Відтак модернізацію соціального порядку трактують як скасування, відновлення, запровадження і розбудову певних соціальних інституцій.

Витоки інституційного підходу пов'язують із творчим доробком Т. Веблена, який розглядав розвиток соціального порядку суспільства згідно із засадами соціального дарвінізму: «Еволюція суспільного устрою виявилася процесом природного відбору соціальних інститутів. Розвиток інститутів людського суспільства та природи людини, що триває, як і досягнутий у цьому плані прогрес, можна у загальних рисах звести до природного відбору найбільш пристосованого способу думки та процесу вимушеного пристосування індивідів до оточення, що поступово змінюється...» [Веблен, 1984: с. 200]. Інститути при цьому однозначно трактовано як соціально-психологічне явище: «Інститути – це, по суті справи, поширений спосіб думки у тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю й окремо виконуваних ними функцій» [Веблен, 1984: с. 201]. Звичні погляди людей, їхній кут зору на речі, їхні духовні позиції виступають керівництвом до людських дій і становлять зміст інститутів. Але зміна зовнішніх обставин у межах соціального простору суспільства має наслідком пристосування способу мислення людей, тобто опанування нових інституційних засад у відповідь на оновлене життєве середовище. Тобто мінливі обставини суспільного життя зумовлюють зміни інститутів як звичних способів реагування на стимули. Відтак розвиток інститутів, що у своїй сукупності становлять підвалини соціального порядку суспільства, є власне модернізацією його.

З-поміж сучасних концептуалізацій, що потенційно евристичні у дослідженні модернізації соціального порядку, варто звернути увагу на інституційні моделі суспільного розвитку у доробках М. Олсона та Д. Норта і його співробітників.

Примітною рисою вказаних моделей є наголос на організації насильства, як неусувної риси суспільного життя та підґрунтя його впорядкування.

Зокрема Олсон у своїх дослідженнях виходить із основоположних постулатів економічної науки про корисливість та раціональність людини, що спонукають її максимізувати корисність – отримувати максимум вигід за мінімуму витрат [5, 6, 7]. Ці постулати, що ними традиційно керуються дослідники при аналізі товарообміну, ринку і торгівлі, в Олсона стали методологічним знаряддям тлумачення процесу генези державного порядку. Витоки постання та розвитку цього порядку виводяться із корисливо-раціональних мотивів соціальних дівців. Олсон наочно пояснює передумови генези порядку на прикладах еволюції мотивації індивідуального кочівного злочинця, осілого злочинця на чолі стаціонарної організованої злочинності та правителя-автократа примітивного державного утворення (див. рис. 1).

Рисунок 1. Генеза державного порядку за М. Олсоном

Зокрема індивідуальний кочівний злочинець за умов конкуренції із собі подібними і можливої протидії жертв своїх злочинів з міркувань власної безпеки вимушений постійно кочувати – змінювати місце своїх зловмисних діянь. Ці обставини зумовлюють гранично вузькі короткострокові інтереси індивідуального кочового злочинця: найраціональнішою поведінкою для нього є максимізація експропріації цінних і дефіцитних ресурсів жертв. Як і пересічні люди, що зазвичай несхильні до злочинів, такий злочинець безперечно краще і комфортніше почувається в межах багатого і розвинутого суспільства, де користується всіма його громадськими благами й вигодами. Зрештою, у багатому суспільстві є більше потенційної здобичі – цінних і дефіцитних ресурсів, які злочинці прагнуть красти і грабувати. Але злочини як паразитичні непродуктивні і взагалі шкідливі для суспільства діяння, зменшують його багатство. Вони відволікають ресурси на охорону, правову систему (поліція, слідство, суди, тюрми і т.п.) і відтак обмежують обсяги інших громадських благ і вигід. Від зменшення обсягів цих громадських благ у кінцевому підсумку страждає й сам злочинець, що й зумовив своїми кримінальними загрозами це зменшення. Утім, приріст одноосібної вигоди індивідуального злочинця від корисливого злочину суттєво перевищує суто його частку очікуваної шкоди від цього злочину для всього суспільства загалом. Тому найраціональнішим і особисто найвигіднішим для індивідуального кочівного злочинця є цілковите нехтування загальним добробутом суспільства. Сукупно прошарок таких злочинців здатен перетворити життя пересічних людей в анархію та безлад.

Натомість організовані осілі злочинці на чолі з єдиним проводом та ватажком, що опанували певну територію і монополізували насилля й злочини на ній, на відміну від індивідуального злочинця, мають значно ширші довгострокові інтереси. Найраціональнішою моделлю діяльності для організованої стаціонарної злочинності є захист опанованої території від конкурентів – забезпечення власної монополії на насилля, а також стягування поборів з її населення за охорону від інших злочинців та за власне утримання від злочинів і насильства. Організовані злочинці стають заінтересованими у добробуті і статках мешканців опанованої і монополі-

зованої ними території – передумовах також і їхнього збагачення. Відтак вони не вдаються до надмірного визиску контрольованого населення, що може виснажити джерела їхнього сталого зиску, тобто оптимізують злочинну експропріацію цінних і дефіцитних ресурсів. У підсумку постає мафіозна подоба певної соціальної впорядкованості, за якої соціальні відносини, попри відверту несправедливість, відносно передбачувані, безпечні і стерпні для пересічних людей. Коли тривалий час існує доволі передбачуваний, відносно безпечний і загалом стерпний для широкого загалу соціальний порядок, у заповзятливих людей виникають інтереси до накопичення, збереження та інвестування цінних і дефіцитних ресурсів. У підсумку зростають обсяги виробництва, доходів і статків населення, а відтак росте і частка ресурсів, що підлягає експропріації осілою організованою злочинністю. Ріст доходів і статків ватажка та решти проводу осілої організованої злочинності, що контролює територію, лише підштовхує їх до обмеження експропріації й надання громадських (безпекових) послуг як передумов сталого й безпечного збагачення. За цих здебільшого сприятливих для широкого загалу умов з плином часу та зміною поколінь чинний соціальний порядок усталюється, озвичаюється і стає самозрозумілим для людей.

Таке усталення соціального порядку може виявляти себе інституціоналізацією насильства – унормуванням або нормативною регламентацією насильницьких дій із зазначенням випадків, обставин та меж їх застосовності. Сталий соціальний порядок проявляється й в усталенні та сталості панівної верхівки суспільства, її самовідтворенні і турботах про своїх можливих спадкоємців. Якщо перспективи зазначеного усталення, самовідтворення і спадкоємності реальні, то кліка осілих бандитів набуває впевненості у своїй здатності зберігати владу і панування в керованому ними суспільстві. Тоді інтереси цієї кліки стають постійними і всеохоплюючими в межах суспільства, бо воно перетворюється на ареал їх майбутнього прийняттого існування. Відтак кодифікується експропріація частки цінних ресурсів на користь провідної верстви організованої злочинності (податковий і митний кодекси). Але унормування цього визиску має й неабияке значення у подоланні зловживань і свавілля визискувачів,

позаяк жертви можуть апелювати до чинних норм, а потенційні свавільники вимушені зважати на них. У підсумку мафіозний соціальний порядок може перетворитися у примітивний державний порядок – державне утворення на чолі з правителем-автократом, що має необмежену владу. Але спроба такого правителя започаткувати власну династію і гарантувати спадкоємність влади для її посідання своїми нащадками може втілитися у створенні відповідної інституції-гаранта. Постанова інституції, що гарантує династичну спадкоємність влади, означає обмеження самовладдя (автократії) правителя і правлячої династії, і сам правитель, і претенденти на правління мають уже дотримуватися певного порядку передачі і набуття влади. Зрештою, правлячі династії починають усталювати свою владу шляхом легітимації, що її забезпечують інституції релігії, добродійності, меценатства та ін. Інституційний розвиток державного порядку відтак може зумовлювати його еволюцію у напрямку від автократії до аристократії і демократії. Отже, за Олсоном еволюційне перетворення анархії кочівних бандитів у повноцінний державний порядок відбувається внаслідок егоїстичних раціональних спонук цих бандитів до максимізації економічного визиску опанованої ними території. Необхідність забезпечувати інституційні умови для такого ефективного визиску власне й генерує державний порядок. Інституційна траєкторія його подальшої еволюції до найсучасніших форм ґрунтовно простежена іншими теоретиками інституціоналізму.

Останніми роками неабиякою увагою суспільствознавців користується інституційна модель еволюції соціального порядку Д. Норта. Учений розглядав проблему соціального порядку як проблему співпраці, що розв'язується завдяки інституціям – правилам гри в суспільстві або придуманим людьми обмеженням, які спрямовують людську взаємодію [Норт, 2000]. З цього погляду, інституції структурують стимули дієвців в процесі економічної, політичної і соціальної взаємодії, спрямовують людську поведінку в бажаному для соціального загалу напрямі. Внаслідок цього зменшується невизначеність і хаотичність повсякденного життя. Нортів інституціоналізм з часом приростав новими концептуалізаціями різних аспектів соціального життя.

Нещодавно Д. Норт і його співробітники Дж.Воліс та Б.Вайнґаст здійснили спробу концептуальної інтерпретації Всесвітньої історії з огляду на розв'язання проблеми насильства в людських суспільствах через упровадження різних соціальних порядків, що відрізняються системами переконань, типом організацій, політичними та економічними інститутами. За їхнім ствердженням, саме те, як суспільства відповідають на існуючу скрізь і завжди загрозу насилля, визначає та структурує форми людських взаємодій включно із типами політичних та економічних систем [4, с. 32]. Усі суспільства постають перед необхідністю вирішувати проблему використання окремими людьми насилля у вигляді фізичних дій або погроз вдатися до таких дій. З використанням насильства люди та спільноти конкурують одне з одним з приводу доступу до дефіцитних ресурсів або статусу. Жодному суспільству не вдавалося цілковито усунути насильство з життя людей. Щонайбільше – насильство лише стримувалося або певним чином обмежувалося та скеровувалося. Засобами такого стримування, обмеження та скерування безладного насильства часто виступає організоване насилля з боку спільноти. Відтак ідеться про використання суспільствами контролю над політичною, економічною, військовою, релігійною та освітньою діяльністю людей та організацій з метою опанування, обмеження, стримування та консолідації засобів насилля. Власне такі моделі суспільної організації, за яких відносини людей та організацій, їх доступ до дефіцитних ресурсів та засобів насилля структурують і обмежують соціальні інститути, Норт, Воліс та Вайнґаст визначають як соціальні порядки.

Перший історичний тип соціального порядку – примітивний додержавний порядок у суспільствах мисливців і збирачів, за якого люди вели привласнююче господарювання і не були виділені із природи. Контроль за насильством за цих умов ґрунтувався на особистому знанні про людей та повторюваній особистій взаємодії, а способом обмеження конкуренції була агресивна егалітарність у розподілі і споживанні.

Вирішальне значення для появи двох наступних принципово відмінних історичних типів соціального порядку мали дві революції в історії людства (*див. рис. 2*).

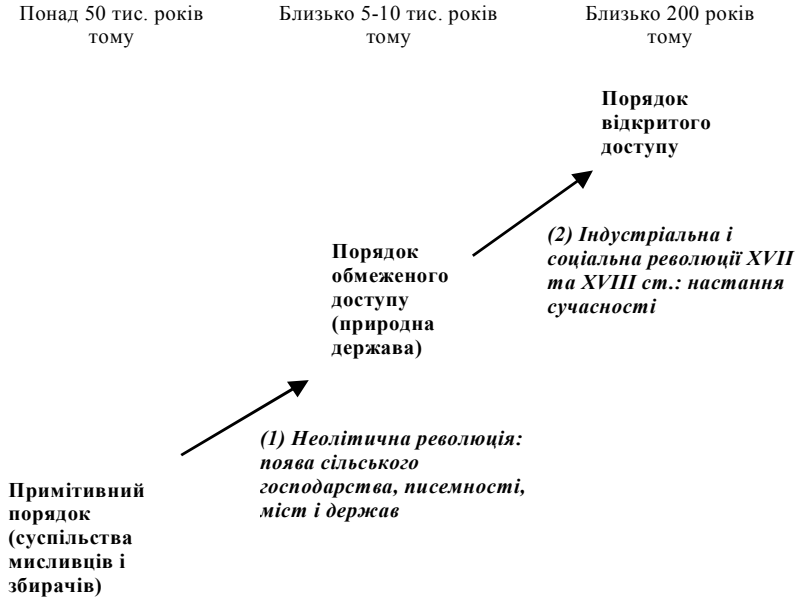

Рисунок 2. Еволюція історичних типів соціальних порядків за Д. Норттом, Дж. Волісом та Б. Вайнґастом

Неолітична революція виявляє себе виникненням сільського господарства, писемності, міст і держав, і, в підсумку, суттєво розширює обсяги економічних і політичних ресурсів, з приводу доступу до яких змагаються люди. За цих умов, постає соціальний порядок закритого доступу до вказаних ресурсів для широких верств соціального загалу. Норт, Воліс та Вайнґаст використовують для позначення цього типу соціального порядку назву «природна держава» (the natural state) для підкреслення його відмінності від описаного Т. Гобсом природного стану (the state of nature). Якщо у природному стані за відсутності держави масштаб та можливості людської організації вкрай незначні, то природна держава є сталою і доволі тривкою у часі формою такої організації. У природній державі проблема насилля розв’язується внаслідок створення пануючої коаліції низкою еліт із особливими привілеями. Під елітами тут розуміються осередки найуспішніших і запо-

взятливих фахівців або експертів, що контролюють здійснення різних життєво важливих у суспільстві функцій. Окрім забезпечення оборони і безпеки, ідеться й про політичне врядування, виробництво, торговий обмін, розподіл, правосуддя, освіту та провадження релігійних практик. Здійснення цих функцій у край необхідне військовим як фахівцям у галузі насилля у ході мобілізації та вилучення ренти – віддачі від економічного активу, що перевищує віддачу, яка може бути отримана від кращого альтернативного використання цього активу. Відтак, окрім керівної військової верхівки, у природній державі наявні й керівні верхівки у таких суспільно-корисних видах людської діяльності, як політична, виробнича, торгівельна, розподільча, релігійна, освітня та судова. Усім цим верхівкам або елітам вигідніше уникати взаємного протиборства та вдаватися до взаємної співпраці на підґрунті обмеження доступу до власних привілеїв і рент пересічній більшості непривілейованих людей. Адже протиборство еліт небезпечно поширенням насильства, безладу і втратою рент. Натомість кооперація еліт підвищує рівень продуктивності ними використання різних ресурсів, а баланс інтересів еліт у перебігу вилучення ренти є запорукою миру в суспільстві. Отже, порядок створюється завдяки контролю над насиллям та перерозподілом дефіцитних ресурсів, за якого меншість – керівна верхівка або еліта – підпорядковує більшість та забезпечує їй порівняні сталість життєвих устоїв та захист.

Індустріальна і соціальна революції XVII та XVIII століть мають наслідком настання сучасності, тобто появи сучасного (модерного) суспільства. На його інституціональному підґрунті постає соціальний порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів широких соціальних верств суспільства. За своїми характеристиками цей тип соціального порядку цілковито відрізняється від соціального порядку обмеженого доступу (*див. табл. 1*).

Попередніми пороговими умовами переходу до порядку відкритого доступу Норт, Воліс та Вайнґаст визначають: а) підпорядкування еліти верховенству закону або рівність усіх перед законом; б) існування безстрокових (постійних) організацій, що не залежать ні від держави, ні від конкрет-

Таблиця 1

**Характеристики історичних типів соціального порядку
обмеженого та відкритого доступу
за Д. Нортон, Дж. Волісом та Б. Вайнґастом**

Характеристики	Тип соціального порядку	
	Порядок обмеженого доступу (природна держава)	Порядок відкритого доступу
Час появи	Близько 5-10 тис. років тому	Близько 200 років тому
Історичний чинник генези	Неолітична революція (сільське господарство, міста, писемність, держави)	Індустріальна та соціальна революції XVII та XVIII ст. (Англія)
Сучасний соціальний ареал поширення у світі	175 країн і 85% населення	25 країн і 15% населення
Контроль над збройними силами та застосуванням легітимного насильства	Міжусобний, розосереджений, розсіяний	Консолідований
Чинник соціального впорядкування	Політичне регулювання економічної конкуренції, вилучення рент, насилля та кооперації	Вихід на ринок та конкуренція як регулятори економіки та політики
Доступ до економічних і політичних ресурсів	Нерівний, привілейований, прихований та виключний	Рівний, конкурентний та відкритий та спільний
Організаційні структури (організації, коаліції, влада)	Нестабільні, несталі і персоніфіковані	Сталі, безстрокові і знеособлені
Можливості створення приватних і публічних організацій	Обмежені і досяжні еліті суспільства	Відкриті і досяжні усім громадянам
Складність і розмір організацій, які можуть бути створені	Обмежені	Необмежені
Незалежність організацій від держави	Тимчасова і гадана	Постійна і дійсна
Суб'єкт вилучення ренти і політичного впливу	Меншість (владна верхівка або еліта)	Більшість (широкий загал)
Права власності	Незахищені	Захищені
Здатність пристосування до зовнішніх і внутрішніх змін	Адаптивна неефективність	Адаптивна ефективність
Громадянське суспільство	Слаборозвинуте, слабе та інертне, із малою кількістю організацій	Сильне і динамічне, із великою кількістю організацій
Соціальні взаємовідносини і взаємодії	Грунтовані на особистісних зв'язках	Знеособлені
Становище людей та організацій згідно закону	Нерівність, ранги, привілеї та ексклюзивні права	Рівність, справедливість, конкурентність
Підстави підвищення щаблями соціальної ієрархії	Соціальне походження	Особисті досягнення
Індивідуальна ідентичність	Глибоко особистісний характер	Набір знеособлених характеристик

них осіб; в) постійний і достатній консолідований політичний контроль над збройними силами і технологіями руйнування та насилля, що запобігає саморуйнуванню та деградації суспільства. Реалізація кожної із цих умов підточує засади порядку обмеженого доступу, передусім – створення рент шляхом запровадження соціальних бар'єрів. Ці три умови також сприяють росту спеціалізації людей та обміну між ними, блокують корупцію, персоніфікований обмін та доступ до економічних і політичних ресурсів. У підсумку виникають ринки з конкурентним ціноутворенням в економіці та держави, що пильнують права пересічних громадян. Порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів та різних організаційних форм зумовлює конкуренцію, яка розмиває ренту. Отримання ренти за цих умов можливе через плідні інновації, ексклюзивний доступ до яких неминуче оскаржується за умов конкуренції.

Норт, Воліс та Вайнгаст стверджують, що історичною нормою є загалом природна держава, а не розвинуті суспільства із соціальним порядком відкритого доступу, як неявно часто припускають представники соціальних наук із цих країн [4, с. 55]. Наразі два типи соціальних порядків співіснують. Лідируючі позиції у світі мають суспільства із соціальним порядком відкритого доступу (зокрема розвинуті країни Західної Європи та Північної Америки). Але абсолютній більшості країн притаманний соціальний порядок обмеженого доступу. За всіма ознаками до них можна віднести й Україну.

Отже, суть модернізації наразі наявного соціального порядку в сучасному українському суспільстві полягає у спробі переходу до соціального порядку відкритого доступу. Про це свідчить драматичне самовизначення українського суспільства із пріоритетним вектором геополітичної інтеграції, підписання Угоди про асоціацію із Європейським союзом. Модернізаційні інституційні реформи, передбачені цією Угодою, загрожують засадам соціального порядку обмеженого доступу в Україні і несуть за собою ризики насилля, які вже матеріалізувалися. Ці реформи спрямовані на руйнування системи рент, що усталилися в Україні за останні десятиліття, а відтак зустріли запеклий опір всередині та ззовні країни.

Цей опір набув навіть сепаратистського характеру. Ця обставина актуалізує аналітичні можливості розглянутих вище версій інституціоналізму з огляду на наголошення ними державної монополізації насилля як передумови соціального упорядкування суспільства. Але дослідницьке застосування розглянутих вище інституційних моделей генези соціального порядку для аналізу перебігу та перспектив модернізації сучасного українського суспільства є перспективою подальших розвідок в окресленій предметній царині.

Література

1. *Бортіс Г.* Інституції, поведінка та економічна теорія: Внесок до класико-кейнсіанської політичної економії / Генріх Бортіс; пер. з англ. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 560 с.
2. *Веблен Т.* Теорія праздного класу / Торнстейн Веблен; пер. з англ. — М.: Прогресс, 1984. — 368 с.
3. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт; пер. з англ. — К.: Основи, 2000. — 198 с.
4. *Норт Д., Уолліс Д., Вайнґаст Б.* Насиліе и социальные порядки. Концептуальные рамки для интеретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уолліс, Барри Вайнґаст; пер. з англ. — М.: Изд. Института Гайдара, 2011. — 480 с.
5. *Олсон М.* Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Менкур Олсон; пер. з англ. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 174 с.: іл. (Актуальні світові дискусії).
6. *Олсон М.* Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / Менкур Олсон; пер. з англ. — К.: Лібра, 2004. — 272 с.
7. *Олсон М.* Піднесення та занепад держав. Економічний розвиток, стагфляція та соціальний застій / Менкур Олсон; пер. з англ. — Х.: Каравела, 2002. — 304 с.

POST-SOVIET MIGRATION TRANSITION IN UKRAINE: MIGRATION BEHAVIOUR, HUMANITARIAN SAFETY, HUMAN RIGHTS PROTECTION

The author states that migration doctrine of the soviet pattern has radically changed in Ukraine after the dissolution of the USSR. The country passed from passport regime to the freedom of movement and free choice of residence and working place. Migration situation in Ukraine turned out to be stable till the end of 2000th. There was reached the position of a new migration balance. In the present paper the author generalizes some theoretical conceptions and methodological approaches to the study of migration behavior of population. In order to insure an adequate presentation of essential features of the population's spatial behavior author used the notion of quality of life as initial theoretical concept. The social and political stability and individual security of people, as well as guarantee of human rights observance are integral components of quality of life. Safeguarding of individual and collective security is not possible without human rights protection. The author has reached a conclusion that considerable social tension and absence of physical, psychological, legal and financial safety of people are actual problems for Ukraine today.

Keywords: transformation of migration doctrine, migration behavior, humanitarian safety, human rights protection.

В статье исследуется феномен радикальной трансформации миграционной доктрины советского образца в Украине: страна переходит от паспортного режима к свободе передвижения, свободному выбору места работы и жительства. Автор обсуждает существенные стороны миграционного поведения украинцев, основанного на представлениях отдельных индивидов, социальных групп и населения в целом о качестве их жизни. Качество жизни рассматривается как категория, ориентированная на оценку степени удовлетворения потребностей человека, которые не поддаются прямому количественному измерению. Гуманитарная безопасность и права человека анализируются в контексте качества жизни как оценочной категории. Автор приходит к выводу о существовании очень высокого уровня угроз гуманитарной безопасности граждан Украины, в первую очередь сохранению их жизни.

Ключевые слова: трансформация миграционной доктрины, миграционное поведение, гуманитарная безопасность, защита прав человека.

У статті досліджується феномен радикальної трансформації міграційної доктрини радянського зразка в Україні: відбувається перехід від паспортного режиму до свободи пересування, вільного вибору місця праці та проживання. Обговорюються суттєві сторони міграційної поведінки українців, що формується під впливом уявлень окремих індивідів, соціальних груп та населення в цілому про якість їхнього життя. Якість життя розглядається як категорія, зорієнтована на оцінку рівня задоволення потреб людини, що не піддаються прямому кількісному вимірюванню. Гуманітарна безпека та права людини аналізуються в контексті концепції якості життя як оцінної категорії. Автор доходить висновку про існування дуже високого рівня загроз гуманітарній безпеці громадян України, першою чергою збереження їхнього життя.

Ключові слова: трансформація міграційної доктрини, міграційна поведінка, гуманітарна безпека, захист прав людини.

Foreword:

From the passport regime to the freedom of movement

Migration doctrine of the soviet period as a system of official views and regulations, as a leading political principle was based on the passport system, labour legislation and housing policy. The soviet model of industrialization with its orientation on labour-intensive sectors of national economy, labour division between large economic regions and leveling of economical development in the republics of the USSR was accompanied by acceleration of labour resources mobility. The large-scale state programmes were spread out for regulating of the migration flows. The organized recruitment of workers and agricultural resettling of families were the most efficient ones. The system of professional and regional differentiation of wages and salaries was created for attraction of workers to regions with a lack of labour resources. But the main instrument of controlling and regulating of migration flows in the USSR remained during the soviet period without change: it was the passport system but not economic policy, human rights and civil freedoms.

The migration doctrine has radically changed in Ukraine after the dissolution of the USSR. In January 1994, the

Ukrainian Parliament adopted the Law “On the Procedure of Exit from and Entry into Ukraine by Citizens of Ukraine” that guaranteed the right to leave the Ukraine and to return in without restriction. This law burst the old order. With its adoption the article 11 of Law of Ukraine “On Employment” admitting the labour or undertaking activity of Ukrainian citizens during their stay abroad acquired the additional force. Innovations in the sphere of migration policy were contained in the articles 24, 25, 26, 33 of the Constitution of Ukraine adopted on 26 June 1996.

And at last in December 2003 the Ukrainian Parliament adopted the Law “On the freedom of movement and free choice residence in Ukraine”. Propiskas does not exist any longer. It is changed by registration procedure having the notification meaning. The freedom of movement is defined in the Law as a right of citizen of Ukraine as well as the foreigner and stateless person, staying in Ukraine on legal grounds, to move without restriction and by own wish throughout its territory in any direction, by any way, at any time, with the exception of restrictions established by Law. The Ukraine passed from passport regime to the freedom of movement and free choice of residence and working place. Migration doctrine of the soviet pattern was exhausted. Its ideological and political postulates lost its validity.

The Nineties: Migration Practices and their Reflection in the State Policy and Administering

The disintegration of the USSR became the turning-point in the development of migration history in Ukraine. It was the time to comprehend the meaning of radical changes and their irreversibility. The varieties of a new migration practices were in need of non-standard administrative decisions supported by legislative initiatives, financial investments and at last by political will-power of a new Ukrainian leaders. There existed an urgent demand for a new migration doctrine based on the principal values of democratic societies – human rights, civil freedoms, prerogative of the Law.

A bloody conflicts and civil wars in the Central Asia and Caucasus were accompanied by mass escape of Slav and indigenous population from these regions. Many of them appeared in the Ukraine in search of shelter. An interim government commi-

ssions were created here to render them assistance on arrival. Branch departments of Government machine were charged with an important mission of their reception, accommodation and employment.

On arrival of forced migrants from Azerbaijan in April 1988 a new Department of migration and refugees was established in the structure of Republic Centre of Employment of the Ministry of Labour of Ukraine. This executive body carried out the functions of working group attached to interim Government commissions. Such approach to the decision of organizational questions proved to be the most successful: the Ministry of Labour with its branching structure of territorial bodies was able to decide efficiently the problems of reception and accommodation of shelter seekers.

The Ministry of Labour of Ukraine carried out these functions in the beginning of nineties keeping the position and emergency powers of the principal body of executive authority responsible for reception and accommodation of the asylum seekers right up to the establishment of a new Ministry for Nationalities and Migration of Ukraine in April 1993. Thus, for example, the Centre of Employment of the Crimea province (afterwards the Autonomous Republic of Crimea) carried out the organization work for assistance to return, housing and employment of formerly deported peoples. After the disintegration of the USSR and cessation of the Union bodies' activity the reception and accommodation of repatriates were fulfilled by the Republican Committee of Nationalities and Deported Citizens in the Autonomous Republic of Crimea (ARC). On October 9, 1992, ten member countries of the CIS signed in Bishkek "The Agreement on the issues of restoration of deported persons, ethnic minorities and peoples' rights" which defined ways to solve the problems of formerly deported peoples at the international level.

The collapse of the USSR and the formation of the Commonwealth of Independent States (CIS) led to a change in the directions, structure and intensity of migration flows. New types of inflows and outflows emerged, such as a short-term migration for commercial purposes to Central Europe, Turkey and China. Many Ukrainians started seeking temporary work abroad,

particularly in Central Europe. Due to its long borders, Ukraine became a transit country for illegal migrants from developing countries heading towards Western Europe. Emigration of scientists, widely known as “brain drain”, reached considerable proportions, seriously endangering the intellectual potential of the country. All in all, Ukraine became an emigration country.

In 1998-2000 migration flows with CIS and Baltic States continued decreasing and stabilized. Emigration decreased more quickly than immigration, leading to a smaller negative migration balance. The Russian Federation remained Ukraine’s principal migration partner, and Ukraine had a negative migration balance only with Russia and Belarus. Russians and Ukrainians constituted more than 80% of migrants, in roughly equal shares. The repatriation of Ukrainians slowed down: in 2000 it involved half as many Ukrainians as in 1997. Emigration of Ukrainians to CIS and Baltic States slowed down as well: in 2000 it almost equaled that of non-CIS and Baltic countries, whereas in 1997 it was almost three times higher. Migrants were primarily of working age and were highly educated.

The Ukraine was routinely used as a transit country by irregular migrants on their way to Western Europe. In recent years, Ukraine has become increasingly concerned with irregular migration. The Government repeatedly expressed its willingness to improve migration management and took a number of steps in that direction; it was hampered however by a continual reshuffling of senior staff due to political instability, inadequate capacity for policy making, insufficient exposure to international practice and lack of funding. A Governmental Programme for Combating Illegal Migration in Ukraine in 1999-2000 was adopted in 1998, as was a Programme for the Prevention of Trafficking in Women and Children, in September 1999. In December 2000 Ukraine signed the UN Convention against Transnational Organized Crime. Much progress has been made on the legislation front, although much remains to be done.

Millennium: a New Stage in the Development of Migration History in Ukraine

During 2000s Ukraine experienced the diversification of interstate migrations flows. If the total number of registered

movements of the population between Ukraine and other states including all migrants regardless the direction for their travels and countries of destination decreased by two times, migration exchange with the far abroad countries during the same period reduced by 2.2 and with CIS countries – by 1.9 times. Contribution of CIS countries into gross migration increased in 2002–2008 from 71.9% to 74.3%, and of the far abroad countries – decreased from 28.1% to 25.7%. Thus, the geography of interstate flows in Ukraine was gradually turning into the spatial structure for migration movements of the country existing at the beginning of the 1990s.

Changes in the size and structure of migration flows were followed by the improvement of migration situation in Ukraine. Already in 2005 Ukraine turned into the country admitting immigrants and its migration losses over 2004–2005 were compensated by former citizens from CIS countries. However, for the first time since 1990s the increase of the population due to migration exchange with the far abroad countries was recorded in 2006. Over the next years this tendency intensified. Even though the size of migration flows from abroad is not large, the very fact shows the turning-point in the development of migration situation in Ukraine and its transformation from the country of emigrants into the country of destination for immigrants both from CIS and far abroad countries.

Migration situation in Ukraine turned out to be stable till the end of 2000s. There was reached the position of a new migration balance, which has been inaccessible for twenty years. A certain stage of transformational changes in this sphere has been completed. The development of labour migration inside of Ukraine creates a counter balance for the external migration as it moves the population from the rural areas and small towns and thus it strengthens their demographic potential. At the same time the external labour migration of Ukrainian population is the strongest movement of migrants abroad. Therefore the issue of state policy development in the sphere of migration management and ensuring the protection of the rights of Ukrainian citizens going to work abroad as labour workers remains as before.

Migration behaviour, collective and individual security, human rights observance

In the present paper the author makes an attempt to generalize some theoretical conceptions and methodological approaches to the study of migration behaviour of population, appraisals of quality of life, social well-being, migration attitudes and plans of Ukrainians. The premises of international labour migration of Ukrainians and the essential parameters of its flows are also analyzed. In order to insure an adequate representation of essential features of the population's spatial behaviour or other investigated phenomena and characteristic trails of human being author used the notions of *migration behaviour* and *quality of life* as initial theoretical concepts.

Migration behaviour – the whole complex of interconnected actions and relations, aimed at realization of migration plans of individuals or giving these prospects up. When studying the migration behaviour, socio-psychological aspects of individual, group and mass attitudes towards changing the place of residence are examined. Territorial movements of population are proceeding in a certain socio-spatial continuum, the every point of which is characterized by some set of vital goods and is perceived by individuals from the position and in the context of quality of life. The totality of all these points form the *space of potentialities* or *space of stimuli* (Pribytkova, 2006).

Quality of life – the category aimed at the estimation of human needs satisfactions, which defies any direct quantitative measuring. It is possible to discuss the quality of life being based on opinion of individuals and their estimates of the aggregate conditions of physical, mental and social well-being in the comprehension of each taken individual or social group. The appraisals of quality of life depends on satisfaction of the basic needs of individuals in the most important its spheres. The strength of human wants influence upon their estimations is the derivative from the degree of its satisfaction. The needs of individuals have a hierarchical structure and are divided into basic and derivative (or metaneeds). The intensity of a need is defined by its rank in common hierarchy and the principle of hierarchy itself is called by *principle of dominant* (prevalent need at the present) (Maslow, 1934). The social and

political stability and individual security of people, as well as guarantee of human rights observance are an integral component of quality of life.

In recent times security analysts were concentrated upon the military balance of power between different states and alliances, as well as the ability of such entities to defend their sovereignty. With the disintegration of the Soviet Union and with the end of the era of superpower rivalry, the international community has become increasingly concerned with other sources of instability, including the growing number of armed conflicts taking place within states, interethnic conflicts, poverty, unemployment and social stratification, organized crime and international terrorism, as well as illegal migratory movements and mass population displacements. The notion of security in recent years assumed a broader and more holistic meaning.

Summarizing this new and more integrated approach to the issue of international security, in January 1992, the UN Security Council approved a declaration, recognizing officially that “the non-military sources of instability in the economic, social, humanitarian and ecological fields have become threats to peace and security” [Security Council Summit Meeting, 1992]. Thus the international priorities have clearly been reordered. Humanitarian issues and ethical questions, which previously played a very limited role in the global security discourse, now enjoy a central place in that discussion. Recent years have witnessed a growing recognition of the intimate relationship that exists between the security of states and the welfare of the citizens who populate such political and territorial entities.

One more sign of recent evolution in the notion of security is to be found in the growing focus of international cooperation, in contrast to the more traditional emphasis on competition and conflict. The principal threats to international, state and human security, it has been recognized, are transnational in nature, and cannot be effectively addressed by means of unilateral action. And though continuing ideological, civilized and cultural differences and competing of national or regional interests continue to obstruct such cooperation, nevertheless, there is substantial evidence to confirm the general trend towards multilateralism, international cooperation and participa-

tion of states and other actors in a series of international conferences on global issues such as human rights, women, the environment, population and social development, health, mass epidemics, poverty and some others.

So, the notion of security has in recent years been given a broader meaning and has assumed a more human and “people-centred” aspect. UNDP’s Human development Report has played a particularly important role in the development of this new paradigm. As the 1994 edition of that publication explained, human security has two principal aspects: safety from chronic threats such as hunger, disease and repression, and protection from sudden and hurtful disruptions in the patterns of daily life. The loss of human security, the report explains, can be human-made due to wrong policy choices. It can stem from the forces of nature. Or it can be a combination of both (Human Development Report, 1994; Booth 1995).

The most obvious and urgent problem is that of physical insecurity, especially in a situation, characterized by lingering tensions, sporadic and localized violence and the ever-present threat to life and health of people. Irrespective of the level of violence, everyday situations are frequently characterized by high levels of social tension and psychological insecurity (*Table 1, 2*).

A less evident but equally important form of insecurity arises from the legal status of individuals and their access to judicial procedures. The citizenship is of particular importance in this respect, since this institute is an essential component of human security. Without an effective nationality, individuals and groups of people have no state to provide them with protection. The stateless people are obliged to live in conditions of acute legal, physical and psychological insecurity.

While physical safety constitutes the most evident component of human security, people also have essential material needs, which must be met if their well-being is to be assured. In situations of declining prosperity and opportunities, people tend to seek security in one way or another. Despite their resourcefulness and strategies which they invariably devise, the people are often hard pressed to survive. Such people have a similar needs for protection and a common right to be treated

Table 1

Threats and fears experienced by Ukrainians in 1992—2010, (%)

Threats and fears in the estimates of Ukrainians	Years								
	1992	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>In your opinion, what do people currently fear most?</i>									
1. An increase in crime	68,0	66,3	71,0	61,5	54,9	46,5	43,2	43,1	43,2
2. Unemployment	60,3	84,4	86,4	73,0	67,9	68,6	64,9	54,4	80,1
3. Attack of a foreign enemy on Ukraine	14,2	20,9	17,9	16,4	10,5	8,6	6,6	6,7	6,7
4. International conflicts	48,9	31,7	27,7	17,9	12,8	16,7	19,2	18,5	12,7
5. Religious conflicts	-	-	-	8,0	6,4	6,6	8,4	7,2	6,1
6. Influx of refugees, immigrants and visitors	-	-	-	11,0	7,4	7,4	7,8	10,1	9,2
7. A half in production/manufacturing	13,2	20,1	16,5	39,1	35,3	34,7	34,2	29,9	43,2
8. Returning to the old order of stagnant times	13,2	9,1	11,3	7,3	5,2	9,9	7,9	7,4	9,9
9. Hunger	50,3	71,3	71,8	51,2	45,5	33,8	33,8	31,8	34,7
10. Mass street violence	21,2	26,9	21,4	18,6	16,1	16,2	13,4	16,3	15,9
11. Not getting paid or receiving pensions	-	-	-	64,7	56,5	56,2	55,8	51,6	73,8
12. Unregulated inflation	66,4	77,0	77,2	71,3	75,2	77,8	80,8	86,0	84,2
13. Dictatorship in country	11,6	12,8	11,8	12,0	10,2	10,7	9,3	10,0	9,9
14. Dissolution of Ukraine into separate states	17,2	15,5	11,9	14,7	10,8	18,9	22,9	21,9	16,7
15. Consequences of the Chernobyl NPS disaster	46,5	43,6	40,3	30,4	24,9	21,0	22,3	18,1	16,3
16. Catching a contagious disease which is life threatening (TB, AIDS or other)	-	-	-	40,6	43,0	32,9	38,3	39,2	37,3
17. Unheated apartment	17,2	41,7	45,4	33,4	30,7	26,8	29,9	21,2	17,5
18. Other	2,1	6,3	6,7	2,8	3,4	2,4	2,1	2,8	1,6
19. Afraid of nothing	2,0	0,9	0,8	5,0	2,6	3,1	2,6	2,2	1,3
20. No answer	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,4	0,2	0,0

in a way that is consistent with humanitarian principles and human rights standards.

Safeguarding of individual and collective security is not possible without human rights protection. According to the

Table 2

Threats and fears experienced by Ukrainians in 2012–2016, (%)

Threats and fears in the estimates of Ukrainians	Years				
	2012	2013	2014	2015	2016
<i>In your opinion, what do people currently fear most?</i>					
1. An increase in crime	45,5	49,3	42,5	41,3	51,4
2. Unemployment	79,4	78,1	60,2	70,3	72,7
3. Attack of a foreign enemy on Ukraine	6,8	9,5	59,6	51,8	42,8
4. International conflicts	10,7	14,3	35,0	20,1	24,9
5. Religious conflicts	5,6	8,6	12,3	7,8	11,2
6. Influx of refugees, immigrants and visitors	9,8	7,4	13,9	15,1	20,4
7. A half in production/manufacturing	35,7	36,4	36,0	38,7	37,9
8. Returning to the old order of stagnant times	7,7	7,5	12,0	13,1	10,9
9. Hunger	37,3	29,8	33,4	39,0	38,8
10. Mass street violence	16,6	18,6	32,8	26,2	28,1
11. Not getting paid or receiving pensions	65,8	75,4	60,8	68,5	61,1
12. Unregulated inflation	80,6	79,6	63,0	75,0	81,1
13. Dictatorship in country	14,3	18,3	16,8	17,4	20,3
14. Dissolution of Ukraine into separate states	11,8	14,4	45,9	29,3	32,5
15. Consequences of the Chernobyl NPS disaster	16,7	18,6	9,2	12,2	11,9
16. Catching a contagious disease which is life threatening (TB, AIDS or other)	34,5	36,6	17,4	19,6	23,7
17. Unheated apartment	23,7	18,4	23,7	25,6	29,4
18. Other	1,6	1,7	5,1	3,7	3,6
19. Afraid of nothing	2,7	4,8	1,8	0,9	1,3
20. No answer	0,1	0,1	0,2	1,2	-

Universal Declaration of Human Rights, adopted by the General Assembly in 1948, everyone has the right to the life, security and freedom: security from persecution, discrimination, armed conflict and poverty; and the freedom to fulfill their personal potential, to participate in the decisions which affect their lives and future; and to express their individual and collective identity. Everyone has the right to freedom of movement is a basic ingredient of liberty. The freedom to leave one country for another, for example, allows an individual to choose the society in which he will live. And the International Covenant

on Economic, Social and Cultural Rights affirms that the ability and facilities necessary to meet one's material needs is a human right to live a dignified life (NGO Manual on International and Regional Instruments..., 1998).

The life of Ukrainian society is characterized by considerable social tension and a lack of material, psychological, legal and physical security of individuals. It could not help having an influence on social feelings of safety and their estimates of quality of life. The image of modern Ukrainian society is associated in public opinion, first of all, with ruin, disorder and deadlock. Our compatriots look into the future with a hope, anxiety and uncertainty. At the same time the interest for future of Ukraine and optimism do not leave them.

References

Pribytkova I. Modern migration Lecture 12. In: Structure dimensions of modern society. — The textbook, Kyiv, Ukraine, pp. 292 — 316 (in Ukrainian).

Maslow A. (1934). Theory of Human Motivation // in: Psychology Review, New York (in English).

Maslow A. (1970). Motivation and Personality. New York (in English). Security Council Summit Meeting. — New York. — 31 January 1992. — United Nations document (in English).

Human development Report (1994). Oxford University Press, New York. — P. 23 (in English).

NGO Manual on International and Regional Instruments Concerning Refugees and Human Rights (1998) // In: European Series. — Vol. 4. — No. 2. — Geneva, UNHCR, Regional Bureau for Europe (in English). — P. 46.

Booth K. Human Wrongs and International Relations // International Affairs/ — Vol. 71. — № 1 (in English).

POST-SOVIET UKRAINE'S WAY OF MARKET TRANSITION: OVERCOMING INHERITED SOCIO-ECONOMIC OBSTACLES AND IDEOLOGICAL TRAPS¹

У статті аналізуються основні перешкоди становлення ринку при переході від соціалістичної економіки радянського типу та складність запровадження ринку в «неринковому суспільстві», зокрема державна трудова система закріплення робочих місць з адміністративними та правовими обмеженнями; відсутність через знищення інституту приватної власності згідно з комуністичною ідеологією; соціальний феномен радянської людини, як ідеологічний конструкт. Для висновку про 25 років ринкового поступу в Україні надаються дані зміни суспільного ставлення до приватного підприємництва та власної справи (бізнесу).

Ключові слова: ринкові перетворення, соціалістична й ринкова економіка, приватна власність, радянська людина.

В статье анализируются основные препятствия становления рынка при переходе от социалистической экономики советского типа и сложность встраивания рынка в «нерыночном обществе», а именно: государственная система закрепления рабочих мест с административными и правовыми ограничениями; отсутствие после уничтожения института частной собственности согласно коммунистической идеологии; социальный феномен советского человек, как идеологический конструкт. Для выводов о 25 годах рыночного развития в Украине представлены данные изменения общественного отношения к частному предпринимательству и собственному делу (бизнесу).

Ключевые слова: рыночные преобразования, социалистическая и рыночная экономика, частная собственность, советский человек.

¹ A modified version of the paper was presented as a speech at the WEast Workshop on Economic History, Growth and Development in Central and Eastern Europe, Bucharest, 19-20 May 2017.

The paper analyses the major obstacles facing Ukraine during transition from the Soviet-type socialist economy to a free market. The marketisation of Ukrainian society as a “non-market” one has been complicated due to the following factors: the system of state-assigned jobs, which imposed legal and administrative restrictions on Soviet people; the absence of private ownership (abolition of this institution was the cornerstone of communist ideology); the social phenomenon of Homo sovieticus as an ideological construct. To illustrate how much progress has been made here for 25 years of market transition, the author presents the data on changes in Ukrainians’ attitudes towards private entrepreneurship and readiness to start their own business.

Keywords: *market transformations, market transition, socialist economy, market economy, private ownership, Homo sovieticus.*

Ukraine as one among Eastern European countries followed 25 years post-soviet transition to market economy with non-structured economy system by means of exploitation inherited soviet industry and prolonging social policy characteristics concerning low wage system with different social benefits but already without public consumer funds, working places institution and complicated development of private property mentality – actually historical economic example from the 20th century, primitively shrunken during the last twenty years.

Regarding this, the path dependency methodology as a core research approach could be workable in generalising appropriate conceptions for understanding and explaining post-soviet social and economic realities. As a matter of fact, in the beginning of 2000s clarification of pre-changing social-economic system state became more important, then used in 1990-s transitology approach, so for proper transformation process analyses and future development exactly path dependency conception occupied prior position within post-soviet studies. This conception means the institutional display of established patterns of social technologies and norms, reproduced already in new conditions, defining the politic-economic character of development, state of society, social processes. It was found that strongest dependence is shown by institutional factors of mentality and values.

Millions of ordinary soviet people after long lasting secure full employment were suddenly dismissed from their certain working places and actually first time in their life experienced

unemployment. Consequences of partial economic reform, as in Ukrainian case, referring to Y. Kornai 'brings out the worst aspects of central planning and markets, ... when redistributors doubling own profit from distributive and market opportunities'; as also 'modelling entrepreneurship and labour market that transfer surplus labour in to the second economy' (Kornai 1986). Therefore, all processes within socio-economic sphere depicted by statistical and sociological data reflect initially spontaneous changes in employment structuring, slow market consciousness development, widening shadow economy and informal employment.

Ukraine as specific example of post-soviet transitional country with noticeable soviet features more than twenty years displays strong interdependence of market, work, state and irrepressible democratic processes. Simultaneous historical projects of state and market building, which started in the early 1990s, reveal visible *soviet birthmarks*, difficult for overcoming both for politicians and society after collapsed soviet economy and labour system following by spontaneous employment practices with new trends of market and *private property consciousness development*.

The *concept of private property* elaborated in the communist theory in terms of private property abolishment became a cornerstone for the soviet ideological system: "*In the sense theory of the Communists may be summed up in the single sentence: abolition of private property*" (Marx, Engels. Manifesto of Communist party. II. Proletariats and Communists). No doubt, that conceptual point concerning the private property development in the post/soviet society is crucial for market transition studies, as also for interpretations the sociological public opinion trends concerning attitudes to private sector development. Therefore, starting from the public opinion to the new economic activity – private entrepreneurship we can display the changes and turning points in the market consciousness development (Table 1).

Certainly the problematic market development process mainly was caused by complicated *private property mentality* raise after its soviet abolition, but perhaps mainly by the concrete ideological construction of *soviet man/woman* – basic

Table 1

What is your attitude to private entrepreneurship (business) development in Ukraine? (%)

	1992	1994	1996	2000	2004	2005	2010	2014
Disagree strongly	4,9	15,5	13,1	9,3	10,6	7,8	6,9	5,4
Disagree	9,7	15,6	14,2	13,0	12,7	10,6	12,8	8,7
Neither agree nor disagree	31,3	25,0	26,6	25,0	29,5	28,8	25,4	23,6
Agree	24,1	21,4	22,4	25,1	34,0	34,6	35,1	39,3
Agree strongly	28,6	22,2	23,7	26,7	13,2	16,3	18,8	20,9

social type of person thoroughly historically elaborated by means of policy for soviet system. Thus, research concern of post-soviet socio-economic changes conceptually grounded on market transition from socialist to market economy finally turned to clarification the reasons and consequent politically constructed socialist non-market features obsolete in 90-s with their crucial influence on Ukraine' general social and economic transformation.

Frequently used important term within post-soviet studies is a *concept of Homo sovieticus* – basic personality of soviet social-economic system (Zinovyev 1985, Tischner 1992, Levada 1993, Gudkov and others 2008). First time this concept was introduced by soviet social philosopher A. Zinovyev in the book '*Homo Sovieticus*' (1982) with meaning of specific syndrome of attitudes, cognitions and perceptions of collectivist creature, afterwards was developed by Polish philosopher J. Tischner in his "*Homo sovieticus, Between Wawel and Monte Carlo*' (1990). Starting from 1989 unique longitude sociological research "Soviet man" (Yurii Levada – initiator and team leader) revealed all basic features of soviet man – basic personality of soviet system with scientific conclusion, – soviet man couldn't be transformed or changed. The reasons are generalised in such conceptual set: Homosos as collectivist creature is partial function of the whole (Zinovyev); Homo sovieticus is not a communist, but a client of communism by means of work, power and self-dignity (Tischner); finally, due to the main features of mass soviet man: self-isolation, state paternalism, (egalita-

rian) hierarchy, imperia syndrome (Levada 1993). Concerning our topic on market transition is also important to underline, that soviet man is 'de-individualised person, totally tied to and dependent from state' (Gudkov and others 2008). Thus, in the early 1990s no soviet nomenclature, no ordinary soviet people were unprepared for new social and economic challenges of market and democracy, as they didn't know another life besides soviet life and another governing then soviet policy with severe rules and administrative limits in all life spheres.

Firstly, soviet labour system full of prohibitive rules formed special attitude to work, earnings, unification of living standards, why a new economic space of market opportunities *was unknown and even hostile for majority of working people*, why 1990s economic initiative was nipped in the bud, highlighting only severe problem of searching living sources. Thus, in the time of changes from socialism to capitalism politically was reproduced the soviet model of social policy within declared post-soviet social state. Secondly, not only soviet economy model, but also soviet type peculiarities of social organisation and economic culture became the real obstacles for market changes, continued to reproduce by millions bearers of soviet mentality. These obstacles were in the beginning of 2000-s formulated as main problems of marketisation the non-market society: 1) low living standards and low claims of mass groups during soviet period; 2) patience as national feature with correspondence to protest potential and undeveloped civil society; 3) mass vision of social justice in terms of socialist ideology with dominance of work orientation over market, where entrepreneurial labour is measured not in usual working days, but by means of definitely another even innovative economic criteria (Shabanova 2005).

In the big search of proper theoretical and methodological tools for study transition from socialist to market economy the leading position for more than twenty years is occupied by the theory of market transition, introduced and developed by American economist and sociologist V. Nee, followed by big scientific discussion, later depicted in the 'Symposium on Market Transition' in special issue of American Journal of Sociology (AJS, 1996). Nee' core conceptual point makes the accent on

the transition from redistribution to market in state socialism, shifting sources of power and privilege to favor direct producers relative to redistributors. Opposite to western market economies, where redistribution is provided by the welfare state institutions, in state socialist societies redistribution ‘constitutes the integrative principle of the economy’ and is provided by institutions of central planning. Basic Nee’ point concerning *the market opportunity thesis* about changes in structure of opportunities concentrate rather on the marketplace, than within redistributive sector (Nee 1989).

From the very beginning of market transition a few people, engaged in soviet second economy legalised their quasi-market activities and became the first entrepreneurs, but only some of them, because the rest by keeping habits of parallel economical activity for avoiding fiscal weight, formed the informal sector – almost 50% of Ukrainian economics. Need to note the soviet roots of second economy, revealed by foreign researchers, – because such type of parallel economy more is an *historical phenomenon than institutionally determined* (Alexeev, Pyle 2001). Risky voluntary post-soviet workers openly turned to self-employment as formal entrepreneurs, opposite to them, the biggest part took the option of informal employment involuntary (Ivashchenko 2002, 2004).

Therefore, pointed above main (post)soviet socio-economic characteristics formed the layout for a new economic development, particularly with regard to market consciousness and social transformation processes in non-market society, including unprepared soviet politicians for proper market reforming ‘tools and rules’ together with absent independent system of justice. The following statistical and mainly sociological figures show the turning points and trends of social transformation in Ukraine by means of scrutinising the work practices, public attitudes to work, entrepreneurship, self-employment and private business with stress on the *overcoming hesitation* towards market development opportunities.

After epoch of soviet full employment, where every person was institutionally tied to certain work place, million people suddenly were faced to open and hidden unemployment. Therefore mass search of work or simply life means and different

social adaptation challenges generally led to historic changes of labour sphere, where **80.4%** (1994) respondents never changed workplace and only in 5-6 years later this group reduced to **43%** (2001). Beginning from 1994 the economic and employment situation in Ukraine changed in connection with enlarging the private sector (6 times) and reducing state sector (3 times) with 21% reduction of employment, twice reduced employment in industry, four times – in agriculture, but services and retail sector rapidly grew by two times, same as sector of finance service or insurance. Enlarging private sector describes structural quantities' changes without proper qualitative tracks concerning private individual initiative movement: all kinds of entrepreneurs compound the group of 2 millions on the background of 20 millions employed, only self-employed sector is keeping quite noticeable growing positions: official statistics, agrarian included, pointed 18% opposite to 14% self-positioned sociologically. No doubt, orientation to self-employment caused by different reasons, as economic crises, low wages, self-initiative in searching the life means, but mainly – slow but strong proliferation of market consciousness constantly turned to the point of own business opening (Table 2).

Table 2**Do you want to open your own business? (%)**

	2004	2005	2006	2008	2010	2014	2016
Disagree strongly	27,9	31,7	30,8	29,1	28,4	26,8	29,5
Disagree	13,8	9,6	10,1	11,6	9,2	9,8	17,3
Neither agree, nor disagree	16,7	14,8	13,5	13,4	13,1	12,7	10,7
Agree	20,7	16,5	16,7	16,8	18,7	20,0	21,7
Agree strongly	20,6	27,3	28,9	29,0	30,6	30,6	20,7

Conclusions

Generally, post-soviet employment practices, by means of experienced different survival strategies – informal employment, labour migration, plural labour markets involvement, sharpened the core predominance of common dependant soviet mentality values model, constantly transforming to market modelling of

own vision the working place with boss and worker in one person in strengthening willingness for opening own business. Working people as ideological concrete of soviet regime firstly experienced the work search for means after broken strong ideological rule: one life – one work with abolished private property and in 25 years gradually turning to share market ideology – individualisation and freedom as masters of work place and business, inevitably marking the market consciousness development process particularly by means of generational change.

References

Alexeev M., Pyne W. A note on measuring the unofficial economy in the former Soviet Republics// *Economics in Transition*. — 2003. — Vol. 11 (1). — P. 153 — 175.

Gudkov L., Dubin B., Zorkaya N. Postsovjetsky chelovek i grazhdanskoye obshchestvo. — Moskva: Moskovskaya shkola politicheskikh issledovaniy. — 2008. — 96 p.

Ivashchenko O. Entrepreneurship and self-employment in Ukraine: dynamics and prospects //Ukrainian society 1994—2004. Monitoring of social changes/ Ed. By *V.Vorona, M. Shulga*. — K.: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2004. — P. 154—165.

Ivashchenko O. Sociology of self-employment: towards a problem of subject.// *Sociologia: teoria, metody, marketing*. — 2002. — N4. — P. 189—197.

Kornai Y. Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society. Cambridge, MA: MIT Press. — 1986.

Nee V. A theory of market transition: from redistribution to markets in state socialism// *American Sociological Review*. — 1989. — Vol.54. — P. 663 — 681.

Shabanova M. Problema vstraivaniya rynku v 'nerynochnoje obshchestvo'// *Sociologicheskije issledovanya*. — 2005. — N5. — P. 33—45.

Levada Y. and others. Sovietsky prostoi chelovek: opyt socialnogo portreta na rubezhe 1990-h. //Levada Y.(project leader), Golov A., Grazhdankin A., Gudkov L., Dubin B., Zorkaya N., Levinson A., Sedov L. — M. — 1993.

Tischner J. Etyka solidarnosci oraz Homo Sovieticus. — Warsawa: Znak, 1992.

Zinovyev A. Homo Sovieticus. — Boston: Atlantic Monthly Press. — 1985.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УДК 316.334.2

В. Смакота,
кандидат соціологічних наук

МЕГАТРЕНДИ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується сутність та процес формування гуманітарного потенціалу економічного розвитку в світі, наведені основні загрози для зростання цього потенціалу в умовах української сучасності.

Ключові слова: економічний розвиток, економічне зростання, гуманітарний потенціал.

The paper analyses the essence and process of forming humanitarian potential necessary for global economic development. The author outlines the main impediments to the increase of this potential, which today's Ukrainian reality poses.

Keywords: economic development, economic growth, humanitarian potential.

В статье анализируется сущность и процесс формирования гуманитарного потенциала экономического развития в мире, приведены основные угрозы для роста этого потенциала в условиях украинской современности.

Ключевые слова: экономическое развитие, экономический рост, гуманитарный потенциал.

Ускладнення соціальної структури сучасного суспільства, пов'язане з посиленням світових глобалізаційних процесів і прискоренням соціальних змін, ставлять соціологів перед необхідністю розробляти нові поняття для аналізу раніше невідомих соціальних явищ, а також удосконалювати існуючий понятійний апарат, вносячи корективи в усталену наукову

термінологію. В якості одного з найбільш характерних прикладів корекції в вимірюванні соціального процесу можна назвати розширення поняття «економічний розвиток» – терміна, який ще до середини минулого століття повністю пов’язувався з економічним зростанням (що розуміється в цілому як стійке збільшення продукту праці). За останнє тисячоліття світова економіка продемонструвала незмінний ріст: дохід на душу населення збільшився в 14 разів, а ВВП більш ніж в 300 разів [1, р. 13]. Чи можна ототожнити цей процес з розвитком (перш за все – соціально-економічним), чи існують більш важливі критерії розвитку суспільства та людини – відповідь на це питання залежить від того, що розуміємо під терміном «розвиток».

Процеси економічного зростання і економічного розвитку ототожнювались у рамках ранніх соціоекономічних теорій, що визначали основною метою держави і суспільства розширення виробництва, збільшення прибутку і зростання матеріального споживання. Засновник доктрини лібералізму Дж. Локк критерієм розвитку вважав економічне зростання, максимізацію прибутку, мінімізацію витрат і зростаючі стандарти матеріального споживання. Аналогічні принципи в якості основи для соціального прогресу закладені в сучасній ліберальній економічній доктрині, яка, по суті, не націлена на вирішення соціальних, гуманітарних, культурних проблем суспільства, а зосереджена на зростанні купівельної спроможності населення в цілому. Збільшення трудового навантаження, інтенсивності праці, соціальної нерівності й уразливості та інші негативні наслідки економічного росту не вважаються вартими уваги настільки, щоб ставити їх вище за зростання прибутку. Відповідно задоволення матеріальних потреб визнається першочерговою ціллю розвитку і людини, і суспільства. У цьому контексті зазвичай згадується теорія потреб А. Маслоу, згідно з якою задоволення нематеріальних (духовних) запитів є вторинним у порівнянні з основними (базовими) потребами людини. Але принцип економічного росту будується на припущенні про постійне підвищення попиту на товари та послуги, тобто стійке бажання людини купувати («економічна влада», на

думку теоретиків суспільства споживання, належить споживачеві, єдиним прагненням якого є бажання мати як можна більше речей, що спонукає виробників створювати величезну кількість товарів та послуг; такий хід подій визначається як соціальний та економічний розвиток).

Проте вже з середини минулого століття в соціологічному дискурсі суттєво збільшується частота критики існуючих економічних показників, якими вимірюється розвиток окремих країн та світу в цілому. Соціологом, який уперше спробував розмежувати поняття економічного росту та економічного розвитку, став Й. Шумпетер; у праці «Теорія економічного розвитку» він описав перший, як збільшення виробництва та споживання товарів і послуг, останній – як появу нового продукту (інновації), який перетворює кількісний ріст на якісний. Запорукою такого перетворення є поява нової ідеї та підприємницької ініціатив – речей нематеріальних, обумовлених соціальними факторами, які до того ж складно спрогнозувати та обчислити [2]. Так, до економічного аналізу було введено соціальні показники, які можуть впливати на економічний ріст.

У наш час стає зрозумілим, що звичні макроекономічні показники (а це, у першу чергу, ВВП) не відповідають розумінню сучасних соціальних процесів: основні елементи того, що сьогодні прийнято називати зростанням, як виявилось, зводяться лише до збільшення економічної активності, матеріального споживання чи збільшення матеріального продукту в цілому, залишаючи поза розглядом такі негативні фактори, як нерівність, соціальна вразливість або зростання негативних настроїв у суспільстві. Джозеф Стігліц, лауреат Нобелівської премії з економіки і головний економіст Світового банку, у цьому сенсі зауважує: «Нездатність наших систем вимірювання адекватно вловлювати значення безпеки для благополуччя індивіда і суспільства була головним закидом на адресу ВВП з боку Міжнародної комісії з вимірювання ефективності економіки і соціального прогресу» [3, с. 14].

Дійсно, як демонструє світовий досвід, позитивна динаміка ВВП може не супроводжуватися позитивною динамікою добробуту населення, поліпшенням якості життя, зростан-

ням духовно-морального рівня суспільства саме з причини того, що у ВВП враховуються будь-які грошові трансакції, що збільшують його щорічні обсяги, у т. ч. і ті, які не є позитивними ознаками добробуту (а навіть навпаки – можуть виступати видами соціального неблагополуччя). Тому виникає необхідність розуміння соціальної сутності економічного росту.

Показовим прикладом перегляду значення терміна «економічне зростання» стало вживання в соціально-економічних працях поняття «unesonomic growth» або «марнотратного зростання», що характеризується інтенсифікацією макроекономічних показників і разом з тим, пов'язаним з ними погіршенням добробуту населення, рівня і якості життя, зростанням небезпеки виробництва, заподіянням шкоди екології, вичерпанням не відновлювальних ресурсів і т. д. Фактично це означає, що економічне зростання може на практиці мати низку соціальних та екологічних негативних наслідків, значення яких важко піддається точному емпіричному підрахунку, однак ігнорувати їх також неможливо.

Напевно більш адекватним у контексті аналізу значущості позитивних і негативних соціальних змін стає термін «економічний розвиток», який фіксує не тільки кількісне зростання (виробництва і споживання як основний фактор збільшення ВВП на душу населення), але і якісні перетворення (людський розвиток у самому широкому розумінні, що містить як обчислювальні показники – рівень зайнятості, якість харчування, стан здоров'я, тривалість життя, рівень грамотності, охоплення освітою, стандарти громадських послуг або соціального забезпечення, показник злочинності і кількість розлучень, так і ряд нематеріальних характеристик, у т. ч. соціальне самопочуття, якість дозвілля, чистота повітря і води тощо).

Найбільш часто проблематика соціального виміру економічного розвитку піднімається в рамках теорій постіндустріалізму: дослідники цього напрямку першими висунули ідею переважаючої цінності нематеріального ресурсу – знання, освіти, інформації – над матеріальними ресурсами в майбутній моделі суспільства. Зокрема одна з робіт П. Дракера

має назву «Посткапіталістичне суспільство», головною відзнакою сучасної соціальної структури він вважає підвищення ролі знання як головного ресурсу, який став основною рушійною силою соціального і економічного розвитку. Завдяки підвищенню значення нематеріальних факторів у суспільному житті, посткапіталістичне суспільство обов'язково приходиться до необхідності визначення гуманітарних цілей, цінностей та пріоритетів свого розвитку [7, с. 74–76]. Такий висновок у своїй основі суперечить основній концепції економічного зростання і однозначно визначає важливість його людського виміру.

Ч. Хенді в праці «Жадаючий дух. За межею капіталізму: пошук цілі в сучасному світі» зазначає, що розуміння економічного зростання, як примноження матеріальних благ, неймовірно спрощує та примітивізує соціальний розвиток, і це стосується, у першу чергу, обчислення ВВП як основного показника успішності. Єдиним критерієм, що приймається в розрахунок при побудові індексів ВВП, є гроші: тому, якщо який-небудь продукт (вид діяльності) не має грошового вираження, він в розрахунок не приймається. Тобто «процес економічного зростання можливий лише за умови, що більшість людей постійно вимагає хліба, і тільки хліба... Економічна ефективність, за зауваженням Хенді, не є найгіршою метою в світі, але її явно не достатньо. Капіталізм, яких би успіхів він не досяг, ніколи сам по собі не зможе дати вичерпної відповіді на питання «навіщо ми живемо?», не зможе задовольнити духовний голод людства, відповісти на питання про сенс життя [8, с. 130–140].

У рамках цих теорій закономірно постає питання переосмислення цілей і смислових контекстів сучасної людської діяльності в сфері суспільного життя (у т. ч. економіки): відбувається розуміння того факту, що життєдіяльність не тільки суспільства, але і людини не може зводитися виключно до знаходження економічних мотивів і стратегій максимізації прибутку та корисності, так само як і цілі економічного розвитку не можуть обмежуватися лише зростанням економічних показників і підвищенням рівня споживання. Задоволення споживчого попиту, навіть з урахуванням інтересів

широкого кола споживачів, не може становити основну ціль розвитку суспільства. Деякі дослідники порівнюють виключну націленість на споживацтво, яке, на їх погляд, є найбільш характерною рисою сучасного суспільства, з серйозною хворобою: «економічний туберкульоз не поїдає ні тіла, ні наші ресурси, однак його вплив на людей, цілі народи і всю планету, подібно до заразливої хвороби, має настільки ж вбивчий характер і обходиться настільки ж дорого» [7, с. 601]).

Аналогом ідеї економічного розвитку певною мірою є концепція сталого розвитку, яка на сьогодні є основою соціально-економічної політики в розвинутих країнах. Вона передбачає, перш за все, узгодження поточних і перспективних показників соціально-економічного прогресу і збереження природноресурсного потенціалу для забезпечення потреб суспільства, гармонізацію взаємодії і динамічну збалансованість економічних, екологічних і соціальних процесів суспільного розвитку [9, с. 103].

Розроблення цієї концепції на міжнародному рівні стало основним свідченням визнання важливості нематеріальних показників зростання. В якості макроекономічного індикатору сталого розвитку на початку 90-х був запропонований Індекс стійкого економічного добробуту – ISEW (іноді його називають Індикатором справжнього прогресу). Важливість його застосування на додаток до показника ВВП можна продемонструвати на прикладі різноспрямованої динаміки цих двох показників навіть у зростаючих економіках (таких, як США, де офіційна статистика парадоксально свідчить про надійне економічне зростання, а більшість людей вважають, що їм доводиться докладати все більше зусиль для забезпечення звичного рівня життя, та й це не завжди вдається) [4, р. 7].

Крім ISEW, у міжнародних розрахунках знаходить застосування Індикатор дійсних заощаджень (Genuine Saving), «зелений» ВВП (Green Gross Domestic Product), а також Індекс людського розвитку – Index of Human Development (до недавнього часу мав назву Індексу розвитку людського потенціалу), який використовується ООН у рамках спеціальної Програми, відповідно до якої щорічно видаються Всесвітні доповіді про людський вимір економічного зростання.

Основними показниками ІЛР, обчислення якого ведеться з 1990 р., названі: досягнутий рівень освіти (середня очікувана тривалість навчання дітей шкільного віку і середня тривалість навчання дорослого населення); очікувана тривалість життя при народженні і реальні доходи (реальний ВВП на душу населення). Високі показники кожного з підіндексів, як показують численні дослідження, відображаються на житті конкретної людини і всього суспільства. Економічне зростання, на думку укладачів проекту, повинно базуватися на якомога більш повному використанні людського потенціалу. В останній Доповіді ООН «Людський розвиток для всіх і кожного» зазначається, що економічне зростання є важливим засобом людського розвитку, але не його кінцевою метою. Під розвитком розуміється формування людського потенціалу, здійснюване людьми (шляхом активної участі в процесах, що формують їх життя) і для людей (шляхом покращення їх життя), а також процес розширення можливостей людського вибору. Такий розвиток названо метою суспільства, але одночасно він є і процесом, і результатом [10, с. 2].

Глобальні цілі суспільного економічного розвитку мають співпадати з цілями розвитку окремої людини і являти собою формування та реалізацію гуманітарного потенціалу шляхом освоєння індивідом можливостей, наданих суспільством (у сфері освіти, культурному житті, впливі на соціальні процеси). Гуманітарним потенціалом (у значенні *humanus* – людський, такий, що визнає цінність людини як особистості, звернений до прав та інтересів людини) у цьому випадку визначено такі соціальні цінності і цілі, які, стимулюючи розвиток людини, сприяють разом із тим економічному розвитку суспільства. Гармонізація соціально-економічного розвитку відбувається через самореалізацію людини в соціумі та підвищення її суб'єктивної задоволеності соціальними процесами, однією із складових якої є матеріальна забезпеченість.

Історичне підвищення ролі гуманітарного потенціалу простежується в теорії про три типи суспільної взаємодії. Так, доіндустріальне суспільство базується на взаємодії людини з природою, індустріальне – на взаємодії з перетвореною людиною природою, а постіндустріальне – на взаємодії

між людьми. Останнє характеризується до того ж високим рівнем технічного прогресу, що вимагає наявності якісної робочої сили, і разом з тим – системи освіти, яка сприяє інтелектуальному розвитку і розвитку здібностей. Завдання підвищення освітнього та інтелектуального рівня як людини, так і всього суспільства, розвиток людського потенціалу і розширення шляхів самореалізації є пріоритетними в цьому соціальному устрої. Таким чином, інститут освіти стає найбільш важливим інститутом сучасного суспільства, метою якого є не просто забезпечення новими знанням (адже сучасна людина за своє інтелектуальне життя повинна здійснити перенавчання від 6 до 12 разів), але і «допомога людині у досягненні повної самореалізації, актуалізації її потенціалу, у зростанні напрямку до повноцінної людяності» [6, с. 228].

Знання і здібності здобувають все більшого значення в економічному розвитку і тому визнаються в сучасному світі суспільною цінністю нарівні з природними багатствами і виробничими потужностями країни. Попит на високоякісний людський капітал у світі, швидше за все, буде зростати, особливо в умовах непомірного здороження високого рівня освіти в країнах, що розвиваються. Але необхідність таких витрат, націленість на створення і розвиток власного освітнього потенціалу досить очевидна не тільки для розвинених, але навіть для бідних країн світу, які домагаються конкурентних переваг на світовому ринку. (У середньому, у країнах Південної Африки на освіту виділяється до 18% від загального обсягу державних витрат, тоді як в інших, більш розвинутих регіонах, цей показник становить 15% витрат. При цьому Лесото, наприклад, витрачає в 50 разів більше на кожного студента вищого навчального закладу, ніж на учня початкової школи. У багатьох країнах регіону витрати на кожного студента вищого навчального закладу принаймні в 10 разів вище того, що витрачається на учня початкової школи... На Мадагаскарі тільки 9% школярів продовжують освіту у вищих навчальних закладах, але на них витрачається 27% всього бюджету країни) [Unesco report]. Отже, цінність та значущість високого рівня освіти на державному рівні визнається навіть у найбідніших країнах світу.

На сьогодні висока якість робочої сили, підготовленої, дисциплінованої і готової до інновацій, високий рівень розвитку людського потенціалу в цілому є основними перевагами країни на ринку праці. Таким чином, формування та розвиток гуманітарного потенціалу в якості фундаментальної цілі суспільства стає світовою тенденцією, незважаючи на економічні кризи та соціальні потрясіння.

Винятком з цього процесу ризикує стати наша країна, яка вже зараз знаходиться на низькому рівні економічного розвитку, відстає від більшості розвинутих країн за рівнем продуктивності праці, і вимушена в силу даних обставин пристосовуватися до різних елементів світової економіки в якості сировинного придатка промислово-аграрного типу, в якому економічне зростання буде лише поглиблювати існуючі диспропорції [12].

Наростаючим протиріччям в умовах сировинної економіки стає наявність високого рівня освіченості українського населення, а також довготривала націленість його здебільшого на отримання високого рівня освіти. Так, за даними моніторингу Інституту соціології в 2008 р., обов'язковим здобуття вищої освіти для себе особисто вважали 51% опитаних (негативну відповідь дали 36% опитаних). У той же час, обов'язковим здобуття вищої освіти дітьми та онуками вважали 82% респондентів (негативно відповіли 4%). Вагалися з відповіддю в обох питаннях 13% респондентів. Такі дані прогнозовано засвідчили про підвищення попиту на вищу освіту в країні (незалежно від напрямку та сфери знань).

У моніторинговому дослідженні 2013 р. на схоже запитання «Чи необхідна сучасній людині вища освіта?» 50% опитаних дали однозначну позитивну відповідь, 38% були впевнені в необхідності вищої освіти для досягнення успіху в житті (прагматична ціль отримання ВО), а зовсім непотрібною ВО вважали 12% респондентів. Майже незмінна позитивна оцінка надбання вищої освіти є приводом говорити про сформовану безумовну цінність її в суспільній думці України.

На додаток до цього, у суспільній думці впродовж достатньо довгого часу доволі високою залишається цінність підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток) (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Ступінь важливості підвищення освітнього рівня
(інтелектуальний розвиток) (%)**

<i>Оцініть ступінь важливості ОСОБИСТО ДЛЯ ВАС підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)</i>	2002 р.	2006 р.	2009 р.	2012 р.	2014 р.	2016 р.
Зовсім не важливо	3,3	5,8	5,7	2,1	1,6	1,4
Скоріше не важливо	5,4	6,9	10,7	7,9	5,8	5,5
Важко відповісти, важливо чи ні	12,5	16,5	18,0	23,4	21,3	14,8
Скоріше важливо	31,2	34,6	39,0	39,1	36,2	41,1
Дуже важливо	47,2	36,2	26,1	27,3	34,7	37,1

Інтелектуальний розвиток залишається незмінним пріоритетом у суспільній думці в умовах погіршення матеріального добробуту більшості сімей. Максимальна кількість респондентів, які вважають для себе неважливим підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток), за період у 10 років не сягала більше п'ятої частини опитаних; а тих, для кого це важливо (і дуже важливо), за цей же період не було менш ніж дві третини опитаних. Цей факт можна назвати соціальним феноменом, адже підвищення свого освітнього рівня не здається першочерговою потребою для суспільства, рівень життя якого постійно знижується: за результатами моніторингу 2016 р., майже половина опитаних визначає матеріальний статус своєї сім'ї як «бідний» (46% опитаних). Окрім цього, середня оцінка населенням нинішньої економічної ситуації в Україні в 2016 р. – 2,1 бали – є найнижчою за період 2002 – 2016 рр. Матеріальні умови сім'ї погіршилися в 2016 р. (значно або трохи) у 79% респондентів (2014 р. ця цифра становила 61% респондентів). У порівнянні з періодом дворічної давності значно (вдвічі) зменшилася кількість тих, хто характеризує матеріальне положення своєї сім'ї як більш або менш стабільне. Такий же зсув з приводу зайнятості та забезпечення роботою: значне та незначне погіршення відчули 66% опитаних (на 11% більше опитаних, ніж два роки тому) і на 14% менше стало тих, для кого гарантії зайнятості залишилися такими самими (45% та 31% від-

повідно). У 2016 р. більше половини опитаних не очікують ніякого покращення у найближчому майбутньому (за два роки їх кількість збільшилась майже на 20%). Зменшується кількість соціальних оптимістів (з 22% до 16% опитаних). На цьому фоні в суспільній думці зростає розуміння важливості підвищення освітнього рівня (інтелектуального розвитку): у 2016 р. цей показник сягнув в сумі 78% відповідей «важливо».

Прикро, але, в умовах значного погіршення умов ринку праці, скорочення виробництва та росту безробіття, наявний освітній та гуманітарний потенціал все меншою мірою буде задіяний в економіці, отже – призупинить свій розвиток. Відновлення такого ресурсу, як свідчить сьогоднішній досвід країн, що розвиваються, потребує набагато більше витрат; тому збереженню та розвитку гуманітарного потенціалу повинна приділятися основна увага держави, інакше перспективи України виглядають сумнівно.

Усвідомлюючи глобальний характер світових тенденцій розвитку цього процесу, підходимо до розуміння: як технічний, так і економічний, соціальний та моральний прогрес мають у своїй основі розвиток особистості, а високий рівень матеріального добробуту всього суспільства є однією з засад такого розвитку.

Література

1. *Maddison A. Growth and Interaction in the World Economy. The Roots of Modernity.* — The AEI Press, Washington, D.C. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ggdc.net/Maddison/other_books/Growth_and_Interaction_in_the_World_Economy.pdf
2. *Шумпетер Й. А. Теория экономического развития* / Пер. В. С. Автономова. — М.: Прогресс, 1982. — 401 с.
3. Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости. — Електронний ресурс. — Режим доступу: [HDR-2014—Summary-Russian.pdf](#).
4. *Cobb C., Goodman G. S., Wackernagel M. Why bigger isn't better: the Genuine Progress Indicator.* — 1999. — Update. San Francisco:

Redefining Progress, November 1999. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rprogress.org/publications/1999/gpi1999.pdf>

5. *Иноземцев В.* За пределами экономического общества // Расколота цивилизация. М.: Academia, 1999. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.lib.ru/ECONOMY/inozemcev.txt>

6. *Маслоу А.* По направлению к психологии бытия / Пер. с англ. Е. Рачковой. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — 272 с.

7. *Дракер П.* Посткапиталистическое общество / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 640 с.

8. *Хэнди Ч.* Алчущий дух. За гранью капитализма: поиск цели в современном мире / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 640 с.

9. *Данилишин Б. М., Веклич О. А.* Индикатор подлинного прогресса как адекватный макроэкономический показатель общественного благосостояния // Проблемы прогнозирования. — 2010. — № 6. — С. 103—112.

10. Доклад о человеческом развитии 2016. Человеческое развитие для всех и каждого. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf

11. The Impact of Zambia's Unconditional Child Grant on Schooling and Work. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unesco.org>

12. *Гриценко А.* Украинское экономическое чудо, или куда ведут реформы? // ЗН, 17 июня 2106 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/article/print/macrolevel/ukrainское-ekonomicheskoe-chudo-ili-kuda-vedut-reformy-.html>.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА НЕРІВНІСТЬ ЯК БАР'ЄР ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано сутність, причини та наслідки соціально-економічної нерівності в умовах неолібералізму. Проблема соціально-економічної нерівності розглядається на глобальному та національному рівнях у контексті її впливу на подальший розвиток людського потенціалу.

Ключові слова: соціально-економічна нерівність, добробут, неолібералізм.

В статье проанализированы сущность, причины и последствия социально-экономического неравенства в условиях неоллиберализма. Проблема социально-экономического неравенства рассматривается на глобальном и национальном уровнях в контексте ее влияния на дальнейшее развитие человеческого потенциала.

Ключевые слова: социально-экономическое неравенство, благосостояние, неоллиберализм.

The paper explains the essence, causes and consequences of socio-economic inequality under neoliberalism. The problem of socio-economic inequality is analysed at both global and national levels in regard to its impact on human development.

Keywords: socio-economic inequality, well-being, neoliberalism.

Сучасний світ стикається з багатьма проблемами та протиріччями, у наш час їх обговорення займає важливе місце в порядку денному більшості міжнародних форумів та зустрічей на високому рівні. У словнику-довіднику «Що є що в світовій економіці» відмічається, що сьогодні людство зіштовхнулося з цілою низкою глобальних проблем (таких, як подолання бідності та відсталості більшості країн, що розвиваються; продовольча, демографічна, сировинна, екологічна, забезпечення миру та демілітаризація, торгівля зброєю та наркотиками тощо), котрі пов'язані між собою та мають глобальний характер, загрожуючи самим основам існування та життєдіяльності всього людства або щонайменше його

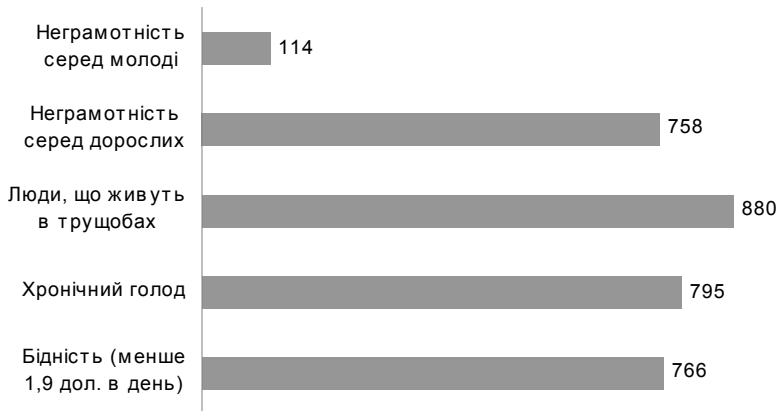
більшості, та потребують негайного вирішення зусиллями всієї світової спільноти [1, с. 20].

На глобальні проблеми людства постійно звертають увагу фахівці Організації Об'єднаних Націй у своїх численних доповідях та дослідженнях різних сфер життєдіяльності глобальної та регіональних спільнот. Зокрема спеціалісти ПРООН у своїй останній Доповіді «Людський розвиток для всіх і кожного», аналізуючи досягнення світового співтовариства та окремих країн за останні 25 років, говорять про те, що, не зважаючи на відчутні зрушення у цьому напрямі, людство все ще не пододало суттєві бар'єри на шляху до подальшого гармонічного розвитку. «Люди стали жити довше, більше число дітей відвідують школу, і більше людей мають доступ до основних соціальних послуг... Проте людський розвиток нерівномірний, і знедоленість людей продовжує існувати. Прогресом не охоплені цілі групи, громади, спільноти, і люди залишаються обділеними. Деякі з них досягли лише базового рівня людського розвитку, а інші позбавлені навіть цього. Крім того, виникли нові труднощі в області розвитку, що варіюються від нерівності до зміни клімату, від епідемій до безрозсудної міграції, від конфліктів до екстремізму із застосуванням насильства» [2, с. 1], – підкреслюється в згаданому документі.

Усі перераховані вище проблеми є суттєвими, однак, на думку багатьох експертів, ключовою проблемою сучасного світу є проблема соціально-економічної нерівності. Саме дослідження нерівності (у першу чергу, соціально-економічної) є найбільш актуальним завданням для сучасних учених, оскільки аналіз сутності, причин та наслідків цього явища є базовим для розуміння всіх основних процесів сьогодення. Відомий американський учений Б. Міланович у своїй книжці «Глобальна нерівність. Новий підхід для епохи глобалізації» зазначає, що вивчення глобальної нерівності за останні два століття і, особливо, за останні 25 років, дозволил побачити, наскільки глибокими є зміни, що відбулися в світі. «Читати про глобальну нерівність – читати про економічну історію світу» [3, с. 16], – відмічає він на сторінках згаданої праці. Широкий інтерес багатьох учених до вивчення соціально-

Діаграма 1

Проблеми розвитку сучасної світової системи* (млн. чол.)

*Джерело: Доклад о человеческом развитии 2016. Человеческое развитие для всех и каждого [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2016_report_russian_web.pdf, с.30.

економічної нерівності в наш час свідчить про надзвичайну актуальність цього питання у зв'язку з загостренням соціальної несправедливості на початку XXI ст.

Насправді, проблема нерівності постала в новому світлі, коли дослідниками було зафіксовано зростання нерівності в більшості країн за останні десятиліття і, особливо, за останні кризові роки. Зокрема в Доповіді дослідницької групи «Oxfam» за 2016 р. наводяться дані, що свідчать про максимальну за всю історію концентрацію багатства в руках незначної групи людей, у т. ч., коли доходи т. з. середнього класу та робітничого класу або залишились незмінними, або зменшились. У згаданій доповіді говориться, що розрив між багатими і бідними зараз є значно більшим, ніж вважалось раніше. На сьогоднішній день лише 8 найбагатших людей на нашій планеті мають такі ж статки, які мають у своєму розпорядженні 3,5 млрд. людей, тобто нижня (за доходами) половина жителів планети. Згідно з доповіддю, перший трильйонер з'явиться впродовж 25 років, у т. ч. як кожна

десята людина живе на менше ніж \$ 2 в день. Дослідники вказують на те, що доходи найбідніших 10% населення за період з 1988 р. по 2011 р. збільшилися менш ніж на 3 долари на рік, тоді як доходи найбагатшого 1% населення за цей час збільшилися в 182 рази [4, р. 2]. При цьому зростання нерівності йшло особливо швидкими темпами протягом останніх кризових років. У той же час статки самих заможних громадян суттєво зросли. У доповіді за 2016 р. фахівці цього ж центру відзначили, що в 2015 р. найбагатші 62 людини володіли таким же багатством, як 3,6 мільярда людей з групи з найменшими доходами. Для порівняння: у 2010 р. таким же багатством володіло 388 чоловік. При цьому, багатство найбагатших 62 осіб зросло на 44% протягом п'яти років з 2010 р. (їх статки вирости на 542 млрд. \$, до \$ 1,76 трлн.). Водночас, багатство нижньої половини людства впало трохи більше, ніж на трильйон доларів за той же період – на 41% [4, р. 2].

Згідно Доповіді Світового Банку розрив у доходах в період між 2008 та 2013 роками збільшився в 34 країнах з 84 проаналізованих, оскільки зростання доходів серед 60% населення з самими високими доходами проходило набагато швидше, ніж серед 40% людей з найменшими доходами. А в 23 країнах доходи груп, що представляють 40% найбільш бідного населення, демонстрували суттєве падіння. Особливо різким виявилось зростання доходів у верхній частині розподілу багатства. Приблизно 46% від загального збільшення доходів у період між 1988 і 2011 рр. припало на частку 10% самого заможного населення. Починаючи з 2000 р., загальне збільшення добробуту на 50% відбулося лише на доходах 1% найбагатших людей світу. У той же час на частку 50% найбідніших населення припало тільки 1% зростання. Світовий добробут став значно більш сконцентрованим. У 2000 р 32% світового багатства було зосереджено в руках 1% найбагатших людей, а в 2010 році цей показник збільшився до 46%. Для частки найбагатшого населення 0,1% збільшення виявилось ще більш різким. Частина національного багатства, зосереджена в руках самої багатшої групи населення США, зростає з 12% в 1990 р. до 19% в 2008 р.

(до фінансової кризи) і досягла 22% в 2012 р. (критики вказують на нерівність як на одну з ключових причин, що викликала кризу). Нерівність у глобальному масштабі простежується і в доступі до переваг цифрової революції. Майже 2 млрд. чол. до сьогоднішнього часу не мають мобільних телефонів, і тільки у 15% світового населення є доступ до високошвидкісного Інтернету [2, с. 31].

Звичайно, бідність та знедоленість великих мас населення в світовому масштабі не є новою проблемою. Однак багато людей, у т. ч. й представники експертної спільноти, сподівалися, що з початком посилення глобалізації у 70–80-і рр. ХХ ст. людству вдасться подолати якщо не всі, то більшість проблем суспільного розвитку. Однак факти говорять про інше: з часу інтенсифікації глобалізації світ став ще більше нерівним, збільшилася поляризація населення за доходами як всередині країн, так і між країнами, а в результаті безвідповідальної господарської діяльності виникли суттєві екологічні проблеми, що загрожують самому існуванню людства як такого. «...Глобалізація не привела до очікуваного загального процвітання», – говорять експерти ПРООН. Некваліфіковані робітники втратили роботу в багатьох країнах, зникли робочі місця в сфері виробництва. Зростання продуктивності не призвело до збільшення зарплат, а розрив в оплаті праці некваліфікованих та висококваліфікованих працівників значно збільшився. Більше того, у результаті глобалізації виникли інші проблеми: люди, яким вдалося подолати межу бідності, зіштовхнулися з проблемою незахищеної та неформальної зайнятості, а представники т.зв. середнього класу в країнах з високим рівнем доходів змушені миритися зі стагнацією заробітної плати та скороченням соціальних послуг [2, с. 35].

Що стосується нашої країни, то її відносять до країн з високим рівнем соціально-економічної нерівності. Директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Е. Лібанова звертає увагу на деякі особливості цієї проблеми в українських реаліях. Так, Україна за нерівністю, визначеною за заробітками, значно випереджає не тільки країни, яким притаманна помірною або слабкою нерівністю, але навіть і США, країну з високою нерівністю. Характерною ознакою нерівності в Україні є неприпустимо низька

(навіть за національними стандартами офіційної оплати праці) заробітна плата принаймні половини працюючих. Так, якщо в скандинавських країнах середня зарплата 50% бідніших становить 70% від середньої по країні, в європейських країнах – 60%, у США – 50%, то в Україні – лише 30%. Друга особливість нашої країни в розрізі соціальної нерівності – надзвичайно велика різниця в оплаті праці 1% найбільш високо оплачуваних працівників і решти робочої сили. Якщо в скандинавських країнах заробітки цієї відносно невеликої групи перевищують середні в п'ять разів, в європейських країнах – у сім, у США – у 12, то в Україні – у 13 разів. Відповідно різниця в оплаті праці 1% найбільш забезпечених і 50% найменш забезпечених працівників в Україні фантастично висока. Якщо в скандинавських країнах середні заробітки 1% найбільш високооплачуваних працівників перевищують середню заробітну плату 50% найменш оплачуваних у 7,1 рази, в європейських країнах – в 11,7, в США – в 24, то в Україні – аж в 43,3 рази. «І мова йде лише про офіційно виплачену заробітну плату, з якої абсолютно офіційно сплачені податки. Але є багато підстав вважати, що облік незареєстрованих доходів підвищить показники не стільки бідних, скільки найбільш заможних верств українського суспільства», – зазначає Е. Лібанова в своїй статті «Україна: глибина нерівності» [5].

Вагома актуальність вивчення соціально-економічної нерівності пов'язана, на нашу думку, насамперед з тими викликами та загрозами, що несе це явище для суспільства. У першу чергу, необхідно відмітити, що значна соціально-економічна нерівність є не просто сумнівним явищем з погляду етики, вона носить у собі більш суттєві загрози для подальшого розвитку. Так, надто сильна нерівність, на думку дослідників, по-перше, зменшує соціальну згуртованість та збільшує політичну нестабільність, які в результаті призводять до скорочення інвестицій і, відповідно, до гальмування економічного зростання. По-друге, збільшення нерівності посилює економічну нестабільність. Існує думка, що зростання нерівності відіграло важливу роль у виникненні світової фінансової кризи 2008 р. «У той час як доходи високого рівня суттєво росли (особливо в США), доходи найманих працівників

у своїй більшості залишилися незмінними з 1970-х рр. Люди для підтримки споживання та рівня життя все більше зверталися за кредитами, у т. ч. за іпотечним кредитуванням, що в результаті зробило господарство вразливим щодо потрясінь», – пише відомий корейський економіст Ха-Юн Чанг [6, с. 265]. По-третє, велика нерівність гальмує економічний розвиток та зростання, оскільки створює перешкоди на шляху соціальної мобільності. «Зниження соціальної мобільності означає, що здібні люди з бідніших верств населення не претендують на посади високого рівня, тому їхні таланти марнуються – як з особистого, так і з суспільного погляду. На додачу, люди, які отримують високі посади, не є найкращими серед тих, кого могло б запропонувати суспільство, якби соціальна мобільність була вищою. Якщо такі перешкоди зберігаються протягом поколінь, то здібні молоді люди менш привілейованих верств навіть не намагаються отримати посаду високого рівня. Це призводить до культурного та інтелектуального «кровозмішування» всередині еліти», – вказує вище згаданий автор у своїй праці «Економіка. Інструкція з використання» [6, с. 266].

Не зважаючи на досить широко розповсюджені міфи про корисність нерівності для розвитку економіки, сьогодні все більше вчених приходять до висновку, що швидше розвиваються саме суспільства з більшою егалітарністю, а не навпаки [6, с. 267]. Так, протягом 1950-1980 рр. Японія, Південна Корея і Тайвань зростали набагато швидше за інші країни, де нерівність була вищою. Розділяючи цю думку, Ха-Юн Чанг зазначає, що Японія розвивалася набагато швидше за США, а Корея і Тайвань – швидше, ніж країни Африки та Латинської Америки. А така країна з низькою нерівністю, як Фінляндія, розвивалася значно швидше, ніж США – країна з високою нерівністю. У 1960–2010 рр. середній темп приросту доходу на душу населення за рік у Фінляндії становив 2,7%; у США – 2,3%. «Ці приклади не доводять, що посилення нерівності призводить до зниження зростання... Однак цього достатньо, щоб спростувати надто примітивну думку про те, що начебто більша нерівність – це добре для зростання. Крім цього, статистичні дослідження, що охоплюють багато країн, показують негативну кореляцію (це не обов'яз-

ково свідчить про причинний зв'язок) між ступенем нерівності в країні й темпами її зростання» [6, с. 267], – вказується в праці «Економіка. Інструкція з використання».

Спеціалісти ПРООН також поділяють подібний підхід та говорять про те, що тривала нерівність та викликана нею знедоленість несуть серйозні загрози подальшому людському розвитку мінімум з трьох причин. По-перше, вони уповільнюють розвиток потенціалу людей не тільки в плані добробуту, а й в плані свободи самовираження та незалежності. По-друге, вони породжують і підсилюють практику відчуження, тим самим усуваючи бідні групи населення від участі в процесах, здатних вплинути на якість їхнього життя. По-третє, безталання і нерівність формують суспільство, в якому бідні верстви населення позбавлені базових прав та можливостей, що в корені – несправедливо [2, с. 31–32].

Опитування громадської думки, проведене дослідницькою групою «Oxfam» в 6 країнах (Іспанія, Бразилія, Індія, ПАР, Великобританія і США) довело, що більшість населення цих країн чудово розуміє ситуацію, що склалася останнім часом в їхніх країнах у контексті розподілу суспільних благ, і вельми критично її оцінює. Більшість жителів цих країн впевнені, що закони створені і працюють на користь багатих груп населення. Так, в Іспанії з цим твердженням згодні 8 з 10 опитаних. У США 65% респондентів з низькими доходами переконані в тому, що американський конгрес приймає закони, які в своїй більшості вигідні правлячому класу [7, р. 10].

Соціологічні дослідження, що були проведені в Україні, також підтверджують висновки багатьох дослідників про те, що люди більш комфортно почуваються в егалітарних суспільствах, без значного соціального розшарування на бідних та багатих, на нижчі та вищі верстви. Зокрема в результаті соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, було виявлено, що переважна більшість респондентів особисто для себе вважає важливим відсутність значного соціального розшарування в суспільстві (*див. табл. 1*).

За період з 2002 по 2016 рр. було зафіксовано зростання частки респондентів, котрі вказали на важливість для них соціальної рівності. Якщо в 2002 р. таких було загалом 57% (31% респондентів обрали варіант відповіді «скоріше важ-

Таблиця 1

**Значення відсутності значного соціального розшарування
(багаті-бідні, вищі-нижчі верстви суспільства)
для жителів України (2002–2016 рр., %)**

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016
Зовсім не важливо	5	5	4	6	1	2	1
Скоріше не важливо	7	8	8	11	5	4	6
Важко сказати, важливо чи ні	31	33	27	26	25	20	16
Скоріше важливо	31	29	35	32	39	34	39
Дуже важливо	26	25	26	25	30	40	38

ливо» та 26% – «дуже важливо»), то в 2016 р. частка таких респондентів збільшилася на 20% та становила 77% (39% з них обрали варіант відповіді «скоріше важливо» та 38% – «дуже важливо»).

Також більшість опитаних жителів України вказали на важливість для них наявності в суспільстві рівних можливостей для всіх (*див. табл. 2*). Частка таких була достатньо високою протягом всього періоду соціологічного спостереження: 84% в 2002 р. (32% з яких обрали варіант відповіді «скоріше важливо» та 52% обрали варіант відповіді «дуже важливо») та 88% в 2016 р. (43% з яких обрали варіант відповіді «скоріше важливо» та 45% – «дуже важливо»).

На наш погляд, вихід із украї критичного стану українського суспільства залежить від того, чи зможуть владні інститути та суспільство в цілому подолати значне розшарування

Таблиця 2

**Ступінь важливості створення в суспільстві рівних
можливостей для всіх (2002–2016 рр., %)**

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016
Зовсім не важливо	2	1	1	1	1	1	1
Скоріше не важливо	2	2	2	3	3	2	2
Важко сказати, важливо чи ні	12	12	10	12	18	15	9
Скоріше важливо	32	36	37	39	44	35	43
Дуже важливо	52	49	50	45	34	47	45

(у першу чергу – майнове) та створити суспільство рівних можливостей для всіх його членів, без руйнівного та хибного по своїй суті поділу населення за національністю, мовою спілкування, ідеологією тощо. Тобто, чи зможуть вони створити суспільство, де кожен зможе реалізувати свій потенціал, покладаючись на власні сили та знання, а не на корупційні схеми, впливових родичів тощо.

Сьогодні весь світ переживає кризу неолібералізму та намагається побороти породжені нею проблеми. Соціально-економічна нерівність, що за останній час досягла максимальних розмірів, без сумніву, стала ключовим бар'єром для подальшого розвитку економіки, людського розвитку, подолання проблем голоду та злиднів в планетарному масштабі. Як для України, так і для всього світу, сьогодні на порядок денний має стати питання пошуку та переходу до більш егалітарної моделі розвитку, адже саме в ньому полягає рятівна альтернатива сучасним проблемам.

Література

1. *Что есть что в мировой экономике* [Текст]: словарь-справочник / рук. авт. кол. В. С. Панько. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 328 с.
2. *Доклад о человеческом развитии 2016*. Человеческое развитие для всех и каждого [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2016_report_russian_web.pdf.
3. *Миланович Б.* Глобальное неравенство. Новый поход для эпохи глобализации [Текст] / пер. с англ. Д. Шестакова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2017. – 336 с.
4. *An Economy for the 99%. It's time to build a human economy that benefits everyone, not just the privileged few.* – Oxfam Briefing Paper. – January 2017. – P. 47.
5. *Либанова Элла.* Украина: глубина неравенства. – Зеркало недели. – 1 октября 2016 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://gazeta.zn.ua/internal/ukraina-glubina-neravenstva.html>.
6. *Ха-Юн Чанг.* Економіка. Інструкція з використання / Ха-Юн Чанг; пер. з англ. Андрій Лапін. – К. : Наш Формат, 2016. – 400 с.
7. *Working for the few. Political capture and economic inequality.* – 178 Oxfam Briefing Paper, 2014. – 32 p.

ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ОЦІНКАХ НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ УКРАЇНИ

У статті розглянуто особливості адаптації найманих працівників України до неоліберальних економічних трансформацій. Зокрема показано, що більшість з них негативно ставиться до приватизації засобів виробництва і скорочення участі держави в управлінні економікою і соціальною сферою. Із використанням даних соціологічного опитування доведено, що незалежно від стратегії адаптації до ринкових умов, наймані працівники вважають необхідним підвищення ролі держави в забезпеченні добробуту населення і економічному розвитку держави.

Ключові слова: економічні реформи, економічні трансформації, наймані працівники.

В статье рассмотрены особенности адаптации наемных работников Украины к неоллиберальным экономическим трансформациям. В частности, показано, что большинство из них отрицательно относится к приватизации средств производства и сокращению участия государства в управлении экономикой и социальной сферой. С использованием данных социологического опроса доказано, что независимо от стратегии адаптации к рыночным условиям, наемные работники считают необходимым повышение роли государства в обеспечении благосостояния населения и экономическом развитии страны.

Ключевые слова: экономические реформы, экономические трансформации, наемные работники.

The paper focuses on some distinctive features of the adaptation of Ukrainian employees to neoliberal economic transformations. According to the data of the social survey conducted in the summer of 2016, most of them disapprove of such measures as privatisation of the means of production and minimisation of the government's role in managing the economy and solving social issues. Moreover, regardless of their strategy for adaptation to the free market, the respondents think that the government ought to be more involved in governing the economy and ensuring citizens' well-being.

Keywords: economic reforms, economic transformations, employees.

Криза зайнятості, яка розгортається сьогодні в світі, є результатом впливу багатьох чинників глобального характеру. Стрімка автоматизація і роботизація виробництва викликає скорочення робочих місць і можливостей зайнятості, і це становить загрозу не тільки для великої армії робітників ручної праці, але й кваліфікованих робітників, чії функції на конвеєрі повністю перебирає на себе техніка. Комп'ютер скорочує рутинну зайнятість у конструкторських бюро й відділах продаж і замінює значну частину інженерів і менеджерів. Глобалізація світу усунула бар'єри для вільного переміщення капіталу, котрий уникає соціальної відповідальності і «тікає» до країн з низькими податками, де створює робочі місця з низькою заробітною платою, але скорочує можливості становлення в майбутньому не вигідної йому власної конкурентоспроможної промисловості в цих країнах. Наслідком цього також є скорочення зайнятості в промисловості економічно розвинених країн. Сам капітал усе більше концентрується в сферах, які взагалі не створюють робочих місць – у торгівлі і фінансах, де він обертається значною мірою в спекулятивних угодах. Але основна причина, що визначає існування більшості найманих працівників в світі на межі виживання, полягає в неоліберальній природі економіки сучасного світу, яка ставить понад усе економічну ефективність, нівельовану до отримання надприбутків власниками корпорацій і уникає турботи про соціальний розвиток. У результаті дій цих чинників настає погіршення умов зайнятості та існування найманих працівників у всьому світі, поширення безробіття, зубожіння серед працюючих та несприятливих умов зайнятості на ринках праці, де все більше дає про себе знати дефіцит робочих місць. Становище найманих працівників відобразив Г.Стендінг у своїй праці «Прекаріат» [1], в якій всебічно проаналізував вразливу зайнятість (*vulnerable employment*) – формальну і неформальну зайнятість на не вигідних для трудівників умовах серед не кваліфікованих, кваліфікованих і високоосвічених працівників. Наче вигідна робітникові «гнучка зайнятість», котра розширює його мобільні можливості і дозволяє працювати за хистким графіком неповний робочий час, у реальності

виявляється трудовим контрактом без соціальних зобов'язань з боку роботодавця. Основний висновок цієї праці: нестабільна і негарантована зайнятість усе частіше стає чи не єдиним джерелом забезпечення й виживання для все більшої частини найманих працівників у всьому світі.

Особливість України, як і більшості постсоціалістичних країн, полягає в нашаруванні глобальних тенденцій на невдалі спроби структурної перебудови економіки відповідно до вимог сучасного технічного й технологічного розвитку, а також скорочення виробництва, пов'язаного з запровадженням капіталістичних відносин. Наслідком приватизації значної частини засобів виробництва, особливо великих підприємств, стало їхнє закриття через економічну нерентабельність, а отже, і скорочення персоналу, що призвело до масового безробіття. На зміну гарантованому кожному працівникові робочому місцю прийшла зчаста і багаторазова зміна роботи за період трудової діяльності з високим ризиком безробіття і дискваліфікації. Значна частина робітників зіткнулися з не виплатою чи виплатою не в повному обсязі заробітної плати, що відставала від інфляції. Перебудова економіки країни за неоліберальними лекалами призвела до значного скорочення сфери державних соціальних гарантій, що було особливо відчутно за умов відсутності соціальної відповідальності з боку нових власників, які прагнули скорочувати витрати на робочу силу. Ці негативні тенденції в соціально-економічному становищі найманих працівників України не подолані й до теперішнього часу і набули вже хронічної форми.

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України влітку 2016 р. [2], ми спробували проаналізувати, як наймані працівники сприймають економічні перетворення, зокрема приватизацію засобів виробництва, скорочення участі держави в управлінні економікою і соціальною сферою, і наскільки вони адаптувалися до ринкових умов. З масиву опитаних була відібрана частина респондентів (808 осіб), які працювали на час опитування і відносили себе до найманих працівників.

Активно включився в ринкові відносини кожен п'ятий (21,8%) найманий працівник, у пошуку себе в теперішньому

житті перебуває 36,3% найманих працівників і 25,3% респондентів не мали бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації і жили, як доведеться в очікуванні змін на краще. Тільки в молодіжній групі частка респондентів, які активно включилися до ринку (26,3%), перевищувала частку респондентів, які не бажали пристосовуватися до теперішньої ситуації (18,3%). Частка тих, хто знаходився в постійному пошуку себе, серед працюючої за наймом молоді становила 45,2%. Серед найманих працівників у віці 30-55 років частки тих, хто активно долучився до ринкових реалій (22,4%) і не мав бажання пристосовуватися до них (26,3%), виявилися майже рівними, а найчастіше вони характеризували свою взаємодію з соціумом як постійний пошук себе в теперішньому житті (34,2%). Наймані працівники старші 55 років однаково часто зазначали, що вони перебувають у постійному пошуку себе (31,7%) або не мають бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації (31,7%), і тільки 13,7% з них вказували, що активно долучилися до ринкових відносин і сприймають ринок як природній спосіб життєдіяльності.

Порівняно високою виявилася частка респондентів, які вказували, що вони активно включилися до ринкових відносин, серед найманих працівників з повною вищою освітою (31,1%), і серед них було найменше тих, хто не мав бажання пристосовуватися до теперішньої реальності (17,5%). На протилежному освітньому полюсі – серед респондентів з середньою загальною освітою – частка найманих працівників, котрі не мали бажання долучитися до теперішньої ситуації (27,8%), навпаки, перевищувала частку адаптованих до неї респондентів (11,8%). Частка респондентів, які зазначали, що перебувають у постійному пошуку себе в теперішньому житті, сягала третини як серед найманих працівників з повною вищою освітою (36,5%), так і серед найманих працівників з середньою загальною освітою (37,5%).

Найактивніше долучилися до ринкових умов спеціалісти технічного профілю (30,2%) і стільки ж у цьому професійному середовищі виявилось й тих опитаних, хто перебував у постійному пошуку себе в нових життєвих обставинах (31,9%), а респондентів, котрі не мали бажання пристосовуватися до

них (20,7%), було помітно менше. Дуже рідко включалися до ринкових реалій різнороби і підсобні робітники (6,3%), а тих, хто уникав такого включення, виявилось в цій групі 31,3% (див. табл. 1).

Наймані працівники, які активно включилися в нову реальність і сприймали ринок як природний спосіб життєдіяльності, мали в середньому вищу заробітну плату (3913 грн. на місяць), ніж ті респонденти, хто перебував у постійному пошуку себе в сьогоdnішньому житті (2735 грн. на місяць) чи не мав бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації (2817 грн. на місяць). Серед найманих працівників, котрі активно долучилися до ринкових відносин, також спостеріга-

Таблиця 1
Адаптація найманих працівників із різним типом зайнятості до суспільних трансформацій, 2016 (%)

Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?	Тип зайнятості (роботи)				
	Спеціаліст технічного профілю (з вищою чи середньою спеціальною освітою) n = 116	Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою чи середньою спеціальною освітою) n = 131	Службовець з числа допоміжного персоналу n = 102	Кваліфікований робітник n = 253	Різнороб, підсобний робітник N = 80
Активно включився в нове життя, ринкові відносини здаються мені природним способом життєдіяльності	30,2	25,2	22,5	19,8	6,3
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	31,9	36,6	39,2	34,0	46,3
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	20,7	21,4	20,6	32,0	31,3
Важко відповісти	17,2	16,8	18,7	13,8	16,3

лася найвища частка респондентів, задоволених своєю роботою в цілому (65,3%). Респонденти, які шукали себе в теперішньому житті, були задоволені нею помітно рідше (44,0%) і ще меншою частка задоволених своєю роботою виявилася серед найманих працівників, котрі не хотіли підлаштовуватися під сьогоденішню ситуацію (39,0%).

Тільки наймані працівники, котрі активно долучилися до ринкових відносин, рідко відзначали, що вони загалом незадоволені своїм життям (34,1%), ніж задоволені ним (49,4%). Серед респондентів, котрі шукали себе в теперішньому житті, незадоволених своїм життям, навпаки, виявилося більше (52,9%), ніж задоволених ним (30,1%). Схоже співвідношення між незадоволеними (57,1%) і задоволеними (28,8%) власним життям респондентами виявилось й серед найманих працівників, котрі не мали бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації і жили як доведеться в очікуванні змін на краще.

Наймані працівники, котрі активно включилися до ринкових відносин, однаково часто відзначали, що вони задоволені (38,1%) і не задоволені (38,1%) власним становищем у суспільстві. Незадоволених ним респондентів було тричі більше, ніж задоволених як серед найманих працівників, які перебували в постійному пошуку себе в сьогоденішньому житті (59,4% і 17,1% відповідно), так і серед тих опитаних, хто не намагався пристосовуватися до теперішньої ситуації (56,1% і 19,0% відповідно). Але при цьому серед респондентів з різною адаптивною стратегією частка тих, хто відносив себе до середнього класу, була майже однаковою і становила 43,8% серед найманих працівників, котрі активно долучилися до ринку, 35,5% – серед тих, хто перебував у пошуку себе в теперішньому житті і 41,4% – серед тих, хто не мав бажання пристосовуватися до теперішньої реальності.

Більше половини (59,1%) респондентів, які активно включилися в ринкові відносини, прагнули відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо), не виявляли такого бажання значно менше (30,7%) опитаних. Серед найманих працівників, котрі перебували в постійному пошуку себе в сьогоденішніх економічних умовах, також було

більше респондентів, які декларували таке бажання (47,4%), ніж тих, хто вказував, що не хотів би займатися своїм бізнесом (39,9%). Наймані працівники, котрі не мали бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, поділилися навпіл: 42,9% з них хотіли б відкрити свою справу і 45,4% відкидали такі наміри.

Наведені дані свідчать, що активно долучалися до ринкових відносин молоді наймані працівники, респонденти з вищою освітою і представники професій, які передбачають наявність сучасних технічних знань. І саме серед цих респондентів спостерігалася найнижча частка тих, хто не мав бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації. Наймані працівники, які активно включилися в ринкові відносини, частіше декларували бажання відкрити свою справу і мали в середньому більш високу заробітну плату, ніж респонденти з іншою адаптивною стратегією, що може слугувати ілюстрацією більш високої винагороди за активніші дії в будь-якій ситуації взагалі порівняно з сумнівами чи бездіяльністю. Крім того, вони були частіше задоволені своєю роботою, життям у цілому і становищем у суспільстві, ніж респонденти, які знаходилися в постійному пошуку себе в теперішньому житті чи не мали бажання пристосовуватися до нього, але при цьому не дуже часто відносили себе до середнього класу. Слід звернути увагу, що мова йде про зовнішній бік і результат адаптації до ринкових умов. Навіть успішне включення до них і сприйняття ринку як природного способу життєдіяльності не означає позитивного ставлення найманих працівників до приватної власності на засоби виробництва і таких супутніх капіталізму негативних явищ, як високий рівень безробіття і розширення прірви між багатими і бідними.

Незалежно від того, чи адаптувалися наймані працівники до нових ринкових реалій, більшість з них упереджено сприйняли приватизацію засобів виробництва. Так, частка респондентів, котрі негативно ставилися до передачі у приватну власність великих підприємств, становила: 58,0% серед найманих працівників, котрі активно включилися до ринкових відносин, 63,1% – серед тих респондентів, хто перебував в постійному пошуку себе у теперішній ситуації і 62,0% –

серед найманих працівників, котрі не мали бажання пристосовуватися до неї. Так само, частка найманих працівників, які негативно сприймали передачу у приватну власність землі, серед респондентів з різною адаптивною стратегією становила 57,4%, 60,4% і 56,1% відповідно.

Ставлення найманих працівників до приватизації засобів виробництва може слугувати основним маркером сприйняття ними реставрації капіталістичних відносин, яка відбувається в Україні вже більше двадцяти років. Результати опитування 2016 р. свідчать, що наймані працівники, які негативно ставилися до передачі великих підприємств і землі у приватну власність, чисельно перевищували половину і багаторазово – тих респондентів, хто ставився до неї позитивно (див. табл. 2). Приватизацію великих підприємств підтримували 61,8% найманих працівників, а не підтримували – 14,4%. До приватизації землі ставилися негативно 58,4% найманих працівників, позитивно – 15,1%. Значна частина респондентів не змогла визначити своє ставлення до приватизації великих підприємств (23,8%) та землі (26,5%).

Ставлення найманих працівників до приватизації засобів виробництва мало певні вікові особливості, утім, вони не змінювали чисельної переваги її противників над її прибічниками навіть серед працюючої за наймом молоді, де вона було найменш вираженою. Негативно щодо передачі в приватну власність великих підприємств серед найманих працівників старших 55 років були налаштовані 66,2%, позитивно – 12,9% респондентів. Співвідношення між противниками

Таблиця 2

Ставлення найманих працівників до приватизації великих підприємств і землі, 2016 р. (%)

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) ... ?</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати, негативно чи позитивно</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Не відповіді</i>
Великих підприємств	61,8	23,8	14,4	0,1
Землі	58,4	26,5	15,1	0,1

і прибічниками приватизації великих підприємств виявилось схожим і серед найманих працівників у віці 30-55 років (64,6% і 13,5% респондентів відповідно). Частка респондентів, котрі негативно ставилися до приватизації великих підприємств, була найменшою серед найманих працівників віком до 30 років (51,1%), але й у цій віковій групі вона сягала половини і перевищувала частку респондентів, які сприймали її позитивно (17,7%). Передачу в приватну власність землі схвалювали 12,2% найманих працівників старше 55 років, 14,7% респондентів у віці 30-55 років і 18,3% респондентів молодші 30 років. Її противників у цих вікових групах налічувалося 66,9%, 59,2% і 49,5% респондентів відповідно.

Деяко більше серед опитаних було тих, хто позитивно поставився до приватизації малих підприємств, але в цілому ставлення найманих працівників до неї виявилось невизначеним. Третина (33,4%) з них сприйняли її негативно, третина (32,4%) – позитивно й стільки ж (33,9%) респондентів не змогли однозначно відповісти на це запитання. Співвідношення між противниками і прибічниками приватизації малих підприємств було однаково невизначеним як серед найманих працівників, котрі активно включилися до ринкових відносин (34,7% і 31,3% відповідно), так і серед тих респондентів, котрі знаходилися в пошуку себе в теперішньому житті (32,4% і 33,4% відповідно) чи не висловлювали бажання пристосовуватися до нього (33,7% і 30,7% відповідно). Серед найманих працівників, котрі хотіли б відкрити свою справу, частка налаштованих позитивно щодо приватизації малих підприємств (36,6%) респондентів незначною мірою переважала частку тих, хто сприймав її негативно (27,3%). Наймані працівники, які не прагнули до створення свого бізнесу, навпаки, частіше виявлялися противниками приватизації малих підприємств (40,7%), ніж її прибічниками (28,9%).

Результати опитування свідчать, що наймані працівники віддають перевагу активній ролі держави в управлінні економікою: 56,1% з них вважали ефективним поєднання державного регулювання і ринкових методів, 21,9% погоджувалися

з думкою, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, і лише 11,8% респондентів підтримували мінімізацію участі держави на користь ринкової стихії. Найбільшою частка прихильників повернення до регульованої виключно державою економіки (25,9%) виявилася серед респондентів старше 55 років, яка втричі перевищувала частку прибічників мінімізації участі держави (7,2%). Респонденти у віці 30-55 років також частіше надавали перевагу поверненню до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (21,9%), ніж некерованому ринку (11,8%). Навіть наймані працівники молодше 30 років не частіше симпатизували мінімальному втручання держави в економіку (15,1%), ніж поверненню до всебічного державного регулювання в економіці (18,8%). Але зазначимо, що більшість найманих працівників погоджувалися з необхідністю поєднання державного регулювання і ринкових методів в управлінні економікою і частка таких респондентів становила серед представників старшого покоління 58,3%, опитаних середнього віку – 55,9%, молоді – 54,8%.

Частіше на доцільність мінімізації участі держави в управлінні економікою вказували наймані працівники, які активно включилися до ринкових відносин (19,9%), утім, частка тих, хто вважав, що необхідно повернутися до ринкової економіки на основі повного державного обліку і контролю, серед них була майже такою ж (16,5%), і 55,1% оптимістично налаштованих щодо ринкових відносин респондентів вважали ефективним поєднання в економіці державного регулювання і ринкових методів. Прихильників «змішаної економіки» виявилось стільки ж й серед тих респондентів, хто перебував в постійному пошуку себе в теперішньому житті (56,3%) чи не мав бажання пристосовуватися до нього (57,1%). Але наймані працівники, котрі обирали такі стратегії пристосування до економічних змін, скоріше симпатизували поверненню до регульованої державою економіки. Наймані працівники, що перебували в постійному пошуку себе в теперішньому житті, удвічі частіше погоджувалися з думкою, що треба повернутися до планової економіки (23,5%), ніж з

необхідністю мінімізації державного регулювання на користь ринку (11,6%). Ще контрастнішою чисельна перевага прибічників повернення до планової економіки (26,3%) над тими, хто хотів би якомога більше ринку в економіці (6,3%), виявилася серед найманих працівників, котрі не мали бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації.

Більшість (62,5%) найманих працівників зазначили, що гідний рівень життя громадян має забезпечуватися на паритетних засадах державою і самими громадянами. Частка найманих працівників, котрі вважали, що держава має гарантувати добробут усім членам суспільства (21,4%), помітно перевищувала частку респондентів, які підтримували думку, що турбота про умови життя громадян (крім непрацевдатних) має бути покладена на них самих (13,7%).

Наймані працівники молодші 30 років однаково часто відзначали, що людина сама має забезпечувати належний рівень життя (18,3%), і вважали, що за добробут усіх громадян несе суцільну відповідальність держава (17,5%). Серед респондентів у віці 30-55 років біло більше прибічників розширення державних гарантій у соціальній сфері (23,0%), ніж тих, хто вважав, що громадяни мають забезпечувати себе самі і звертатися по державну підтримку лише у випадку втрати працевдатності (13,7%). Працюючі за наймом респонденти старші 55 років, так само часто вважали державу зобов'язаною гарантувати високі стандарти життя всім громадянам (23,0%), а погоджувалися з думкою, що людина має сама турбуватися про власний добробут серед них 7,9%. Частка респондентів, котрі вважали необхідним в забезпеченні добробуту громадян поєднання їхніх зусиль з всебічною підтримкою держави, була незмінною в усіх вікових підгрупах. Вона становила 63,4% серед найманих працівників віком до 30 років, 60,6% – серед респондентів 30-55 років і 60,8% – серед респондентів понад 55 років.

Частка респондентів, які зазначали, що людина сама має турбуватися про засоби до існування, серед представників різних професій виявилася незмінною (11,3%-15,8%) і становила меншість. Найбільшою частка респондентів, які вважали необхідним поєднання зусиль самих громадян і держав-

ного захисту, була серед спеціалістів технічного профілю (70,7%) і робітників гуманітарної сфери з вищою чи спеціальною освітою (69,5%), хоча таку думку схвалювало більше половини найманих працівників незалежно від професії. У цих же групах виявилось найменше респондентів, що перекладали відповідальність за добробут громадян суцільно на державу. Їхня частка становила 13,8% серед високоосвічених спеціалістів технічного профілю і 15,3% серед зайнятих в гуманітарній сфері. Респонденти, які представляли некваліфіковану працю, різноробі і підсобні робітники, так вважали вдвічі частіше (32,5%).

Перевищення частки респондентів, котрі вважали, що держава має забезпечувати гідні умови життя всім громадянам, над часткою прибічників самозабезпечення спостерігалося серед найманих працівників з заробітною платою менше її потрібного законодавчо встановленого мінімального розміру. І тільки серед респондентів, які отримували заробітну плату вище потрібного законодавчо встановленого мінімуму оплати праці частка прихильників всебічної державної підтримки громадян (13,4%) не перевищувала частку прибічників самозабезпечення (20,5%). Частка найманих працівників, котрі віддавали перевагу поєднанню зусиль держави і самих громадян у забезпеченні добробуту всього населення, була найвагомішою незалежно від рівня заробітної плати респондентів (*див. табл. 3*).

На важливість поєднання зусиль самих громадян і держави в забезпеченні добробуту населення вказали більше половини найманих працівників незалежно від стратегії адаптації до ринкових умов. Прибічниками таких засад соціального забезпечення були 60,8% респондентів, котрі активно адаптувалися до ринку, 64,8% тих, хто перебував у постійному пошуку себе в теперішньому житті, і 65,4% респондентів, котрі не мали бажання пристосовуватися до нього. Тільки наймані працівники, котрі активно включилися до ринкових відносин, частіше відзначали, що в вирішенні питань матеріального забезпечення людині треба покладатися на себе (21,0%), ніж вважали державу повністю відповідальною за належний рівень життя всіх громадян. Респонден-

Таблиця 3**Думка найманих працівників з різним розміром заробітної плати* щодо участі держави в забезпеченні гідного рівня життя громадян, 2016 р. (%)**

<i>Хто, на Вашу думку, має забезпечувати людині належний рівень життя?</i>	<i>Розмір заробітної плати, грн на місяць</i>				<i>Наймани працівники Загалом</i>
	<i>Менше 1450 n=78</i>	<i>1451-2900 n=323</i>	<i>2901-4350 n=229</i>	<i>Більше 4351 n=112</i>	
<i>Рівень життя кожного громадянина (крім неправоздатних) має залежати від успішної діяльності його самого</i>	12,8	12,0	12,7	20,5	13,7
<i>Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни</i>	53,8	61,3	64,2	64,3	62,5
<i>Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам</i>	30,8	24,5	20,5	13,4	21,4
<i>Важко відповісти</i>	2,6	2,1	2,6	1,8	2,2

* На час опитування законодавчо встановлена мінімальна заробітна плата дорівнювала 1450 грн. на місяць. У таблиці 3 виділено інтервали заробітної плати: до 1450 грн. (до одного розміру законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати); 1450-2900 грн. (від одного до двох розмірів законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати); 2901-4350 грн. (від двох до трьох розмірів законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати); більше 4351 грн. (більше трьох розмірів законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати).

За даними опитування, за попередній місяць заробітна плата 9,7% найманих працівників не перевищувала законодавчо встановлений мінімальний розмір; 39,9% найманих працівників отримували заробітну плату, розмір якої знаходився у межах одного-двох розмірів законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати; 28,3% найманих працівників називали заробітну плату, яка була вище подвійного, але менше потрійного розміру законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати. Заробітну плату вище потрійного розміру законодавчо встановленої мінімальної оплати праці отримували 13,9% найманих працівників. Не вказали розмір своєї заробітної плати 8,1% опитаних найманих працівників.

ти, котрі знаходилися в постійному пошуку себе в теперішній ситуації, частіше вважали, що держава має гарантувати гідні умови існування всім громадянам (21,5%), ніж зазначали, що вони залежать від успішних дій самої людини (11,9%).

Схоже співвідношення між прибічниками всебічної державної підтримки (22,4%) і індивідуальних зусиль громадян (10,2%) виявилось й серед найманих працівників, котрі не мали бажання пристосовуватися до сьогоденної реальності.

Високоосвічена кваліфікована робоча сила залишається головним рушієм економічного зростання в сучасному світі. Виграють у конкурентній боротьбі ті країни, де працівникам, якими б активними і мобільними на ринку праці вони не були, на державному рівні забезпечується доступ до можливостей підвищення освіти і систем соціального захисту. Вихід України з системної кризи може стати реальністю тільки за умови відходу від неоліберального реформування і розширення сфери державного соціального захисту населення.

Література

1. *Стэндинг Г.* Прекариат: Новый опасный класс. — М.: Маргинем Пресс, 2014. — 328 с.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* — К.: Інститут соціології НАН України, 2016. — Вип. 3 (17). — 546 с.

БАГАТОКУЛЬТУРНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА І РЕСУРС СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядається феномен багатокультурності як проблеми і ресурсу суспільного розвитку. Загалом культурне взаємозбагачення, багатокультурність є рисою, властивою всьому людству. Проте за умов глобалізації проблеми багатокультурності набувають нових якостей та загострюються. Культурна компетентність виступає тим ключовим ресурсом, який сприяє розвитку багатокультурності в світі.

Ключові слова: багатокультурність, мультикультуралізм, культурна різноманітність, глобалізація, культурна компетентність.

В статье рассматривается феномен многокультурности как проблемы и ресурса общественного развития. Вообще культурное взаимообогащение, многокультурность есть чертой, свойственной всему человечеству. Однако в условиях глобализации проблемы многокультурности приобретают новые качества, обостряются. Культурная компетентность выступает тем ключевым ресурсом, который способствует развитию многокультурности в мире.

Ключевые слова: многокультурность, мультикультурализм, культурная разнородность, глобализация, культурная компетентность.

The paper analyses the phenomenon of multiculturalism, which is both a challenge and resource for societal development. Cross-cultural enrichment and multiculturalism has always been the feature common to all humankind. However, problems related to multiculturalism acquire new aspects and intensify under globalisation. Hence, cultural competence becomes the key resource which facilitates the development of multiculturalism all over the world.
Keywords: multiculturalism, multiculturalism, cultural heterogeneity, globalisation, cultural competence.

Безперервність культурних взаємин між суспільствами впродовж усієї історії людства, попри усі складнощі, ознаменувалася в новому тисячолітті безпрецедентним прискоренням. Надзвичайне поширення масової культурної продукції, зразків споживання і способу життя, обіг новостворених стилів, образів і символів сучасного життя формує світ глобальної культури нашого часу. Історія людства показує, що економічне співробітництво, світові релігії, імперські об'єднання народів поступово з'єднували мешканців нашої планети у глобальний світ, в якому ми опинилися. Процес людського згуртування, усвідомлення спільності і взаємозалежності часто супроводжувався конфліктами, протиборствами, насиллям. Проте можна погодитись, що «у цілому перехід від чисельності малих культур до декількох більших і, врешті, до єдиного всесвітнього суспільства був, мабуть, неunikним результатом розвитку людської історії» [1, с. 289].

Амбівалентність процесу мультикультуралізму або багатокультурності

У сучасному суспільному житті означені явища постають у двох аспектах – соціально-політичному та соціологічному/культурологічному – соціокультурного розвитку. Поняття *«мультикультуралізм»* найчастіше вживається в контексті розгляду проблем, що виникають у сфері соціальних стосунків та соціальної політики в країнах Західного світу і пов'язаних із конфліктами на ґрунті ціннісних (звичаєвих, релігійних, етичних...) протистоянь та завдань управління полікультурними суспільствами. Тоді як означення *«багатокультурність»* більш притаманно аналізує міжкультурної взаємодії з погляду глобальних культурних наслідків, гуманістики, культурного розвитку людства з позицій всебічного дослідження культурної багатоманітності та розмаїття людського світу.

Політичні напруження і конфлікти, що збурили благополучний «західний світ» і поставили під сумнів притаманну йому толерантність, політкоректність, благосхильність до різноманітності та «інакшості», змушують шукати рішення цих проблем у політичній площині взаємин різнокультурних спільнот. Проблемність можливості існування таких спільнот,

коли очікуються й вимагаються соціальні стандарти цього світу без сприйняття його культурних стандартів і зразків поведінки, намагання жити в сучасній західній «соціальній державі» і одночасно, в сепаратному етнокультурному традиційному суспільстві, гостро актуалізувалася на початку ХХІ ст. Виникають загрози дезінтеграції суспільства, «культурного екстремізму» аж до тероризму, етноконфесійних протистоянь, штучного розмежування спільнот на тлі кризи національної державності тощо.

Разом з тим, знову актуалізувалася суто філософська проблема співставності різних культур – як можливо неупереджено трактувати «інакшу» культуру з позицій власної? Особливо, якщо відмінні світобачення, ціннісно-нормативні системи, способи життя суттєво відрізняються, або більше – «культурні коди», що визначають світосприйняття майже на генетичному рівні, суперечать один одному. Спроби поставити все на фундамент «загальнолюдських», гуманістичних цінностей, частіше за все, призводили до намагань видати за них власне «західні», юдо-християнські постулати як історично найпросуніші, прогресивні, універсальні. Водночас етноцентризм національних культур вступив на зламі ХХ-ХХІ ст. у протиріччя з глобалістськими тенденціями суспільного розвитку, де, як передбачалося, мав домінувати один – *глобальний, універсальний* – тип культури.

Дискусії соціальних аналітиків залишають це питання відкритим, а перспективи політичного, соціокультурного вирішення проблем співіснування у багатокультурному суспільстві залишаються в душі постмодерну «непевними, невизначеними, плінними». Мабуть, майбутні можливості налагодження, гармонізація міжкультурного співжиття матимуть кращі перспективи з успіхами позитивної глобалізації, із врівноваження глобального і локального, універсального і партикулярного у світовому культурному розвитку.

Сучасні аналітики процесів модернізації звертають увагу на те, що культурному світу наших днів притаманне «постійне зростання диференціації *основних культурних і ціннісних систем*», поширення освіченості та світської освіти, які зменшують роль релігії як потужного світоглядного інтегратора колишніх часів [2, с. 46]. Засоби масової комунікації,

міграційні процеси, світова торгівля та ін. не тільки сприяють формуванню нового глобального світобачення і схожих культурних практик, але й виявленню партикулярності, історико-культурної особливості, «глокалізації» культур сучасної людності. Глобальні культурні потоки можуть контрастувати з потоками та інституціями на національному рівні [3, с. 386].

Важливою видається умова від ізраїльського соціолога Ш.Ейзенштадта та його сучасних послідовників, що успішна модернізація залежить не стільки від структурних чинників, скільки від культурної диференціації, яка витворює спільну систему координат для системи. Тобто культурна різноманітність забезпечує кращу адаптивність, спроможність адекватно реагувати на виклики змін, пов'язаних з модернізацією. Феномен модерну, як він аргументував, має своїм вислідом не гомогенність, а гетерогенність [2, с. 49–50]. Отже, має сенс спочатку розібратися з національними культурами, їх місцем у глобальному культурному розвитку.

Водночас *культурні протиріччя* одвічно притаманні людській культурі. Вони – джерела динамічного розвитку нашого виду. Як метафорично заключає популярний історик Ю.Харарі: «Подібно тому, як два мотиви, стикаючись у контрапункті, просувають вперед розвиток музичної теми, так і розбіжності в наших думках, ідеях і цінностях змушують нас думати, критикувати, переоцінювати. Стабільність – це заповідник для тупиць». Тобто «однодумність», монополія культурних зразків та ідеалів не є сприятливим підґрунтям розвитку. Як він слушно наголошує, *когнітивний дисонанс* – наявність не розв'язуваних дилем, напружень, конфліктів, а також суперечливих переконань і несумісних ціннісних орієнтацій – у будь-якій культурі, насправді є не недоліком, а умовою її розвитку [1, с. 204]. Когнітивний дисонанс стає важливою перевагою людського роду, недооціненою рисою Homo sapiens.

Актуальні модули культурної глобалізації

Проблеми міжкультурної взаємодії, трансцивілізаційних культурних впливів спостерігалися впродовж усієї історії людства. Ще до появи культурної глобалізації, яка відбувається у наші дні, вони проявлялися під час поширення світових

релігій та культур аристократичних імперських еліт, пізніше – з кінця ХУІІІ ст., ці модуси культурної глобалізації поступилися місцем новим секулярним ідеологіям і світоглядам, насамперед лібералізму й соціалізму. Потужні технічні та інституціональні зміни другої половини ХХ ст., ідеології сцієнтизму: нові телекомунікаційні технології, міжнародні медіа-корпорації, всюдисущі символи поп-культур і конс'юмеризму, масові міграційні потоки тощо – визначили новий стан і форми *культурної глобалізації*. Водночас і нові проблеми пов'язані із такими царинами, як традиційні культурні цінності, національна ідентичність, національні інтереси і т.п. Попри космополітичні та наднаціональні претензії в цих ідеологіях та стилях мислення співвідношення щодо ефективності культурного впливу впродовж майже двох століть залишалось на користь націй-держав, хоча останні тенденції свідчать про зміну цього співвідношення [3, с. 386]. Звідси випливає актуалізація нової оцінки місця національних ідентичностей, солідарності, культурних цінностей.

Як відомо, процес глобалізації загалом породжує напруження між тим, що є індивідуальним чи локальним, і тим, що є загальним і повсюдним. Це можна продемонструвати на визначеннях явища ідентичності, яке розглядають на різних рівнях: глобальному, національному, регіональному, етнічному, локальному, індивідуальному. Зрозуміло, що глобальне і національне є, імовірно, загальним і повсюдним, хоча перше має універсальний, космополітичний характер, а друге так чи інакше обмежується певною територією і виявом відповідних національно-культурних особливостей. Що стосується регіональних, етнічних, локальних, індивідуальних ідентичностей, то це, у першу чергу, різноманітні (географічні, історичні, культурні) *партикуляризми*. У культурному плані останні пов'язуються з історією регіонів, етнічних, локальних спільнот. Свою роль тут відіграють також історична пам'ять, особливості життєвого досвіду, вірування, мова, звичаї, моральні цінності і норми. Індивідуальна ідентичність у кожному випадку базується на знанні відповідних універсалій і партикуляризмі, а також на почутті належності до деяких із них. Саме по собі, сильне почуття етнічної

чи національної ідентичності не повинно сприяти в сучасних умовах ізоляціонізму та етноцентризму. Бо ці групові риси мають потенціал зачиняти індивідів у межах їхніх власних угруповань, стимулювати виступ проти інших культур, вірувань, цінностей, а це супроводжується острахом, ксенофобією, недоброзичливістю щодо чужих.

Якщо така небезпека зберігається, то, можливо, саме глобалізація виступає тим повсюдним чинником, який нейтралізує радикальні партикуляризми. І це є підставою формування і поширення в світі універсального мислення, універсальних цінностей. І, дійсно, глобалізація в цьому плані продукує зміни в напрямку уподібнення (уніфікації) перш за все матеріальних елементів культури. Прикладом тут можуть виступати сучасна всеохоплююча електронна технологізація світу чи його «макдоналізація». Проте це не означає, що паралельно відбувається духовне зростання народів світу, поширення в ньому піднесених універсальних цінностей. Навпаки, розповсюдження конс'юмеризму, наприклад, девальвує елементи духовності в житті людей, обідняє так чи інакше їхні національні, етнічні, локальні цінності.

Рятує цю ситуацію, мабуть, явище *глокалізації*, яке останнім часом стало актуальним предметом наукового дискурсу. Встановлено, що зараз культурні зразки будь-яких партикуляризмів все більше опосередковуються глобальними культурними зразками. Під впливом цього процесу виникає і поширюється явище, котре дістало назву «глокалізація» (Р.Робертсон), що означає створення «глобальної локальності» з певними «гібридними» (сплав глобального і локального) рисами. Це означає, що за сучасних умов глобальне й локальне, універсальне й партикулярне не існують окремо, ізоляціоністським чином, їхнє співіснування дедалі частіше перетворюється на якесь синкретичне утворення: «глокалізацію», «гібрид», «меланж» тощо [6, с. 355].

Отже, глобальне і партикулярне взаємопроникають одне в одне, змішуються і в результаті створюють те, з чим люди, особливо молоді, добровільно, охоче ідентифікуються. Саме в цьому плані глобалізація проявляє свій потужний потенціал до інтегрування різних суспільств, усунування культурних

бар'єрів як у середині суспільств, так і між ними, перенесення ціннісного змісту з одних культур до інших. І тоді цей тренд можна, мабуть, рахувати як рух до майбутнього домінування цінностей універсалізму (альтруїзму, добра, істини, справедливості, солідарності, гідності, свободи тощо).

Зрозуміло, цей рух сьогодні щільно пов'язаний із повсюдними засобами масової комунікації та їхнім глобальним радіусом дії (впливу). Завдяки означеним засобам люди у цілому світі мають можливість проглядати чи слухати програми передач із однакою змістом. Сьогоднішню доступність до джерел інформації та відносну однаковість її змісту можна розглядати як певні універсалістські ознаки сучасної масової комунікації. Але головне тут полягає в тому, що такий стан речей активно впливає на спосіб мислення людей (глядачів, слухачів, читачів) та їхню поведінку. Тому значущу важливість набуває нині вивчення питання про цінності, які проповідують, пропагують, поширюють світові мас медіа.

Узагальнені результати соціологічних досліджень показують, що цінності, які презентуються в сучасних медіа, можна поділити (за рангом) на декілька груп:

1) найчастіше медійні передачі пов'язані сьогодні з цінностями прагматизму, матеріальними благами, зовнішністю, модою, задоволеннями, враженнями, сексом;

2) цінності миру в усьому світі, здоров'я, щастя, життєвої стабільності пропагуються в медійних передачах як загальнобажанні;

3) не забувають медіа і про класичну ціннісну тріаду: істину, добро, красу;

4) нерідко медійні продукти присвячуються цінностям певних людських груп: жінок, чоловіків; дітей, дорослих, пенсіонерів; селян, містян; підприємців, професіоналів, фрілансерів тощо;

5) тематика ціннісної зміни також постійно представлена в медійних передачах, іноді жваво обговорюються цінності, які підлягають зміні, трансформації, девальвації (напр., вікові, поколінні, сімейні, професійні, політичні, соціальні, культурні).

Зрозуміло, що не всі означені групи цінностей мають універсалістський потенціал. Вважаємо, що подібний потенціал

притаманний насамперед класичним ціннісним тріадам, які з'являлися на конкретно-історичних стадіях існування людства, а саме: добра, істини, краси; віри, надії, любові; свободи, рівності, братерства; справедливості, відповідальності, гідності. Сама по собі, універсальність означених ціннісних тріад базується на їхній усталеності, незмінюваності і навіть «вічності». Їх гуманістичний сенс вартий того, щоб люди втілювали ці цінності в своєму житті. Бо вони так чи так знаходяться на боці демократії людського життя, свідчать про розумну ідентичність людини, опікуються його правами і гідністю, орієнтують на реалізацію справедливості, відповідальності, солідарності тощо. Можна навіть сказати, що всі люди в усьому світі мають подібні, універсальні цінності. Проте, як показують міжнародні крос-культурні дослідження цінностей, устремління до них, а також їх практичне здійснення є різним у тих чи тих культурах. А це, як відомо, залежить не тільки від культурних прагнень чи устремлінь людей, а й від присутності існуючих шансів і можливостей утілення універсальних цінностей у життя. Крім того, буває, що самі назви цих цінностей, які тотожні за своїм сенсом, розрізняються в різних культурах і суспільствах, і це додає певних труднощів під час їх порівнювання й тлумачення.

Як би там не було, а сучасна глобалізація веде так чи так до нового світового порядку. Ця обставина сьогодні визначає особливості повсякденного життя людей. Так, на Заході індивід знаходиться в центрі суспільних турбот і уваги. Традиційна безпека тут ще зберігається, але під впливом численних ризиків і викликів вона поступово втрачає своє значення. Замість традиційної одноманітності в західних соціумах панує багатоманітність, яка характеризується полікультурністю і множинністю життєвих стилів. При цьому суттєвого значення набувають новомодні, зовнішньо привабливі стилі життя. Своєю чергою, комерціалізація активно сприяє формуванню (функціонуванню) суспільства споживання і вражень.

Водночас на Сході в центрі суспільних турбот і уваги знаходяться традиційно соціальні групи і колективи, а також держава. Тут здавна поширені цінності безпеки, традиціоналізму, конформізму. Молодь із дитинства привчають до гар-

монії з природою, орієнтують на підтримку соціального порядку, повагу до батьків і публічних чиновників. Унаслідок різкого економічного зростання (в 90-ті р. минулого століття) виникло питання про природу т.зв. «азійських цінностей», якими намагалися пояснити господарський успіх країн Східної Азії.

Отже, перед нами відмінні цивілізації, які історично розвивалися різними шляхами. Одна, західна, просувалась в індивідуалістичному напрямку, інша, східна, – у колективістському. У цьому відношенні означені цивілізації ніби віддалялись одна від іншої. Проте на початку ХХІ ст. спостерігається їхнє зближення. Про це свідчать процеси глобалізації (політичні, економічні, технологічні, соціальні, культурні), зокрема та ж «макдональдизація» світу, вплив світових (переважно західних) медіа-корпорацій. Помітною особливістю культурної глобалізації, наприклад, є високий ступінь мобільності культурних зразків і ресурсів. Ідеться передусім про дифузю тих цінностей і зразків, які пов'язані з ідеями споживчого суспільства. Це означає, що до країн Східної Азії проникають так чи інакше культурні цінності і норми, які є типовими для західної цивілізації. Правда, тут вони функціонують перетвореними, згідно з місцевими стандартами, переважно як глокалізовані, а не глобальні зразки. Водночас, як відомо, Захід прийняв і культивує в своєму середовищі певні зразки духовної культури Сходу (йога, хатха-йога, цигун, тантра тощо), східні єдиноборства стали складовою нематеріальної культурної спадщини.

Подібне взаємопроникнення різних цивілізаційних зразків збагачує, зрозуміло, західні і східні культури. При цьому світ не стає культурно гомогенізованою тотальністю, він і надалі залишається культурно диференційованим. Однак, коли незрівнянно інтенсифікуються глобальні виміри економічного і політичного життя, відкриваються кордони й дедалі більше людей змінюють місце свого проживання та місце роботи, а новітні електронні засоби трансмісії інформації перетворюють масову комунікацію на глобальну, культурна диференціація також змінює своє обличчя. У контексті глобалізаційних процесів вона становить не просто синдром

культурних різноманітностей, які покликані стимулювати розвиток людського світу в цілому.

Деякі дослідники стверджують, що за таких умов відбувається все-таки певне ослаблення східної (традиційної) системи цінностей, яка базується на конфуціанській етиці обов'язковості, сильному соціальному контролю, суспільному консенсусі та гармонії [7, с. 20–21]. Ослаблення зазначених складових традиційної моделі східного суспільства особливо помітно серед молоді. Цьому сприяли суспільні зміни в країнах Східної Азії, що були пов'язані з відкритістю до світу, зменшенням соціального контролю, збільшенням приватної участі в економіці, часткової відміни обмежень у доступі до поп-культури, масовим формуванням нових, ринкових настанов, прояви нетрадиційних стосунків тощо. Економічне зростання обумовило також підйом, особливо серед молоді, престижу освіти.

Під впливом глобалізації змінюються і політико-громадянські позиції громадян східних країн. Так, опитування Asian Barometr показують, що в сьогоденній традиційній Азії значна частка громадян вважає демократію бажаною і підходящою для своїх країн (від 60% у Китаї до 90% у В'єтнамі). Проте, це не означає, що східні країни стають дуже схожими на західні країни. У тому ж Китаї тільки 4% опитаних визнають свободу критики можновладців як суттєву цінність. Наймовірніше, сьогодні східноазійська дійсність представляє собою своєрідний сплав традиційних цінностей конфуціанського суспільства з сучасними цінностями розвинених західних суспільств [7, с. 23].

У такий спосіб, конфуціанська культура східних країн зберігається, вона, так би мовити, працює, стимулюючи економічне зростання Східноазійського регіону загалом. Тільки під впливом часу, а також сьогоденньої глобалізації змінюється якість певних її складових, що веде в цілому до *осучаснення* всього комплексу «азійських цінностей».

Цікаво, що така наднаціональна організація, як ЮНЕСКО, підтримує заходи країн щодо розвитку окремих культур та їх охорони від негативних наслідків глобалізації. Так, у жовтні 2005 р. у Парижі була прийнята Конвенція ЮНЕСКО

з питання охорони і просування *різномірності форм культурного виразу*. У цьому документі констатується:

- культурна різномірність є рисою, властивою людству;
- культурна різномірність становить загальну культурну спадщину, яка повинна бути шанованою, а також збереженою з користю для всіх;
- культурна різномірність створює багатий і диференційований світ, який розширює можливості вибору і становить базу для розквіту людських здатностей і цінностей, і є в зв'язку з цим головною рушійною силою усталеного та зрівноваженого розвитку спільнот, народів і націй;
- культурна різномірність розвивається в умовах демократії, толерантності, соціальної справедливості і взаємоповаги між націями і культурами, вона є необхідною для миру і безпеки в локальному, державному і міжнародному масштабах.

Головними цілями даної конвенції є:

а) охорона і просування різномірності форм культурного виразу;

в) створення таких умов для культур, щоб вони могли повністю розвиватися і вільно впливати на себе способом, який приносить їм взаємну користь;

с) заохочення до діалогу культур із метою забезпечення широкого і зрівноваженого культурного обміну в світі на користь взаємного пошанування культур і поширення культури миру;

д) підтримка міжкультурності з метою розвитку інтеракцій між культурами в дусі будівництва мостів між націями;

е) просування пошанування різномірності форм культурного виразу і усвідомлення її цінності в локальній, державній і міжнародній площині;

ф) підтвердження значення зв'язку між культурою і розвитком для всіх країн, переважно для країн, що розвиваються, а також підтримка дій, здійснюваних на державному і міжнародному рівні, які спрямовані на визнання достеменною цінності даного зв'язку;

г) визнання особливого характеру культурної діяльності, благ і послуг як носіїв ідентичності, цінностей і значень;

h) підтвердження суверенного права держав на застосування, прийняття і впровадження в життя політики і засобів,

які вони визнають підходящими для охорони і просування різноманітності форм культурного виразу на своїй території;

і) зміцнення співробітництва і міжнародної солідарності в дусі партнерства, переважно з метою збільшення потенціалу країн, що розвиваються в сфері охорони, і просування різноманітності форм культурно виразу [див.: 8].

Неважко помітити, що положення цієї Конвенції легітимізують передусім екзистенцію багатокультурності в світі, яка становить базу для розвитку людських здатностей і цінностей, розширює можливості вибору і в цілому виступає головною рушійною силою розвитку людства. При цьому стверджується, що ця багатокультурність (культурна різноманітність) отримує розвиток саме в демократичних умовах. Бо за цих умов налагоджується продуктивний діалог представників різних культур. Орієнтація на діалог різних культур, на охорону культурної спадщини і прояв різних культурних форм виразу повинна бути однією із основних політик сучасної суверенної держави.

Культурна компетентність як ресурс розвитку багатокультурності

У наш час феномен багатокультурності виступає певним викликом для людства. Адже він потребує відповідних знань, умінь, ціннісних орієнтацій, щоб сприйняття його, а тим паче політика відносно нього, були адекватними. У цьому випадку йдеться про грамотність, компетентність людей, які мають справу з культурною різноманітністю як свого суспільства, так і цілого світу загалом.

Сьогодні явище компетентності стало дуже важливим предметом зацікавленості багатьох соціогуманітарних дисциплін. Поняття компетентності набуло популярності в сучасній дослідницькій практиці. Ця, можна сказати, ознака нашого часу зовсім не є випадковою. Бо компетентність, її численні різновиди виступають нині суттєвою характеристикою *людського капіталу*, який є узагальненим потенціалом активності людей у всіх сферах суспільного життя. За умов глобалізації, швидких технологічних, політичних і культурних перетворень людський капітал теж не стоїть на місці, він змінюється, набуває властивостей, яких ніколи не було раніше.

Сучасні виклики і ризики потребують такого типового зразка людини, котра здатна дати раду відповідним викликам, ризикам, проблемам. Отже, ідеться про таких людей, які повинні компетентно, грамотно сприймати об'єктивні вимоги сучасної дійсності і адекватно, кваліфіковано формулювати завдання і способи для розв'язання проблемних ситуацій, які можуть виникати. Такі люди повинні бути моральними, критично налаштованими, тими, які можуть обґрунтовано оцінювати ситуації і приймати креативні рішення.

Щоб набути відповідних знань, умінь, особистих рис і ціннісних позицій людина повинна, як свідчить практичний досвід, учитися майже все своє життя. І дійсно, прогресуюча глобалізація, світ, що швидко змінюється, потребують неперервного розвитку людських компетентностей і умінь з тим, щоб люди могли успішно пристосовуватися до сучасних швидких змін. При цьому всюди високо цінуються ті компетентності, реалізація яких приносить користь як у сфері приватного життя людини, так і суспільству в цілому. У науковій літературі такого роду компетентності визначаються як *ключові компетентності*. У 2006 р. Європейський Парламент прийняв т.зв. *європейські рамки* ключових компетентностей, що формуються у процесі неперервного навчання протягом усього людського життя. В означених рамках наводиться каталог компетентностей, які необхідні громадянам (європейцям) для їх самореалізації, соціальної інтеграції, активної громадянської позиції і набуття шансів на ринку праці в сучасному суспільстві знань.

Цей каталог містить вісім ключових компетентностей, які передбачають такі уміння і знання:

- 1) спілкуватися рідною мовою,
- 2) спілкуватися іноземними мовами,
- 3) володіти математичними і основними науково-технічними знаннями і навичками,
- 4) бути грамотними в інформаційній сфері,
- 5) уміти вчитися,
- 6) уміти користуватися соціальними і громадянськими можливостями,

- 7) бути ініціативними і підприємливими,
- 8) мати знання та уявлення про спадщину різних культур і бути культурно експресивними [9].

Усі зазначені ключові компетентності вважаються (в європейських рамках) однаково важливими, бо кожна з них може сприяти нормальному життю в суспільстві знань. Помітно, що сфери багатьох ключових компетентностей пересікаються одна з однією, частково співпадають між собою, а тому вони переважно взаємодоповнюють одна одну. Наприклад, уміння в сфері інформаційних і комунікативних технологій є необхідною підставою процесу навчання; вміння навчатися сприяє підвищенню компетентності в інших сферах людської активності. Деякі елементи чи характеристики притаманні всім ключовим компетентностям. Це стосується критичного мислення, креативності, ініціативності, розв'язування проблемних ситуацій, оцінок ризиків, прийняття рішень, конструктивного керування емоціями. Досягнення нормативного рівня ключових компетентностей, а також їх складових справді можна розглядати як ресурс підвищення людського капіталу громадян Євросоюзу, його креативного розвитку в цілому.

У широкому (антропологічному) розумінні всі означені ключові компетентності є культурними. За своїм походженням вони є *культурними артефактами* або *ментефактами*. Водночас восьма ключова компетентність потребує специфічної понятійної інтерпретації, бо широке, неспецифічне її трактування як культурної компетентності є явно недостатнім. У специфічному розумінні культурна компетентність традиційно визначається як комплекс набутих рис, здатностей, знань, умінь і ціннісних орієнтацій, які дають людині можливість вільно приймати участь у культурі, культурному житті соціуму. Отже, культурна компетентність у цьому випадку передбачає, що людина має не тільки знання та систематичні уявлення про цю (напр., вітчизняну) культуру, але вона також здатна прийняти через інтерналізацію її значення, цінності, норми і смисли. Розвиток культурної компетентності щільно пов'язаний із формуванням певної культурної ідентичності людей.

При операціональному використанні поняття культурної компетентності можна аналітично виділяти її «активні» і «пасивні» аспекти. Перші пов'язуються з активною культурною партиципацією, культурною експресією (виразністю), проявом нормативної культурної ідентичності. Інші обмежуються, як правило, набуттям тільки певної сукупності знань про культуру, пасивною культурною партиципацією (коли люди виступають переважно як глядачі, слухачі, споживачі). Зрозуміло, що за умов глобалізації, швидкої зміни соціокультурних реалій культурна компетентність наповнюється не тільки новим змістом. Вона стає також схильною до плюралізації, мультиплікації нових своїх різновидів. Так, з'являються мережева компетентність, компетентність у сфері пропозицій медіа та культурного споживання, компетентність у сфері адаптації до сучасних змін, екокультурна компетентність тощо.

В умовах сьогоднішньої культурної різноманітності, коли загострюються питання захисту і просування різноманітних форм культурного виразу, особливого значення набуває *крос-культурна (міжкультурна) компетентність*. Ця компетентність пов'язується з процесом формування у людини розуміння культури Інших. Вона базується на усвідомленні того, що різноманітність (різноманітність) – це об'єктивна характеристика світової культури і рушійна сила її розвою. Отже, крос-культурна компетентність – це не тільки чинник адаптації до різноманітності, уникнення ексклюзії та маргіналізації Інших, заохочення толерантності, солідарності та інтеграції в сучасних суспільствах і культурах. Багатокультурність виступає також ресурсом розвинення, який може перетворитися в людський капітал, підмурком для творчості, креативу, оригінального розв'язування життєвих проблем завдяки перенесенню (переміщенню) тих чи інших елементів із одних культурних контекстів у інші.

Розвинута крос-культурна компетентність містить у собі повагу до інших поглядів думок, традицій, культур, а також готовність розв'язувати мирним шляхом будь-які конфлікти. Люди з такою компетентністю володіють, як правило, здатністю бачити себе на місці інших людей, навіть асоціюватися

з ними, приймати як свої їхні переконання і погляди. У сучасних суспільствах таких людей незрівнянно більш, ніж у колишніх (суто традиційних) соціумах. Адже, з одного боку, люди сьогодні часто-густо міняють соціальні ролі, а з другого, – сучасний культурний обмін, діалог культур, культурна взаємодія породжують здатність людей до вживання в чужі культури, проникнення в чужі погляди, вірування, переконання. Усе це сприяє так або інакше так формуванню толерантної крос-культурної компетентності.

Отже, якщо багатокультурність є властивістю не лише окремих суспільств, але й цілого світу, то сьогодні належить підвищувати не тільки культурну компетентність, але й крос-культурну також, тобто виробляти здатність розрізняти різні культурні коди, культурні спадщини, різноманітні культурні вирази. Це потрібно для того, щоб налагоджувати комфортну, взаємно корисну міжкультурну комунікацію, протидіяти ексклюзії (виключення) та маргіналізації Інших, усувати міжкультурну напругу загалом.

Традиційно подолання труднощів багатокультурного співіснування пов'язувалось у науковій літературі з явищем *культурного дифузійнізму*, який означав поступове взаємопроникнення і збагачення всіх культурних моделей і світів. При цьому вважалося, що розвиток людської культури завжди відбувався через запозичення, модифікації, розвиток перейнятих зразків... Сучасні глобалізаційні процеси сильно пришвидшили цю дифузю і це стало новим джерелом проблем, суперечностей і конфліктів у культурному взаємовпливі. На наш погляд, саме культурна компетентність, яка є ваговою складовою сучасного людського капіталу, може бути ключовим ресурсом, який систематично допомагатиме розв'язувати проблемні ситуації як в середині -окремих культур, так і у взаємовідносинах між ними. І це є дуже важливою мобільною обставиною, оскільки розвиток людяності найбільш успішно здійснюється «через сприятливе комбінування досягнень множини відмінних культур». Світова ж культура, за словами К.Леві-Строса, «може бути тільки коаліцією в світовому масштабі культур, кожна з яких зберігає свою самобутність» [4, с.86].

Література

1. Харари Ю.Н. Sapiens. Краткая история человечества / Юваль Ной Харари; (пер. с англ. Л.Сумм). — М.: Синдбад, 2016. — 520 с.
2. Кутуєв П., Якубін О., Макаренко Д., Герчанівський Д. Від євро центричного модерну до плюралістичних модернів: еволюція історичної соціології Ш.Ейзенштадта // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 3.
3. Гелд Д., МакГрю К., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура (Пер. з англ. Передне слово Ю.Павленка). — К.: Фенікс, 2003. — 584 с.
4. Бандурка А.С. Строката ковдра мультикультуралізму / А.С.Бандурка; за наук. Ред. проф. О.В.Тягла. — Харків: Золота миля, 2013. — 198 с.
5. Антагонізм і примирення у мультикультурних середовищах / за ред. Я.Крчевського і О.Герман (пер. з польськ. В.Ф.Сагана). — К.: Ніка-Центр, 2017. — 512 с.
6. Ручка А.О. Особливості сучасної культурної глобалізації // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М.О.Шульга (наук. ред.) та ін. — К., 2002. — 533 с.
7. Jelonek A. Wartości azjatyckie – jako platforma polityczna i przedmiot badań socjologicznych // Azja-Pacyfik, 2004. — Т. 7, 5. — Р. 25—46.
8. http://www.unesco.pl/filladmin_user_upload/pdf/Konwencje_i_deklaracje/Konwencje_o_ochronie_roznorodnosci_form_wyrazu_kulturowego.pdf (03.07.2010).
9. http://ec.europa.eu/education/policy/school/competences_pl

UKRAINE'S LANGUAGE POLICY UNDER THE CHALLENGES OF WAR

During post-Maidan dramatic events the Russian «language card» has become one of the main political justifications for Russia's aggression towards Ukraine, including the annexation of Crimea and instigation of armed separatism in Donbas. The current language policy in Ukraine involves a hard choice between the country's European aspirations implying respect for all differences, including languages, and the need for protection against Russia's aggression, in which the Russian language is used as a political tool in a hybrid war against Ukraine. The challenging institutional and political arrangements along with the language policy issues, particularly regarding the Russian language in Ukraine, are analysed from this perspective.

Keywords: language policy, language practices, Ukraine, Russian-speaking population, Russia's aggression.

У драматичних подіях після Майдану російська «мовна карта» стала одним із головних політичних виправдувань агресії Росії проти України, включаючи анексію Криму та інспірування військового сепаратизму на Донбасі. Поточна мовна політика України включає важкий вибір поміж європейськими орієнтаціями країни, що передбачає повагу до всіх відмінностей, включаючи мовні, і потребою захисту країни проти агресії Росії, в якій російська мова використовується як політичне знаряддя в гібридній війні проти України. У цій перспективі аналізуються виклики інституціональних і політичних обставин та проблеми мовної політики, зокрема щодо російської мови в країні.

Ключові слова: мовна політика, мовні практики, Україна, російськомовне населення, російська агресія.

В драматических событиях после Майдана русская «языковая карта» стала одним из главных политических оправданий агрессии России против Украины, включая анексию Крыма и инспирирование военного сепаратизма на Донбассе. Текущая языковая политика Украины включает сложный выбор между европейскими ориентациями страны, что предусматривает уважение ко всем различиям, включая языковые и потребность защиты страны против агрессии России, в которой рус-

ский язык используется как политическое оружие в гибридной войне против Украины. В этой перспективе анализируются вызовы институциональных и политических обстоятельств и проблемы языковой политики, в частности относительного русского языка в стране.

Ключевые слова: *языковая политика, языковые практики, Украина, русскоязычное население, российская агрессия.*

Current complex challenges for post-Maidan Ukraine combine both the threat to the country's sovereignty and the loss of its territorial integrity due to the annexation of the Crimea by Russia and its inspiration of ongoing military separatism in parts of Donbas region, and also the challenges of the country's European modernization and the reforms, particularly under the requirements of the Ukraine-EU association agreement. These challenges have actualized in their own ways the issues of forming the Ukrainian civic nation. The need in the balanced European language policy is the important part of this agenda. In current circumstances Ukraine's language politics involve hard choices and, perhaps, also inevitable compromises between the country's European aspirations implying the respect to all differences, including languages, and the need for the country's protection against Russia's aggression, in which the Russian language is used as a political tool in a hybrid geopolitical war for *Russkiy mir*¹ in Ukraine.

Conceptual premises

Before the presentation of the Ukraine's language domain in its practical complexity and nuances, and also – with corresponding challenges for the language policy, one should begin with the clarification of some conceptual premises which might be useful for understanding sociolinguistic facts which characterize the Ukrainian case. In analyzing the language

¹ *Russkiy mir* ('the Russian world') is Russia's geopolitical and ideological concept that "aims to incorporate in a single civilization space Russian-speakers living outside of Russian Federation" [5, p.19]. In the case of Ukraine *Russkiy mir* is proved to be not only a 'soft power' tool but also as the geopolitical instrument of the 'hybrid war' involving the propagandistic justification for Russia's intervention and its occupation of the parts of Ukraine's territory.

sphere and policy in the country I shall rely on three conceptual frameworks. These are as follows.

1) Language policy in Ukraine is strongly connected to the nation-state building agenda in which the Ukrainian language in its sole official status plays the symbolic role in projecting desirable national cohesion and unity of the country. However the prevailing cliché on language as the marker for national identity seems rather schematic for the case of Ukraine. And it is not only because of ambiguity and vagueness of the ‘identity’ concept itself and the difficulties associated with its application to socio-analytical purposes, as R. Brubaker and F. Cooper argue, referring also to the Ukrainian case [1, p. 26]. Indeed Ukrainian modern self-identification or rather person’s self-understanding of being ‘Ukrainian’ (in both ethno-cultural and civic connotations of the category) does not necessarily correspond with a person’s linguistic self-identification in her/his choice of the Ukrainian language as a preferable way of communication, as it is the case for Russian-speaking Ukrainians, Ukrainian-Russian bilinguals, users of *surzhik* (irregular usage or the mixture between the Ukrainian and Russian languages), or for Ukraine’s citizens of various ethnic origins preferring other languages in their communication. This factual realities of Ukraine’s language domain seem to be inconvenient for ethnocultural analysis based on the rigid essentialist concepts of identity and of language as its marker.

The criticism towards the rigid (‘strong’) identity concept and actualization by R. Brubaker and F. Cooper [1] of its multiple, fragmented and fluid meaning which is both the result of competing post-modern discourses and the product of various agencies, including the state and political actors in their activities on social identification and classification are the useful points for analyzing Ukraine’s ethnocultural and language situation. It involves the complex interplay of historical, sociocultural and political factors in which post-Soviet transformation bringing about the mutation of the former Soviet ‘identities’ is overlapped with the Ukraine’s nation-state building and democratic projects undertaken in post-modern digital era. This complex transformation creating the mixtures of various types for social, political and ethnocultural

self-identifications often create socio-psychological ambiguities, controversies and ambivalence that still characterize mass consciousness in Ukraine. And the language domain is the important part and sensitive aspect of this complex sociocultural and political transformation.

The essentialist trap strongly connecting a language with a person's identity creates a vicious circle and dangerous algorithm of Ukrainian politics which perpetually explore the language issue as an indicator for identities classification and group mobilization. The manipulations on differences in the identity politics could not only create the gap between various ethnocultural groups in the country, particularly between Ukrainian and Russian speakers, but also could further undermine Ukraine's fragile democracy and break the country apart. The methodological escape from the essentialist trap '*identity = language*' might also provide an important conceptual premise and useful contra-argument against the *Russskiy mir* geopolitical doctrine implying that all Ukrainian citizens of Russian ethnic origin and even Russian-speaking Ukrainians are the so called Russia's 'compatriots' needed its 'protection', that is in practice might mean the annexation and occupation of another country's territories where they live. The Kremlin propagandist myth, fed up with historical imperial complex and Soviet nostalgia, does not even assume the prospect for the Ukrainian civic nation consisting of citizens of various ethnic origins, including Russians. Though the *Russskiy mir* as a chauvinistic per se doctrine is easily stimulated by any kind of opposite ethnocultural nationalisms, including Ukrainian, either it is real or mostly imaginable and constructed through the Russia's propagandist media. All these are the essentialist beasts of the same field.

2) In analyzing the Ukraine's language policy one should also consider the powerful effects of the Soviet institutional legacy. This aspect is substantially discussed and articulated in the study on the policy on multiethnic diversity in Belarus, Ukraine and Moldova by A. Osipov and other experts [8]. The authors of this study fairly argue that the Soviet institutional legacy are rather deeply embedded structures that can in partly persist and reproduce themselves after the USSR's dissolution.

The example of this in regard to Ukraine was the Law on Languages from 1989 adopted in the Soviet period) and acted up to 2012 with the adoption under V. Yanukovych's rule of the new Law 'On Fundamentals of Language Policy in Ukraine' acting by now. The legislations on languages in Belarus and Moldova, adopted in the Soviet period, are still in force in these countries. The persistence and reproduction of practices, ideologies and conceptual approaches of the Soviet legacy of ethnocultural ('national') politics can be traced in many cases of current post-Soviet ethnocultural and also language policies, particularly in Ukraine. Important indication of this reproduction can be revealed, for instance, in the 'fuzzy legality' approach [8, p.262] to ethnocultural policy and its legislative provisions. This implies unclearness, ambiguities, declarative character of laws, allowing their different interpretations, and consequently – the lack of potential for their implementation.

3) The language situation, particularly the real practice of language usage in Ukraine can be characterized as the complex settings of not only formal (legislative) regulations but above all of informal rules and practices. Post-communist informality is proven to be a powerful conceptual tool for the analysis of various spheres of post-communist social reality [3]. And this could also be referred to the language domain and the practices of language usage in Ukraine. The informal conventional practices in regard to language usage can be found, for example, in the discrepancy between legislative provision for the Ukrainian as a sole official language and real practices of the language usage implying if not a dominance but a steady informal presence and every-day usage of Russian language, particularly in regard to the country's regions and also in the media sphere. Though this informality in language usage is also the effect of vagueness of legislative regulations (the 'fuzzy legality' approach mentioned above) and of the inconsistent state policy in the language sphere.

The term 'equilibrium' (rather than a 'balance') also suits well for understanding the situation with languages, and particularly for the description of competitive relations between two ones – Ukrainian and Russian, in Ukraine. These languages

historically and in their practical usage used to co-exist in Ukraine not because of their allegedly closeness (Russians of Russia have certain difficulties in understanding Ukrainian which is closer in many linguistic aspects rather to European Slavonic languages than to Russian), but because of long historical coexistence of these languages in Ukraine. Even though the coexistence of the both languages always has been involving the complex trajectories of dominance and submission in the complex asymmetrical power relations (in favour of the Russian language) in long historical periods of Russification and Sovietization of Ukraine, the references to historical 'linguistic trauma' hardly can be the argument for democratic language policy since it would not doubt the factual realities of widespread usage of the Russian language and bilingualism among the people living in Ukraine. However, even Ukrainian-Russian bilingualism is still asymmetrical in the sense that a considerably higher proportion of ethnic Ukrainians are fluent in and actually use Russian in many communicative situations than ethnic Russians fluent in and using Ukrainian.

The challenge of the consistent, clear and democratic language policy whose aim is in reducing (if not abolishing) the gap between official legislative declarations and real provision for the law implementation, between official formality and practical informality in the language sphere in Ukraine is the searching for fair balance between the protection of the rights of minorities, including Russians on the one hand, and the preservation of the Ukrainian in its real status of official state language for integration within the society, on the other hand. The country's history also proves that political manipulations with languages or political intrusion in the language sphere might easily turn the language issue in dangerous political conflict.

Language as the political issue

Sociological accounts, accumulated on the base of the results of public opinion polls conducted in Ukraine, usually claim that the language issue is not the priority in the list of the needs and troubles for Ukrainians. However, even though the language is not considered to be the priority question for the

major part of Ukraine's population, which is predominantly Ukrainian-Russian bilingual (at least, in terms of understanding both dominant languages), this issue used to be at the focus of regular manipulations from different wings of Ukraine's political spectrum. As V. Charnysh [2, p.2] fairly argues, 'language identity is used both to signal policy direction vis-a`-vis Russia and the West – differentiating one's party from the opponents and nding coalition partners – and to mobilize voters with the symbolism and emotive power of language'.

In Ukraine the issue of language as a dividing indicator for voters' differentiation and also as the way for their mobilization usually come in periods of political electoral campaigns (particularly, as the dividing issue since the 2004 electoral presidential campaign and following the 'Orange revolution'), in the times of crisis, and in the situations when politicians have little to say or prove any significant achievements, say, in socio-economic sphere. The adoption of the new legislation on languages proclaiming the Russian as the official regional language under the president Yanukovich's rule in 2012 was exactly the case. This is not only about the controversy of the law itself but also about the way in which it was adopted – the way, in which any public and experts discussions were eliminated and numerous legislative amendments and suggestions were simply neglected.

There was a kind of equilibrium between the Ukrainian and Russian languages, that was kept from 1989 on the base of the old Law on languages with its vaguely articulated, but somewhat compromising language policy, in which the official position of the Ukrainian as the sole state language was balanced (partly formally but mostly informally) by free and even privileged usage of the Russian. This fragile equilibrium, described by V. Kulyk [6] as 'normalisation of ambiguity', was broken in 2012 with the adoption of the new legislation strengthening the Russian as an official regional language. Ironically, one of the mains justifications for the initiators of the new language law from Yanukovich's Party of Regions was their reference to the European Charter for Regional or Minority Languages (ECRML) that was ratified by Ukraine in 2005. Moreover, as V. Charnysh [2, p.8] fairly notes, 'in fact,

virtually all the political entrepreneurs in Ukraine try to claim Europeanness for themselves and to discredit the Europeanness of the other side'. This is the irony, but also, as she argues, the resource for 'potential solution', since 'Europe's symbolic power remains high in Ukraine' and 'all sides of the identity debate seek some form of acknowledgment from the EU, albeit for different reasons' [2, p.8].

However, many expert observers, including the assessment of the Venice commission, expressed their doubts that the Russian language in Ukraine entirely complied with the Charter's idea, aimed at 'protecting languages in danger of eventual extinction' (ECRML, Preamble). This is hardly the case of the Russian in Ukraine given its widespread active usage in the country, Moreover, not the Russian but rather the Ukrainian in East-South Ukraine's regions (particularly in the Crimea and Donbas) is the minority's language that needs the protection. The Chapter also says that 'the protection and encouragement of regional or minority languages should not be to the detriment of the official languages and the need to learn them' (ECRML, Preamble). The new law making unbalanced accent on the Russian language comparing to other Ukraine's minorities languages also put in jeopardy this Charter's principle in relation to the Ukrainian as the state language. No wonder that in the conditions of the absence of inclusive public and expert dialogue on the issue the new language law quickly became the trigger for criticism, mass mobilization and public protests in series of the 'language *maidans*' from Ukrainian nationalistic and democratic camps in 2012. The language issue again was turned into the political factor that added its effect in unwinding the spiral of raising political conflict in the country.

After the Euromaidan's victory and Yanukovych's fleeing the country in February 2014 the parliament (mostly by the efforts of nationalistic party *Svoboda*) cancelled the new legislation on languages proclaiming the Russian as the official regional language. Formally it would mean nothing more apart the return to the previous status-quo based on imperfect but compromising legislation on languages. But one may agree

with the point that the cancellation of the 2012 Language Law became ‘a factor that further aggravated the already tense situation throughout the country, which was made worse by the haste, timing and lack of consultations’ [7, p.98]. The ‘language card’ was again in the game and now – in geopolitical one, from the Russia’s side. The Kremlin propagandist machine multiplied the effect for the perception of ‘linguistic revanchism’ [7, p.98] among minorities, above all Russians. And this also contributed ‘to anxieties about the exclusive and nationalistic character of the new authorities, anxieties that have been fed by distorted public information and rumours, particularly in Crimea and the predominantly Russian-speaking regions of the country’ [7, p.98]. The Russian ‘language card’ and the speculative thesis about ‘protection Russian-speaking population’ became one of the major political justifications for the following annexation of the Crimea by Russia and its inspiration of separatist movement for *Novorossia* in all Ukraine’s Southern and Eastern regions. The plan was partly realized in emerging Donetsk and Luhansk ‘people republics’ politically and military backed by Russia.

Later on the legislative decision on the cancellation of the 2012 Language Law was recognized to be politically mistaken at the Ukraine’s official level. The indirect proof of it was that this decision had been not signed by the President and therefore – it is not in a legal force, though the veto wasn’t also put on it. The official explanation of this pause is the preparation of a new language law. Meanwhile, this means that the 2012 Language Law is acting now. However in the period of 2014-2016 before the real threat of Russia’s further military intervention and ongoing military conflict in Donbas the country left apart language differences. The slogan ‘the united country’ written both in the Ukrainian and Russian languages was broadly popularized through the media and street advertisements. The external threats to the country’s security and its territorial integrity have accelerated the processes of forming Ukrainian civic nation, particularly through developing Russian-speaking Ukrainian patriotism. Particularly it was revealed in active participation of citizens from predominantly Russian-speaking Eastern and Southern parts of the country,

both ethnic Russians and Russian-speaking Ukrainians, in the defense of Ukraine's territory in military conflict in Donbas.

At the level of public and everyday language communication this meant the return to the unconventional language equilibrium implying the recognition of the Ukrainian as the sole state language, though without any bans on the usage of the Russian at the official level, not to mention the absence of any restrictions for its usage in private sphere. An actual equilibrium in language communication, involving the practice of active usage of the Russian, particularly in East-South of the country, and in a broader sense – the politics of tolerance to socio-cultural differences is also associated with the European choice, officially chosen and struggled for by Ukraine. In fact, associative integration of Ukraine into EU implies the adoption of a broad spectrum of new institutional arrangements, particularly in the legislation, concerning the prevention of any forms of discrimination, including those on the language criteria. This means that the current Ukraine's language politics involve hard choices and, perhaps, inevitable compromises between the country's European aspirations implying the model of Ukrainian civic nation with the respect to all differences, including languages – on the one hand, and the need for the country's protection against Russia's aggression, in which the Russian language is used as a political tool in a hybrid geopolitical war for *Russkiy mir* in Ukraine – on the other hand.

In this context one should also mention that at the current stage Ukraine, apart from its European aspirations and also obligations, has no real legally binding European or international security mechanisms assuring the protection of its territorial integrity and political independence. The annexation of the Crimea by Russia in 2014 proved that. But even at these circumstances, the European orientation remains the strategic political choice for Ukraine and for the majority of its citizens. Although the EU itself could be more effectively active and helpful for Ukraine as well, above all in its clear political articulation for the perspective of EU membership for the country. This perspective would also bring the additional and important argument for the de-politicization of language issue through 'promoting the Europeaness' [2, p. 2] for Ukrainian citizens speaking in different languages.

The issue of the Russian language status

One of the issues on the language policy in Ukraine is the status of the Russian language in the country. Which should be this status and how 'official' might it be? The range in the spectrum in the debates on the issue varies from the status of second official language for the Russian to its position of language of one of ethnic minorities resides in the country. In accordance to Ukraine's Constitution and the language legislation acted until 2012 the sole Ukrainian was (and still is) granted the status of the country's official (state) language. Although Russian was not given a distinct status, the 'free development, usage and protection' of Russian and other Ukraine's ethnic minorities languages are guaranteed by the constitutional provisions. Moreover, in real practice, the official position of Ukrainian language is not certain and secure, particularly regarding the language usage in the country's regional dimension.

In the period of 1991–2012 there was a kind of the equilibrium between two main languages in Ukraine. Some aspects of this equilibrium are still actual for the current situation. The main parameters of this equilibrium are as follows: Ukrainian is an official language which has a symbolic meaning as the core spiritual value for the whole history of Ukrainian nation-state building, but in many aspects, particularly regarding the practices of everyday usage, it didn't and still doesn't prevail the Russian. The Russian language is an unofficial language, but it is widespread in real practical usage. The still persistent ambiguity of post-Soviet institutional legacy with its division of social reality into formal and informal spheres brings also a certain balance in sharing the functions and responsibilities between the two languages. If the Ukrainian fulfills the functions of the official language in the public domain as well as in the state and government communication, the Russian is rather actively used in the sphere of everyday and unofficial communication, and also in the media.

Such an inconsistent and laissez-faire policy in the language sphere was potentially vulnerable to any kind of political decision which hardly would entirely satisfy all the parties engaged in the debates on language. Even though many political actors in

Ukraine were agreed in the need for the new legislation on languages. The informal language equilibrium was broken with the adoption of the new Law 'On fundamentals of the state language policy' in 2012. However, the new law brought some clarity in the policy on languages with the attempt to fix the split between formal and informal practices in the language usage, above regarding the status of the Russian language. The law suggests the norm for the recognition of the language of ethnic minority as an official regional language by the decision of local elected authorities if other than Ukrainian ethnic group consists at least 10% of the whole population of a region, while the Ukrainian is kept as a sole state language on the whole territory of the country. Despite all the criticism regarding the law, now one can only assume that if the way, in which this law was adopted and passed through the parliament, would be in the full accordance with democratic procedure, and the law draft would be inclusive for legislative amendments and open for the experts' debates and public discussions, this might be the step in searching for a wise compromise in the language sphere. Such a compromise would also comprises with Ukraine's European aspirations and the country's obligations after the implementation of the European institutional arrangements on languages and ethnic minorities (ECRML). But by 2012 the language issue was already steadily embedded in the political conflict in Ukraine. And the so called 'Russian language card' eventually became one of the factors for Russia's ideological justification for its aggression against Ukraine since 2014.

Even though the new 2012 Law is subject for hard criticism, particularly from the Ukrainian nationalist camp, arguing that this law provides the legal justifications for reducing the usage of Ukrainian as the state language and this means, at least in indirect way, the recognition of Russian as the second official language, the law is still acting as the current legislative regulation in the language sphere. Moreover, the official authorities themselves recognizing that the current language law should be reformed, refer to it as the evidence of real steps on the implementation of Ukraine's legislative and institutional European obligations. Particularly the official web-

portal of Ministry of Culture of Ukraine contains informative-analytical materials on language issues, concerning the process of implementations of Ukraine's obligations in the framework of ECRML and the description of local decision-makings under the 2012 Law on Languages provisions.

According to the law regulations, local governments of some regions (*oblast'*) recognized the Russian and some other language as official regional languages on their territories. The Russian language was recognized as official regional language by the decisions of local governments in nine country's regions (*oblast'*): Donetsk, Zaporiska, Luhanska, Mykolayivska, Odeska, Kharkivska, Khersonska, the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol. Six regions, namely Dnipropetrovska, Zakarpat-ska, Kirovogradska, Chernivtsi and Chernigivska oblasts and the city of Kyiv have 10% of Russian ethnic population (according to official census of 2001), but their local governments have not approved the decisions for official recognition of Russian as a regional language.

Public opinion in Ukraine is diverged in regard to the issue of the status of Russian language. However, in various polls at least one third of the respondents supports the idea of its official status, as it is in the monitoring survey conducted by the Institute of Sociology, National Academy of sciences during the period from 1996 to 2014 (*Table 1*).

In the recent period the number of supporters of the official status for Russian language has decreased. But even though from 2014 Ukrainian popular psyche shifted *en masse* to the perception of Russia as a hostile aggressor after the annexation of Crimea and backing military separatism in Donbas – the events, in which the 'language argument' was actively used – the idea of official status of the Russian language in Ukraine still gains the support of considerable number of respondents. It is also worth of noting that the polls conducted in Ukraine from 2014 and afterwards have not included in their samples the respondents living in the Crimea and in some parts of Donetsk and Luhanska regions. The population of these regions are predominantly Russian-speaking people who used actively support the official (state) status for Russian language in Ukraine. But even at the current stage up to one third of the population

Table 1

**'In your opinion, should the Russian language
be given the official status in Ukraine?'**

	1996	2000	2004	2008	2010	2012	2013	2014
<i>No</i>	32,9	36,2	32,2	38,4	39,6	41,6	49,3	49,6
<i>Hard to say</i>	16,1	19,3	20,0	13,0	17,0	14,8	14,2	18,1
<i>Yes</i>	50,9	44,0	47,5	48,6	43,3	43,4	36,5	32,2
<i>No respond</i>	0,0	0,5	0,3	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1

Note: The nation-wide representative surveys conducted by the Institute of Sociology, National Academy of sciences of Ukraine. The sample of 1800 respondents represented all the regions and socio-demographic groups of the country. In the survey of 2014 the Crimea and parts of Donbas (Donetska and Luhanska regions) were excluded from the sample.

which support the official status for the Russian language exceeds the whole statistical proportion (17,3%) of ethnic Russians in Ukraine. This means that some ethnic Ukrainians also do not mind against the official status for Russian language. They are mostly Russian-speakers themselves and predominantly reside in Southern and Eastern part of the country, including Donbas. Statistically the supporters of official status for the Russian language are mostly the respondents living in the cities and large towns (apart from Western Ukraine's region), and their age is usually above 30 years [9].

Sociological polls that include in their questionnaires the question on the status of Russian language often use only the term 'official language' in the variants of responds suggested. However in Ukrainian social-political semantics the term 'official language' (*ofitsiyna mova*) still contains an ambiguous meaning because it is not clear enough: is it entirely identical to term 'state language' (*derzhavna mova* in Ukrainian, *gosudarstvennyy yazuk* in Russian), which is steadily attributed to the status of Ukrainian language? And if the 'official' status is not the same as the 'state' status how and to which extent such an 'officiality' regarding a language should be defined and measured? That is why one should appreciate the usefulness of the surveys whose design of Ukrainian and Russian questionnaires include a clear distinction of the terms regarding the language status with various options of

their meanings and applications suggested. The survey on languages conducted by Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) in February 2015 is one of them. According to the results of the 2015 KIIS survey the option for the recognition of the Russian as the second state language (along with Ukrainian) would gain support of 19% respondents living predominantly in the country's Southern and Eastern regions. The proportion of supporters of this idea significantly decreased in comparison with the result (27%) of the same question in similar poll by KIIS in 2013 (Table 2). Only about one fifth of the respondents, living predominantly in Ukraine's Western region, would support the policy on expelling the Russian from official communication in Ukraine. However, about a half of the respondents (52% in 2015 and 47% in 2013), representing also the major proportions in all the regions, agree that the Russian should be recognized as an official language only in those areas where the majority support this idea (Table 2).

Table 2

'In your opinion, which the state policy concerning the Russian language in Ukraine should be?' (KIIS survey, 2015, %)

Variants of responds	West	Centre	South	East (with Donbas)	Ukraine in whole	
					2015	(2013)
It should be expelled from official communication in Ukraine	42	24	13	3	21	19
It should be recognized as an official language only in those areas where the majority support this idea	44	57	43	61	52	47
It should be recognized as the second state language	6	8	37	31	19	27
Hard to say/don't know	7	8	6	5	6	7
No respond	1	3	1	0	2	0

Note: The nation-wide survey conducted by the Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) in February 2015. The representative sample is 2013 respondents aged 18 and older, living in 108 populated localities of Ukraine (including Kyiv), except the Crimea. The survey was conducted only in the areas controlled by Ukraine in Luhansk region and in whole Donetsk region, including territories that are not controlled by Ukraine.

The majority of votes at hypothetical local referendums on the status of the Russian language is not the same as the current legislative provision on the possibility for recognition of the language of ethnic minority as an official regional language on the base of the 10% proportion of ethnic group living in the region. Though if even the current legislation on languages is not perfect and needs the changes or the new law, a democratic European language policy, particularly regarding the languages of minorities, should hardly be entirely based on the majority vote principle but rather on the principles of public consensus, compromise and of recognition of differences. In this sense any referendums on the language policy – either in nation-wide, or local scales – seem not to be the good option for Ukraine due to different reasons, including an inevitable politically manipulative aspect.

However, what seems clear from the public opinion on language issues is as follows: 1) the language domain and language policy are sensitive and controversial issues, on which the Ukraine's public consensus has not yet shaped; 2) the public attitudes on language policy are mostly varied on the country's regional dimensions; 3) the policy on expelling the Russian from the country's language domain would hardly be welcomed by the majority of Ukraine's population, particularly in the country's Eastern and Southern regions; 4) the state language policy and corresponding legislation should contain clear terms, norms and feasible regulations that should be based on the principles of compromise and of recognition of differences.

The current challenges for inclusive language policy in Ukraine, particularly regarding the Russian language is the search for wise balance between the guaranties of the rights of Russian-speaking citizens of Ukraine and the need for the country's protection against Russia's aggression, in which the Russian language is used as a propagandist tool in a hybrid war against Ukraine. According to the index measuring the effectiveness of Russian media propaganda in Ukraine created by the KIIS on the results of its survey in 2015, the most significant variable in measuring its effectiveness is regional dimension. The South and particularly East of Ukraine are the

most vulnerable regions to its impact: the indexes of its effectiveness are 32 – for the South and 48 – for the East. While in Central and particularly Western Ukraine the influence of this propaganda is comparatively low (the indexes are 19 for the Centre and 12 for the West) [4]. If one take into account that this propaganda are mostly delivered to Ukraine in Russian through Russia’s propagandist media, the correlation between a person’s language preference (in one’s choice for media channels) and the efficiency of Russia’s propaganda also seems plausible. In a way this has also confirmed by the survey results. Although the survey did not directly measure such a correlation the language in which the respondent replied to the questions was captured. Ukrainian speakers were found to be least affected by the Russian propagandist narrative (score = 15), while Russian speakers demonstrated the most agreement (score = 38). Responses that included a mix of Ukrainian and Russian fell almost exactly in the middle (score = 27) [4].

Apparently, the conclusions that could be drawn from this and other studies on the language situation in Ukraine are about not only the lack of efficient information policy in the country (partly because of the deformed structure of the media themselves) but also about the need for inclusive Ukraine-centric dialogue that should be conducted not only in Ukrainian but also in Russian and other languages. The real, though challenging alternative to Russia’s propaganda in Ukraine should not be the dangerous policy on the exclusion the Russian from Ukraine’s language domain but rather the policy using various languages, including Russian, in presenting and shaping both the meanings of Ukrainian civic inclusive nation and of Europeaness.

The long-term delayed issues of languages, particularly on the status of Russian, and the lack of clear, compromising and consistent language policy contributed to a fertile ground for the growth of political conflicts within and Russia’s external military aggression against Ukraine. However, the good side of the story is that in the current situation Ukraine’s civic nation agenda has no other alternatives since the country declare the articulated political choice towards its European

integration. Even though the war has strengthened the process of consolidation of Ukrainian civic nation the efforts for its modernization should be made in much more dramatic and risky circumstances. The Ukraine's language policy in order to be successful should also overcome the shortages of still Soviet institutional legacy with its division of social reality into official and informal domains and its neglect to the rule of law. The country's consistent European modernization involving all the spheres including the language policy and the attractive, competitive and successful Ukraine as its result would also be the best respond to the *Ruskiy mir* doctrine.

References

1. *Brubaker R. and F. Cooper.* Beyond «identity» // Theory and Society. — 2000. — N 29. — P. 1—47.
2. *Charnysh V.* Analysis of current events: Identity mobilization in hybrid regimes: Language in Ukrainian politics // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. — 2013. — Vol.41. — P. 1—14.
3. *Giordano C., and N. Hayoz,* eds. Informality in Eastern Europe. Structure, Political Cultures and Social Practices. — Bern: Peter Lang, 2013. — 490 p.
4. KIIS. Press-release 'Index of Russian propaganda efficiency'. — Kyiv. — February 2015. — Access: <http://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=510>
5. *Kallas K.* Claiming the diaspora: Russia's compatriot policy and its reception by Estonian-Russian population // Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. — 2016. — Vol. 15, No 3. — P. 1—25.
6. *Kulyk V.* Normalisation of ambiguity: Policies and discourses on language issues in post-Soviet Ukraine // History, Language and Society in the Borderlands of Europe. Ukraine and Belarus in Focus, ed. B.Търnquist-Plewa. — Malmö: Sekel Bokförlag, 2006. — P. 117—140.
7. OSCE Report. 'Human rights assessment mission in Ukraine'. The Hague/Warsaw. — 12 May, 2014. — Access: <http://www.osce.org/odihr/118476?download=true>
8. *Осипов А., et al.* Политика управления этнокультурным разнообразием в Беларуси, Молдове и Украине: между советским наследием и европейскими стандартами. — Вильнюс: ЕГУ, 2014. — 312 с.
9. *Прибиткова І.* Україна в регіонально-громадському та національно-мовному вимірі за доби змін / Українське суспільство: моніторинг соціальних змін // Збірник наук. праць. — Т.1. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. — С.196—210.

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: НОВІ ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ

Статтю присвячено спробі теоретичного переосмислення існуючого емпіричного доробку в координатах соціально-психологічного осмислення феномену соціальної напруженості. На основі аналізу динаміки оцінки населенням соціальної ситуації за останні п'ятнадцять років визначено можливості використання існуючих індикаторів для характеристики латентної напруженості. Уведено поняття «фонова напруженість», яке дає можливість фіксувати трансформації латентної напруженості. Визначено, що структурні компоненти латентної напруженості не є автономними утвореннями, а взаємопідсилюють дію один одного. Показано, що такий взаємовплив має складну природу і по-різному виявляється у трансформації різних ситуацій латентної напруженості в явну.

Ключові слова: соціальна напруженість, фонова напруженість, латентна напруженість, компоненти напруженості.

Статья посвящена попытке теоретического переосмысления существующего эмпирического материала в координатах социально-психологического осмысления феномена социальной напряженности. На основе анализа динамики оценки населением социальной ситуации за последние пятнадцать лет определены возможности использования существующих индикаторов для характеристики латентной напряженности. Введено понятие «фоновая напряженность», которое дает возможность фиксировать трансформации латентной напряженности. Определено, что структурные компоненты латентной напряженности не являются автономными образованиями, а взаимно усиливают действие друг друга. Показано, что такое взаимовлияние имеет сложную природу и по-разному проявляется в трансформации различных ситуаций латентной напряженности в явную.

Ключевые слова: социальная напряженность, фоновая напряженность, латентная напряженность, компоненты напряженности.

The paper is a preliminary attempt to theoretically reconsider the existing empirical evidence through a socio-psychological interpretation of the phenomenon of social tension. The dynamics of citizens' evaluations of the overall social situation in Ukraine over the past fifteen years has been analysed to show how the existing indicators can be used as characteristics of latent social tension. The concept of background tension has been introduced in order to identify and record transformations of latent tension. The author argues that the components of latent tension are not autonomous – they amplify each other. The complex nature of their mutual influences manifests itself in different ways depending on the situation when latent social tension is turned into explicit one.

Keywords: social tension, background tension, latent tension, tension components.

Будь-які суспільні трансформації є переходом соціальних систем з одного стану в інший, що за визначенням супроводжується станом нестабільності, а отже і соціальної напруженості. В українському суспільстві цей стан відтворюється вже протягом багатьох років, що актуалізує дослідницьку увагу до особливостей соціологічного дослідження феномену соціальної напруженості.

Поняття «соціальна напруженість» широко використовується як у повсякденному, так й у науковому контекстах. З одного боку, самі люди, не вагаючись, позначають ситуацію в суспільстві як напружену. З іншого боку, соціологи намагаються пояснити цей феномен теоретично. У найбільш загальному вигляді їх міркування можна звести до такого. Кризовий соціум є одночасно і нестабільним, і нестійким, переживає неузгоджені різкі зміни в структурній, соціокультурній, інституціональній сферах. Інтегральною характеристикою такого суспільства в об'єктивному вимірі є системна соціальна напруженість, а в суб'єктивному – напруженість у системі зв'язків індивіда з різними соціальними суб'єктами (індивідуальними та колективними). Нерівномірність та обмеження в доступі різних груп до соціальних ресурсів породжує різного роду «розмежування», «розколи», «поділи» та «відмінності», що створює постійне тло для відтворення суб'єктив-

ної напруженості, яка перетворюється на системну соціальну напруженість, якщо набуває масштабного характеру.

Водночас соціологи намагаються вивчити стан соціальної напруженості за допомогою різноманітних методів, використовуючи низку взаємодоповнюючих один одного індикаторів. Зокрема у моніторингу Інституту соціології НАН України можна побачити низку маркерів, які інтерпретуються як ознаки соціальної напруженості. Насамперед ідеться про прямі показники, зокрема дослідження соціальної напруженості в контексті проблематики конфліктного потенціалу суспільства із застосуванням індексу Н. Паніної. В якості індикаторів соціальної напруженості на соціогруповому рівні застосовують такі показники, як: 1) високий рівень незадоволеності населення умовами життя (насамперед матеріально-економічними); 2) посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів; 3) рівень політичної залученості – участі населення у легітимних формах громадсько-політичного життя (членство у партіях, громадсько-політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, контакти з представниками влади та ін.); 4) рівень політичної активності – відчуття людиною неможливості законним (легітимним) шляхом впливати на соціальні процеси й політичні рішення, що зачіпають її безпосередні інтереси. Існують і показники, що характеризують особистісний вимір соціальної напруженості. Це, наприклад, рівень тривожності, або переживання респондентами різноманітних стресових ситуацій, або відчуття невпевненості і страху перед майбутнім. Зокрема за даними 2014 р. лише 34% опитаних зазначили, що не переживали за останні 12 місяців складних життєвих ситуацій, а за даними 2016 р. 46% опитаних відчували страх та/або тривогу, уявляючи майбутнє країни.

Досить парадоксально те, що феномен напруженості, який представлений у дослідженнях різноманітними індикаторами, не належить до ключових теоретичних понять соціології. Існує багато теоретичних підходів до аналізу проблеми напруженості. Нещодавно в українському соціологічному дис-

курсі з'явився доволі повний їх огляд, до якого ми і відсилаємо читача [1]. Зауважимо лише деякі важливі для подальшого аналізу речі, які демонструють прив'язку індикаторів для вимірювання напруженості до теоретичних конструктів.

Фактично в соціології існує дві головні теоретичні лінії, які так чи інакше застосовують концепт напруженості. Одна з них розробляється в дослідженнях девіантної поведінки, інша – у дослідженнях соціальних конфліктів. Тобто в центрі уваги соціологів імовірніше не соціальна напруженість, як така, а її роль, як чинника соціально небезпечної поведінки.

У дослідженнях девіацій представлено цілу низку теорій, які отримали загальну назву теорії напруги. Класичним підґрунтям виступає концепція аномії Р.Мертонна, на основі якої розвивалися теоретичні конструкції С.Кюена, Р. Клоурда та Л. Оуліна та ін. Найсучасніша версія в розробленні цього напрямку представлена Загальною теорією напруги Р. Агню, яка зацентувала дослідницьку увагу на ситуаціях виникнення соціальної напруженості. Це насамперед ситуації, в яких актуалізується загроза втратити те, що людина має (саме це показує індикатор «переживали складні життєві ситуації») або загроза отримати негативний статус. У контексті цього підходу формується нова площина аналізу, яка пов'язує напруженість з депривацією потреби людини у справедливому ставленні. Це вивело дослідників на питання справедливої винагороди і напруги, яка виникає в таких ситуаціях (у моніторингу Інституту соціології НАН України це фіксується низкою індикаторів, присвячених вимірюванню задоволеності, насамперед у матеріально-економічній сфері).

Другий дослідницький напрям, пов'язаний з темою соціальних конфліктів і роллю в них соціальної напруженості. Достатньо глибока аналітична робота була проведена в межах RECWOWE (європейської дослідницької мережі, створеної для просування наукових досліджень передового досвіду в царині розуміння напруженості між добробутом і працею і пошуком шляхів її зменшення). Результатом цієї роботи стала доповідь SOCIAL TENSIONS: SOME GENERAL ELEMENTS, яка важлива передусім ретельним оглядом існуючого світо-

вого наукового доробку [2]. Бібліографічні дослідження, проведені у “JSTOR” та “Science Direct” показали, що проблематика напруженості є дотичною до проблематики суспільних рухів (Charles Tilly, Doug MacDAM or Donella duella Puerta), а безпосередні дослідження напруженості мають переважно точкову природу, обмежуються конкретним конфліктом у конкретних умовах. Виявилось, що в JSTOR, представлена лише одна стаття саме про соціальну напруженість. Ідеться про статтю С. Дода «Теорія напруги соціетальної дії», опублікованої в *American Sociological Review* в 1939 р. Хоча стаття містила спробу операціоналізації напруженості через поняття «незадоволеність бажань» та «конкуренція», запропонована низка рівнянь надалі практично не застосовувалася.

Слід також відмітити значну кількість публікацій з проблеми соціальної напруженості в російськомовному соціологічному дискурсі. Хоча ці публікації зовсім не представлені у згаданому вище аналізі RECWOWE, їх чимало і вони безпосередньо відносяться до того аспекту соціальної напруженості, який є для нашого дослідження пріоритетним. Ідеться про т.зв. «тривалу напруженість», яка супроводжує радикальні суспільні перетворення, зокрема пострадянський перехід до нової економічної та політичної системи. Дослідження, які активно розпочалися саме в соціологічному контексті, наразі більшою мірою сконцентровані у конфліктології, а соціальна напруга цікавить дослідників насамперед з погляду умов її переростання в соціальний конфлікт. Певним парадоксом можна вважати те, що попри огляд RECWOWE, де акцентується відсутність чітких ознак соціальної напруженості, які можна було б виміряти, більшість російських досліджень присвячена як раз проблемам методології та методів вимірювання. З ретельним оглядом цього доробку можна ознайомитися в дослідженні [3].

Отже, існує доволі розгалужена система теоретичних уявлень про феномен соціальної напруженості і багаторічний досвід його дослідження в українському суспільстві, зокрема в моніторингу Інституту соціології НАН України. Водночас вдале поєднання теорії та практики залишаються досі ще

проблемним моментом соціологічних досліджень. Є.Сірий виокремлює три головні проблеми: 1) відсутність комплексного набору емпіричних індикаторів, що закладаються в методичний інструментарій; 2) недостатня їх обґрунтованість та відсутність валідизації; 3) строкатість методичної бази, використання різних, інколи не зіставлених методик [2]. Хоча все зазначене має місце, на нашу думку, вирішення цих конкретних питань, що лежать у площині вдосконалення методики, недостатньо для підсилення евристичного потенціалу дослідження суспільства, що трансформується через звернення до феномену соціальної напруженості. Точніше ваги емпіричним даним мають додати адекватні теоретичні інтерпретації. Тому метою цієї статті є здійснення «зворотного руху», від емпірії до теорії. Нещодавно доволі вдалу спробу такого аналізу здійснив О.Резнік, продемонструвавши на даних моніторингу можливість нових теоретичних побудов щодо пояснення зв'язку між напруженістю та протестами [4].

Ми також спробуємо здійснити спробу теоретичного переосмислення існуючого емпіричного доробку в координатах соціально-психологічного осмислення феномену соціальної напруженості. Слід зазначити, що більшість індикаторів, які застосовуються в соціологічних опитуваннях, не є прямими показниками, які б давали змогу представити напруженість як конкретну величину, а лише певним чином репрезентують цей феномен у його латентній формі. Нас цікавитиме не просто психологічний аспект напруженості, а саме його зв'язок з економічним та політичним аспектом. Фактично саме цей зв'язок і фіксують респонденти, коли дають власну оцінку ситуації в суспільстві. Самі по собі кризові явища в політиці чи не завжди стають для людей фактами їхнього особистого життя. Безпосередня життєва ситуація кожної людини інтегрує «зовнішні» напруги по-різному. Розпад парламентської коаліції безумовно кризове явище, але для конкретної людини це не втілюється в порушенні соціальних взаємодій, що є показником явної соціальної напруженості. Проте економічна криза веде до реального падіння доходів і часто переживається як факт власного життя.

Важливою характеристикою кризового соціуму є значна пролонгованість стану напруженості в часі. Явні форми вияву соціальної напруженості постійно змінюються, при цьому латентна напруженість стає постійною характеристикою життя. Феномен тривалої напруженості, яка супроводжує радикальні суспільні перетворення, надалі будемо позначати як «фонову напруженість» кризового соціуму. Його відмінність від інших видів соціальної напруженості полягає насамперед у тому, що оцінка суспільної ситуації, як напруженої, в координатах спокійна – напружена – критична, тривалий час відтворюється у масовій свідомості, як пануюча. Характерною ознакою фонові напруженості є специфічне поєднання системної напруженості, яка виявляється у постійній дестабілізації соціальної ситуації в різних сферах, і суб'єктивної напруженості, яка рутинізує цей стан суспільної кризи через його визначення як «безлад», «хаос» і т.ін. Між системною і суб'єктивною соціальною напруженістю можливі різноманітні взаємозв'язки. На тлі високого рівня системної напруженості може поставати суб'єктивна напруженість різного рівня. Так само неоднозначним є зв'язок і між суб'єктивною напруженістю, і готовністю до протестних дій. Високий рівень напруженості може як підсилювати, так і блокувати протестну активність.

В якості теоретичного підґрунтя використаємо схему латентної напруженості, запропоновану Ю. Земсковою [5]. У структурі латентної напруженості виокремлюються емоційний, соціальний, поведінковий та ментальний компоненти. Індикатором емоційної напруги слугує домінування негативних переживань у повсякденному житті, індикатором соціального компонента – низька консолідованість суспільства, збіднення соціальних зв'язків на мікрорівні; поведінковий компонент у латентному вигляді характеризується готовністю до протестів; ментальний компонент фіксує зміни у соціально-політичних орієнтаціях та ціннісних пріоритетах під впливом тривалої дії несприятливих економічних, соціальних та політичних факторів.

Спробуємо тепер подивитися на існуючі емпіричні дані. Динаміка оцінки населенням соціальної ситуації за останні п'ятнадцять років (за даними Інституту соціології НАН України, даними Центру Разумкова та Фонду Демократичні ініціативи за 2017 р.) досить добре відбиває загальний перебіг трансформаційних процесів і свідчить, що «фонова напруженість» є характерною для українського суспільства (див. *рис.1*). Як бачимо, ситуацію з року в рік стабільно оцінюють як напружену більше половини опитаних. Виключення становив лише 2014 р., коли панувала оцінка ситуації як критичної, що фактично і відбивало реальний суспільний конфлікт. Наразі динаміка свідчить про поступовий вихід з критичної ситуації та повернення до стану «фонові напруженості».

Проте оскільки конфлікт все ще залишається досить помітним, важливим є виокремлення тих чинників, які найбільшою мірою сприяють оцінці ситуації як напруженої. Виявляється, що серед усіх соціально-демографічних показників значущий вплив на цю оцінку справляє лише стан

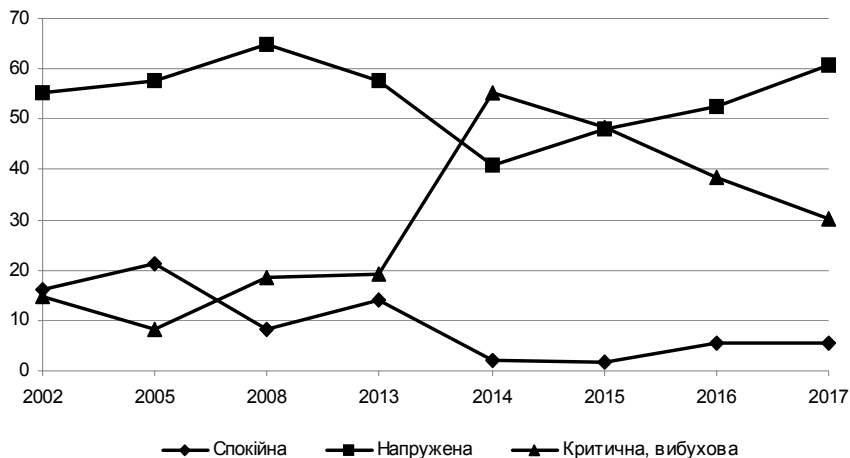

Рис. 1. Динаміка оцінки населенням соціально-політичної ситуації в країні

депривації. Мірою покращення самооцінки матеріального стану статистично значуще зменшується частка респондентів, які оцінюють ситуацію як критичну. Тобто можна припустити, що латентна психологічна напруженість передусім відбиває перетворення в економічній сфері

Водночас сама по собі оцінка суспільної ситуації мало дає з погляду розуміння поведінкового компоненту латентної напруженості. Це підтверджує аналіз оцінки можливості виникнення соціального вибуху самим населенням. Виявляється, що загальний тренд у довгостроковій перспективі так само вказує на поступове зниження вірогідності відкритої суспільної конфронтації (див. рис. 2).

Наразі кількість тих, хто вважає масові виступи протесту малоімовірними, найвища за останні п'ятнадцять років. Як і у випадку з оцінкою ситуації як напруженої, бачимо, що показник добре працює скоріше у ретроспективі. Найменша різниця між кількістю тих, хто вважав протести малоімовірними, і тими, хто оцінював їх як досить імовірні, зафіксовано як раз на тлі реально високого протестного руху у 2005 р. та 2014–2015 рр. Водночас високий розрив між гру-

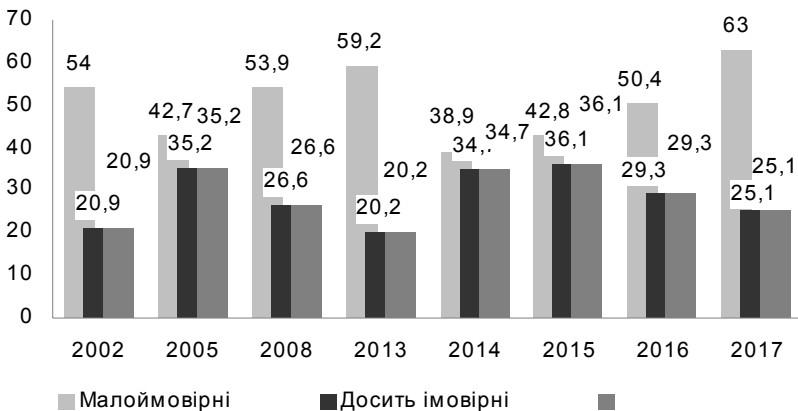

Рис. 2. Динаміка оцінки можливості масових виступів протесту в місці проживання респондентів у разі погіршення життя чи на захист своїх прав (%)

пами тих, хто вважає протести ймовірними, і тими, хто дотримується протилежної думки, свідчить про зниження конфронтаційних очікувань.

Виявилось, що чинники, які впливають на поведінковий компонент латентної напруженості, інші, ніж ті, що визначають загальну оцінку ситуації як напруженої чи критичної. Тут головну роль відіграють не економічні чинники, а регіональний та територіальний. За даними 2017 р. найменше очікують можливого вибуху респонденти на Сході, де мало-ймовірними вважають протести 72,1% опитаних, Проте на Півдні таку думку поділяють лише 47,4%. А найвище оцінюють вірогідність можливих протестів у Центрі (30%). Досить помітною є відмінність між оцінкою можливості протестів залежно від місця проживання. У містах вона помітно вища, імовірними вважають протести 27,6% містян і 19,2% селян. Це, до речі, дає підстави припустити, що між компонентами латентної психологічної напруженості існують складні внутрішні зв'язки, зокрема поведінковий компонент тісно пов'язаний із соціальним та ментальним.

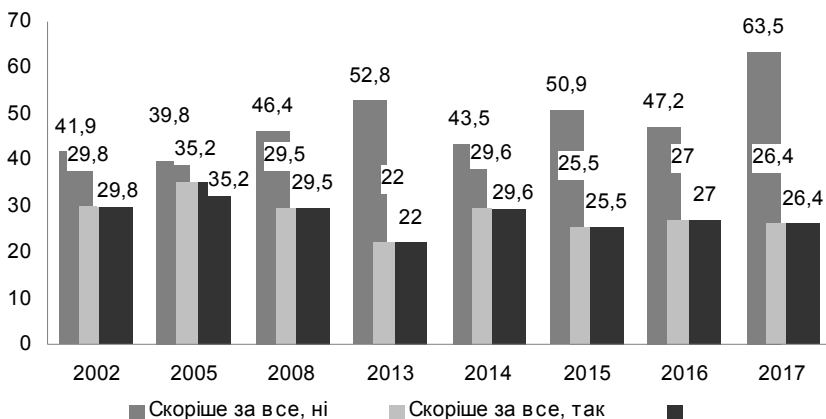

Рис. 3. Динаміка оцінки респондентами можливості особисто взяти участь у протестах (%)

Безпосередньо поведінковий компонент латентної напруженості вимірюється за допомогою оцінки власної готовності респондентів брати участь у протестах (*див. рис. 3*).

Тут також спостерігається тенденція зниження поведінкової складової напруженості. Хоча йдеться лише про декларовані респондентом наміри, які, у більшості випадків можуть і не втілитись у реальній поведінці, сам по собі ступінь їх вираження безумовно свідчить про наявність у суспільстві певного потенційного ядра протестної активності. Можна припустити, що характерною рисою «фонові напруженості» є наявність стабільного ядра потенційних протестувальників, яке досить стале у часі і коливається переважно у межах 27-29%. Суттєве посилення готовності спостерігалось лише у 2005 р. Проте, як бачимо, у 2013 р., напередодні тривалого соціального протистояння, готовність до участі у протестах була навіть меншою, ніж у попередні роки. Проте, якщо проаналізувати взаємовплив різних компонентів напруженості, можна побачити, що найбільш прогностично ефективним виявився у 2013 р. емоційний компонент латентної напруженості. Значне погіршення емоційного самопочуття передувало сплеску протестної активності. Гіпотетично можна припустити, що компоненти латентної напруженості взаємодіють так, що кожен окремих компонент може підсилювати дію інших. Дослідження цієї проблеми потребує створення принципово нових методичних підходів.

Як ми вже відмітили вище, загальним трендом на сьогодні є зменшення в суспільстві латентної напруженості. Від критичної фази протистоянь соціум поступово повертається до стану «фонові напруженості». Це можна зафіксувати як в оцінці соціальної ситуації в цілому, так і аналізуючи поведінковий компонент латентної напруженості в різних конкретних ситуаціях.

В опитуванні 2017 р. респондентам було запропоновано перелік можливих виступів протесту, в яких вони готові чи, навпаки, не готові брати участь. Міра готовності визначалася за шкалою від повного заперечення можливої участі у протестах («ніколи не братиму участь»), до часткового («зрідка сам братиму участь»), постійного («готовий постійно брати

участь, якщо протести не триватимуть надто довго») і, нарешті, максимально можливого залучення («готовий постійно брати участь, скільки б не тривали протести»). Зважаючи на те, що вік респондентів виступає реальним чинником, що обмежує можливість власної безпосередньої участі в протестних діях, до шкали було додано альтернативу «підтримуватиму протестувальників матеріально», що дало можливість людям старшого віку чіткіше позначити свою активну позицію щодо підтримки протестів. Для порівняльної оцінки міри готовності до протестів респондентам було запропоновано десять ситуацій. Частина з них описували можливі протистояння, пов'язані з депривацією нагальних матеріальних або духовних потреб:

- тривалі затримки у виплаті зарплат, пенсій, стипендій тощо;
- значне зростання цін на продукти, ліки, зростання комунальних і транспортних тарифів при збереженні теперішніх доходів;
- втрата вкладів у банках;
- масові звільнення з роботи у зв'язку із закриттям (зупинкою, рейдерським захватом) підприємств чи установ;
- відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі;
- істотне обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ.

Інші ситуації зачіпали можливе незадоволення рішеннями і діями влади:

- законодавче закріплення Верховною Радою надання особливого статусу ДНР і ЛНР до відновлення Україною контролю над кордоном;
- нехтування місцевою владою інтересів громади (видача дозволів на забудову попри протести громадськості, відчуження зон відпочинку і т.ін);
- непритягнення або звільнення від відповідальності посадовців, які вчинили очевидні корупційні діяння;
- дозвіл продажу сільськогосподарської землі.

З кожної позиції респондент мав визначити свої потенційно можливі дії в окресленому вище діапазоні участі.

Розглянемо отримані результати, акцентуючи увагу на ієрархії важливості позицій в оцінках респондентів (див. табл.)¹

Таблиця

**Ієрархія векторів соціальної напруженості
на основі готовності населення до участі в протестах²**

<i>Можливі приводи для протестів</i>	<i>Група активних протестантів³ (%)</i>	<i>Середнє значення</i>
значне зростання цін на продукти, ліки, зростання комунальних і транспортних тарифів при збереженні теперішніх доходів	27,3	1,878
тривалі затримки у виплаті зарплат, пенсій, стипендій тощо	24,3	1,809
відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі	24,8	1,787
масові звільнення з роботи у зв'язку із закриттям (зупинкою, рейдерським захопленням) підприємств чи установ	24,3	1,738
дозвіл продажу сільськогосподарської землі	23,6	1,726
нехтування місцевою владою інтересів громади (видача дозволів на забудову попри протести громадськості, відчуження зон відпочинку і т.ін)	22,1	1,688
непритягнення та звільнення від відповідальності посадовців, які вчинили очевидні корупційні діяння	22,0	1,677
втрата вкладів у банках	21,7	1,660
законодавче закріплення Верховною Радою надання особливого статусу ДНР і ЛНР до відновлення Україною контролю над кордоном	10,8	1,370
істотне обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ	5,6	1,220

¹ Аналізуються лише дані, що утворюють порядкову шкалу, за виключенням позицій «Підтримуватиму протестувальників матеріально» та «Важко відповісти».

² Середнє значення вираховувалося за шкалою: 1 – не братиму участі; 2 – зрідка братиму участь; 3 – братиму участь, якщо протести не триватимуть довго; 4 – братиму участь, скільки б не тривали протести.

³ Ті, хто обрав варіанти 3 та 4.

У повній відповідності з зафіксованими вище трендами, можна констатувати, що в цілому загальний поведінковий компонент латентної напруженості досить слабо виражений, готовність коливається у межах від «зрідка братиму участь», до «не братиму участі». Найбільш потенційно напружуючими є чинники деприваційні, пов'язані з неможливістю задовольняти власні матеріальні потреби. Резонансним на сьогодні залишається питання земельної реформи, яке викликає найбільший спротив в оцінці дій влади. Також не залишиться без реакції нехтування місцевою владою інтересами громадян і потурання корупціонерам. Найменше протестної напруженості продукує ситуація обмеження використання російської мови.

Водночас слід зазначити, що група високої поведінкової напруженості майже з усіх векторів становить більше 20% опитаних, що співпадає з загальним рівнем протестної активності і є достатнім для формування на цій основі активних протестних виступів. Якщо порівнювати групу з низьким рівнем поведінкової напруженості (ті, хто не готовий брати участь у протестах) з тими, у кого цей рівень вищий (ті, хто скоріше за все готовий взяти участь), можна виокремити певні характерні риси групи активних протестувальників. Насамперед це соціально-демографічні характеристики – у цій групі більше чоловіків (50,4% проти 42,7% серед тих, хто не буде протестувати), і менше тих, кому більше 60 років (19,8% проти 28,5%). Проте нас більше цікавлять не явні, а латентні чинники. Можна припустити, що на поведінковий компонент досить сильно впливає ментальний, оскільки групи різняться в мовному відношенні (поведінковий потенціал вищий серед україномовних респондентів (72,2% проти 58,4% серед тих, хто не буде протестувати). Вплив ментального компонента на поведінковий підтверджує і наявність регіональних відмінностей. З одного боку, за кількістю у групі налаштованих на участь у протестах, більшою мірою представлені центральний та західний регіони (*див. рис. 4*). Проте, якщо подивитися на рівень активності, який можна побачити у відповідях на низку питань про можливу участь у протестах за різними векторами соціальної

напруженості, виявляється, що попри меншу наповненість на Сході група протестувальників налаштована на більш активні форми протесту. Саме в цих регіонах латентна напруженість підсилюється насамперед наявністю суперечності соціально-політичних орієнтирів частини населення цих регіонів із тими, що визначаються як пріоритетні на суспільному рівні.

Підсумовуючи проведений аналіз, можна констатувати, що навіть існуючі індикатори можуть дати дослідникові глибші уявлення про природу соціальної напруженості й її вплив на можливу поведінкову активність населення. Проте для отримання такого результату необхідно ввести в аналіз нові теоретичні конструкти. Застосування поняття «фонова напруженість» дає можливість фіксувати трансформації латентної напруженості. Структурні компоненти латентної напруженості не є автономними утвореннями, вони взаємопідсилюють дію один одного. Цей взаємовплив має складну природу і по-різному виявляється у трансформації різних ситуацій латентної напруженості в явну. У латентній оцінці загальної ситуації в суспільстві як напруженої найбільше задіяні чинники створення напруги в економічній сфері.

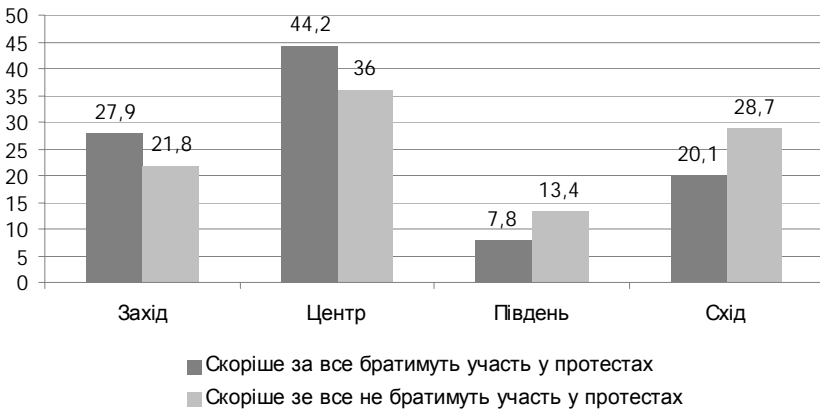

Рис. 4. Готовність брати участь у протестах у регіональному вимірі (%)

Література

1. *Сірий Є.В.* Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства // ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – Випуск 1/2 (29/30), 2016. – С.82–88.

2. *Bouget D.* Social tensions: some general elements. Second Annual RECOWWE Integration WEEK. Oslo, June 10-15 June, 2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://recwowe.vitamib.com/publications-1/papers/wp06-07-1/ploneexfile.2009-02-17.0118264294/preview_popup

3. *Баранчиков В.А.* Социальная напряженность в условиях трансформации социальной структуры современного российского общества (на материалах Орловской области). Дисс. канд. социол. наук. М., 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ranepa.ru/docs/dissertation/181-text_diss.pdf

4. *Резнік О.* Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – №.2. – С. 35–58.

5. *Земскова Ю.В.* Социальная напряженность (социально-психологический аспект анализа) // Социология власти. – 2009. – №8. – С. 89–94.

КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ У ПЕРСПЕКТИВІ «ВИРОБНИЦТВА КУЛЬТУРИ»

У статті розглядається впливова в американській соціології культури «перспектива виробництва культури», основним промотором якої став Р. Петерсон. Його модель аналізу процесу виробництва культури включає технології, право та регулювання, структуру галузі, організаційну структуру, професійні кар'єри, ринок. З початку появи ключових праць підходу (1950-ті) та його самоідентифікації (1970-ті) накопичено значний корпус досліджень, які висвітлюють особливості культурних практик у сферах музики, літератури, інших культурних індустрій. Концепти «авто-продукування» і «всеїдність» привертають увагу до аналізу споживачів, сприйняття як продуктів культури, а також стратегії їх інтерпретації та смаки є важливою ланкою “виробництва культури”. Розглядаються критичні зауваження до перспективи і сучасні пошуки другого покоління її прихильників у руслі культуральної соціології, «реляційного повороту».

Ключові слова: перспектива виробництва культури, Р. Петерсон, практики продукування культури, практики культурного споживання, організаційний підхід, інституційний аналіз, культуральна соціологія.

В статье рассматривается влиятельная в американской социологии культуры «перспектива производства культуры», основным промотором которой стал Р. Петерсон. Его модель анализа процесса производства культуры включает технологии, право и регуляцию, структуру отрасли, организационную структуру, профессиональные карьеры, рынок. Со времени появления ключевых работ подхода (1950-е) и его самоидентификации (1970-е) накоплен значительный корпус исследований, которые освещают особенности культурных практик в сферах музыки, литературы, других культурных индустрий. Концепты «авто-производство» и «всеядность» привлекают внимание к анализу потребителей, восприятие которыми продуктов культуры, а также стратегии их интерпретации и вкусы являются важным звеном «производства культуры». Рассматриваются критические замечания к перспективе и современные поиски второго

поколения ее сторонников в русле культуральной социологии, «реляционного поворота».

Ключевые слова: перспектива производства культуры, Р. Петерсон, практики производства культуры, практики культурного потребления, организационный подход, институциональный анализ, культуральная социология.

The paper focuses on “the production of culture perspective”, which is quite influential in American sociology of culture. The main promoter of this approach is Richard Peterson, who introduced a six-facet model of the production of culture. The components of this model are as follows: technology; law and regulation; industry structure; organisational structure; occupational careers and the market. Since the publication of key works (1950) related to this approach and its self-identification (1970s) a lot of research studies have been done to highlight distinctive features of cultural practices in music, literature and other cultural industries. Such concepts as “auto-production” and “omnivorousness” draw attention to the analysis of consumers whose perception and interpretation of cultural products, as well as their tastes, are important constituents of the “production of culture”. The author also pays attention to some critical remarks to Peterson’s approach and today’s search for the second generation of its supporters in the context of cultural sociology, the so-called “relational turn”.

Keywords: the production of culture perspective, Richard Peterson, practices of the production of culture, practices of cultural consumption, organisational approach, institutional analysis, cultural sociology.

В американській соціології впливовим є підхід «виробництва культури», у рамках якого було проведено багато різноманітних досліджень процесу виробництва культурних продуктів, зв'язку цих процесів із соціальними інститутами та інфраструктурою. «Перспектива виробництва культури» (ПВК) уперше представлена Р. Петерсоном (1933–2010) у виступі на з'їзді Американської соціологічної асоціації 1974 р. Згодом була опублікована збірка за редакцією Петерсона, яка стала своєрідним маніфестом нового інтелектуального руху [33]. Через три десятиліття її основоположник і ключовий актор підсумував основні досягнення в цьому полі [37], детально описуючи витоки перспективи, ключові

праці, еволюцію підходу. Колеги Петерсона також час від часу узагальнювали зроблене [13, 22, 41]. В європейській соціології підхід користувався меншою увагою, хоча останніми роками став відомішим, першою чергою, завдяки концепту «всеїдності» у культурному споживанні, запропонованого саме Петерсоном на основі аналізу досліджень музичних смаків. Сьогодні це поняття активно використовується в емпіричних дослідженнях культурної і соціальної стратифікації для зіставлення із тезою гомології смаків і соціального статусу П.Бурдье [35,4]. Підхід став відомішим і завдяки критиці Дж.Александера в його обґрунтуванні нової концепції «культуральної соціології» як приклад «старого» підходу «соціології культури». Як пише останній, численні прихильники цього напряму створюють зрозумілі, методично обґрунтовані емпіричні дослідження середнього рівня, з розглядом обставин, за яких продукується і споживається «культура», прозора показуючи каузальні зв'язки між культурою і соціальною структурою, що відповідає, власне, традиції і професійному етосу американської соціології [1, с.78–79]. Детальний огляд цієї перспективи здійснив італійський дослідник М.Санторо [42,44], у т.ч. й на основі інтерв'ю з самим Петерсоном [43]. Необхідність узагальнення існуючих підходів у соціології мистецтва спричинила аналіз підходу в російській соціології [6]. Доробок Петерсона і його колег стали об'єктом спеціального випуску журналу «Поетика» (редактором якого він перебував довгий час) за участю відомих американських дослідників культури П. Хірша, П. Ді Маджіо, В. Цольберг, Дж. Р. Холла та інших [17]. У вітчизняній соціології культури цей підхід, його переваги й уразливість у вивченні практик продукування /споживання культури не є актуалізованим.

Мета даної статті: показати роль перспективи «виробництва культури» у становленні поля соціології культурних практик.

Фокус аналізу перспективи виробництва культури. Антропологічне розуміння культури як способу життя суспільства призводить до трактування будь-якої соціальної практики представників певної культури (національної, ет-

нічної, субкультурної) як культурної. Концепт «культурні практики» у вузькому сенсі трактуємо як складні, усталені комплекси «діянь» і «висловлювань»[45], пов'язані із процесами виробництва, поширення, сприйняття / споживання продуктів культури, її конкретних елементів. Появу і подальше функціонування продуктів (елементів) культури – творів мистецтва, релігійних промов, наукових статей, кінофільмів, медіапродуктів тощо – вивчають, як правило, відповідні предметні дисципліни – гуманітарні і соціальні. Відбувається й постійна диференціація поля соціології культури з його поділом, наприклад, на соціологію літератури / читання / книжки; соціологію музики / популярної музики / музичних субкультур / аудиторій музики і т.п. Враховуючи, що культурні процеси вивчають і представники суміжних дисциплін, отримуємо складне диференційоване поле, учасники якого не завжди обізнані із існуючим доробком колег. Безперечно, поглиблене вивчення певних фрагментів культурного життя соціумів за допомогою інструментарію різних дисциплін і субдисциплін є виправданим. З іншого боку, така ситуація «балканізації» досліджень поля культури і проліферації предметних областей утруднює пошук загальних механізмів і тенденцій розвитку культурних процесів, загального бачення того, як поєднується культурне і соціальне. Таке поєднання виявляє себе, зокрема, у практиках.

У сучасній теорії практик розрізняють *практики як цілісності (entities)* – усталені, рутинні, шаблонні форми соціальних взаємодій, і *практики-як-перформанси* – безпосередня актуалізація практик їх носіями в конкретному часовому і просторовому контексті, тобто ті діяння і висловлювання, які можна безпосередньо спостерігати (у т.ч. й дослідникам), спілкуватися з їх носіями (акторами), реконструювати їх мотивації та інтереси, відстежувати умови їх діяльності, великий соціальний, економічний, матеріальний, правовий, моральний контекст. Можна вважати, що перспектива виробництва культури з її увагою на відстеження (за допомогою етнографічних, якісних підходів, аналізу статистики, даних репрезентативних обстежень, доку-

ментів тощо) перебігу продукування елементів культури в широкому соціальному контексті, зробила вагомий внесок у становленні сучасних підходів концептуалізації культурних практик. Інші, актуальні на той час, можливості – аналіз текстів культури, їх символічного змісту – часто прихованого, маніпулятивного – не були в центрі уваги представників підходу, не зважаючи на популярність у 1970-і р. критичних, семіотичних, лінгвістичних підходів до аналізу продукування і змісту сучасної культури (Франкфуртська, Бірмінгемська школи, постструктуралізм).

Петерсон і колеги зосереджують свою увагу саме на інфраструктурі, соціальному, економічному, правовому контекстах практик створення, оцінювання, маркетизації, популяризації, продажу культурних продуктів, на обумовленості цих процесів наявними і новими технологіями, зміною правових норм, пошуком нових економічних ніш для прибутку тощо. Американська дослідниця В. Грісвольд починає розділ «Виробництво, поширення і рецепція культури» [22] з опису мініатюрних скульптур білих ведмедів, тюленів, дітей у хутряному одязі, які присутні в інтер'єрі багатьох американських домівок, як символ «наївного мистецтва», природного виразу бачення світу ескімосами, котрі, як вважається, таким чином зображують навколишній світ. Детальніший антропологічний аналіз виявляє, що історія цього «наївного мистецтва» почалася під час Другої світової війни, коли підприємливі приїжджі з Канади на Крайню Північ помітили природну схильність ескімосів до різьблення забавок для дітей під час довгої полярної ночі і прорахували, що такі вироби можуть користуватися популярністю і попитом. Повільне вирізання іграшок із твердих кісток місцевих тварин підприємців не задовольнило, і вони запропонували майстрам м'якший матеріал, що пришвидшило процес різьблення. Ідеї майстрів-ескімосів вирізати для різноманіття американські автомобілі або побачених по телевізору кенгуру, не знайшла підтримки у роботодавців – за їх розрахунками, попитом мало користуватися саме «аутентичне» мистецтво на основі традиційних уявлень про життя народів Півночі. Так і вийшло, і всі були задоволені: підприємці зі своїм при-

бутком, майстри-ескімоси, які отримали роботу, матеріал і сюжети для неї, галеристи, які отримали грант на популяризацію мистецтва народів Півночі, споживачі, які мали змогу милуватися творами «наївного», аутентичного мистецтва. Ця та інші історії, підкреслює В.Грісвольд, доводять, що культурні об'єкти у вигляді ідей і матеріальних артефактів, як і будь-які інші товари, не виникають «природно», лише з натхнення творців / авторів в їх соціальному середовищі, а часто є результатом зусиль багатьох учасників процесу, які залучені до проектування, вироблення, оцінювання, промоції, поширення тих чи інших продуктів.

Як пише Петерсон, для 1970-х рр. виокремлення цього напрямку стало викликом тому, що домінували погляди про дзеркальну подібність культури і соціальної структури [37, с.312]. Аналіз складних взаємовідносин культури і соціуму в основному базувався на двох перспективах: по-перше, марксистських і неомарксистських концептуалізаціях базису / надбудови або способу виробництва / культури та можливостей контролю культурних форм власниками засобів виробництва відповідно до їх класових інтересів; по-друге – структурно-функціональне бачення культури як системи усталених абстрактних цінностей, які детермінують певні форми соціального устрою. Нова перспектива, на думку автора, давала змогу наблизитися до сучаснішого бачення взаємовідносин культури і соціуму як елементів складних контингентних конфігурацій, котрі постійно змінюються [37, с.312].

Передумови становлення підходу «виробництва культури».

Детальна реконструкція інтелектуальних впливів на становлення перспективи, яку здійснив італійський дослідник М.Санторо, дозволяє вирізнити такі відомі фігури в американській соціології, як Е.Гоулднер, Л.Козер, Д.Рісман, Е.Хьюз, Ф.Знанецькі, Г.Тачмен, Г.Бекер, Г.Уайт, Д.Крейн та інші [42, 44]. Доробок кожного з цих науковців мав вплив на становлення і еволюцію підходу: промислова соціологія Гоулднера, соціологія професій Хьюза, аналіз книговидавництва [11], осмислення соціального виробництва наукових ідей

Д. Крейн [12; 13], ідеї з соціології мистецтва Г. Уайта тощо. Інтелектуальні впливи науковців Чиказького (Знанецький, Томас, Парк, Хьюз, Блумер, Бекер) і Колумбійського (Мертон, Лазарсфельд, Козер, Гоулднер, Коулман, Кац, Блау) університетів перехрещувалися й утворювали плідний синтез у середовищі американської соціології. Петерсон у ретроспективі умов кристалізації підходу вдячно згадує накопичений у 1950-1960-і рр. певний досвід досліджень з проблематики соціології організацій, професій, культури й ідеології. Він вирізняє есе «Культурний апарат» Ч.Р. Міллса з аналізом ролі мас-медіа у контингентному формуванні американської культури (1955), працю основоположника соціології організацій Ф.Селзніка «Організаційна зброя: стратегія і тактики більшовиків» [46], написану на основі аналізу партійних документів і розпоряджень 1920–30-х рр. Аналіз «невидимого коледжу» в науці Д. Крейн висвітлив вплив на пошук наукових знань систем винагороди в межах професійних спільнот [12]. Виключну роль приписує Петерсон праці подружжя Уайтів «Полотна і кар'єри» [5], котрі довели, що появу імпресіонізму у мистецтві Франції XIX ст. важко пояснити за допомогою макротеорій впливу базису на культуру (інновації в мистецтві) або як результат геніальності, талановитості митців. Детальна реконструкція історичного контексту прояснила ефекти інституціональних змін на вибір жанру французькими митцями: під впливом економічної кризи та постреволуційної ідеології традиційна королівська академічна система мистецтва почала втрачати вплив на оцінювання творів живопису. Формується нова «інституційна система» на основі арт-ринку, створеного паризькими арт-дилерами та критиками, які сприяли просуванню інноваційної творчості імпресіоністів – для задоволення смаків покупців, зростаючого класу буржуазії. До того ж, технічні зміни у виробництві пігментів зробили процес підготовки фарб не таким трудомістким і дали змогу писати на свіжому повітрі, створювати невеликі за розміром пейзажі, яскраві сценки з життя середнього класу, які так гарно виглядали на стінах віталень нової буржуазії [37, с.312]. Дослідження Г. Бекера 1960-х у руслі символічного інтеракціонізму і його праця

«Світ мистецтва» теж детально висвітлювали процес мистецтва як продукт колективних зусиль, а не виключний результат геніальності індивідуума-творця [7]. Високо цінував Петерсон роботи П.Бурдье, популяризатором яких він став в американській соціології. Особливу важливість для підходу мали праці з обумовленості процесу навчання організаційними особливостями систем освіти в різних соціумах [9], розробка концепції поля культури [10]. Також Петерсон цікавився працями представників британських культурних студій, особливо доробком Р.Вільямса. У соціології масової комунікації 1970-х формується підхід «продукування новин». Ці та інші дослідження наочно доводили, що елементи культури формуються в повсякденних процесах їх виробництва, стають результатом випадкової констеляції різноманітних факторів у певному часопросторі. Однак самоідентифікація підходу, як окремого напрямку досліджень культури, відбувається після конференції та публікації «маніфесту» у 1970-х р.

Основні принципи підходу «виробництва культури». Базові засади підходу виробництва культури є такими: а) зосередження уваги на зовнішніх аспектах культури (продуктах, подіях), а не на цінностях; б) дослідження процесів символічного виробництва, його складових; в) використання інструментів аналізу, розроблених у дослідженні організацій, професій, мереж і співтовариств; г) стале порівняння різноманітних середовищ продукування культурних об'єктів. Наголошується на тому, що культура є не просто усталеним, практично незмінним аспектом чи сферою суспільного життя, натомість розглядають її як ситуативну, контингентну, здатну до швидких змін. Підхід продукування культури, на думку Петерсона, розглядає комплексний апарат, який розташований між культурними творцями і споживачами [37, с. 312]. Цей апарат включає в себе засоби для виробництва і розподілу; маркетингові методи, такі як реклама, використання мас медіа тощо, а також створення ситуацій, які призводять до контактів потенційних культурних споживачів з культурними об'єктами.

Для проведення теоретичного аналізу було запропоновану методичну схему, яка включає шість аспектів або граней

виробництва культури, т.зв. *шестигранну модель*: 1) технології, 2) право та регулювання, 3) структура галузі / поля (відносини між організаціями, що виробляють та поширюють культурні продукти, 4) організаційна структура (ієрархія та функціональні диференціації в межах відповідних організацій, 5) професійні кар'єри, 6) ринок. Культурні продукти / об'єкти можуть повільно змінюватися з плином часу, але іноді такі зсуви відбуваються швидко. Такі швидкі зміни й унаочнюють ці (шість) конститутивних елементів – сукупність інституційних та організаційних обмежень, які можуть пояснювати зміни в символічному репертуарі. Базове припущення полягає в тому, що ці аспекти впливають на взаємодію між акторами поля і тим самим формують *виробництво тих, а не інших елементів* культури. Петерсон використав шестигранну модель, вивчаючи, як рок-музика витісняє джаз (свінг-бенди, естрадних співаків) і стає домінуючою формою американської поп-музики. Цей злам відбувався дуже швидко, протягом лише трьох років – з 1954 по 1956 р. [34].

Опис цього кейс-стаді вдало ілюструє *шестигранну модель* [37, с.312–313). У період до появи рок музики інновації в *технології* знаходилися переважно в руках великих корпорацій, нові технології (спрощення аудіозапису, поява невеликих студій звукозапису, поширення магнітофонів у побуті) сприяли поширенню дрібних незалежних фірм, що й вплинуло на поширення рок-музики і її популяризацію. Одночасно відбуваються зміни у функціонуванні *права та регулювання*. Раніше у структурі музичної галузі «епохи» джаз-бендів / естрадних співаків США домінували чотири фірми. Зміни в законодавстві теж сприяли виходу на ринок великої кількості дрібних незалежних звукозаписних компаній і радіостанцій, які робили ставку на конкретну аудиторію музики. Попередня бюрократична *організаційна структура* домінуючих фірм сприяла ефективній монополізації усіх факторів виробництва, разом з тим дуже повільно реагувала на мінливість популярних смаків. Умови, коли інноваційні, дрібні, слабо структуровані організації входять на ринок і добре пристосовуються й до швидкоплинних смаків конкретних сегментів суспільства, дає шанс інноваційним рок-групам

отримати можливість запису і розповсюдження цих плівок. *Професійна кар'єра* співаків, учасників джаз-бендів як фахівців розвивалася зазвичай у рамках однієї корпорації на основі довгострокових контрактів, тоді як рокери співпрацювали з дрібними компаніями – часто за короткостроковими контрактами, з невисоким рівнем соціального захисту. Безпечному, але застійному бюрократичному середовищу великої корпорації прийшли на зміну кращі можливості самовираження артистів разом із напруженою позаштатною роботою. В епоху джазових оркестрів / естрадних співаків, ринок попмузики являв собою уніфікований гомогенний конгломерат, суперництво йшло між олігархами за більший шматок пирога. Починаючи з епохи року, ринок розвивається як експансивний і динамічний комплекс гетерогенних ніш. Цей аналіз поля музики показав, що на позір незначні зміни в кожному аспекті, працюючи разом, зробили можливим швидке витіснення популярності джаз-бендів / естрадних співаків і сприяли рок-революції, яка відкрила шлях до різноманіття популярної музики [34; 37, с. 313–314]. Шестигранна схема стала зручним способом дизайну досліджень у рамках підходу. Науковці обирали предметом аналізу одну або декілька граней. Серед публікацій, які висвітлюють усі шість граней, Петерсон називає праці Д. Крейн «Виробництво культури» [13], Дж. Райана «Продуктування культури в музичній індустрії» [40], П. Бурдье «Поле культурної продукції» [10], П. Мануеля про становлення індустрії звукозапису в Індії «Касетна культура» [30], хоча останні дві й написані без явного співвідношення з перспективою виробництва культури. Можна назвати й інші праці, зокрема аналіз американського роману [21], прайм-тайму на телебаченні [20], продуктування новин [47] та ін.

Отже, у підході виробництва культури останню трактують як набір символічних елементів (зазвичай некогерентний), зміст і форма яких є похідними соціальних контекстів їх створення, виробництва, маркетингу, використання і евалюації / оцінки. Вважається, що елементи культури можна пояснити соціологічно через детальний опис і аналіз цих контекстів та їх змін. Так, фокус аналізу зміщується на організаційні контексти продуктування сенсів, на вплив структурних, органі-

заційних, інституційних, правових, економічних чинників, який є зовнішнім по відношенню до творчих актів символічного виробництва [9]. Бачимо, що перспектива розрахована на мезорівень аналізу, на відміну, скажімо, від мікросоціології «арт-світів» Г.Бекера, критичних узагальнень суспільних процесів у теорії «культурних індустрій» (Т.Адорно, М.Хоркхаймер).

Застосування моделі Петерсона у дослідженнях практики продукування культури.

Право і регулювання. Закони, правове регулювання створюють ширше середовище, базові інституційні правила, які впливають на розвиток субполів культури, культурних індустрій. Цензура, концепт свободи преси, право інтелектуальної власності, податкові пільги – ці та інші моменти регулюють виробництво культурних об'єктів, тобто що саме може (ре)продукуватися, кому дозволено це робити, в яких обставинах. Цей примус може бути явним, прихованим, опосередкованим. Показовою працею в цьому сенсі є дослідження В. Грісвольд еволюції американського роману [21]. У США наприкінці XIX ст. досить популярними серед авторів і читачів стали романи, в яких йшлося про боротьбу мужнього, хороброго чоловіка з силами природи (на відміну від британських романів манер). Літературні критики пояснювали це явище відмінностями між американською та британською культурами. Детальніший аналіз довів, що американські видавці охочіше друкували англійських авторів завдяки тому, що їх книги можна було продавати в США без сплати авторам компенсації, у т.ч. як американським авторам така компенсація мала бути виплачена. Щоб бути затребуваними, американські письменники відшукали незайняту нішу, якою і стала специфічна тема протистояння людини і стихії. Авторське право 1909 р. поставило американських і британських авторів у рівні умови, як наслідок, незабаром значна кількість американських літераторів успішно видрукували романи «в англійському стилі». Ця тематика активно досліджується й тепер, наприклад, з поширенням Інтернету виникає багато проблем із порушенням прав інтелектуальної власності та прийняттям відповідних зако-

нів, що регулюють копірайт [29]. Вплив змін у законодавстві може бути відчутним у різних полях культури, що показує й нинішня ситуація в Україні: законодавче встановлення мовних квот на радіо і телебаченні, податкові пільги у книговидавничій галузі, кіноіндустрії, регулювання інтернет-трафіку, безперечно, створюють нові умови виробництва і споживання культурних продуктів.

Технології. Нові технології активізують комунікативні практики, надають нові матеріали, інструменти для творчості, поширення і споживання її результатів. Від зміни технології приготування фарб до появи все нових цифрових гаджетів – можна навести безліч прикладів впливу технологій на культурні процеси і практики. Багато праць у руслі «виробництва культури» присвячені впливу технологій на створення і споживання музики: винахід нотного запису, винахід і масове поширення фортепіано, поява студій музичного запису, радіоіндустрія, телебачення, дигіталізація та інтернетизація – ці та багато інших новацій кожного разу спричиняли радикальні зсуви у різні історичні періоди і в різних соціумах. Нові способи взаємодії музикантів і продюсерів у ХХ ст. сприяє появі все нових музичних жанрів, що розширює діапазон пропозицій і відповідно – смаки публіки. Цікавим прикладом аналізу є дослідження Тіа ДеНори, присвячене прояву особливостей Бетховена, як виконавця і композитора, завдяки технологічним можливостям фортепіано [16]. Петерсон і Раян відстежували еволюцію технологій і зміни практик музичного виробництва і споживання: від винаходу нотної грамоти до масового продукування фортепіано, від радіоіндустрій до дигіталізації та інтернетизації [38]. Підсилення звуку, маніпуляція з ним, трансляція на великі відстані радикально змінили музику в ХХ ст., практики її створення і прослуховування. Наприклад, використання мікрофонів дозволило естрадним співакам з м'яким голосом (як Френк Сінатра) потіснити увагу до оперних поп-співаків з сильним голосом (як Енріко Карузо). Окрім безпосереднього впливу на процеси виробництва і споживання, технології змінюють соціальне оточення. Сьогодні цифрове телебачення і цифрові медіа сприяли стрімкій глобалізації культури, конвергенції

медіа, їх доместикації у повсякденні. Наразі технології дозволяють створювати «домашні» студії звукозапису, мережеві «віртуальні» студії, поширювати витвори професіоналів і аматорів в інтернет-просторі без посередників. Це ж стосується використання комп'ютера та програм-редакторів для друку літературних творів, відеокамер для безпроблемного створення фото, відеофільмів, роликів тощо. Ці технологічні можливості, сприяють не лише вибуху творчості, появи «просьюмерів», «спів-продуцентів», розвитку партиципативної культури (Дженкінс), але й викликають зміни в індустрії і організаційній структурі, перебудовують відносини роботодавців, митців, споживачів.

Вплив технологій активно досліджували й поза рамками цього підходу, наприклад, відомі дослідження еволюції медіа Г.Маклюена чи зміни носіїв книги Р.Шартъє. Набутий досвід досліджень зв'язку технологій і культурних змін у різних аналітичних перспективах, у т.ч. й ПВК, зараз актуалізується в рамках «матеріального повороту», «реляційного повороту» у соціальних науках з їх увагою до ролі речей, об'єктів, технологій, «не-людей» як агентів практик.

Структура поля (індустрії) і структура організації. Субполя / культурні індустрії в полі культури, як правило, формуються навколо нових технологій, розвитку правових механізмів і перевизначення ринків, що власне і є «інституціоналізацією» [3]. Структура культурних індустрій стосується числа і розміру фірм / організацій, які конкурують у певному полі продукування елементів культури, форм власності, джерел фінансування. Можна подивитися на кількість і продуктивність книговидавництв у національному масштабі або функціонування театрів у певній місцевості, що є звичайним для інституціональних підходів вивчення сфери культури. Представники ПВК приділяли спеціальну увагу *впливу структури індустрії на креативність і інновації*. Ці питання постають особливо гостро із появою процесів конвергенції, “нових медіа”, вертикальної і горизонтальної інтеграції ключових гравців поля [41]. У дослідженні 1975 р. Петерсон і Бергер вивчали відносини між кількістю і розміром фірм у музичній індустрії США в різні періоди й інноваціями [32].

Вони дійшли висновку, що коли декілька форм контролюють ринок, вони стають більш консервативними і менш інноваційними. Це призводить до виходу на ринок дрібних фірм, які займають нішу незадоволених смаків і задовольняють попит на інноваційну музику і нових артистів. Зважаючи на їх успішність, невеликі фірми перекупувються великими і *status quo* олігополії знову відновлюється. Як пише Райан [41, с. 26], ці провокативні результати були потім неодноразово підтверджені у дослідженні поля популярної музики 1990-2000-х років (Р.Петерсон, П.Лопес), реп-музики (Дж.Лена). Т.Дауд здійснив сучасний аналіз досліджень впливу централізації / децентралізації структури індустрій, внутрішньої диверсифікації фірм на інновації [19].

Зрозуміло, що більша частина активності з продукування культури відбувається в прибуткових або неприбуткових організаціях. У рамках ПВК було вирішено специфічні проблеми, з якими стикаються саме організації-продюценти культури, зокрема, це відсутність можливості раціоналізувати і прогнозувати перебіг і наслідки творчого процесу, успішність продуктів на ринку [24]. У зв'язку з цим для культурних індустрій звичайною є завищена, широка пропозиція, тому що попит на продукт, затребуваність його аудиторіями важко спрогнозувати, навіть диспонуючи арсеналом маркетингових досліджень. У моделі П.Хірша *невизначеність попиту, відносно дешеві технології, надлишок потенційних культурних творців* обумовлюють функціонування системи культурної індустрії як апарату регулювання і упакування інновацій, перетворюючи творчість в передбачувані, товарні пакети [22]. Для організацій-продюцентів культури звичайним є найм допоміжного персоналу, культурних посередників: редактори, продюсери, видавці, арт-дилери, агенти акторів, маркетологи виконують медійні функції між організацією і артистами, між організацією і мас медіа, рекламодавцями. У такий спосіб, у рамках ПВК відстежують специфіку організації креативної роботи в різних полях, а також вплив внутрішньої структури організацій на вихідний продукт. Зокрема, специфічним є процес прийняття рішення: як саме продюсери, режисери та інші ключові гравці відбирають, оцінюють певні

характеристики продукту (фільм, музичний відеокліп, серійна література тощо), його ключові елементи, щоб мати шанси вийти на наступну стадію виробничого процесу, як саме відбувається концептуалізація «іміджу продукту». На структуру організацій можуть впливати, зокрема, технології: наприклад, поширення «нових медіа», використання інформації з соціальних мереж, перехід до мультимедійних форматів призводять до скорочення штату в новинних підрозділах телеканалів, збільшення навантаження на робітників, залучення фріланс співробітників [25].

Побудова професійних кар'єр. Розподіл творчих, технічних, управлінських, підприємницьких позицій у полі значною мірою визначається його *структуруванням*. Як відомо, Бурдье структурує поля за обсягом і структурою капіталів, вирізняючи «автономні» і «гетерономні» його сектори [10], які відповідно маркують продукування «справжнього» мистецтва / літератури / науки і комерціалізованих / політизованих версій, тобто зорієнтованих на цінності (ставки) інших полів. Для ПВК стало одним із центральних питань, що саме є визначальним для побудови кар'єри у тих чи інших культурних індустріях / субполях культури: яка освіта, компетентність, навички потрібні, щоб претендувати на ту чи іншу позицію, які вимоги до віку, статі, зовнішності є затребуваними, які ієрархії, системи залежності діють всередині організації, які винагороди очікуються внаслідок витрат зусиль, часу життя в тій чи іншій професії. Всі ці питання допомагають деталізувати специфіку організаційного середовища виробництва культури і його зв'язку з кінцевим продуктом. Ці аспекти вивчаються в рамках «культури виробництва», формальних і неформальних правил, моделей, стереотипів, конвенцій в організаціях. У рамках ПВК досліджували, зокрема, питання *репутації* автора, популярність якого, «брендовість», упізнаваність здатна підвищувати попит аудиторії і зменшувати ризики невизначеності майбутнього місця продукту на ринку, його успіху чи провалу. Спеціальну увагу дослідників ПВК привернув *феномен аутентичності* і його роль в кар'єрі автора. Один з прикладів вже наводився на початку статті щодо фабрика-

ції «аутентичного мистецтва» народів Півночі. Петерсон показав, як сенс аутентичності конструювався в музиці кантрі. Окрім виконавських здібностей артиста, вагомим для субполя став сам виконавець – як особистість, разом з його виглядом, одягом, експресивністю манер виконання [36]. Цікавим є питання, звідки походять ці конвенції щодо «автентичності», вони не можуть бути відірваними від життя фантазіями, нав'язуваними публікам «зверху». У випадку музики кантрі постачальниками взірців і уявлень щодо іміджу популярних виконавців, звучання і змісту пісень стали т.зв. придорожні бари «хонкі-тонк» (honky-tonk) – поширені у 1920–50-і рр. у південних і південно-західних регіонах США заклади для відпочинку простих робітників. Там були невеличкі сцени для виступів ансамблів, а також музичні автомати (*jukebox*), які могли реєструвати вибори записів, таким чином надаючи певні рейтинги щодо музичних уподобань на ринку (<https://en.wikipedia.org/wiki/Honky-tonk>). Це створило «ринкову інформаційну систему», що надавала виробникам музичних записів дані про попит. Середовище виконання (невелике приміщення, мала сцена), публіка (робітники, які їли, випивали і голосно розмовляли), робили затребуваними гучне виконання, тематику пісень (загублене кохання, жіноча зрада, самотність, алкоголізм, жалість до самого себе). Ці теми в той час були заборонені на радіо, але через записи ставали відомі серед широкої аудиторії [31]. На цьому прикладі Петерсон доводить [36], як конвенції вперше сформувався в «живій» зустрічі між музикантами та публіками, а потім відбувається їх інституціоналізація у вигляді жанру, котрий структурував виробництво та споживання музики поза локальним середовищем виникнення.

Спеціальні зусилля у досягненні «автентичності» в інших жанрах досліджували також серед блюз-музикантів, джаз-виконавців, реперів [41]. Увагу в рамках ПВК приділено впливу раси, гендеру, віку на побудову кар'єри в полі культури США. Наприклад, у музиці реп, реггі, блюз, кантрі важливими факторами в конструюванні аутентичності є раса і соціоекономічне походження. Чисельні дослідження продемонстрували, що конструювання професійної кар'єри в полі

культури часто залежить від балансу інноваційності митця і дотримання вимог щодо зовнішніх форм творчості, які мають співпасти з «уявлюваним» аудиторій [37]. Було експліковано два основні способи формування кар'єри: у нормативно контрольованій індустрії, регулятивні соціетальні сили створюють інституційну модель передбачуваної кар'єри «зверху вниз», тоді як у конкурентному середовищі кар'єри, як правило, хаотичні і сприяють культурним інноваціям. Підприємці, які зацікавлені в пошуку нових імен і стилів, зондують ринки, починаючи від маргінесу існуючих професій і конвенцій [41]. Інший вимір – це вплив технологій, які здатні робити зайвими певні професії, створювати потребу в нових, змінювати зміст праці. Поширення інноваційних технологій (інтернет-комунікація, програми-редактори, власні сайти) здатне знецінювати певні професії у полі (літературні агенти, редактори, арт-дилери), створювати нові можливості для митців-новачків у поширенні творів і набуванні популярності поза системою індустрій. Ключовий момент полягає в тому, що відбуваються постійні зміни вимог до професій, які тісно пов'язані із змінами уявлень продуцентів і аудиторій щодо актуальних культурних продуктів.

Ринок. Проблематика ринку у рамках ПВК розглядається в аспекті вироблення рішень продуцентами щодо відповідності продукту смакам і перевагам аудиторій. Мережі виробників відстежують зміни смаків різних сегментів аудиторій і дії своїх конкурентів. Ті чи інші стилі, жанри постійно переосмислюються в залежності від виходу на ринок нових митців / виконавців, творів, появи нових технологій тощо. Як вже вказувалося, ринок культурної продукції характеризує високий ступінь непередбачуваності, отже організації-продуценти намагаються відстежувати попит, робити заміри уподобань, рейтинги фільмів, серіалів, частки охопленої аудиторії, проводити фокус-групи та ін. Оприлюднення рейтингів, чартів тих чи інших продуктів, касові збори легітимують певні творчі команди, сигналізують про можливість продовження виробництва подібної продукції. Відіграють свою роль досвід, інтуїція продюсерів, їх уявлення про знання «своїх» аудиторій. Дослідження в рамках ПВК доводять,

що часто ці знання є помилковими, що зміна методик аналізу аудиторій може призвести до інших результатів стосовно можливих уподобань. Будь-які заміри стосуються минулого досвіду споживачів і базувати на них передбачення щодо майбутнього (не)успіху продукту не завжди є виправданим. Власне, історія культурних індустрій налічує масу прикладів невірних оцінювань якості і шансів на успіх рукописів, сценаріїв, пісень невідомих виконавців тощо, які потім все-таки знаходили шлях «нагору» в ринковому просторі і ставали «класикою жанру». На сьогодні такими мало пояснювальними з точки зору технологій прогнозів виглядають успіх деяких пісень, відео, мемів, які набирають за короткий час величезну кількість переглядів через *YouTube* чи інші інтернет-майданчики, тоді як спеціально сконструйовані спеціалістами галузі продукти можуть програвати в подібній конкуренції невідомим авторам (включно з аматорами).

Критика підходу і перспективи розвитку

Не викликає сумнівів, що для свого часу перспектива виробництва культури відкрила нові способи осмислення культурних процесів, укорінені в дослідженнях безпосереднього контексту практик створення, оцінювання, промоції, поширення, продажу і споживання елементів культури, звернула увагу на їх інституційний, правовий, організаційний вимір, на взаємодію пропозиції (виробництво) і попиту (рецепція, споживання). Аналіз перебігу складної взаємодії різних акторів – ключових учасників того чи іншого поля культури – не на абстрактному рівні осмислення суспільно-історичних процесів і їх відображенні (репрезентації) в культурних продуктах, а на мезорівні аналізу в конкретному часопросторі, створив можливості пізнання деталей взаємозалежності у здійсненні практик продукування елементів культури, розуміння контингентності і мінливості складових елементів організаційного процесу, його послідовних етапів і наслідків. Відбувся відхід від трактування продуктів культури як результату геніальності, натхнення, індивідуальності авторів-творців, з одного боку, а з іншого – від розуміння елементів символічної культури лише як репрезентацій базових суспільних процесів чи маніфестацій усталеної ціннісно-норма-

тивної системи. Дистанціювання від семіотичних, герменевтичних підходів, а також макрорівневих узагальнень прихильниками ПВК було обумовленим й необхідністю збереження специфіки свого трактування культурних процесів, підтримання «кордонів» і ідентичності підходу.

Саме на нестачу критичності в сенсі неомарксистських підходів / культурних студій, а також уваги до змісту продуктів, до конструювання смислів вказували критики підходу (Дж.Александр, К.Негус, Н.Дензін та ін.). У цих критичних зауваженнях, які в різні моменти часу були озвучені, мова йшла про недостатню увагу до проблем влади, нерівності, маніпулятивного змісту елементів культури, а також необхідність глибшого дослідження проблематики смислу, його конструювання, акценту на автономії культури.

Треба наголосити, що прихильники ПВК весь час збагачували своє бачення культурних процесів. По-перше, певна увага до символічного змісту продуктів завжди була присутня, без цього навряд чи можна вибудувати детальну етнографію конкретного випадку. По-друге, у процесі еволюції підходу стає зрозумілим неможливість цілісного пізнання специфіки виробництва елементів культури без глибшої уваги до їх споживання, приписування нових смислів у практиках рецепції символічної продукції. Петерсон розробляє концепт «авто продукування» і поняття «всеїдність», пояснюючи динамічність і різноманіття смаків вищих верств середнього класу американців [35; 42, с. 8–10]. Ця теза викликала неабиякий резонанс і хвилю національних і порівняльних компаративних досліджень смаків і преференцій у споживанні культури на основі репрезентативних опитувань, співставлення цього явища із тезою гомології соціальної і культурної стратифікації Бурдьє [42; 4]. Ці кроки стали необхідним підґрунтям для сучасніших способів аналізу культурних практик як складних комплексів/мереж різноманітних складових, в яких немає місця чітким поділам на продукування й споживання культури [14].

Викликають повагу енергія і працездатність Р.Петерсона як ключової фігури підходу, його промотора, який об'єднав навколо ідеї «виробництва культури» дослідників, багато з котрих на сьогодні є провідними представниками сучасних

підходів в американській соціології. Дослідження соціологів цього кола багато в чому сприяли інституціоналізації соціології культури в США: через організацію секції соціології культури в АСА (першим керівником якої був Петерсон), видання часопису, чисельних публікацій, участі в конференціях. Ідеї ПВК, термін «виробництво культури» і його складові стали настільки загальновідомими і звичними, що навіть не завжди рефлексуються сучасними авторами, які працюють в руслі підходу «культурних індустрій», «медіа-індустрій» [23].

Разом із тим підхід виробництва культури отримує сучасне звучання в працях учнів і колег Петерсона. Маємо на увазі Г. Уайта, П. Дімаджіо, В. Пауелла, Дж. Лену та інших представників «нового інституціоналізму», культуральної соціології, реляційної соціології. Новітні публікації – про глобалізацію і культурну продукцію [8], жанр в контексті реляційного підходу [28], культурні мережі [2; 18] – дають уявлення про пошуки в цьому напрямі.

Важливим, на нашу думку, є доробок представників підходу для розвитку якісної соціології. Хоча методичні і методологічні проблеми не завжди були у фокусі уваги, сама практика багатьох досліджень дуже близька до методу кейс стаді: вирізнення певного предмета (музика кантрі, рок-музика, літературний процес, виробництво новин тощо) і багатогранне висвітлення цього явища в соціоісторичному і географічному контекстах на основі спостережень, інтерв'ю, аналізу преси, статистики, правових актів та ін.

Значущим досягненням представників цієї школи можна вважати розробку поля соціології музики [26; 27; 36; 39], що, власне, потребує окремої розвідки. Обсяг праць з цієї проблематики, деталізований аналіз становлення тих чи інших жанрів, стилів популярної музики є вагомим, і, власне, не усвідомленим належним чином поза колами північноамериканської соціології. Важливими, на нашу думку, є зусилля із об'єднання розрізнених досліджень культурних процесів і практик у різних полях (освіта, наука, мистецтво, мас медіа, релігія тощо) у рамках загальної дослідницької програми. Ця проблема зостається актуальною і на сьогодні із проліферацією дисциплінарного поля культурних досліджень. Ця розрізненість стосується й рівня національних / регіональ-

них соціологій, тому й вбачається необхідним осмислення доробку існуючих підходів як підґрунтя для картографування поля сучасної культуральної соціології, кодифікації різних вокабулярів і подальших пошуків мови опису складних і мінливих культурних реалій сучасних суспільств.

Література

1. *Александр Дж.* Смыслы социальной жизни: Культурсоциология / Дж.Александр. — М.: Праксис, 2013.
2. *Димаджио П.* Культура и хозяйство // Экономическая социология. — 2004. — Т.5. — №3. — С. 45—65.
3. *Димаджио П.* Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях / Димаджио П., Пауэлл У. / Экономическая социология. — 2010. — Т. 11. — № 1. — С. 34—56.
4. *Скокова Л.Г.* Сучасні дослідження культурних практик: гомологія vs гетерологія / Л.Г.Скокова // Мінливості культури: соціологічні проєкції [Н.Костенко, А.Ручка, Л.Скокова та ін.] / за ред. Н.Костенко. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. — С.76 —111.
5. *Уайт Х.С.* Холсты и карьеры. Социальные метаморфозы в мире французской живописи / Харрисон С. Уайт, Синтия А. Уайт. — СПб.: Центр социологии искусства, 2000.
6. *Фархатдинов Н. Г.* Социология искусства без искусства. Индустриальная метафора в социологических исследованиях искусства / Н. Г. Фархатдинов // Социологическое обозрение. — 2008. — Т. 7. — №3. — С.55—69.
7. *Becker H.S.* Art Worlds / H.S.Becker. — Berkeley: University of California Press, 1982.
8. *Bielby D.D.* Globalization and cultural production / Denise D. Bielby // John R. Hall, Laura Grindstaff, Ming-Cheng Lo (eds.). Handbook of Cultural Sociology. — Routledge, 2010. — P.588—597.
9. *Bourdieu P.* Systems of Education and Systems of Thought / P. Bourdieu // *International Social Science Journal*. — 1967. — Vol.19. — P. 338— 358.
10. *Bourdieu P.* The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature / P. Bourdieu. — New York: Columbia University Press, 1993.
11. *Coser L.* Books: The Culture and Commerce of Publishing / Coser L., Kadushin C., Powell W.W. — Chicago: University of Chicago Press, 1982.

12. *Crane D.* Invisible colleges. Diffusion of knowledge in scientific communities / Diana Crane. — Chicago: The University of Chicago Press, 1972.

13. *Crane D.* The Production of Culture : Media and Urban Arts / Diana Crane. — Newbury Park CA: Sage, 1992.

14. *Crossley N.* Interactions, juxtapositions and tastes / N.Crossley // F. Depelteau, C. Powell (eds.).

15. Conceptualising relational sociology. — London: Palgrave, 2013. — P.123—144.

16. *DeNora T.* Beethoven and the Construction of Genius / DeNora T. — Berkeley: Univ. Calif. Press, 1995.

17. *DiMaggio P.* The Production of Scientific Change: Richard Peterson and the Institutional Turn in Cultural Sociology / P. DiMaggio // Poetics. — 2000. — Vol. 28 (2—3). — P.107—136.

18. *DiMaggio P.* Cultural Networks / Paul DiMaggio // The Sage Handbook of Social Network Analysis / J.Scott, P.J.Carrington (eds.). — Thousand Oaks: Sage, 2011. — P. 286—300.

19. *Dowd T.* Innovation and Diversity in Cultural Sociology: Notes on Peterson and Berger's Classic Article / T. Dowd // Sociologica: Italian Journal of Sociology Online 2007. — № 1(1). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sociologica.mulino.it/doi/10.2383/24213>

20. *Gitlin T.* Inside Prime Time / Todd Gitlin. — New York, 1983.

21. *Griswold W.* American character and the American novel / W. Griswold // Am. J. Sociol. — 1981. — Vol. 86: — P.740—765.

22. *Griswold W.* Cultures and Societies in a Changing World. — Thousand Oaks: Pine Forge Press. 1994.

23. *Hesmondhalgh D.* The Cultural Industries / David Hesmondhalgh. — London: Sage Publications, 2007.

24. *Hirsch P.* Processing fads and fashions / Paul Hirsch // American Journal of Sociology. — 1972. —Vol. 77. — P. 639—659.

25. *Klinenberg E.* Cultural Production in the Digital Age: An Introduction / Eric Klinenberg, Claudio Benzecry // Annals of the American Academy of Political and Social Science. — 2005. — №6.

26. *Lee S.S.* Internet-based virtual music scenes: the case of P2 and Alt. Country Music / Lee S.S., Peterson R. A // A.Bennett, R.A. Peterson (eds.). Music Scenes: Local, Translocal and Virtual. — Nashville, TN: Vanderbilt Univ. Press, 2004. — P. 187—204.

27. *Lena J. C.* Classification as Culture: Types and Trajectories of Music Genres / Jennifer C. Lena, Richard A. Peterson // American Sociological Review. — 2008. — 73. — P. 697—718.

28. *Lena J.C.* Genre: Relational approaches to the sociology of music / Jennifer C. Lena // Laurie Hanquinet, Mike Savage (eds.). Routledge International Handbook of the Sociology of Art and Culture. — Routledge, 2016.

29. *Lopes-Sintas J.* The social construction of music markets: Copyright and technology in the digital age / Lopes-Sintas J., Garsia-Alvares E., Sanches-Bergara S. // Lopes-Sintas J. (ed.). The social construction of culture markets: Between incentives to creation and access to culture. — Barcelona: OmniaScience, 2015. — P.101—121.

30. *Manuel P.* Cassete Culture. Popular Music and Technology in North India / Peter Manuel. — Chicago: University of Chicago Press, 1993.

31. *Nathaus K.* The Production of Culture Perspective in Historical Research. Integrating the Production, Meaning and Reception of Symbolic Objects / Klaus Nathaus, C. Clayton Childress // Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, 2013. Online-Ausgabe, №10. — P.89—100. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/1-2013/id=4433>

32. *Peterson R.A.* Cycles in symbol production: the case of popular music / Peterson R.A., Berger D.G. // Am. Sociol. Rev. — 1975. — V.40. — P.158—173.

33. *Peterson R.A.* (ed.). The Production of Culture. — London: Sage, 1976.

34. *Peterson R. A.* Why 1955? Explaining the advent of rock music / Richard A. Peterson // *Popular Music*. — 1990.— №9. — P. 97—116.

35. *Peterson R.A.* Understanding Audience Segmentation: From Elite and Mass to Omnivore and Univore / Richard A. Peterson // *Poetics*. — 1992. — V.21. —P. 243—258.

36. *Peterson R.A.* Creating Country Music. Fabricating Authenticity / Richard A. Peterson. — Chicago, 1997.

37. *Peterson R.A.* The Production of Culture Perspective / R.A. Peterson, N. Anand // *Annual Review of Sociology*. — 2004. — V. 30. — P. 311—34.

38. *Peterson R. A.* The Disembodied Muse: Music in the Internet Age / R.A. Peterson , J. Ryan // *Society Online: The Internet in Context* / P. N. Howard, S. Jones (eds.). — Thousand Oaks, CA: Sage, 2004a. — P. 223—236.

39. *Peterson R. A.* Introducing Music Scenes / R.A. Peterson, A. Bennett // *Music Scenes: Local Translocal and Virtual* / ed. A.Bennett, R.A. Peterson. — Nashville, TN: Vanderbilt Univ. Press, 2004b.

40. *Ryan J. The Production of Culture in the Music Industry: The ASCAP/BMI Controversy* / John Ryan. — Landham, MD: University Press of America, 1985.

41. *Ryan J. The Production of Culture Perspective* / John Ryan // Cliff Bryant, Dennis L. Peck (eds.). *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. — Thousand Oakes, CA: Sage, 2007. — P. 22—29.

42. *Santoro M. Culture As (And After) Production* / Marco Santoro // *Cultural Sociology*. — 2008. — №2(1). — P. 7—31.

43. *Santoro M. Performing Cultural Sociology: An Interview with Richard A. Peterson* // *Cultural Sociology*. — 2008a. — №2(1). — P. 33—55.

44. *Santoro M. The “Production of Culture Perspective” in Perspective* / Marco Santoro // *The Sage Handbook of Cultural Sociology* / (eds.) David Inglis, Anna-Mari Almila. — Sage Publications Ltd., 2016. — P. 193—213.

45. *Schatzki T. R. A primer on practices: Theory and research* / Theodore R. Schatzki // J. Higgs et al. (eds.). *Practice-Based Education: Perspectives and Strategies*. — Sense Publishers, 2012. — P. 13—26.

46. *Selznick P. The Organizational Weapon: A Study of Bolshevik Strategy and Tactics* / Philip Selznick. — New York: McGraw-Hill Book Company, 1952.

47. *Schudson M. Discovering the News* / Michael Schudson. — New York, 1978.

48. *White H.C. Canvases and Careers: Institutional Change in the French Painting World* / Harrison C. White, Cynthia A. White. — University of Chicago Press, Chicago, 1965.

УЧАСТЬ У КУЛЬТУРІ: КУЛЬТУРНІ ТЕХНІКИ Й МЕДІАТИЗАЦІЯ ЕМЕРДЖЕНТНИХ СТАНІВ

*У статті обговорюється концепт «культурні техніки», який в останні десятиліття все більше вписується в різні підходи до культурного аналізу, інспіровані розробкою сучасної німецької медіа-теорії («Кіттлер і після Кіттлера»), де фокус зміщується на технологічний вимір культури й медіа, «нову матеріальність», взаємодію й неподільність *hitan* і *pop-hitan* акторів у культурно-медіальних ансамблях. Питання про те, що саме онтологічні переваги культури або ж техніки переважно синтезовані в цьому концепті, сьогодні енергійно дебатується, залучаючи пост-гуманістичні, нон-дискурсивні, техноцентричні, але й також антропологічні, інтерпретативні аргументи. Підкреслюється доречність уваги до культурних технік і медіатизації емерджентних станів у дослідженнях культурної партиципації громадян, артикулюючи соціальні й політичні ефекти, що їм супутні.*

Ключові слова: культурні техніки, медіа-технології, німецька медіа-теорія, «матеріалістичний поворот», культурна партиципація, медіатизація емерджентних станів.

*В статье обсуждается концепт «культурные техники», который в последние десятилетия все больше вписывается в различные подходы к культурному анализу, инспирированные разработкой современной немецкой теории медиа («Киттлер и после Киттлера»), где фокус перемещается на технологическое измерение культуры и медиа, «новую материальность», взаимодействие и нераздельность *hitan* и *pop-hitan* акторов в культурно-медиаальных ансамблях. Вопрос о том, что именно онтологические преимущества культуры или же техники преимущественно синтезированы в этом концепте, сегодня энергично дебатруется, привлекая пост-гуманистические, нон-дискурсивные, техноцентрические, но также и антропологические, интерпретативные аргументы. Подчеркивается уместность внимания к культурным техникам и медиатизации эмерджентных состояний в исследованиях культурной*

партиципации граждан, артикулируя социальные и политические эффекты, им сопутствующие.

Ключевые слова: культурные техники, медиа-технологии, немецкая медиа-теория, «материалистический поворот», культурная партиципация, медиатизация эмерджентных состояний.

The paper discusses the concept of cultural techniques, which increasingly fits into various approaches to cultural analysis. These approaches have come into being due to the recent German media theory (“Kittler and after Kittler”), where the focus shifts to the technological dimension of culture and media, to “a new materiality”, inseparability of human and non-human actors and interaction between them in the ensemble of culture and mass media. The question of whether the ontological advantages of culture or technology are predominantly synthesised in this concept is vigorously debated today; not only post-humanistic, non-discursive and technocentric but also anthropological and interpretative arguments are being put forward. The author emphasises the relevance of paying attention to both cultural techniques and mediatisation of emergent states in research studies focused on citizens’ cultural citizenship. The accompanying social and political effects should be articulated as well.

Keywords: cultural techniques, media technologies, German media theory, “materialistic turn”, cultural participation, mediatisation of emergent states.

Концептуальні допущення

Дискурс про культурну партиципацію, участь у культурі індивідів, груп та інституцій багатовимірний, здатний охоплювати як теоретичні горизонти, так і концентруватися на цілком конкретних артефактах і діях. Мабуть, для виразності й акцентуації міркувань потрібні деякі концептуальні допущення, починаючи з визначення ситуації, у якій перебуває сьогодні українське суспільство. Його стан, спираючись на соціальну аналітику Славоя Жижека й недавню теоретичну дискусію із цього приводу [1; 2], прийнятно йменувати станом «*emergency*», яке характеризується системною турбулентністю, у т.ч. й порушенням культурних порядків, що існували колись [3]. Сьогодні такий стан соціуму здобуває риси перманентності, транслюючи культуру «*emergency*», поточне сприйняття просторово-тимчасових, тобто онтологічних координат спільного існування, на спосіб життя людей,

їхні інтуїції, ціннісні обґрунтування, смислові виправдання й практики.

Друге допущення стосується доречності розглядати «*культурну партиципацію*» у контексті розуміння культури як *генералізованого виміру й специфічної області* суспільного життя. У певному сенсі, цей двоїстий характер культури можна описати як її парадокс, який все-таки методологічно важливіше зберегти, аніж зруйнувати [4], що дає можливість більш об'ємно змоделювати взаємозв'язок полів дослідження, його фокуси й епістемологічну спрямованість. Показовим чином цей парадокс артикулюється в сучасних дискусіях, що розрізняють аж до протиставлення, **культурсоціологію** з її постулатом автономії культури, що задає власну перспективу бачення соціумів (Д.Александр), і **соціологію культури**, з її стійкою традицією аналізувати культуру як гомологічні проекції структурно-статусної стратифікації населення (П.Бурдьє). Емпіричні реалії, проте, виявляють простори й події, у тлумаченні яких обидві ці перспективи перетинаються й взаємно проникають.

У випадку розуміння культури специфічною областю людського буття *культурна партиципація* звично зводиться до показників культурного споживання й доступу різних категорій і груп до культурних благ. Суспільна значущість такого підходу юридично закріплена міжнародними інституціями, що трактують право на участь у культурному житті ключовим у системі прав людини, реалізація якого сприяє розвитку критичного мислення, підвищенню взаєморозуміння й зміцненню демократичної громадянськості. Відома програма «Компендіум», наприклад, дає змогу порівнювати рівні культурної активності й культурного споживання в країнах Європи. Цей підхід аж ніяк не перешкоджає вважати, що культура продукує метасоціальний вимір через інтерпретації світу, «світ-артикуляції», опосередковуючи не тільки світогляд, але й філософію економічного розвитку й технологій, політичні ідеології, як, утім, і винахідливість повсякденного життя. Дослідження ціннісних систем людських спільнот, еволюції медіакультур, трансформація етичних норм і естетичних канонів надає аргументи для такого на-

пряму осмислення й репрезентації участі громадян у культурних процесах.

Культурні зміщення

Культурні поля, як відомо, численні й неозорі, утім, насичені та фрагментарні для того, щоб надати свої простори всіляким внескам і причетностям: так було завжди. Відмітна підвищена емерджентність культурного буття місцевих ділянок, яка виникає внаслідок локальної збудженості суспільства, зазнає одночасний вплив і більш вражаючих, всеосяжних культурних рухів і зсувів. Власне, хаотичність і ритми культурних дій, що надолужують, не сприймаються сьогодні як винятковість теперішнього моменту, оскільки мінливість мультипліцитних культурних форм в останні десятиліття вважається нормальним й іманентним станом. Підкреслюючи цю обставину, дослідники топологічних порядків сучасної культури вважають, що «культура все більш і більш організовується в термінах її здібності до змін. Тенденції до інновацій, до інклюзії та ексклюзії, до виразності виникають у культурі як поле зв'язності, тобто як впорядковане нерозривністю, але не як структура, заснована на сутнісних властивостях, таких як архетипи, цінності і норми, або регіональна локація» [5, с. 5].

Ці полемічні нон-дискурсивні теорії, що, поза сумнівом, набирають впливовість, наполегливо відводять дослідження поза межі тексту, який має на увазі нескінченну інтерпретацію у пошуках значень і смислів, (чим культура бавилася довгий час, «можливо, занадто довго» [6, с. 20]), надмірно впевнено вказуючи шлях від речей до символів, від процесингу до тлумачення. В останні часи фокус переміщується на технологічний вимір культури і медіа, «нову матеріальність», взаємодію і нероздільність human і non-human акторів у культурно-медіальних ансамблях. Тобто на роздуми про природу реальності поза залежністю виключно від мислення і людського. Чи в контексті розкриття «безмовних процесів знання» через демонстрацію обробки об'єктів і використання інструментів (Латур), збагнення смислів, минаючи операції герменевтики (Гумбрехт), або трансформуючи «лінгвістичний поворот» у «медіа поворот», який аргумен-

тує, що медіа не лише здійснюють комунікацію, але і виробляють те, що вони комунікують (Кіттлер) [7]. Як, утім, і докорів дискурсивним теоріям щодо недооцінки епістемологічної влади іміджів, естетичний статус яких, здолавши ілюстративне походження, стає невід'ємним елементом формування наукового знання, перетворюючи невидимі процеси і теоретичні об'єкти на почуттєво доступні й очевидні.

Концепт культури набуває нових контурів, підсумовують Сибіла Кремер і Хорст Бредекамп: «Культура більше не справа монолітної нерухоності, застиглої в працях, документах або пам'ятниках, але перетікає в наші щоденні практики з об'єктами, символами, інструментами і машинами. Право винятковості, яке мова витребувала для себе (щодо представлення культури), більше не безперечне. Саме у взаємодії мови, зображення, письма й машин – у взаємності символічного й технічного, дискурсивного й іконічного – культури з'являються й відтворюються» [6:24]. У буденних уявленнях про культуру перегляд поглядів, що ствердилися, на текстуальні культурні підстави досить виразний. За даними EUROSTAT, у 2007 р. чверть європейців асоціювали культуру з «літературою, поезією, драматургією й авторами» (24%), у той час як близько 40% – з «виконавським і візуальним мистецтвом» [8, с. 147].

Культурні техніки

Інтерес до технологічного аспекту культури в загальному потоці «нового матеріалістичного» або «спекулятивного» повороту, наскільки б перформативною і риторичною презентацією він не сприймався, викликаючи реакцію все ж почекати з категоричністю щодо радикального перегляду поглядів на культурне й медіа буття, виразно збуджує пізнавальну інтригу, оскільки націлює увагу на *культурні техніки*, якими здійснювалася культура і якими вона здійснюється сьогодні, що безперечно кореспондує з уявленнями про культурну партиципацію й способи її виконання. А також тому, що долає настільки явні прагматичні рамки, вторгаючись у сфери інституціоналізованої відносно недавно медіа-археології, де культурним технікам приділяється досить неординарна роль.

Кредо такого бачення, що відстоюється, щонайменше, у роботах Вольфганга Ернста, полягає в наступному: культуру варто прочитати як функцію медіа-історії, яка повинна бути написана саме як історія культурних технік [9, с. 133]. Тут немає домагань на макрокультурний обхват, але скоріше, на аналіз рівня мікротехнічної оперативності, розробленої детально для конкретних історичних технологій [9, с. 135], будь то лабораторія, корабель, радіо або комп'ютер. Поза сумнівом, така інтенція інспірована Гайдеггерівською онтіко-онтологічною відмінністю, спроектованою на культурні техніки, дослідження яких забезпечують, здавалося б, «фланговий маневр, відносячи завдання помислити Буття до процесів і операцій з бітами і шматочками суцього» [10, с. 10]. Культурні техніки утримуються в просторі контингентного, випадкового, володіючи особливою логікою руху й специфічною темпоральністю. Вони не піддаються опису звичним історичним нарративом, який аранжується як семантичний простір. Зростаюча технологізація медіа вочевидь надає підстави для розуміння медіа-систем елементарними субсемантичними процедурами, темпоральність яких не збігається з людським сприйняттям й не вловлюється їм. Наразі, завдяки здатностям зберігання й трансмісії культурних артефактів, вони здійснюють культурну мнемоніку й наповнюють культурну пам'ять.

Культурні техніки (Kulturtechniken) «багатошаровий концепт, який часто вписують у різні специфічні підходи, і центрація на ньому останнім часом ініційована розробленням німецької теорії медіа, що відсилає до праць Фрідріха Кіттлера. Дебати з приводу того, онтологічні переваги культури або ж техніки переважно синтезовані в цьому концепті, досить енергійні, вони залучають пост-гуманістичні, техноцентричні, але також і антропологічні, інтерпретативні аргументи [10].

Треба, мабуть, бути повністю зануреним у німецьку інтелектуальну традицію медіа-досліджень, щоб співвіднести інтроспективні її концепти зі схожими аналітичними одиницями, що вимірюють й описують культурні технології, насамперед, медійні, в англо-американському і французькому культурному теоретизуванні й крос-дисциплінарних підходах. «Чи не є культурні техніки подібністю культурних прак-

тик?» – задається скоріше відкритим запитанням Джуссі Парікка, висловлюючи версію, яка для «соціологічних асоціацій» уже наготові: перші, здається, близькі до других у тому випадку, якщо ці культурні практики збагачені математикою й використанням технічних і наукових імплікацій, а також ретельною специфікацією матеріальності [11, с. 149–151]. Зрозуміло, читачі Бурдье добре засвоїли, що габітус є матрицею для сприйняття, оцінки і дії. Але справа більше в самих медіатехнологіях, які обумовлюють нашу культурну реальність. Їх слід відносити «до онтологічних і естетичних операцій, що обробляють відмінності (і стирання відмінностей), які є базовими для виробництва смислів в будь-якій специфічній культурі» [12, с. 14]. Причому відмінності «матеріальні» (якими, якщо йдеться про письмо, є, наприклад, папір, друкарські деталі, техніка інскрипцій, а для комп'ютерної культури – математика і програмування), які не зводяться до репрезентації або ланцюжки, що сигніфікують, зберігаючи свою буквальність. Чим розкривається історична онтологія, в артикуляції Бернарда Зігерта, яка, проте, не заснована на тому, що може втілюватися в історію ідей, але, скоріше, на автономних медіа-операціях як умовах можливості для артефактів, знання, виробництва політичних, естетичних або релігійних актантів [12, с. 15].

Між тим, дискурс про культурні техніки виявляє, що не існує документа культури, який у той же час не був би документом техніки [10, с. 6], і вони наказують нам вбудовуватися в їхні формати, аж до алгоритмізації присутності в Інтернеті власної ідентичності, що визначає культурну компетентність і культурну партиципацію. Крім «елементарних» культурних технік, таких, як письмо, читання або лічіння, для повноправного перебування в культурі сьогодні не обійтися без комп'ютерної й медіаграмотності, що культивується у масовому масштабі. Незалежно від того, чи будемо ми трактувати медіа як механізми сповіщення, комунікації і трансляції змістів або ж як рефлексію техніки і технології щодо самих себе, технологічна оснащеність індивіда виявляється вирішальною в культурній дії. Не йдеться виключно про специфічні для медіа ментальні і концептуальні вміння,

витончене знання і навички приєднуватися до світових мереж або безпомилково розрізняти навмисні й неупереджені повідомлення, вигадані або документальні сюжети, що немало-важне саме по собі. Але, скажімо, і про володіння «техніка-ми тіла», як їх розумів ще Марсель Мосс, розповідаючи про стиль прогулянки, манери ходити в різних країнах, прищеплені кінематографом, які сполучають біологічні і кінетичні реакції з культурними очікуваннями, що також вказує на зону, яка перманентно змінюється, де ця поєднана конфігурація присутня. [13, с. 242–263; 10, с. 6]. Схожим чином, керування смартфоном, зйомка, selfie в екстремальних ситуаціях вимагає особливих «технік тіла», що зв'язують воєдино культурний продукт, який виділяє смисли, технічний пристрій з незбагненою природою, що викидає на поверхню лише перелік операцій, і тілесні зусилля, не говорячи вже про медіа-тренінг нашої сенсорності у візуальному, акустичному, тактильному прояві, або медіа-щепленню мислити нетрадиційно раціональним чином. «Технології, – підкреслює Парікка, – обробляють наші відчуття, наші здібності сприйняття і відчуття контекстуалізуються різними способами модуляції нас самих. Медіа суть не стільки комунікація, скільки психофізіологічна модуляція того що і як ми є. Наші тіла фабрикуються через медіа» [14].

Розширення соціального й політичного

Перманентно відтворюючи культурні досягнення через відчуття та зовнішню операціоналізацію розумових процесів, усе більш доступні культурні техніки і медіа-технології надають їм дистрибутивного характеру, перетворюючи на колективний феномен, який конституюється безпосередніми контактами людей з речами, символічними і технічними артефактами [6]. Цим, крім нагадування про їхній «агрикультурний», «культываційний» родовід, продукуються умови для помітних соціальних і культурних ефектів. Добре відома методологія руху від аналізу текстуальності до інститутів і процедур управління, як показали натхненні Фуко дослідження *governmentality*. Імовірно, подібний рух можливий і

в разі культурних технік, сконцентрованих на матеріальному, на технологізованому знанні «як», скоріше, чим «що», без чого соціологічна уява залишиться ущемленою. Особливо, якщо йдеться про перебування людей і інститутів, об'єднаних загальним простором, у стані «emergency», коли упевнено виконаними діями можуть перехоплюватися переживання й очікування, що виникають в атмосфері невизначеності.

Є й ряд вагомих обставин, що з очевидністю оголилися в найостанніший час, які підвищують невідкладність і зацікавленість рефлексій відносно медіатизації емерджентних суспільних станів. Одіозні випадки стеження, реєстрації закритих мережових даних, зломи комп'ютерних програм і викидання в публічність здавалося б професійно захищеної інформації, хакерські атаки різного роду, з різними цілями і в різних масштабах, спонукають пильніше розглядати перспективи дигітальної культури. У т.ч. її значні можливості та ресурси генерувати контрольовані суспільства тих, хто «програмує» і тих, кого «програмують» (Флюссер). Окрім того, що це актуалізує концептуальні й цілком прагматичні інсайти щодо поширюваних нині культурних технік і медіа-технологій, збуджуючою залишається проблема: як співвідносяться між собою завдання індустрії безпеки і культурної політики. Або припускаючи більш генералізовану політико-культурну формулу: наскільки конгруентними можуть бути ідеї безпеки й свободи слова.

Проблема не виникла випадково, оскільки в підґрунті медіа-технологічних систем, як констатують дослідники, лежить не лише раціональний порядок, але й системні збої: «естетика збою є ключовою частиною цифрового й пост-цифрового стану» [14]. В українському суспільстві у контексті цієї загальної проблеми й в умовах екзогенної й ендогенної небезпеки границі політично доцільного в зоні культури й інформації суттєво розсовуються, підвищуючи її інституціональний контроль. Проте питання про межу прийнятеного в інформаційному регулюванні не знаходить єдино правильного розв'язання, не виключає стримування культурної компетентності громадян, суперечливо впливає на процеси трансмісії національного, консолідованості політичної нації.

Водночас з підключенням новітніх медіа і масовому освоєнню комп'ютерних і мобільних технологій, нової культурної техніки комунікації відбуваються зміни в публічній сфері, яка модифікується структурно і сутнісно, залучаючи до своєї орбіти диференційовані аудиторії. Саме такий її сучасний варіант, де визначальна роль належить тілесній взаємодії людей з гаджетами онлайн-комунікації, що блискавично зв'язують інформаційні мережі у різних напрямках [15]. Події Майдану, очевидно, це продемонстрували, мабуть вперше в Україні, надавши досвід настільки масштабної добровільної мобілізації, заснованої на *медійних інверсіях публічного і приватного*, але також людського і технічного. Тобто, подібні зміщення в соціальній онтології не в останню чергу обумовлені залежними від медіа онтичними операціями, які в ході техніко-матеріальної деконструкції бачаться процесорами особливого медіального простору, що не належить ані суб'єктові, що сприймає, ані об'єктові, який сприймається [10, с. 12—14]. Антропологічна аналогія, що не раз згадується у цьому зв'язку узята із прекрасного есе Зіммеля «Міст і двері» і описується Бернардом Зігертом як операційний поріг, який створює відмінності між «усередині» і «зовні», перебуваючи між цими двома територіями як третє, що втаюється та не розкриває, з яких технічних операцій воно виникає. [16]. У Зіммеля, між тим, буквальна й символічна втіленість дверей потрапляє в контекст міркувань про людину як про істоту, що сполучає й роз'єднує, істоту обмежену, але й таку, що не має меж, вийти за які до свободи й дозволяє рух цього посередника [17].

І дискурсивні, і недискурсивні, і антропоцентричні, і техноцентричні концептуалізації медіа в їхньому розширеному значенні володіють вражаючими аргументами і привабливими метафорами, що вимагають співвіднесеності, сумісності й вибірковості, осмислюючи механізми конституювання і відтворення стану «emergency», його медіатизації. Економічні регулятори й монетарні інструменти, тексти й культурні практики продукують особливі топології й темпоральності, припускаючи різні логіки їхнього збагнення й управління, які успадковуються із класичної соціології й виробляються сьогодні.

Література

1. Zizek S. A permanent economic emergency. // *New Left Review*. — 2010. — 64, July-August. — P. 85—95.
2. Adey P., Anderson B., Graham S. Introduction: Governing Emergencies: Beyond Exceptionality. // *Theory, Culture & Society*. — 2015. — 32 (2). — P.3—17.
3. Костенко Н. В состоянии “emergency”: культурные эффекты // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2016. — № 4. — С. 102—118.
4. Arnason J. The Cultural Turn and the Civilizational Approach // *European Journal of Social Theory*. — 2010. — 13. — P. 67—82.
5. Lury C., Parisi L., Terranova T. Introduction: The Becoming Topological of Culture // *Theory, Culture & Society*. — 2012. — 29. — P. — 35.
6. Krämer S., Bredekamp H. Culture, Technology, Cultural Techniques — Moving Beyond Text // *Theory, Culture & Society*. — 2013. — 30. — P.20—29.
7. Костенко Н. Настичь реальное, когда медиа повсюду: онтологический интерес в культурных исследованиях и теории медиа // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2010. — № 1. — С. 3—15.
8. *Cultural Statistics*. EUROSTAT. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011.
9. Ernst W. From Media History to *Zeitkritik* // *Theory, Culture & Society*. — 2013. — 30. P.132—146.
10. Winthrop-Young G. Cultural Techniques: Preliminary Remarks // *Theory, Culture & Society*. — 2013. — 30. — P.3—19.
11. Pirkka J. Afterword: Cultural Techniques and Media Studies // *Theory, Culture & Society*. 2013. — 30.—P.147—159.
12. Siegert B. The map is the territory // *Radical Philosophy*. — 2011. — 169 (September/ October). — P. 13—16.
13. Мосс М. Техники тела. // Мосс М., Общества, обмен, личность. — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1996. — С. 242—263.
14. Парикка Д. Media Archeology: расширение политического // *Pop-philosophy*. — 2015. — 8 сентября. Доступно на: <http://pop-philosophy.net/media-archeology-rasshirenie-politicheskogo/>
15. Butler J. Bodies in Alliance and the Politics of the Street. Lecture held in Venice, 7 September 2011, in the framework of the series The State of Things, organized by the Office for Contemporary Art Norway (OCA). — 2011, <http://www/eipcp.net/transversal/2011/butler/en>
16. Siegert B. Doors: On the materiality of the symbolic // *Grey Room*. — 2012. — 42.— P. —23.
17. Зиммель Г. Мост и дверь // *Социология власти*. — 2013. — № 3. — С.149—150.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «СТИЛЬ ЖИТТЯ» У СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ: ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ

У статті проаналізовано основні соціологічні підходи до розуміння сутності категорії «стиль життя». Визначено, що в сучасній західній соціології звернення до стилю життя тісно пов'язане з проблематикою соціально-класових змін у суспільстві, сучасних варіацій нерівності. Стиль життя стає, на думку дослідників, визначальним критерієм стратифікації, оскільки класи, що відрізняються своїми життєвими стилями, посідають і різні місця в соціальній ієрархії. Визначено, що стиль життя представлений як комплексні та консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які виявляються в соціальній взаємодії соціальних суб'єктів.

Ключові слова: стиль життя, соціальна стратифікація, соціальні практики, ідентифікації, соціальна установка, цінності.

В статье проанализированы основные социологические подходы к пониманию сущности категории “стиль жизни”. Определено, что в современной западной социологии обращение к стилю жизни тесно связано с проблематикой социально-классовых изменений в обществе, современных вариаций неравенства. Стиль жизни становится, по мнению исследователей, определяющим критерием стратификации, поскольку классы, которые отличаются своими жизненными стилями, занимают и разные места в социальной иерархии. Определено, что стиль жизни представлен как комплексные и консистентные образцы поведения и ценностных установок, которые проявляются в социальном взаимодействии социальных субъектов.

Ключевые слова: стиль жизни, социальная стратификация, социальные практики, идентификации, социальная установка, ценности.

The paper analyses some basic sociological approaches to understanding the essence of the lifestyle category. The author points out that Western sociology addresses this category with regard to major changes in the social and class structure of today's society, as well as to new varieties of inequality. In researchers'

opinion, lifestyle is becoming a decisive stratification criterion because classes whose lifestyles differ from each other occupy different positions in social hierarchy too. The lifestyle is interpreted as complex and consistent behaviour and social attitude patterns which manifest themselves in social interactions between social actors.

Keywords: *lifestyle, social stratification, social practices, identifications, social attitudes, values.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження стилю життя пов'язана з багатьма факторами. З одного боку, розширюється спектр можливостей для самореалізації особистості, для прояву унікальності її внутрішнього світу, урізноманітнюються варіанти та форми соціальної взаємодії, з іншого, – ускладнюються процеси вибору, деформуються усталені механізми соціалізації та інтеріоризації змісту ціннісно-нормативного простору суспільства.

Проблема стилю життя із периферійної теми соціологічних досліджень в області соціальної структури зміщується в простір великої соціологічної теорії. Такий зсув уваги соціологічної спільноти пов'язаний з двома обставинами: 1) кризою великих соціологічних теорій; 2) індивідуалізацією соціального життя відносно рівневого інформаційного середовища.

Актуальність дослідження життєвих стилів також визначається, з одного боку, його здатністю відображати деяку цілісну специфіку соціальних практик у всіх сферах життєдіяльності, а з іншого боку, можливістю виявляти внутрішню інтенціональність дії. Функціональність прикладних досліджень життєвих стилів визначається не тільки дескриптивними, але й інтерпретаційними і прогностичними властивостями, що може бути досягнуто при якісній теоретичній розробленості концепції стилю життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній соціології поняття «стиль життя» набуло статусу наукової категорії завдяки роботам М. Вебера, який розглядав його як критерій соціальної стратифікації. У роботах Г. Зіммеля та Т. Веблена представлено низку важливих ідей щодо нових форм споживання та їхнього зв'язку зі стилем життя. У сучасній західній соціології звернення до стилю життя пов'язано з проблематикою соціально-класових змін у суспільстві (П. Бурдьє, Ф. Паркін, Б. Тернер, Р. Бокок, Г.–П. Мюллер та ін.).

Фундаментальний соціально-психологічний аналіз стилю життя представлений українськими авторами (Р. Ануфрієва, Є. Головаха, О. Донченко, О. Злобіна, Н. Паніна, Л. Сохань, М. Шульга та ін.). Значний інтерес у контексті дослідження представляють праці, в яких описані емпіричні типології стилів життя (А. Демидов, Л. Думацький, С. Митрофанова, Г. Осадча та ін.). Проблеми стильового простору окремих груп сучасної молоді аналізуються в напрацюваннях Н. Бойко, Є. Головахи, С. Митрофанової, Г. Осадчої, О. Омельченко, Н. Паніної та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз основних наукових підходів у соціології щодо концепту «стиль життя» дозволить окреслити перспективні напрямки емпіричних досліджень життєвих стилів в умовах українського перехідного суспільства.

Мета статті. Головною метою дослідження є теоретичний аналіз основних наукових підходів у соціології щодо концепту «стиль життя».

Виклад основного матеріалу. У західній соціології можна виділити три етапи у вивченні стилю життя, що відрізняються змістовно та інституційно.

Перший, класичний етап розвитку категорії «стиль життя», пов'язаний з іменами М. Вебера, Т. Веблена і Р. Зіммеля. Так, М. Вебер використовує термін «стиль життя» при розробленні теорії стратифікації суспільства, заснованої на трьох показниках: власності, владі і престижі. Стиль життя відображає, на його думку, особливості субкультури статусних груп, що виявляються в наборі рис, принципів, навичок поведінки. Стиль життя, що реалізовується в соціальних практиках, виступає, таким чином, у ролі інструменту, який приписує індивіду соціальний статус, що позначає його причетність до групи [3, с. 146-156]. Згідно з його концепцією статусні групи стратифіковані саме за особистим принципом споживання благ, виражених у способі життя, на відміну від класів, стратифікованих за рівнем економічного становища. «При цьому статусна ситуація визначається соціальною оцінкою пошани, – зазначає вчений, – і перебуває у сфері розподілу престижу, а статусний престиж передусім виявля-

ється в тому, що від усіх, хто претендує належати до певного кола осіб, очікується особливий спосіб і стиль життя» [3, с. 150]. Роль стилю життя в статусному престижі полягає у формуванні певних символів, що мають демонструвати себе в будь-які способи, щоб досягти повної стилізації життя, яка створює статусну групу і зберігає її. Отже, стосовно статусної групи певний стиль життя виступає як: 1) системотвірне начало; 2) символ належності до неї і ідентифікації; 3) елемент, що забезпечує її стабільність упродовж певного часу; 4) чинник виокремлення від інших груп. Стосовно безлічі індивідуальних практик стиль життя виступає тим загальним і повторюваним, що дає підстави віднести конкретного агента до конкретної соціальної групи.

Предметом вивчення Т. Веблена стали демонстративні практики споживання, саме в цьому контексті він звернувся до стилю життя. Демонстративне споживання, що асоціюється з певним життєвим стилем, який символізує соціальні досягнення, життєвий успіх, дозволяє індивіду відтворити свою приналежність до вибраного стану, класу [4]. Т. Веблен, таким чином, став основоположником традиції вивчення стилю життя в контексті споживчої поведінки. У підході Р. Зіммеля проблематика життєвих стилів актуалізувалась у контексті вивчення ідентифікаційних процесів в умовах прогресуючої стильової диференціації культури.

Другий, сучасний етап теоретичного розвитку концепцій стилю життя, пов'язаний з іменами П. Бурд'є, Г.-П. Мюллера, Ж. Бодрійяра, З. Баумана. Теорія П. Бурд'є продовжує традицію вивчення стилю життя в контексті проблематики соціальної нерівності суспільства, найважливішим критерієм стратифікації якого є економічний капітал, що обумовлює умови існування. Генетичний структуралізм ускладнив пояснювальну схему соціальної поведінки, ввів в інтерпретаційну схему соціальної дії додаткову ланку, припустивши, що між цінністю і поведінкою прихована система переваг, представлена у вигляді установок або диспозицій, залежних від умов існування. Отже, стиль життя відображає єдину інтенцію різних соціальних практик, інтеріоризованих габітусом агентів, що відносяться до одного і того ж соціального класу [2, с. 44-59].

У межах соціально-структурного аналізу соціальних нерівностей звертання до стилежиттєвого аналізу належить Г.-П. Мюллеру, який визначає життєві стилі як структуровані в просторі та часі зразки «ведення власного життя», що залежать від матеріальних та культурних ресурсів індивіда, від форми сім'ї, характеру устрою сімейного життя, ціннісних установок, які, у свою чергу, визначають життєві цілі та формують менталітет [16]. Г.-П. Мюллер вважає, що стиль життя характеризується низкою формальних ознак: цілісністю, добровільністю, характерністю і стилізацією.

Цілісність означає, що життєвий стиль особистості чи групи більшою або меншою мірою визначає всі їхні життєві вияви. Він дає цілісний образ особистості чи групи, що може бути створений не лише з цілого життя, а навіть із дрібних його деталей.

Добровільність. Людина не обирає класу, верстви, соціальної групи, до якої належить від народження, завдяки вихованню або доходу. Натомість стосовно життєвого чи культурного стилю в індивіда завжди є вибір, що й відрізняє стиль від традиції або канону. Практикуючи певний стиль, індивід вільний у прийнятті або відмові від того чи іншого культурного вибору.

Характерність. Це момент своєрідності, що надає життєвому стилю легко ідентифікований і безпомилково впізнаваний вигляд.

Розподіл шансів стилізації. Масштаб можливостей стилізації, наявний у конкретному суспільстві, залежить від багатьох чинників, і передусім від його цінностей і нормативної системи, а також від рівня життя і матеріального добробуту громадян [16, с. 375]. Отже, стиль життя є зовнішнім вираженням, практичним утіленням основних цінностей особистості, тактичним виявом її стратегічних уявлень.

У такий спосіб застосовується принцип конститутивного дуалізму, що зобов'язує враховувати два компоненти, що протиставляються, створюючи континуум життєвих стилів. Обидва трактування категорії «стиль життя», запропоновані П. Бурд'є і Г.-П. Мюллером, характеризують життєві практики індивідів, що відносяться до одного соціального

класу або шару. На наш же погляд, соціальні трансформації сучасного суспільства постійно проблематизують соціальні позиції, спонукають учасників суспільного процесу наново визначати своє соціальне “Я”, коректувати свій стиль життя.

Традиції вивчення стилю життя в контексті споживчої поведінки й ідентифікаційних процесів виявилися однаково затребуваними в теорії суспільства постмодерна, що постулювала мозаїчність культури і соціальної структури суспільства, тобто мультикультуралізм і диференціацію за життєвими стилями. Тут стиль життя ототожнюється з актами конструювання і презентації власної ідентичності за допомогою маніпулювання символічними значеннями споживаних речей. Ідеологами цього підходу є З. Бауман і Ж. Бодрийяр. Так, З. Бауман розвиває ідею індивідуалізації суспільства, відповідно до якої процес ідентифікації набуває нових рис. Індивідуалізація в цьому плані направлена на ліквідацію життєвих основ мислення в традиційних категоріях крупних суспільних груп – соціальних класів, станів або шарів. У результаті ідентифікація перетворюється на перманентний процес. І оскільки жорстких, статичних соціальних структур не існує, як не існує і визначеності в нормах, правилах і символіці культури, то стиль життя, услід за ідентичністю, перетворюється на динамічну, пластичну, схильну до трансформацій структуру [1].

За останнє десятиріччя вивченню не тільки самого феномена «стиль життя», а і його взаємозв'язку з процесом модернізації та стрімких змін сучасного суспільства, присвячені праці сучасних західних соціологів, що формують третій напрямок сучасних досліджень. Життєвому стилю як складній системі, зміни якої пов'язані зі змінами в суспільстві, присвятили свої публікації, такі соціологи: Е. Гідденс, Р. Інглхард, Е. Тоффлер.

Р. Інглхард пов'язував зміни в стилі життя (у більшій мірі – його якостей, до яких відносив: соціальну справедливість, права людини, чисте повітря та ін.) з розвитком економіки країн, що призводить до зсуву цінностей індивідів. Американський соціолог Е. Тоффлер – автор праці «Шок майбутнього» («Future Shock»), у центрі якої психологічна

реакція на стрімкі зміни оточення, викликані швидким темпом соціального та технологічного прогресу, зазначає, що значний розкид стилів життя є типовим для періоду науково-технічної революції [15]. Причиною такого розмежування, на думку Е. Тоффлера, є не поділ суспільства на класи, групи чи соціальне розшарування, а поділ культури на субкультури.

Ідеї Е. Тоффлера стосовно стилю життя були відображені в працях Е. Гідденса. Спираючись на концепцію особистості в умовах радикальних змін у житті суспільства, він робить акцент на переході від боротьби за втілення ідеалів (свободи, справедливості, рівності) до вибору життєвого стилю, ґрунтуючись на відповіді на запитання: «Як варто жити?» [5, с. 88]. При цьому, в основі проблематики стилю життя стоїть моральний компонент.

Таким чином, дослідження сучасних соціологів розкривають різні аспекти поведінкових проявів життєвого стилю, як складної системи. Особливої уваги, на нашу думку, вимагає орієнтованість західних соціологів на виявлення змін у стилі життя особистості через призму глобальних змін у світі та суспільстві.

Отже, в сучасній західній соціології звернення до стилю життя тісно пов'язане з проблематикою соціально-класових змін у суспільстві, сучасних варіацій нерівності. Стиль життя стає, на думку дослідників, визначальним критерієм стратифікації, оскільки класи, що відрізняються своїми життєвими стилями, посідають й різні місця в соціальній ієрархії.

Аналізуючи сучасні соціологічні погляди українських і російських науковців на стильові особливості життя, можемо виокремити два напрями їх розуміння. Стиль життя в працях дослідників, яких можна віднести до першого напрямку, інтерпретується через щоденне повторення поведінкових паттернів, у залежності від соціальної спрямованості індивіда. Так, Я. Рощина характеризує стиль життя як систему практик, які повторюються в щоденній поведінці і визначають положення людини в соціальному просторі [12]. З точки зору А. Сафарян стиль життя – це «синонім вільного вибору індивідом своєї щоденної поведінки і є безпосередньо

пов'язаним з самореалізацією особистості» [13]. Н. Масленцева зазначає, що стиль життя – це деякий ресурс, що визначає вибір та активність особистості [8, с. 148]. Українська дослідниця Т. Пилаєва, у свою чергу, зазначає: «Стиль життя – це такий спосіб самоорганізації життєдіяльності соціальної групи, що виявляє себе як система повсякденних практик; доведено, що в нестабільному суспільстві стиль життя формується переважно під впливом тих підструктур свідомості та особистісних характеристик, дія яких в якості чинників стилеутворення не усвідомлюється або усвідомлюється частково» [10]. Тобто, стиль життя розуміється як такий, що безпосередньо пов'язаний з соціальними досягненнями особистості та її спрямованістю.

У другому напрямі досліджень центральними в життєвому стилеутворенні є цілі, цінності, мотиви, життєві плани, ідеали, уподобання, які проявляються при взаємодії з середовищем (О. Дікова-Фаворська, О. Мурадян, Н. Паніна, М. Шульга). Так, О. Дікова-Фаворська вказує на те, що «стиль життя – поняття, що охоплює різні форми взаємодії осіб, в яких реалізується система цінностей життя, мотивів дії, потреб та інтересів, а також статусно-рольовий набір і структурні можливості» [7, с. 15]. Стиль життя пояснюється Н. Паніною як «ключовий компонент способу життя і формується та коригується через безпосередній вплив нормативної моделі поведінки, що, з одного боку, визначається суспільною свідомістю, а з іншого – індивідуальними уподобаннями, які конкретизуються в життєвих планах та цілях особистості – особистісній життєвій перспективі» [9, с. 28]. М. Шульга розглядає стиль життя як такий, що може зумовлюватися: а) традиціями і звичками; б) вибором одного із наявних типів поведінки (адаптаційний, конформістський); в) бажанням самореалізації чи самоствердження через певний тип поведінки; г) комбінаціями перших трьох типів [14, с. 28].

Сучасні українські дослідники [14] приділяють увагу дослідженню соціальних стильових тенденцій, що різною мірою реалізуються в життєпроявах особистості й соціальних груп, зокрема такі, як плюралізація стилів життя, орієнтація на успіх, консьюмеризація, гедонізація, інформатизація,

віртуалізація, приватизація і публіцизація життя, просторова і професійна мобілізація.

Плюралізація стилів життя виявляється як процес ускладнення форм життєдіяльності людей у суспільстві, урізноманітнення форм життєпроявів, більшої відповідності варіантів соціальної поведінки їхнім особистісно-типологічним характеристикам. Орієнтація на успіх – це спрямованість поведінки соціальних суб'єктів на досягнення високого результату на життєвому шляху. Консьюмеризація – одна із центральних тенденцій сучасного суспільства, а ще наскрізна лінія життєвої поведінки індивідів, сенс якої полягає в сповідванні такої ієрархії цінностей, де найвищі позиції посідає споживання. Гедонізація стилів життя виявляється у бажанні його суб'єкта робити зі свого життя задоволення, спрямовувати свою життєдіяльність на комфорт, розвагу, безтурботність. Просторова мобільність – це риса стилів життя, пов'язана з тим, що для особистості місце проживання вже не виступає ані емоційною, ані раціональною цінністю. Професійна мобільність – це такий соціальний тип розгортання життєвого шляху особистості, коли вона неодноразово зміню професію, спеціальність [14, с. 35-64].

Цікавим з погляду евристичності є акціоністський підхід, який розвиває О. Глухих. На її думку, стиль життя представляє собою теоретичний конструкт, який складається з декількох компонентів, які відносяться до двох аналітичних рівнів. Перший рівень – зовнішній, що розкриває безпосередню соціальну активність. Другий рівень – внутрішній, тобто ментальний, який визначає соціально орієнтовану особистісну інтенцію. Принцип методологічного індивідуалізму обумовлює пріоритет у формуванні життєвого стилю внутрішнього рівня – ментальної складової стилю життя [6]. Авторка для опису зовнішніх проявів життєвих стилів звертається до інституціонального аналізу. Представляючи соціальний світ як мережу інститутів, які організують соціальну діяльність, О. Глухих розглядає соціальну взаємодію не з позиції організованих структур, а з позиції індивіда як суб'єкта цієї взаємодії. Отже, індивід виступає центральною фігурою акціоністської парадигми. Інститут, на думку автора, представлений

у вигляді рівневої структури. Перший, найбільш загальний рівень інституціональної структури, описує ситуацію, в якій здійснюється взаємодія акторів. На другому рівні інституціональної структури концентруються норми і правила рольової поведінки. Процес формування індивідуального підходу до виконання ролі описує третій рівень інституціональної структури – рівень шаблонів, який розкриває зміст механізму включення індивіда в новий для нього інститут, що супроводжується процесом ідентифікації з відповідною соціальною позицією. У такий спосіб, процес формування інституціонального стилю здійснюється шляхом компіляції шаблонів.

Ще один науковий підхід пов'язує стиль життя із життєвою стратегією. Так, Т. Резнік і Ю. Резнік виділяють найбільш розповсюджені типи життєвих стратегій (стратегія життєвого благополуччя та її аномальні форми (споживчонакопичувальна, паразитарно-експлуататорська й ін.)), основою яких є рецептивна активність – активність щодо придбання; стратегії життєвого успіху, основою якої є мотиваційна активність – активність щодо досягнення та розрахована на суспільне визнання; стратегія самореалізації характеризується творчою активністю, що спрямована на створення нових форм життя безвідносно до їх зовнішнього визнання / невизнання [11].

Отже, дослідження сучасних соціологів розкривають різні аспекти поведінкових проявів життєвого стилю, як складної системи. Під стилем життя будемо розуміти комплексні, більш-менш консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які проявляються в соціальній взаємодії, відображають ставлення індивіда до себе, інших людей і світу та представляють ціннісну та активно-діяльну екстраполяцію майбутнього.

Висновки і пропозиції. Отже, стиль життя – це комплексні, більш-менш консистентні зразки поведінки і ціннісних установок, які проявляються в соціальній взаємодії, відображають ставлення індивіда до себе, інших людей і світу. Стиль життя – це інструментальна категорія. Її евристична цінність полягає в тому, що вона сприяє вивченню широкого кола проблем, не пов'язаних безпосередньо з проб-

лемами зовнішнього оформлення життєвих практик. Вона може бути застосована для дослідження споживчої поведінки, сімейної поведінки, стратегії професійної поведінки, при розробці соціальних технологій, а також для вивчення соціальної стратифікації суспільства.

Методи польового соціологічного дослідження життєвих стилів – кількісні і якісні – потребують окремої уваги в сучасній соціології. Однак вже зараз виявляється, що можливі обидва варіанти, у залежності від проблематики дослідження.

Література

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева] / З. Батман // М.: Логос, 2002. — 325 с.

2. *Бурдьє П.* Структура, габитус, практика / П. Бурдьє // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Том 1. — № 2. — С. 44 — 59.

3. *Вебер М.* Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 146 — 156.

4. *Веблен Т.* Теория праздного класса / Т. Верлен. — М.: Прогресс, 1984. — 368 с.

5. *Гидденс Э.* Устройство общества: очерк теории и структурации / Э. Гидденс // [пер. с англ. И. Тюрина]. — М.: Академический проект, 2003. — 528 с.

6. *Глухих А.Ю.* Концепт стиля жизни в современной теоретической социологии: автореферат на соискание канд. социол. наук: специальность 22.00.01. — Теория, методология и история социологии / Глухих Алена Юрьевна // Пермь, 2006. — 26 с.

7. *Дікова-Фаворська О.М.* Особливості стилю життя осіб з особливими потребами / О.М. Дікова-Фаворська // Український соціум: науковий журнал. — К. — 2008. — № 4. — С. 13 — 17.

8. *Масленцева Н.Ю.* Социологические основания концепции стиля жизни / Н.Ю. Масленцева // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. — Челябинск, 2010. — № 31 (212). — С. 147 — 150.

9. *Панина Н.В.* Избранные труды по социологии: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения: у 3 т. / Н.В. Панина; [сост. и ред. Е.И. Головаха] — Т. 1. — К.: Факт. — 2008. — 312 с.

10. *Пилаєва Т.В.* Стилі життя студентської молоді: типологія та детермінанти формування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Т.В. Пилаєва // Харків. нац. ун-т. ім. В. Н. Каразіна. — Харків. — 2009. — 21 с.

11. *Резник Т. Е.* Жизненные стратегии личности / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник // — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ecsosman.hse.ru/data/381/829/1219/001_Reznik_100-105.pdf

12. *Рощина Я.М.* Социология потребления / Я.М. Рощина. — М.: Изд. дом «ГУ-ВШЭ», 2007. — 447 с.

13. *Сафарян А.В.* Понятие «стиль жизни» в социологии / А.В. Самарян // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение», 2008. — № 3. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zpu-journal.ru/e-zpu/2008/3/Safarian/>.

14. *Стилі життя: панорама змін* / С.В. Панченко, О.С. Резнік, М.О. Шульга [та ін.]; За ред. М.О. Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2008. — 416 с.

15. *Тоффлер Э.* Шок будущего / Э. Тоффлер; [пер. с англ. Е. Руднева и др.]. — М.: АСТ, 2008. — 560 с.

16. *Mueller H.P.* Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs ueber sozial Ungleichheit / Mueller H.P. — Frankfurt/Main. : Suhrkamp, 1997. — 435 s.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ У ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЙ УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТНІХ МІГРАНТІВ

*У статті розглядаються ціннісні орієнтири української молоді, що має досвід освітньої міграції за кордон, у контексті їх загальної життєвої стратегії. Пропонується використання ціннісно-ідентифікаційного типу особистості як одного з ключових факторів для виділення та аналізу життєвих стратегій молоді. **Ключові слова:** життєві стратегії, молодь, освітня міграція, ціннісно-ідентифікаційний тип.*

В статье рассматриваются ценностные ориентиры украинской молодежи, у которой есть опыт образовательной миграции за границу, в контексте их общей жизненной стратегии. Предлагается использовать ценностно-идентификационный тип личности как один из ключевых факторов для выделения и анализа жизненных стратегий молодежи.

***Ключевые слова:** жизненные стратегии, молодежь, образовательная миграция, ценностно-идентификационный тип.*

The paper focuses on the value orientations of young Ukrainians who have moved abroad to study. Their value orientations have been studied in the context of their general life strategies. The author suggests regarding the values that a person adheres to as one of the key factors for identifying and analysing life strategies of young people.

***Keywords:** life strategies, youth, student migration, value-based identification of personality.*

Одним із важливих напрямів соціологічних досліджень сьогодні є соціологія молоді, яка включає вивчення різних аспектів життя молодих людей, зокрема можливостей мобільності та міграції, професійного вибору, соціальної ідентичності, участі в культурі, зміни ціннісних орієнтацій, нерівності доступу до різних видів ресурсів, соціальної ідентичності та самовизначення молодих людей. Важливо усвідомлювати контекст, в якому сучасній молоді доводиться робити свій життєвий вибір, зокрема глобалізаційні процеси та розгортання процесів, які соціологи описують як «суспільство ри-

зику», «суспільство споживання», «індивідуалізоване суспільство».

З. Бауман характеризує основні риси індивідуалізованого суспільства ХХІ ст. і виділяє три процеси, що мають безпосереднє відношення до формування життєвих планів і стратегій молоді: 1) людина втратила контроль над більшістю значущих соціальних процесів; 2) у зв'язку з цим зростає невизначеність та прогресує незахищеність особистості перед обличчям неконтрольованих нею змін; 3) як наслідок, виникнення бажання людини відмовитись від досягнення перспективних цілей заради отримання швидких результатів. Формування стратегії життя особистості звільняється від класових, групових, інституційних рамок, а насправді включено до повсякденної діяльності індивіда. Отже, стратегія виступає задачею, що залежить від рішення індивіда, за яке він буде нести особисту відповідальність [1, с. 8].

Я. Бацина виділяє низку факторів, які потрібно враховувати у соціологічних дослідженнях молоді:

➤ глобалізацію економічних відносин. Молодь є найбільш мобільною та адаптивною групою населення, тому глобалізаційні процеси сприяють підвищенню її мобільності. У сфері освіти глобалізація призводить до збільшення доступу до світових освітніх ресурсів, котрі стають одним із основних інструментів забезпечення молодіжної міграції. Поява міжнародних університетів і компаній в інших країнах розширює спектр життєвих стратегій, доступних для молодих людей з країн, що розвиваються, одночасно підвищуючи конкуренцію для молоді з більш розвинених країн;

➤ посилення розривів на рівні соціально-економічного та технологічного розвитку проявляється як на глобальному, так і локальному рівнях. Відтворення вже глобальних структур нерівностей, що значною мірою компенсують підвищення життєвих шансів молоді з країн, що розвиваються, викликає глобалізацією і підвищенням мобільності населення;

➤ трансформація світової геополітичної ситуації, формування нових центрів, посилення боротьби глобальних гравців, освіта в якості самостійних центрів впливу корпорацій, некомерційних організацій та громадських об'єднань;

➤ високі темпи технологічного процесу, що забезпечує швидку зміну технологій та, як наслідок компетенцій, затре-

буваних на ринку. Швидке старіння професійних компетенцій змінює конфігурацію соціальних ієрархій, організованих за віковим принципом, що сприяє молодіжному інноваційному підприємництву і формування нових молодіжних бізнес-еліт, особливо в таких галузях, як інформаційні технології [2].

О. Бондаренко звертає увагу на важливий аспект, що зумовлює необхідність дослідження життєвих стратегій – в умовах кризи життєві стратегії індивідів стають фактором виведення суспільства з кризи, чи навпаки, поглиблення кризової ситуації [3, с. 141]. О. Рубцова відмічає перенесення дослідницької уваги на життєві стратегії саме молоді в соціології і пов'язує це зі зростанням різноманіття каналів, а відповідно і способів входження молоді в доросле суспільство; урізноманітненням форм як загальної, так і професійної освіти; розвитком специфічного молодіжного ринку праці і способів первинного працевлаштування молоді; різноманіттям стилів життя та форм сімейно-шлюбних відносин [7]. Тому не дивно, що науковці пропонують різні критерії для виділення типів життєвих стратегій, зокрема Р. Ольховський [6] пропонує об'єднати їх в три групи: 1) за змістом та формою проявлення суб'єктивності індивіда (зокрема сюди відносять досить популярні типології Т. Резнік та О. Бондаренко); 2) за характером впливу інституційних умов життєдіяльності (напрацювання Д. Чеботарева, О. Рубцової); 3) за ступенем нормативності соціальних установок та поведінки (представлені в публікаціях Ю. Леонова). О. Мурадян підкреслює такі складові життєвої стратегії як засобу планування особистістю власного життя: попереднє конструювання способу життя (вибір цілей, пріоритетів), його реалізації (практики суб'єкта, спрямовані на реалізацію життєвих потреб і розв'язання ситуацій, що виникають); задоволеності життям (самооцінки досягнутого) [5, с. 49].

Німецький соціолог Г. Клагес пропонує висновок, що в сучасному світі відбувається ціннісна зміна, яка, на його думку, є зміною ціннісних уявлень, орієнтацій, пріоритетів людей. Він вважає, що зараз у розвинених країнах спостерігається переміщення ціннісних пріоритетів населення: від цінностей «обов'язку і прийнятності» до цінностей «саморозвитку та автономії». Цінності «обов'язку та прийнятності»

охоплюють такі традиційні цінності, як обов'язок, дисципліна, безпека, порядок, добробут, досягнення, працьовитість, слухняність. У свою чергу, до цінностей «саморозвитку та автономії» німецький дослідник відносить такі постмодерні цінності, як саморозвиток особистості, індивідуальність, спілкування, різноманітність, насолода життям, партиципація, соціальна компетентність. [4, с. 70]. Оскільки цінності виступають орієнтирами в ході конструювання та власне реалізації життєвих стратегій молоді, ми пропонуємо виділити типи стратегій на основі ціннісно-ідентифікаційних типів німецького соціолога Г. Клагеса.

Упродовж 2016 р. та початку 2017 р., нами було проведено дослідження методом глибинного інтерв'ю стосовно ціннісних орієнтирів та життєвих стратегій української молоді, що має досвід освітньої міграції за кордон. Респондентами стала українська молодь, віком 18-35, які перебували або перебувають на навчанні в іноземних ВНЗ – 30 осіб. Також їм було запропоновано заповнити анкету, для визначення ціннісних типів на основі концепції ціннісної зміни Г. Клагеса (було використано запитання анкети, запропоноване соціологами в моніторингу Інституту соціології НАН України в 2013 р). Це дозволило визначити ціннісно-ідентифікаційний тип та відповідні життєві стратегії відразу двома соціологічними методами – опитування та інтерв'ю. В анкеті респондентам пропонувалося оцінити за шкалою від 1 до 5, наскільки тип людей у твердженнях є близьким до них. Було запропоновано 5 тверджень, які відповідають 5 ціннісним типам:

- люди, які в житті твердо дотримуються стійких, перевірених життям і часом звичаїв, традицій і правил (відповідає традиціоналістам);
- люди, що розчаровані життям, не приймають нові суспільні віяння, зазвичай невпевнені в своїх силах (відповідає розчарованим);
- люди, які підтримують позитивний досвід з минулого і водночас сприяють просуванню сучасних життєвих цінностей (відповідає активним реалістам);
- люди, що орієнтуються переважно на споживання матеріальних благ, отримання задоволення від життя (відповідає матеріалістам-гедоністам);

➤ люди, які критично оцінюють сьогоденне життя, сподіваються на краще майбутнє і намагаються наблизити його (відповідає нонконформістам-ідеалістам).

Згідно з Г. Клагесом, ціннісний консерватизм притаманний такій типологічній групі суспільства, як конвенціоналісти. Саме конвенціоналісти виказують сильне визнання цінностей обов'язку й прийнятності і, водночас, низьке визнання цінностей саморозвитку [8]. Якщо розглядати молодих українських освітніх мігрантів, то, приймаючи рішення про здобуття вищої освіти за кордоном, вони вже виходять за рамки традиційних форм та стратегій і сприймають українську освіту такою, якою вона є насправді. І в нашому дослідженні частка людей, яких можна ідентифікувати, як конвенціоналістів, невисокий. Представники цієї стратегії приймають рішення про міграцію радше у зв'язку з відсутністю перспектив вдома, їхня адаптація в умовах нової країни проходить досить стресово. Це можна проілюструвати цитатою одного з респондентів (хлопець, 27 років, закінчив фізичний факультет в Україні, магістратуру у Франції): «Я розумів, що перспективи займатися тим, чим я хочу, в Україні у мене просто немає. Та й зарплати фізиків залишали бажати кращого, а сидіти у батьків на шиї я вважаю неприйнятним. А у моєї кафедри вже був налагоджений процес з моїм французьким університетом, кожен рік пара людей туди їхали...».

У свою чергу, ціннісний переворот охоплює типологічну групу нонконформістів-ідеалістів, які демонструють сильне визнання цінностей саморозвитку і незначне – цінностей обов'язку і прийнятності. У середовищі нонконформістів-ідеалістів панують критицизм щодо існуючих суспільних реалій, орієнтація на автономію, свободу, рівність, демократію. Зокрема один респондент зазначив (хлопець, 25 років, закінчив математичний факультет в Україні, нині навчається в Італії): «Я успіх уявляю як певний малюнок, який я відчуваю, який важко описати словами. Бо, якщо я почну описувати зокрема будиночок у Флориді, ви подумаєте, що я хочу 100 мільйонів, і що на грошах помішаний, надивився фільмів про мільйонерів. Але я це бачу інакше, тут суть не в грошах. Це відчуття самореалізації, свободи. Гроші лише інструмент. Я знаю, що я зароблюю років за 15 певну суму і зміну сферу діяльності». Ще одна респондентка (дівчина, 25 років, закінчила еко-

номічний факультет в Україні, навчається у Франції) відмітила: «Для мене особистий успіх – це мати певну ціль і не боятися до неї йти. Я обожаю людей, які ідейні, які знають чого хочуть, які не проживають життя просто так».

Окрім цього, німецький соціолог виділяє дві “змішані” ціннісно-сміслові позиції. Одна з них стосується розчарованих людей, які втратили перспективу життя і демонструють низьке визнання як цінностей обов’язку і прийнятності, так і цінностей саморозвитку. Ціннісно-смістова втрата перспективи життя нерідко супроводжується втечею від суспільних реалій, замиканням у собі, відстороненням від соціального життя. Власне в ситуації з українським освітніми мігрантами, цей тип відображений найменше, оскільки молодь критично оцінює сучасні реалії в українській освіті та країні загалом.

Натомість інша «змішана» ціннісно-смістова позиція, характеризується значним визнанням як цінностей обов’язку і прийнятності, так і цінностей саморозвитку. У цьому випадку «старі» традиційні цінності (дисциплінованість, любов до порядку, акуратність, слухняність, працьовитість) не відкидаються, а доповнюють «нові» постмодерні цінності (автономія, самоствердження, самозабезпечення, вільний час, різноманітність тощо). Г. Клагес називає цю групу активними реалістами. Вони вирізняються своєю дисциплінованістю, готовністю до співпраці, орієнтацією на сім’ю, професійні досягнення, поважають право і порядок, відстоюють свої права перед владою. Ось що говорить один із респондентів (хлопець, 25 років, закінчив інженерний факультет в Україні, навчається в Німеччині) про успіх: «...на даний момент я хочу отримати диплом, і моя ціль – отримати диплом, знайти роботу по спеціальності, і щоб у мене була сім’я-діти. І прийти до середнього рівня успіху, якого б я хотів. Машина, будинок, – усе це матеріальні блага, їх нажити легше всього, якщо у тебе є гроші. А от людина поруч, з якою тобі буде комфортно. Я вважаю, що це саме важливе. Якщо людина поруч не та, то це теж впливає на твій настрій».

Особливий різновид активних реалістів становлять гедоністичні матеріалісти. Це, як правило, молоді люди, які схильні здійснювати на практиці гедоністичні складові цінностей саморозвитку (самоекспресія, самореалізація, розмаїтість, вільний час, задоволеність життям) разом з

деякими цінностями обов'язку і прийнятності (добре сімейне життя, довіра партнерам, виконання обов'язку, соціальна справедливість тощо).

Клагес вважає, що гедо-матеріалісти є не просто носіями гедоністичного матеріалізму, як особливої ціннісної домінанти. Вони представляють перш за все окремих варіант ціннісної зміни, який німецький дослідник називає «малим синтезом» старих і нових цінностей. Для освітніх мігрантів з стратегією цього ціннісно-ідентифікаційного типу особливо важливо подорожувати, вони розглядають подорожі, як невід'ємну частину свого життя, без якої вони не почуваються щасливими і не можуть розвиватися. Досить яскравою є позиція однієї з респонденток (дівчина, 28 років, навчалася на економічному факультеті в Україні, далі в Польщі, тепер працює в Литві) : «Я хочу жити в своє задоволення, неважливо де. Потрібна робота, щоб подобалась і приносила достатній дохід, щоб подорожувати. Це все, що мені потрібно».

Судження респондентів дали змогу виокремити ще одну деталь, яка характеризує молодих освітніх мігрантів за кордон – цілеспрямованість. Слід відмітити, що вона логічно цілком пов'язана з ціннісно-ідентифікаційними типами та відповідними стратегіями. Також це пояснює, чому в нашій групі не виявлено представників стратегії «розчарованих», адже ця група не характеризується амбіціями та цілями.

Результати нашого дослідження та аналіз суміжної наукової літератури, дали змогу зробити такі висновки:

1) освітня міграція української молоді за кордон є частиною реалізації їхньої життєвої стратегії;

2) в основі вибору цієї стратегії лежать певні орієнтири, які, за Г. Клагесом, визначають відповідні ціннісні типи;

3) у ході нашого дослідження була виявлена тенденція, що ціннісні типи «розчарованих» і традиціоналістів не характерні для українських освітніх мігрантів. Частіше фіксуються думки, які свідчать про те, що їх можна віднести до неконформістів-ідеалістів та активних реалістів (зокрема матеріалістів-гедоністів). Але водночас потрібно враховувати різний рівень цілеспрямованості особистості, який може пояснити особливості життєвих стратегій освітніх мігрантів, як у випадку активних реалістів, неконформістів-реалістів з одного боку, так і «розчарованих» з іншого.

Література

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество [Электронный ресурс] / Зигмунд Бауман // М. : Логос. — 2005. 182 с. — Режим доступа до ресурсу: http://socioline.ru/files/5/39/bauman_zigmunt_-_individualizirovannoe_obshchestvo-2005.pdf.

2. *Бацына Я. В.* Актуальные проблемы социологии молодежи в XXI в. [Электронный ресурс] / Яна Валерьевна Бацына // Теория и практика общественного развития. — 2017. — № 1. — 2017. — Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-sotsiologii-molodezhi-v-xxi-v>

3. *Бондаренко Е. Н.* Формирование жизненных стратегий молодежи закрытого административно-территориального образования: специфика условий и процесса в условиях кризиса начала XXI века / Елена Николаевна Бондаренко // Вестник ПАГС. — 2009. — № 3. — С. 140—145 [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-zhiznennyh-strategiy-molodezhi-zakrytogo-administrativno-territorialnogo-obrazovaniya-spetsifika-usloviy-i-protssessa-v>.

4. Мінливості культури: соціологічні проєкції / [Н. В. Костенко, А. О. Ручка, Л. Г. Скокова та ін.]; за ред. Н. Костенко. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. — 440 с.

5. *Мурадян О.* Життєві стратегії особистості в умовах соціальних змін: соціологічний аналіз / О. Мурадян // Соціологічні студії. — 2013. — № 1. — С. 49—54. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/9803/1/socst_2013_1_12.pdf

6. *Ольховский Р. М.* Типологические особенности жизненных стратегий российской молодежи / Роман Михайлович Ольховский // Теория и практика общественного развития. — 2014. — № 21. — С. 53—57 [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologicheskie-osobennosti-zhiznennyh-strategiy-rossiyskoj-molodezhi>

7. *Рубцова Е. П.* «Жизненные стратегии» молодежи: проблемы определения в социологическом дискурсе / Елена Павловна Рубцова. // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. — 2010. — № 1 [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennye-strategii-molodezhi-problemy-opredeleniya-v-sotsiologicheskom-diskurse>

8. *Ручка А. О.* Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу / Анастасія Ручка // Український інформаційний простір. — Число 1 : Ч. 2. — К. : КНУКіМ, 2013. — С. 163—169.

МЕРЕЖЕВІ ПРАКТИКИ ЯК МЕДІАТОР МІКРО- МАКРОРІВНІВ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

*Автор розглядає соціальну напруженість як комплексне явище, що має свої прояви на мікро-, мезо- та макрорівнях соціальної реальності. Для пошуку адекватної такому баченню концептуалізації соціальної напруженості пропонується звернутися до поняття соціальної ентропії, що є ключовим у моделі соціальних змін, побудованій на методологічній платформі парадигми складності (complexity theory). Це дає змогу визначити мезорівень соціальної напруженості через практики мережових взаємодій і показати, як через них відбувається перехід від індивідуальної (мікро-) до системної (макро-) соціальної напруженості. **Ключові слова:** соціальна напруженість, парадигма складності, соціальна ентропія, мережі практики, мікро-, мезо-, макрорівні соціальної напруженості.*

Автор рассматривает социальную напряженность как комплексное явление, имеющее свои проявления на микро-, мезо- и макроуровнях социальной реальности. Для поиска адекватной такому видению концептуализации социальной напряженности предлагается обратиться к понятию социальной энтропии, являющемуся ключевым в модели социальных изменений, построенной на методологической платформе парадигмы сложности (complexity theory). Это дает возможность определить мезоуровень социальной напряженности с помощью понятия практики сетевых взаимодействий и показать, как через них осуществляется переход от индивидуальной (микро-) к системной (макро-) социальной напряженности.

Ключевые слова: социальная напряженность, парадигма сложности, социальная энтропия, сетевые практики, микро- мезо- макро- уровни социальной напряженности.

The author regards social tension as a complex phenomenon that manifests itself at the micro-, meso- and macro-levels of social reality. In order to provide an adequate conceptualisation of this phenomenon, the author suggests referring to social entropy as the

key concept in a model of social changes built on a methodological platform of the complexity theory. This step allows relating the meso-level of social tension to individuals' interaction within certain networks and visualising a transition from individual (micro) to systemic (macro) social tension through these networks.

Keywords: *social tension, paradigm of complexity, social entropy, social networking practices, micro-, meso- and macro-levels of social tension.*

Проблема соціальної напруженості, що за радянських часів була практично табуованою в соціологічних розвідках, після розпаду СРСР почала активно обговорюватися вченими пострадянських країн. В Україні, де пострадянський період характеризується особливою драматичністю, ця тема виглядає надзвичайно актуальною. Події трьох майданів, що вже увійшли в історію під назвами Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції Гідності, вимагають соціологічної рефлексії не лише на рівні констатуючо-описовому, що добре роблять актуальні емпіричні заміри, а й на пояснювально-прогностичному. Для цього потрібний відповідний концептуальний апарат – від набору понять до узагальнюючих моделей. Вести мову про згадані кризові, переломні події в житті країни, не звертаючись до терміну «соціальна напруженість», досить важко – як у вільному публіцистичному дискурсі, так і в наукових спробах їх осмислення. Але, за наявності великої кількості робіт з цієї тематики як в пострадянських країнах, так і західній соціології, багато дуже важливих питань залишаються відкритими.

Перше і, мабуть, ключове – відсутність більш-менш *чіткої концептуалізації самого феномену соціальної напруженості*. Часто авторські міркування навіть у рамках наукового дискурсу в цьому плані не надто відрізняються від журналістського або повсякденного – смисл терміну «соціальна напруженість» видається прозорим й інтуїтивно зрозумілим. Це дозволяє дослідникам відразу переходити до питання детермінацій соціальної напруженості, різних чинників, напруженості в окремих соціальних середовищах, говорити про політичну, економічну, етнічну, релігійну напруженість. Окремо постають питання про ознаки, індекси, вимірювання. Але чи можливо обґрунтовано давати відповіді на ці

питання, не маючи того визначення, яке дозволяло б логічно до них переходити? Переконана, що відсутність чіткого теоретичного розуміння явища дуже шкодить подальшим спробам вивчати його емпірично.

Друге питання, що виникає в руслі цієї теми, стосується соціальної напруженості на різних рівнях соціальної реальності. Оскільки діапазон існуючих визначень цього явища є дуже широким – від суто психологічного індивідуального рівня до рівня всього суспільства, то це вимагає від дослідників говорити про мікро- мезо- та макрорівні соціальної напруженості. Але часто і в ці поняття вкладається дуже різний смисл. І, якщо смисли мікро- (індивід) і макро- (все суспільство) рівнів є більш менш узгодженими, то от мезорівень потребує, з нашого погляду, відходу від такого його розуміння як просто напруженість в окремих невеликих групах. Саме він має бути тією ланкою, що робила б логічним перехід від мікро- до макрорівня і навпаки, і через яку видно було б механізм цього переходу.

Найбільш адекватною стратегією пошуку відповіді на зазначені проблемні моменти в питанні соціальної напруженості, на нашу думку, є пошук такого її визначення, яке б впливало з контексту *комплексної моделі соціальних змін*. Основна вимога до цієї моделі – роль фактора напруженості в ній має бути рельєфно прописаною, ця модель має бути динамічною, мати здатність логічно і в динаміці пов'язувати мікро-, мезо- та макрорівні соціальної реальності та показувати місце в цьому соціальної напруженості. Деяким міркуванням з приводу такої моделі і відповідного розуміння соціальної напруженості і буде присвячено цю роботу.

В якості парадигмальних підстав для розв'язання поставленої задачі ми оберемо, з одного боку, *парадигму складності* (complexity theory), а з іншого боку, – *парадигму практик*. Перша, у випадку її трактовки як нелінійної парадигми системних змін, дозволяє нам вийти на таку модель соціальних змін і соціальної динаміки, в якій місце соціальної напруженості є чітко прописаним і посідає ледь не чільне місце. Друга, у випадку її використання щодо практик мережевих взаємодій, дозволяє знайти таке розуміння мезорів-

ня соціальної напруженості, яке би відповідало завданню бути медіатором двох інших рівнів – мікро- та макро-.

Якщо парадигма практик на сьогодні вже достатньо добре задіяна в методологічному арсеналі вітчизняної науки, то от до парадигми складності ще зберігається досить обережне ставлення, що є зрозумілим у силу тих, багато в чому революційних, пропозицій щодо системних процесів, які ця парадигма в собі несе. Чого варте лише притаманне такому підходу твердження про принципову неможливість однозначного прогнозування системних змін, включаючи і соціальні, про існування моменту настання критичної непередбачуваності. Адже, за великим рахунком, це розхитує підмурки класичної науки, яка якраз уміння обґрунтовано і однозначно передбачати майбутнє і вважала основним своїм здобутком. Але постнекласична наука обирає принцип непередбачуваності в якості одного зі своїх основних принципів, вчиться в цьому працювати і вчить сприймати себе саме в такій якості – варіативного прогнозиста.

Іноді певну упередженість викликає сам понятійний апарат нелінійної парадигми, яким вона послуговується – адже часто ці терміни несуть у собі явно відтінок природничого походження, що не завжди легко сприймається гуманітаріями. Але упередженість може перетворитися на евристичні очікування в разі, коли ми побачимо в цій парадигмі не щось, що загрожує підмуркам гуманітарної науки, відмежованої від природничої, а нову метатеоретичну платформу, яка задає нову оптику нелінійного бачення процесів будь-якої природи, зокрема і суспільної. Судячи з великої кількості орієнтованих на цю методологічну платформу соціогуманітарних робіт, що з'являються останнім часом, можна стверджувати – її затребуваність стає все більшою. Найбільш відомими у нас зарубіжними працями в цій парадигмі (соціологічними й методологічними) є праці І. Валерстайна, Е. Ласло, Н. Лумана, К. Майнцера, Е. Морена, М. Моїсєєва, І. Пригожина, Ф. Хейєк, Ф. Фукуями та ін. У вітчизняній соціології відповідні методологічні новації першими почали використовувати в своїх працях В. Бакіров, О. Куценко, М. Кузьмін, І. Предборська, Ю. Саєнко, І. Черненко, В. Хмелько, та ін.

Опорними точками категоріального каркасу парадигми складності (нелінійної парадигми) в її додисциплінарному, метатеоретичному варіанті є такі поняття, як *самоорганізація, дисипація, біфуркація, атрактивність, ентропія, випадкова флуктуація та ін.* Евристичний потенціал такого підходу в полі соціологічного теоретизування проявляється у разі надання цим поняттям соціального змісту. Шукані евристики щодо проблеми соціальної напруженості в рамках цієї парадигми виникають у разі звернення до поняття системної ентропії і *концептуалізації соціальної напруженості через поняття соціальної ентропії.*

У загальному системному плані поняття *ентропії* дозволяє поєднувати макро- і мікрорівні системних подій. Об'єднуючим контуром слугує нелінійна модель системних змін, для якої системна ентропія є головною змінною, що визначає системну динаміку, і міра якої дає можливість виокремлювати такі стани системи, як стабільність (низька ентропія), нестабільність-трансформація (середній рівень ентропії), нестабільність-кризовість (високий рівень ентропії). Тож стають зрозумілими усі теоретичні дивіденди, які ми отримуємо, замінивши в цих міркуваннях слова «система» на «соціальна система», а «системна ентропія» на «соціальна ентропія», з подальшим розумінням соціальної напруженості як системної соціальної ентропії. Соціальна напруженість-ентропія в цьому разі стає достатньо нейтральною, постійно присутньою характеристикою соціальної системи, і лише показник її рівня вказує на стабільність, перехідність або кризовість. І, що важливо для нас саме в руслі поставленої проблеми, – дозволяє концептуалізувати соціальну напруженість як явище, в якому мікро- та макрорівні не можуть розглядатися окремо поза загальним системним контекстом. Причому жоден з них не детермінує інший однозначно – індивідуальна та системна напруженості є сторонами одного процесу.

Завдяки такому методологічному крокові, ми отримуємо об'ємний і внутрішньо узгоджений спектр смислових наповнень поняття соціальної напруженості. Можна навести ряд визначень соціальної ентропії-напруженості, які впливають із розуміння системної ентропії як такої. Ці визначен-

ня будуть однаковими за своєю суттю, але різними у формулюваннях, що і дасть можливість отримати шуканий діапазон смислових акцентів. *Напруженість-ентропія це: 1) міра соціального хаосу; 2) міра непередбачуваності поведінки соціальних суб'єктів (індивід, групи, інституціональні структури); 3) міра неузгодженості дій соціальних суб'єктів; 4) міра розірваності, нещільності соціальної тканини.*

Із кожним з цих визначень можна працювати окремо і вести відповідну теоретичну лінію аж до емпіричних показників. Неодноразово ми будемо при цьому виходити на вже відомі предметні аспекти, але цінною є можливість їх поєднати саме через узагальнююче розуміння напруженості як ентропії. Так, напруженість, як міра хаосу, корелює з темою напруженості і соціального порядку, напруженість, як міра непередбачуваності, – з темою напруженості і проєктів майбутнього, а напруженість, як міра неузгодженості – з темою очікувань, їх частоті невиправданості в ситуації високої напруженості. Але в нашому випадку найбільший концептуальний потенціал має розуміння соціальної ентропії як міри щільності соціальної тканини. Воно дозволяє працювати одночасно з усіма рівнями соціальної реальності – індивід – взаємодії індивідів – системні стани. Усе це складові «соціальної тканини». При цьому розуміння механізмів і чинників збільшення – зменшення напруженості стає природнім наслідком прийнятого визначення і пов'язане з процесом збільшення-зменшення щільності соціальної тканини. Але від зручної метафори «соціальна тканина» треба перейти до більш предметного розуміння.

До терміну «соціальна тканина» свого часу звертався Г. Зімел, використовуючи його скоріше як метафору. Для Зімеля, який вбачав суть суспільства саме в людських взаємодіях, це була дуже влучна метафора. До її більш точного розкриття він не вдавався, що відповідало загальній стилістиці його теоретизування, яке носило швидше есеїстичний характер. З мого погляду, у наш час, коли вже є поняття *мереж, практик*, про соціальну тканину ми можемо говорити більш конкретно. І в цьому моменті наших теоретичних міркувань в дію вступає *парадигма практик*, яку ми

анонсували вище. Понятійне розкриття прагматичного підходу в соціології коротко і зрозуміло висловлено в праці Бурдье «Структура, габітус, практика» [5]. По суті, структури тут – це не формальні жорсткі структури, а те, що якраз і можна назвати мережевими м'якими соціальними структурованостями, які спонтанно виникають і існують у процесі свого повсякденного поновлення через відповідні практики. Саме в цих рамках виникає габітуальне налаштування на певні практики, зокрема і практики мережових взаємодій.

Отже, визначивши *соціальну тканину* як усю *сукупність наявних у суспільстві практик мережових взаємодій*, ми отримуємо досить потужний за своєю теоретичною потенційністю концепт, особливо в разі поєднання з наведеним визначенням соціальної ентропії. У цьому разі ми можемо говорити про загальносуспільні стани як більшу або меншу щільність соціальної тканини, наявні розриви та можливі нові зшивання і т.і. Логічний зв'язок з ентропію-напруженістю є очевидним. Соціальна напруженість – це міра порушення щільності соціальної тканини. У такому разі стає зрозумілою необхідність дивитися на мережеві взаємодії і практики, як ключову ланку в генезі соціальної напруженості.

Подивимося більш докладно на те, як соціальна напруженість-ентропія проявляє себе в цих мережових взаємодіях, і як виглядає механізм зміни міри соціальної напруженості саме в цьому практичному зрізі. Відповідно до наведеного розуміння, щільність соціальної тканини задається і підтримується повторюваністю і повсякденною звичністю цих практик. Якщо взяти за точку відліку окремого суб'єкта і розглядати його як вузлову точку в цій соціальній тканині, то уся багатовимірною сукупність його практик і буде складати частину загальносистемних мережових переплетінь. Системна стабільність забезпечується повторюваністю і стабільністю більшої частини цих практик для більшої частини членів суспільства. Як же виникають ті розриви, що ведуть до зростання соціальної ентропії-напруженості? Розглянемо це на прикладі, скажімо, практик здоров'я і відповідних мережових взаємодій.

Попри формальну наявність певних формально-інституційних порядків, що мають обслуговувати потребу громадян

у заходах, пов'язаних зі здоров'ям, конкретні практики здоров'я і відповідні мережеві практики взаємодій для кожного громадянина є особливими, вони задаються тими конкретними лікарнями, госпіталями, поліклініками, лікарями, номерами телефонів регістратури, номерами телефонів знайомих лікарів та медичних сестричок, аптеками, машинами швидкої допомоги, сусідськими порадами, сайтами в Інтернеті, сімейними звичками, знахарями, «бабками», медичними довідниками та ін. Усе це історично складається, акумулюючи в собі історію країни проживання, сімейну та індивідуальну історію. До цих практик людина звично звертається, не особливо розмірковуючи над їхньою раціональною доцільністю. Ключове слово тут – звичність. Це те, що вписано в індивідуальні габітуси, що має якесь практичне підтвердження в минулому і що зберігається в габітуальних налаштуваннях як програма дії на майбутнє. У ці мережі, як видно з наведеного списку приблизних складових, входять не лише люди, але й те, що Б. Латур називає нелюди [12]. Останнє іноді складає суттєву ланку в цих мережах, як скажімо, наявність машини швидкої допомоги в цьому списку, можливість на неї звично покладатися. Що означає щільність соціальної тканини в тому фрагменті, який пов'язаний з цією конкретно людиною і її мережею практик здоров'я? Це стабільність цих практик, можливість їх повторювати в разі потреби. А якщо і змінювати, то за власною логікою і вибором, у ритмі переналаштування власного габітусу. І, відповідно, незалежні від людини збої, розриви в цих ланках взаємодій будуть тим, що ми й позначили як розриви соціальної тканини.

Отже, на *суб'єктивному рівні* розрив соціальної тканини відчувається як збій у звичних практиках, що утвердилися в тих чи інших мережевих стосунках конкретного індивіда. При цьому те, що ми показали на прикладі практик здоров'я, справедливе по відношенню до всіх інших мереж і практик, що їм відповідають – робота, освіта, споживання, відпочинок, церква, родина та багато іншого. Навіть актуальні для нас практики військового протистояння отримують у кожному окремому випадку своє мережеве втілення. І тоді зрозумілим стає на перший погляд дивний феномен – прийшовши додому

з лінії бойових дій, багато хто хоче повернутися туди знову. Стабільність особистісного ареалу соціальної тканини для нього саме в цьому, його габітус налаштований на ці практики.

Один із ключових моментів у розумінні ґенези соціальної ентропії-напруженості, пов'язаної з мережевими збоями, полягає в наступному. Названий розрив соціальної тканини в суб'єктивній проекції викликає те, що можна позначити глибинним, мало диференційованим переживанням соціальної відторгнутості, полишеності, соціальної виключеності, соціальної незатребуваності. Ці переживання й будуть індивідуальним вкладом у загальну системну напруженість, так би мовити, квантом цієї напруженості – поки що латентним, лише в потенціалі здатним отримувати системні прояви. Ґенеза його – в мережевих розривах, на мезорівні соціальної реальності. Тут ми й отримуємо цей ланцюжок зв'язку – мережеві практики – індивідуальні переживання – системні стани.

Подивимося більш докладно, як іде переключення по лінії індивідуальні переживання – системні прояви соціальної напруженості. Перший прояв на мікрорівні – вже назване недиференційоване почуття полишеності, виключності – у більш диференційованій формі переживається як тривога, розпач, відчай, розгубленість, невпевненість у майбутньому та ін. Саме на це справедливо звертають увагу дослідники соціальної напруженості, хоча не завжди в фокус уваги потрапляє мережевий механізм їхньої появи. Подальші зміни в проявах соціальної напруженості спостерігаються у разі, коли ця первинна фрустрованість отримує свою атрибутивну спрямованість. Названі переживання в такому разі можуть перерости в почуття недовіри, ненависті, обурення і т.д. Це вже коли люди знаходять на кого перекласти провину за руйнування їхніх практик, порушення звичних правил гри. Механізм такого переключення – окрема ланка в загальному механізмі роботи соціальної напруженості. У термінах ентропії і соціальної тканини це можна трактувати як поглиблення розривів, їх перехід на ті мережі, де практикуються стосунки з уявними винуватцями первинних збоїв – наприклад, з центральною владою, партіями, місцевою владою та ін.

У які системні події такий процес може вилитися? На системному рівні має значення, скільки членів суспільства відчувають ці почуття і в якій кількості напрямів мають місце ці розриви. Нагадаємо, що загальна системна ентропія-напруженість – це міра щільності усієї соціальної тканини. Тобто має значення, скільки таких квантів – розривів виникає в суспільстві, причому одночасно або в близькому проміжку часу. Системна криза, за деякими даними, настає при рівні ентропії-напруженості, що сягає близько 40% [8; 9]. У термінах мережевих практик це означає, що приблизно в такій кількості вони потерпають від розриву. Це дуже важко перекласти на мову, близьку до операціоналізації та емпіричних вимірювань, тим більше, що емпірично важливими є саме ті глибинні переживання відторгнутості, що не завжди усвідомлюються і вербалізуються. Але, у разі намагання запобігти зростанню соціальної напруги, ця глибинна соціальна тектоніка має відстежуватися в зародку. Звичайно, це питання потребує окремого вивчення й опрацювання.

Чинники соціальної напруженості – це те, що складає особливий інтерес у разі звернення до цієї теми. Відповідно до такого бачення, ці чинники треба шукати в тому, що викликає зазначені розриви соціальної тканини. Треба сказати, що тут далеко не все виглядає однозначним, і іноді до латентного збільшення соціальної ентропії-напруженості може призводити те, що, здавалося б, мусить вести суспільство шляхом покращення та модернізації. Але, як ми з'ясували, напруження в кожному конкретному випадку викликає те, що руйнує звичне, усталене, ті практики, які входили до нашого адаптивного арсеналу, дозволяли відчувати себе вписаним в існуючий суспільний порядок. При цьому ці практики далеко не завжди відповідають моральним вимогам і навіть тим цінностям, які людина може свідомо декларувати. Яскравий приклад – хабарі, що тісно увійшли в нас у практики мережевих стосунків. Люди підтримують боротьбу з цим явищем на рівні принциповому і загальному, схвалюють арешти і звільнення хабарників, про що повідомляють ЗМІ. Але ситуація суттєво змінюється, коли йдеться про індивідуальні мережі стосунків. Часто саме хабарі є звичним способом вписатися в існуючий порядок, вони є

мережевими правилами гри, і відмова від цих правил несе ризики індивідуальному добробуту, спокою чи, навіть, життю або життю близьких людей. Скажімо, на принциповому рівні люди, у більшості своїй, підтримують відмову від тих, часом непомірних, оплат за лікування, що не дуже законно, а іноді зовсім незаконно, вимагаються в наших лікарнях. Але при цьому ці ж люди віддають останнє, щоб вписатися в ці правила в ситуації персональної небезпеки. Більше того – ці практики вже відпрацьовані і відомі, а невідомість лякає ще більше, ніж звичні хабарі. І саме ця невідомість – той самий квант напруженості, про який ішлося вище. Ось відповідь на питання, чому боротьба з хабарами саботується на рівні повсякдення. Вона – частина актуального практичного порядку. Звичайно, є люди, що цьому опираються принципово й активно, але й тут, при уважному вивченні, ми, швидше за все, побачимо вірність своїм мережевим практикам. Просто мережами цих людей буде все те, що складає громадянську активність та ін..

Зі сказаного випливає досить неочікуване – практично всі реформи неодмінно ведуть до зростання соціальної напруженості. Це не становить суспільної загрози в разі, коли реформи локальні, ідуть швидко і розірвані лінії та зруйновані практики мережових взаємодій відновлюються або швидко змінюються на нові. Ризики виникають у разі масштабного реформування суспільства, коли кількість мережових розривів стає великою і стосується різних суспільних практик. У такому випадку стає зрозумілим розповсюджене твердження про те, що масштабні всеохоплюючі реформи для своєї успішності потребують сильної і рішучої влади (і це підтверджено багатьма практичними прикладами – Туреччина – Атаюрка, Сінгапур – Лі Куан Ю та ін.). Сильне правління, реально спрямоване на реформи, має забезпечити суспільну стабільність і стримати можливі суспільні протести, викликані зростанням напруги внаслідок реформ. Але при цьому реформи мають іти швидко й ефективно, щоб нові мережеві практики швидко утвердилися, а нові правила суспільної гри стали звичними і сприйнятливими для людей. У той же час існує й інший варіант ентропійного менеджменту, що його свого часу продемонстрував Ф. Рузвельт,

якому вдалося в 30-і роки минулого сторіччя вивести США з Великої депресії. Його влада теж була сильною, але ця сила трималася на постійній демонстрації (за допомогою знаменитих «бесід у каміна») поваги до своїх громадян, постійного стимулювання в них відчуття спільної боротьби з кризою. У рамках запропонованої моделі це означає – первинне почуття незатребуваності, яке викликалося мережевими розривами, що супроводжували кризу, пом'якшувалося або і зовсім перекривалося почуттям затребуваності в загальній національній справі порятунку. І тим самим ентропія зменшувалася.

В якості прагматичних висновків для ситуації в нашій країні можна сказати – масштабне, всеохоплююче, і при цьому повільне і системно неузгоджене реформування, що в нас спостерігається, несе високі ризики зростання соціальної напруженості. Основна причина – тривала невизначеність нових правил гри, проблематичність для людей знайти в них своє місце і тим самим на рівні соціальної самоорганізації утворити нові мережі або змінити формат мережових стосунків відповідно до нових правил. Довготривале почуття невизначеності, непрогнозованості, наявності соціальних розривів, що не «ремонтуються», у разі, коли воно виникає у великій кількості людей одночасно, загрожує зростанням соціальної напруженості до рівнів, що можуть викликати нові масові соціальні протести, вихід на точку соціальної біфуркації. У цьому випадку прогнози робити важко в силу принципової непрогнозованості соціальних процесів у таких ситуаціях, що впливає з тієї ж парадигми складності та відповідних моделей соціальних змін. Найкраща стратегія – запобігати критичному зростанню соціальної ентропії – напруженості, розуміючи, що стримувати соціальний вибух силою можна протягом дуже обмеженого часу.

Література

1. Аршинов В.И. Системы и сети в контексте парадигмы сложности / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Вопросы философии. — 2017. — № 1. — С. 50—62.

2. Бевзенко Л. Концептуалізація соціальної напруженості в парадигмі складності — системність і мережеві практики. Тези

доповіді. / Л. Бевзенко Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XIV Міжн. наук. конф.: «Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість». — К. — Логос. — 2017. — С. 22—25.

3. *Бевзенко Л. Д.* Понятие социальной энтропии в синергетическом дискурсе социального порядка / Л.Бевзенко. Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 7 (18), Інститут соціології НАН України. — К. — 2015. — С. 204—218.

4. *Бевзенко Л. Д.* Стили жизни переходного общества /Любовь Бевзенко. — Киев: Ин-тут социологии НАН України, 2008. — 144 с.

5. *Бурдые П.* Структура, габитус, практика // П. Бурдые. Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т 1. — № 2. — С. 40 — 58.

6. *Вахштайн В.* Возвращение материального. «Пространства», «сети», «потоки» в акторно-сетевой теории / В.Вахштайн //Социологическое обозрение. — 2005. — Т. 4. — № 1. — С. 94 — 115.

7. *Волков В. В* Теория практик / *Вадим Волков, Олег Хархордин.* — СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.

8. *Давыдов А.А.* Существует ли мера социальной гармонии? // А. Давыдов Социологические исследования. — 1988. — № 5. — С. 72—74.

9. *Давыдов А. А.* Измерение социальной напряженности / А.А. Давыдов, Е.В. Давыдова. — М. : ИС РАН, 1992. — 32 с.

10. *Заякина Р.* Сетевой подход: между топологиями пространства и формы // Раиса Заякина, Марк Ромм. Социологическое обозрение. — 2017. — Т. 16. — № 2. — С. 163 — 179.

11. *Зиммель Г.* Избранное. Том 2. Созерцание жизни / Георг Зиммель. — М., Издательство «Юристъ», 1996. — 607 с.

12. *Латур Б.* Об интеробъективности // Б.Латур. Социологическое обозрение. — 2007. — Т. 6. — № 2. — С. 79 — 96.

13. *Седов Е. А.* Информационно-энтропийные свойства социальных систем // Е. Седов. Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 92 — 100.

14. *Anderson, P.* Complexity theory and organization science // P.Anderson. Organization Science. — 1999.— №10 (3). — P. 216—232.

15. *Bailey K.* Social Entropy Theory / K. Bailey. Albany, NY: State University of New York Press. 1990.

16. *Beautement P.* Complexity Demystified: A Guide for Practitioners / P. Beautement, C.Broenner. Axminster: Triarchy Press, 2010

17. *Grobman G. M.* Complexity theory: a new way to look at organizational change / Gary M Grobman. Administration Quarterly; 2005; 29, 3; ABI/INFORM Global. pg. 350

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УДК 316.74

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

РЕАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЄЮ ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Здійснено аналіз місця релігії як засобу соціальної ідентифікації в сучасному українському суспільстві. Проаналізовано причини, які можуть вести до збільшення значущості релігійних складових соціальної ідентифікації в сучасних суспільствах. За допомогою даних масових опитувань населення України продемонстровано, що релігія як актуальний ідентитет присутня в свідомості доволі обмеженої частини населення, і подібний стан є незмінним упродовж кількох останніх років.

Ключові слова: релігія, соціальна ідентичність, релігійна ідентичність, ідентитет, конфесія.

Произведен анализ места религии как средства социальной идентификации в современном украинском обществе. Проанализированы причины, которые могут вести к увеличению значимости религиозных составляющих социальной идентификации в современных обществах. С помощью данных массовых опросов населения Украины продемонстрировано, что религия как актуальный идентитет присутствует в сознании достаточно ограниченной части населения, и подобное положение является неизменным на протяжении нескольких последних лет.

Ключевые слова: религия, социальная идентичность, религиозная идентичность, идентитет, конфессия.

The purpose of the paper is to analyse religion as a means of social identification in today's Ukrainian society. The author has identified several factors that could increase the significance of religious components of social identification in present-day societies. However, the data of nationwide surveys show that relatively few

Ukrainians regard belonging to a certain religion as an actual component of social identity; moreover, their views have not considerably changed in recent years.

Keywords: *religion, social identification, religious identification, identity, religious denomination.*

Релігія, як соціальний інститут, виконує (принаймні, може виконувати) низку функцій: регулятивну, інтегративну, ціннісно-нормативну тощо. Однією з таких функцій є функція особистісної та групової ідентифікації. У першу чергу, тут ідеться про те, яке місце релігія посідає при формулюванні відповіді на питання «хто я/ми?». Адже релігія може виступати основою соціальної ідентифікації, коли, наприклад, ідентифікація себе як мусульманина або християнина є домінуючою, порівняно з якою інші ідентичності є другорядними, похідними. Але так само вона може бути лише одним (більш чи менш важливим) зі складових елементів самоідентифікації, коли релігійна ідентичність якимось чином комбінується з іншими ідентичностями – етнічною, національною, віковою, класовою тощо. У зв'язку з множинністю соціальних позицій індивіда та множинністю його соціальних ролей, соціальна ідентичність зазвичай не є однозначною, раз і назавжди визначеною. Вона є множинною (особа може ідентифікувати себе водночас як громадянина, представника певної професійної, вікової, регіональної і т. ін. груп) та рухливою (з часом може змінюватися, одні ідентитети можуть посилюватися, а інші послаблюватися, якісь ідентитети можуть додаватися в цю систему, а якісь з неї «випадати»). Крім цього, релігійна ідентичність може бути практично незалежною від загальної соціальної ідентичності, існувати у «паралельному просторі», коли людина розглядатиме свою релігійність як виключно особисту справу, питання приватного життя, яке має бути відділеним від життя публічного. У будь-якому випадку йдеться не про власне релігійну ідентифікацію (визнання себе як такого, хто належить до певної релігії, хто поділяє певне вірування), а про те, що релігійна ідентичність може бути або базою соціальної ідентичності, або в якихось комбінаціях зливатися з іншими соціальними ідентичностями.

Питання зв'язку релігійної ідентичності із загальною системою соціальної ідентичності має значення з погляду оцінки потенційного впливу релігії в суспільстві. Вочевидь, міра цього впливу буде залежати, крім інших можливих чинників, і від характеру зв'язку релігійної ідентичності із загальною соціальною ідентичністю (чи є перша домінуючою, чи однією зі складових другої, чи існуючою сама по собі, практично незалежно від другої). Тобто міра залучення релігії до системи самоідентифікації є одним з індикаторів соціальної значущості релігії і саме під цим кутом є цікавою для соціологів. Відповідно, *метою цієї статті* є аналіз змісту ідентифікаційної функції релігії та визначення міри реалізації цієї функції в сучасному українському суспільстві.

З огляду історичної динаміки в тих суспільствах, в яких відбувалася секуляризація, спостерігається суттєве послаблення (або й нівелювання) цієї функції. Якщо розглядати примітивні людські спільноти, то в них, як стверджують антропологи, ті суспільні сфери, які сьогодні розглядаються нами як самостійні (політика, економіка, сфера родинності, релігія, культура загалом), були нерозривно злиті, «вбудовані» одна в одну. Така злитість поступово розмивалася, але все одно тривалий час приналежність до соціальних спільнот практично співпадала зі сповіданням відповідної релігії. У Стародавньому світі та Середньовіччі ідентифікація через релігійну належність нерідко переважала над територіально-державною. Епоха Модерну, витісняючи релігію з публічної сфери, відповідно зменшувала або взагалі нівелювала використання останньої в якості засобу самоідентифікації. Релігія в цьому плані відходила на другий або й останній план, тоді як домінуючими ставали національно-державна (підданий або громадянин якоїсь держави), територіальна (мешканець певного регіону, городянин та селянин тощо), класова та професійна (буржуа, найманий робітник, фінансист тощо), ідеологічна (лівий, правий, соціаліст, консерватор) ідентичності. Це не означає, що релігійна ідентичність повністю зникала, але її значення настільки зменшувалося, що вона ставала швидше простою додатковою характеристикою різних індивідів та груп.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., разом із загальним поверненням релігії в публічну сферу, релігійна ідентифікація в багатьох, здавалося б раз і назавжди секуляризованих, країнах перестала бути маргінальною. Як зазначає з цього приводу Б.Трейнор, різноманітні ритуали, пов'язані з вказівкою на належність до певної спільноти, *«такі, як виголошення публічних молитов перед парламентськими засіданнями, або публічні святкування Різдва, Пасхи, або Страсної П'ятниці, підіймають проблему ідентичності, з якою потрібно мати справу напряму...»* [1, с. 209]. Зазначені в цій цитаті ситуації, з одного боку, можна розглядати як ритуали, данину традиції або моді. Проте, з іншого боку, залишається питання, чому на такі ритуали зберігається соціальний запит? Чому політики використовують релігійну форму та риторичку, а громадяни приймають їх використання або й вимагають його, незважаючи на слабку релігійну залученість та релігійну поведінку?

Інший відомий соціолог релігії Х.Казанова підкреслює, що хоча нації будуть і надалі виступати в якості носіїв колективних ідентичностей, але й локальні і транснаціональні ідентичності, особливо релігійні, можуть бути досить значущими [2, с. 430]. Такої ж думки дотримується Б.Тернер, вказуючи, що релігія в сучасних суспільствах часто визначає ідентичність, причому ці ідентичності *«є, як правило, транснаціональними і тому не можуть бути обмеженими національно-державними кордонами»* [3, с. 26]. Б.Тернер нагадує, що внаслідок процесів міграції у всьому світі виникли різні діаспори, які нерідко утворюються на базі релігійних вірувань та практик, так що *«проведення розрізнення між етнічною належністю та релігією вже не має сенсу... турки в Німеччині стали мусульманами, а китайські меншини у всьому світі нерідко стають буддистськими»* [3, с. 31]. У результаті, на його думку, релігія стала основним елементом *«політики ідентичності»*, і *«релігія може також зберігати свій вплив на політичному рівні в силу того, що вона виконує функцію транснаціонального носія публічних ідентичностей»* [3, с. 45]. Уцьому випадку Х.Казанова та Б.Тернер акцентують увагу на потенціалі посилення релігійних підвалин соціо-

політичних ідентичностей у зв'язку із феноменом масових міграцій та появою великих общин мігрантів. Тобто проблематика відродження релігійної ідентичності піднімається ними стосовно секулярних суспільств так би мовити, іззовні (ця проблематика приноситься ззовні, бо пов'язана з чужорідними групами).

Але відродження значущості релігійної ідентичності може мати місце і «зсередини» секуляризованого суспільства, що буде логічним наслідком як повернення релігії в публічний простір цього суспільства, на якому наголошував Х.Казанова [4], так і відродження особистої релігійності (адже логічно очікувати, що більша релігійність буде пов'язаною з більшою релігійною ідентичністю).

Крім цього, чинником посилення акценту на ідентичності з релігійним базисом може виступати послаблення інших базисів. Адже сьогодні ми маємо справу з явною кризою класових, професійних, культурних базисів ідентичностей, внаслідок розмивання останніх. Класи та професії в умовах переструктурування економіки стають достатньо розмитими, нестійкими; локальні культури під впливом культурної глобалізації (яка виступає головним чином як американізація та європеїзація) також втрачають свій ідентифікаційний потенціал. Так само в умовах глобалізації стан кризи є характерним для модерної держави, зокрема, розмивається така її базова підвалина, як суверенітет, що також проблематизує національно-державну ідентичність (хоча ця проблема поки що є потенціальною). Результатом усього цього може стати ідентифікаційний вакуум, який заповнюється консервативними, локальними, фундаменталістськими, зокрема й релігійними, ідентичностями. О.Кирлежев з цього приводу відмічає, що в умовах глобалізації та релятивізації цінностей, кризи ідеології та практики національних держав, *«державна стає слабкішою за філетизм – етнорелігійну спільність, і філетизм стає формою самоідентифікації в умовах посилення транснаціональних структур та глобалізаційних процесів»* [5].

Ще одним моментом, пов'язаним з релігійною ідентичністю в сучасних умовах, є те, що така ідентичність може обумовлюватися не власне релігійними, а загальними соціо-

культурними чинниками. Наприклад, М. Мchedлова з цього приводу зазначає, що релігійна ідентичність сьогодні актуалізується не так у зв'язку із самою релігією, як внаслідок збільшення потреби сучасної людини в прив'язці до стійких культурно-цивілізаційних характеристик. У результаті релігійна ідентифікація *«відбувається не стільки за належністю до тієї чи іншої релігії, скільки на основі співвіднесення себе з певною національною культурою, способом життя, які значною мірою сформувалися під впливом даної релігії»* [6, с. 17]. Суголосну оцінку висловлює й О.Кирлежев, який зауважує, що в сучасному світі, який відходить від принципу секулярності, належність до релігії може позначати кордони між «своїми» та «чужими» з культурного, національного та цивілізаційного погляду, але при цьому визнає, що *«в даному випадку йдеться не стільки про належність до релігійної традиції (в сенсі вірувань та практики), скільки про використання символу традиції (традиціоналістське маркування)»* [5]. Тож у випадку, коли ми фіксуємо певний рівень релігійної ідентичності, то цей рівень може бути децю завищеним, оскільки ця, начебто релігійна, ідентичність може бути відображенням національно-культурної ідентичності.

Загалом необхідно наголосити, що сам факт повернення релігійних ідентичностей до значущих складових загальної соціальної ідентичності є скоріше певною тенденцією, яка порізному проявляється в різних суспільствах. Так само не ідентичними в різних суспільствах будуть і чинники, що визначають відновлення значущості релігійного базису ідентичності. Тому для кращого розуміння процесів, які відбуваються в цій сфері, необхідно досліджувати наповнення існуючих ідентичностей (з чого власне вони складаються), зміни в цьому наповненні в конкретній країні на конкретному емпіричному матеріалі. Тож надалі я спробую здійснити аналіз наявних емпіричних даних за такою тематикою по Україні.

Наявні опитування населення України фіксують відносно низький рівень значущості релігійної ідентичності в загальній структурі соціальних ідентичностей. Підставою для такого твердження є показники вимірювання різного роду ідентичностей, які було отримано в опитуваннях Інституту соціо-

логії НАН України 2009, 2013 і 2015 рр.¹ За даними цих опитувань, спільна релігійна належність як елемент соціальної ідентичності, і в абсолютних показниках (частці виборів цього ідентитету), і у відносних показниках (ранговому місці серед інших ідентитетів), незалежно від формулювання запитання та варіантів відповідей, була представлена досить слабко. Зокрема в опитуванні 2009 р. під час визначення найбільш значущих підстав для віднесення когось до категорії «своїх» («наших»), варіант, пов'язаний зі схожим ставленням до релігії, обрали лише близько 11% від усіх опитаних (що становило 10-е місце з 11-и можливих, (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Як би Ви пояснили для себе слово «наші»? Це передусім...» (2009 р. %, n=1798, варіанти відповідей ранжовані за частотою вибору респондентів)

Моя сім'я, родичі	80,3
Люди одного зі мною кола знайомств, інтересів	36,7
Моє покоління	31,7
Мешканці міста, села, де я живу	27,6
Мої однодумці	27,4
Моя країна	23,7
Колеги по роботі, навчанню	25,6
Моя нація	19,4
Люди такої ж професії	16,0
Люди однакового зі мною ставлення до релігії	10,6
Люди однакового зі мною ставлення до політики	8,9
Інше	0,3
Важко відповісти	4,1

¹ Опитування 2013 р. та 2015 р. здійснювалися в межах багаторічного моніторингового проекту. В опитуваннях 2013 р. та 2015 р. запитання формулювалося однаково («Кожен з нас належить до різних спільнот, про які може сказати «це Ми». Вкажіть, будь ласка, які з таких «Ми» найважливіші для Вас особисто?»), і містився ідентичний набір варіантів відповідей (Табл. 2). У 2009 р. запитання було спрямоване на вимірювання тієї ж проблематики ідентичності, але його формулювання було дещо іншим («Як би Ви пояснили для себе слово «наші»? Це передусім...»), і формулювання варіантів відповідей теж дещо відрізнялися (Табл. 1). В обох випадках кількість виборів варіантів відповідей, які можна було обрати водночас, була обмежена п'ятьма. Загальна кількість опитаних за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою в усі вказані роки складала 1800 осіб, які репрезентували населення України за параметрами статі, віку, регіону проживання, типу населеного пункту.

В опитуваннях 2013 р. та 2015 р., незважаючи на відмінність у формулюванні запитання та вибору варіантів відповідей, абсолютні показники виявилися близькими до показника опитування 2009 р. (Табл. 2). А саме: визначаючи, які з великого переліку чинників (14-и пунктів) є головними для віднесення когось до категорії «своїх» (категорії «Ми»), варіант «люди однієї віри» обрали близько 16% від усіх опитаних у 2013 р. (6-е рангове місце з 14-и можливих), та 13% – у 2015 р. (10-е рангове місце серед 14-и можливих).

Як бачимо, частка виборів релігійного ідентитету є невеликою, у 2013 р. рангове місце відносно інших ідентитетів виявилось доволі високим, але це швидше пов'язано з відносно невеликими показниками більшої частини ідентитетів (як видно з Табл. 2, переважно більшість з них відмітили менше 20% опитаних).

Наведені вище дані відображають узагальнену картину, в якій «змішані» погляди як релігійних, так і нерелігійних

Таблиця 2

Співвідношення різних ідентитетів (ідентифікації різних груп як «Ми-групи») населення України (2013–2015 рр.)

	2013(n=1797)		2015(n=1757)	
	%	Рангове місце	%	Рангове місце
Однолітки, люди одного покоління	32,1	3	30,7	3
Люди однієї професії	14,2	10	13,8	9
Громадяни України	35,9	2	52,3	2
Жителі одного регіону	12,3	11	14,9	6
Жителі одного міста, сіла	30,6	4	27,8	4
Люди однієї національності	15,9	7	14,2	8
Люди схожого достатку	15,2	8	7,8	13
Люди близьких політичних поглядів	6,0	14	10,1	12
Люди однієї віри	16,1	6	12,6	10
Люди зі спільною історичною долею	11,8	12	11,7	11
Родичі і друзі	53,5	1	52,9	1
Люди з однаковим освітнім рівнем	6,1	13	5,1	14
Люди, з ким я разом працюю (навчаюсь)	14,9	9	14,3	7
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	16,7	5	20,0	5

людей (тоді як релігійність має впливати на місце релігійної ідентичності в загальній ідентичності). Таке узагальнення не є некоректним, оскільки використовувати релігійний ідентифікаційний маркер можуть і нерелігійні люди (людина може бути не релігійною, але розглядати, скажімо православних, або мусульман як «своїх», з огляду на їх соціокультурну близькість). Але питання, яке місце релігійна ідентичність посідає в загальній соціальній ідентичності саме релігійних людей, також є цікавим та значущим з погляду оцінки значущості релігійних ідентичностей.

І тут виявляється, що навіть серед релігійних осіб значущість релігійної ідентичності є досить невеликою (хоч і дещо більшою, ніж серед нерелігійних). При тому формулюванні запитання, яке використовувалося в опитуванні 2009 р., серед осіб, які відмітити, що вони вірять в існування Бога², до категорії «своїх» людей зі схожим ставленням до релігії віднесли лише близько 13% (серед невіруючих – близько 5%)³.

Під час формулювання запитання, яке використовувалося в опитуваннях 2013 р. та 2015 р., вимальовувалася досить схожа картина. В опитуванні 2013 р. серед тих респондентів, які задекларували свою віру в Бога (для визначення факту релігійності використовувалося таке ж запитання, як в опитуванні 2009 р.), рівень вибору спільної віри в якості одного з основних чинників віднесення когось до «Ми-групи» склав близько 20% (5-те рангове місце з 14-ти можливих). В опитуванні 2015 р. серед релігійних⁴ відповідний рівень орієнтації на спільну віру як на основний чинник ідентифікації склав близько 14% (10-е рангове місце з 14-и). Отже, серед релігійних людей спільна релігійна належність переважно не нале-

² Релігійність у цьому випадку вимірювалася за допомогою запитання «*Особисто Ви вважаєте себе віруючою чи невіруючою людиною?*», з варіантами відповідей «Я вірю в Бога», «Ні, я не вірю в Бога», «Важко відповісти».

³ Рангове місце цієї ідентичності серед віруючих, так само, як серед усіх опитаних – 10-е з 11-и.

⁴ Факт релігійності визначався за запитанням «*До якого віросповідання Ви себе відносите?*» з варіантами відповідей «Невіруючий», «Православ'я», «Католицизм», «Греко-католицизм», «Протестантизм», «Іслам», «Іудаїзм».

жить до базових підвалів соціальної ідентифікації. З цього, звичайно, не можна зробити висновок, що для тих релігійних осіб, які не відмітили релігійний елемент ідентифікації, останній є зовсім незначущим. Але можна стверджувати, що, принаймні, у звичайних умовах, він не є актуальним (що не виключає його актуалізацію за якихось критичних умов).

Зважаючи на те, що кількість можливих варіантів відповідей у цих запитаннях була обмежена п'ятьма, можна було б припустити, що ми отримуємо занижений рівень вибору релігійної спільності, оскільки цілком можливі ситуації, коли для людини релігійна ідентичність є значущою, але не потрапляє до п'ятірки найбільш значущих ідентичностей. По-перше, такі ситуації самі по собі свідчать про низьку актуальність цієї ідентичності (спільна релігія опиняється як мінімум на шостому за значущістю місці). По-друге, ми можемо поглянути на те, наскільки в принципі були можливими подібні ситуації. Тобто, ми можемо подивитися, скільки людей обрали п'ять варіантів відповідей (вичерпавши допустимий їх обсяг), і не вибрали варіант, пов'язаний з релігією (саме ці люди, власне, могли не зробити такого вибору внаслідок обмеженості кількості варіантів). Такі респонденти в опитуванні 2009 р. склали близько 23% від усіх опитаних, у 2013 р. – близько 12%, в опитуванні 2015 р. – близько 18% (слід відмітити, що майже ті ж самі частки фіксуються в тому випадку, якщо розглядати лише віруючих осіб). Отже, ці 12–20% і є та частка, яка *теоретично* може збільшити показник значущості релігійної ідентичності. Але, зважаючи на те, що навряд чи всі (чи більшість людей), які потрапили до цієї групи, у реальності стикалися з дилемою внесення/невнесення релігійної ідентичності до набору з п'яти ідентичностей, так зважаючи на те, що не віднесення релігійного чинника до п'ятірки пріоритетів вже само по собі є яскравим свідченням слабкої значущості цього чинника, можна допустити, що у випадку можливості вибору будь-якої кількості ідентичностей, частка виборів релігійної ідентичності сильно б не змінилася.

Також показовою є частка вибору релігійної ідентичності в якості єдиної актуальної. Під час відповіді на це запитання

респонденти могли обирати будь-яку кількість відповідей в інтервалі від 1 до 5, і певна частина респондентів (а саме близько 17% від всіх опитаних у 2009 р., 27% – у 2013 р., та близько 31% – у 2015 р.) з усього запропонованого переліку обрала лише одну відповідь (що можна розцінювати як демонстрацію цілісної, монолітної ідентичності). Серед цих респондентів, варіант пов'язаний з релігійною ідентичністю, і в 2009 р., і в 2013 р., і в 2015 р. обрала лише близько 3% (що складає менше 1% від всіх людей, які брали участь у цих дослідженнях).

Природним є очікування, що включення до загальної соціальної ідентичності релігійної складової залежить не лише від факту наявності релігійної віри, але й від її інтенсивності. Для більш релігійних осіб згадки про таку ідентичність мають бути частішими. І така залежність дійсно є, але навіть серед осіб з високою інтенсивністю релігійності⁵ (які складають меншість серед віруючих), менше половини відмітили серед основних ідентифікаційних характеристик спільну релігію, хоча рангові місця (розташування релігійного ідентитету щодо інших ідентитетів) у цій групі були доволі високими. Натомість серед осіб із середньою та низькою релігійністю (складають переважну більшість віруючих⁶) відповідні показники мало відрізнялися від загальних показників серед усіх опитаних (див. табл. 3).

⁵ Міру інтенсивності релігійності в опитуваннях 2009 р. та 2013 р. можна оцінити за частотою відвідування церкви (запитання формулювалося так: *«Як часто Ви відвідуєте релігійні храми (церкви, костьоли, синагоги, мечеті тощо)?»*, з варіантами відповідей *«Щоденно чи кілька разів на тиждень»*, *«Один раз на тиждень»*, *«Один чи кілька разів на місяць»*, *«Один чи кілька разів на рік»*, *«Рідше одного разу на рік»*, *«Зовсім не відвідую»*). В опитуванні 2015 р. респондентам пропонувалося самостійно оцінити міру своєї релігійності (запитання формулювалося так: *«До якої з вказаних категорій Ви належите?»*, з варіантами відповідей *«Надзвичайно релігійний»*, *«Дуже релігійний»*, *«Помірно релігійний»*, *«Наскільки релігійний, настільки й нерелігійний»*, *«Помірно нерелігійний»*, *«Дуже нерелігійний»*, *«Надзвичайно нерелігійний»*).

⁶ В опитуванні 2009 р. особи, які задекларували середню або низьку частоту відвідування церкви, склали близько 76% від загальної кількості опитаних; в опитуванні 2013 р. відповідна частка дорівнювала 83%. В опитуванні 2015 р. до категорії середньо релігійних та мало релігійних потрапили 85% від загальної кількості опитаних.

Таблиця 3

**Рівень вибору спільної віри в якості одного
з найважливіших чинників віднесення до категорії
«своїх» у групах з різним рівнем релігійності
(2009–2015 рр., % від віруючих респондентів)**

Частота відвідування церкви*	2009 рік		2013 рік		Міра релігійності (за самооцінкою)**	2015 рік	
	%	Рангове місце (з 11-ти)	%	Рангове місце (з 14-ти)		%	Рангове місце (з 14-ти)
Висока	32,6	3	46,3	2	Висока	29,0	3
Середня	16,9	9	22,8	5	Середня	13,2	10
Низька	7,7	11	14,3	9	Низька	6,2	13

* До високої частоти віднесено щоденне відвідування, відвідування кілька разів на тиждень, або один раз на тиждень, до середньої частоти – відвідування один чи кілька разів на місяць, до низької частоти – відвідування один чи кілька разів на рік або рідше одного разу на рік.

** До групи з високою мірою релігійності віднесено тих, хто обрав варіанти відповідей «Надзвичайно релігійний» або «Дуже релігійний», до групи із середньою релігійністю – тих, хто обрав варіанти відповідей «Помірно релігійний» або «Наскільки релігійний, настільки й нерелігійний», до групи з низькою мірою релігійності – тих, хто обрав варіанти відповідей «Помірно нерелігійний» або «Дуже нерелігійний».

Отже, релігійна ідентичність є суттєвою частиною загальної ідентичності переважно серед осіб з інтенсивним проявом релігійності, але останні складають меншість від загалу віруючих.

Значущість релігійної ідентичності дещо різниться у представників різних віросповідань. Якщо порівнювати православних та греко-католиків, то серед других значущість релігійної схожості буде більшою. Так, у опитуваннях 2009 р. та 2015 р., серед греко-католиків близько 18–19% відмітили спільну релігію, як підставу для ідентифікації когось як свого, тоді як серед православних відповідна частка склала близько 12–16% (див. табл. 4).

Відмітимо, що розрив між представниками цих двох віросповідань є невеликим, і греко-католики, незважаючи на перевагу над православними за багатьма характеристиками,

Таблиця 4

Рівень вибору спільної віри в якості одного з найважливіших чинників віднесення до категорії «своїх» у групах із різним рівнем релігійності (2009-2013 рр., % від віруючих, що належать до православного чи греко-католицького віросповідання)

	2009 рік		2015 рік	
	%	Рангове місце (з 11-ти)	%	Рангове місце (з 14-ти)
Православні	15,7	9	11,8	6
Греко-католики	19,7	9	18,2	11

пов'язаними з релігійністю, так само віддають перевагу іншим, не пов'язаними з релігійністю ідентичностям.

Представлений вище аналіз не може претендувати на всеосяжність, і на високу точність і глибину оцінок, оскільки базується на обмеженій кількості індикаторів, тоді як для повноцінного розгляду поставленого запитання (міри включення релігійної ідентичності в загальну систему соціальних ідентитетів) потрібно здійснення цільових досліджень з багатьма спеціальними індикаторами. Проте й ті обмежені дані, які ми маємо, дозволяють дати загальну оцінку з цієї проблематики. Як бачимо, релігійна ідентифікація має доволі обмежене поширення в нашому суспільстві. Вона не належить до основних як для всього населення загалом, так і для віруючих людей. Звичайно, її значущість стає помітною серед людей, для яких сама релігія посідає помітне місце в житті, проте таких людей серед віруючих є небагато.

Суттєвим з погляду подальшої перспективи є те, що й місце релігійної ідентичності в загальній сукупності ідентичностей не змінюється протягом тривалого часу. Ми бачимо, що з 2009 р. у цьому плані ніяких помітних зрушень не відбувається, і релігійна ідентичність поступається багатьом іншим, незважаючи на те, що переважна більшість населення нашої країни ідентифікує себе як віруючих. Такий стан є цілком зрозумілим, зважаючи на зафіксовану обумовленість сили релігійної ідентичності від власне релігійності,

яка серед нашого населення є на доволі низькому рівні (має швидше ритуально-магічний, а не етичний характер). Водночас останній момент вказує на те, що, у випадку посилення з якихось причин особистої релігійності, релігійна ідентичність також посилюватиметься.

Так само можна допустити, що значущість релігійної ідентичності порівняно з іншими ідентичностями може зростати у випадку певних кризових моментів, коли виникає загроза (реальна чи уявна) домінуючому способу життя. Наприклад, дискурс православ'я, що протистоїть бездуховному Заходу, активно використовується представниками «ДНР/ЛНР» для мобілізації населення Донбасу. Причому відбувається це на тій території, яка завжди демонструвала найнижчі показники релігійності (як власне релігійної ідентифікації, так і інтенсивності релігійної поведінки), порівняно з іншими регіонами України. Але, виходячи з такої надзвичайності, можна очікувати, що подібне зростання матиме досить обмежений і тимчасовий характер.

Література

1. *Трейнор Б.* Теоретизуя на тему постсекулярного общества // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. — 2012. — №2. — С. 178—212.

2. *Casanova J.* Religion, the New Millennium, and Globalization (2000 Presidential Address) // Sociology of Religion, 2001. — Winter. — Vol.62. — №4. — P. 415—441.

3. *Тернер Б.* Религия в постсекулярном обществе // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. — 2012. — №2. — с. 21—51.

4. *Casanova J.* 1994. Public Religions in the Modern World. — Chicago: Univ. — Chicago Press.

5. *Кырлежев А.* Постсекулярная эпоха / А. Кырлежев // Континент. — 2004. — [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/continent/2004/120/kyr16.html>.

6. *Мчедлова М. М.* Современные параметры возвращения религии: ракурсы проблемы // Вестник Института социологии. — 2012. — № 4. — С. 10—24.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МЕДІЙНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ГРАМОТНОСТІ (MIL) В ЕПОХУ ІНТЕРНЕТУ

Стаття присвячена розгляду медійної й інформаційної грамотності та висвітленню її основних концептуальних засад як сучасних взаємопов'язаних компетенцій (MIL), що актуальні в епоху цифрових технологій. Засвідчується, що MIL визнає важливість усіх форм засобів масової інформації (уключаючи онлайн медіаспільноти) та інших постачальників інформації. А ефективна реалізація MIL розширює можливості різних соціальних суб'єктів, надаючи їм певні переваги в сучасному інформаційному світі. Розкривається роль Інтернету, як агента та як інструмента ефективної реалізації концептуальних засад MIL.

Ключові слова: медійна та інформаційна грамотність, ІКТ, MIL, Інтернет.

Статья посвящена рассмотрению медийной и информационной грамотности и анализу ее основных концептуальных основ как современных взаимосвязанных компетенций (MIL), актуальных в эпоху цифровых технологий. Подтверждается, что MIL признает важность всех форм средств массовой информации (включая онлайн медиасообщества) и других поставщиков информации. А эффективная реализация MIL расширяет возможности различных социальных субъектов, предоставляя им определенные преимущества в современном информационном мире. Раскрывается роль Интернета как агента и как инструмента эффективной реализации концептуальных основ MIL.

Ключевые слова: медийная и информационная грамотность, ИКТ, MIL, Интернет.

The paper focuses on media literacy and information literacy. Their conceptual bases are analysed as modern interlinked competencies (media and information literacy, or MIL), indispensable in the digital age. The following points are also taken into consideration: a) MIL recognises the importance of all types of media (including online communities) and other information providers; b) the effective implementation of MIL expands the capabilities of various social

actors by giving them certain advantages in today's information world; c) the Internet takes up the role of both an agent and a tool for effective implementation of MIL's conceptual bases.

Keywords: *media and information literacy (MIL), information and communication technology (ICT), the Internet.*

Травневі події 2017 р., коли звістка про закриття російськомовних інтернет-ресурсів («Однокласники», «ВКонтакте» тощо) викликали великий резонанс у нашому суспільстві, ще раз засвідчили актуальність питань створення, розповсюдження та споживання онлайн-контенту. Обговорення в суспільстві розгорнулося в рамках дискусії щодо доцільності посилення зовнішнього контролю, демократичності таких дій та пошуку оптимальних засобів вирішення проблеми.

На наш погляд, поліпшення інформаційної та медійної грамотності громадян у сучасному суспільстві може нівелювати вплив негативної інформації і є демократичною формою протидії створенню та розповсюдженню пропагандистської, фейкової інформації онлайн.

Моніторингове дослідження інтернет-практик в Україні, яке здійснюється нами впродовж більше десяти років на базі соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, засвідчує вагому присутність українських користувачів у мережі. За результатами дослідження 2016 р. більше 72% українців зазначають, що користуються Інтернетом. Переважна більшість з них (67%) користуються Інтернетом кілька разів на день, 26% кілька разів на тиждень. Вікові показники користувачів Інтернетом в Україні такі: молодь (96,6%), особи середнього віку (88,6%), літні українці у віці від 55 років – 68,9%. Українці в мережі активно знайомляться з останніми новинами, поточною інформацією (60,5%); спілкуються в чатах, iSQ, соціальних мережах (46,6%); беруть участь у форумах, конференціях (9,5%); шукають однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив (7,4%). А також читають інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій (45,4%); відстежують новини суспільно-політичного життя (44,2%); читають блоги, сторінки політиків, громадських діячів (16,4%); висловлюють свої думки, пропозиції,

зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо (5,4 %); залишають коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань (9,2%); обговорюють на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя (8,5%). Українські користувачі Інтернетом активно реагують онлайн на будь-які актуальні соціальні виклики. При цьому наше дослідження засвідчує, що емоційно-забарвлена неформальна онлайн-комунікація, обговорення політично-громадянської проблематики на сайтах та в соціальних мережах збільшується [1]. Занадто емоційна реакція користувачів мережі Інтернет на соціально-політичну інформацію, яку вони отримують, спілкуючись у соціальних мережах, реагуючи на популярні пости лідерів думок та на коментарі інших користувачів, може сприяти нарощуванню агресивності, зменшенню толерантності, бажання співчувати та критично сприймати інформацію. Деструктивні емоційні реакції можуть акумулювати зростання соціальної напруженості в спільноті, дестабілізацію ситуації в країні. Емоційне збурення та нарощування дестабілізуючого негативу в спілкуванні користувачів в соціальних мережах, у реакціях на інформацію, яка подається в Інтернеті, впливає на якість стосунків, відносин як на міжособистісному рівні, міжгруповому рівні, так, урешті-решт, і на рівні взаємодії в суспільстві в цілому. Вирішенню подібних проблем може сприяти підвищення медійної та інформаційної грамотності (MIL – Media and Information Literacy).

MIL – є одним із основних інструментів протидії впливу деструктивної онлайн-інформації. Розуміння причин і мотивації надання й розповсюдження тієї чи іншої онлайн-інформації здатне зробити користувача більш критично мислячим під час сприйняття інформації. Таке сприйняття дозволяє уберегти від зайвої (у т.ч. і активно-негативної) емоційної реакції, яка дестабілізує відносини, сприяючи збільшенню агресивності, зменшенню толерантності. Інформаційно-медійна грамотність користувачів Інтернету під час сприйняття соціально-медійної інформації сприятиме і мінімізації соціальної напруженості при спілкуванні в онлайн та офлайн перцепціях.

Тому *метою* цієї статті є спроба концептуального розгляду медійної та інформаційної грамотності й висвітлення основних концептуальних засад МІЛ як сучасних взаємопов'язаних компетенцій, що є відповіддю на запит інформаційного суспільства доби Інтернет.

Історично розгляд питань медійної праці та інформаційної грамотності здійснювався виключно паралельно – у сфері журналістики та проблем інформатизації. Існує багато робіт, що досліджують особливості інформаційної грамотності [4,5,7,8,10,11]. А також безліч робіт у журналістському дискурсі, що розглядають різні аспекти медійної грамотності [2,3,6,9,12,13,14,17]. Проте стрімкий розвиток ІКТ та їх вагомий суспільний вплив формують нові соціальні виклики та обумовлюють доцільність розкриття концептуальних засад медійної та інформаційної грамотності (МІЛ) у нових умовах. І головним запитом сучасності стала необхідність поєднання медійних та інформаційних компетенцій.

Глобалізаційні зміни, різке збільшення впливу Інтернет-медіа, блогерів, активних користувачів соціальних мереж на формування та поширення інформації в сучасному світі вносять свої корективи. Відповіддю на суспільні виклики стало об'єднання цих двох сфер (інформаційної та медійної грамотності) у вигляді не окремих сфер, а сукупності компетенцій (знань, навичок та відносин), необхідних для життя і роботи в сучасному світі. Вагомість впливу інтернет-інформації та інтернет-комунікацій на соціальні відносини та сучасні суспільні процеси підтверджується актуалізацією цих питань на рівні міжнародних, всесвітніх фондів та організацій. Так, Міжнародна організація ЮНЕСКО презентувала основні положення запропонованих нею правил щодо медійної та інформаційної грамотності (Laws of Media and Information Literacy – MIL) [15].

Основні принципи МІЛ можна окреслити так:

1. Інформація, комунікація, бібліотеки, медіа, технології, Інтернет мають використовуватися суспільством критично. Вони рівні за статусом, і жодне з цих джерел не варто вважати більш значущим, ніж інші.

2. Кожен громадянин є творцем інформації/знань. Кожен має право на доступ до інформації/знань та право на самови-

раження. Медійна та інформаційна грамотність має бути для всіх – і для чоловіків, і для жінок і для бідних, і для багатих; – і тісно пов’язана з правами людини.

3. Інформація, знання та повідомлення не завжди є нейтральними, незалежними чи неупередженими. Будь-яка концептуалізація, використання і застосування МІЛ повинна зробити це твердження прозорим і зрозумілим для всіх громадян.

4. Кожен громадянин хоче отримувати і розуміти нову інформацію, знання й повідомлення та мати можливість спілкування з іншими, навіть, якщо він не висловлює це прагнення. Їх права на це ніколи не мають порушуватися.

5. Медійна та інформаційна грамотність не набувається одномоментно. Це постійний та динамічний досвід і процес. Його можна вважати завершеним, якщо він уключає в себе знання, уміння та настанови щодо використання, створення та передачі інформації щодо медіа та технологічного контенту [18].

Саме МІЛ окреслює певні аспекти, необхідні для ефективної участі людей в усіх сферах суспільного життя та розвитку. Слід зауважити, що сучасне інформаційне суспільство швидко змінюється, проте інституційні, освітні, комунікаційні засади організації та соціальної взаємодії є досить ригідними й потребують постійного удосконалення відповідно до новітніх можливостей модернізації організації соціальної взаємодії. Наразі відбувається революційна трансформація щодо новітніх можливостей вільного висловлювання думок та ідей. Розширюються можливості читати, слухати, писати і виробляти різноманітну інформацію, спілкуватися та взаємодіяти з іншими. Це обумовлює запит на набуття певних навичок поліпшення здатності говорити, читати, писати та спілкуватися. Двадцять перше століття – століття шаленого розповсюдження новітніх ІКТ в усіх сферах – робить суспільство критично залежним від отримання та ефективного використання навичок взаємодії з новітніми технологіями. І саме рівень ефективності такої взаємодії обумовлює конкурентоспроможність соціальних акторів у сучасному світі. Це стосується, у першу чергу, здатності ефективно взаємодіяти з інформаційним та медіа-контентом. Новітня система зв’язку

змінюється з точки зору і часових, і просторових характеристик, і моделей соціальної поведінки. Сучасні онлайн-медіа представляють новітні соціальні та культурні ресурси, що здатні сприяти людям як в їхньому особистому розвитку, так і в їх розвитку як членів громадянського суспільства. Вони вносять вагомий внесок у розвиток демократії, побудову справедливого гармонійного суспільства.

Сучасна людина прагне вільно самовизначатися, висловлювати свої погляди та відчуття, активно брати участь у процесах управління, соціально-громадянської взаємодії, культурного, освітнього обміну тощо. Сучасні засоби масової інформації та інформатизації виступають сьогодні основою для розширення можливостей доступу до інформації та знань, можливостей висловлювання й розповсюдження власних думок та поглядів, можливостей отримання якісної освіти. Такі можливості обумовлюють актуалізацію засвоєння та використання певних навичок і компетенцій, необхідних для оцінки якості та функціональних можливостей сучасних ЗМІ, інших засобів постачання та розповсюдження інформації в суспільстві, зокрема і в Інтернеті.

Реалізація стратегії МІЛ, що поєднує медійні та інформаційні компетенції, сприяє зменшенню розриву в суспільстві між тими, хто якісно використовує сучасний інформаційний ресурс, та тими, хто виступає пасивним споживачем інформаційного ресурсу, або взагалі не має доступу до інформації. Концептуально МІЛ – це можливість свободи самовираження, можливість отримання різноманітної інформації та критичного осмислення отриманої інформації, а також можливість на її основі прийняття найбільш якісного компетентного всебічно виваженого рішення. А також це можливість отримання компетенцій ефективної взаємодії зі ЗМІ, інтернет-контентом, іншими постачальниками інформації. Концептуальна стратегія МІЛ покликана сприяти подоланню інформаційної та дигітальної нерівностей. Розвиток дигітальної культури має збільшити кількість тих, хто спроможний аналізувати та критично оцінювати інформацію, а також ефективно використовувати отриману інформацію та медіа-контент. Новітні інформаційно-комунікаційні тех-

нології пропонують більш широкі можливості для участі та самореалізації нового типу громадян – громадян цифрового світу. Це дозволить громадянину отримати компетенції для поширення та розповсюдження власних думок, поглядів, суджень. І, безсумнівно, сприятиме розвитку культурного, мовного різноманіття, формування культури плюралізму на противагу домінуючим (унітарним) культурам. Проте розвиток цифрових технологій крім широких можливостей демократичного розвитку та взаємодії містить і цілий ряд притаманних їм загроз. Це стосується і проблем кібербезпеки, і проблем конфіденційності, захисту особистої інформації, невтручання в особистісний простір тощо. Ці проблеми актуалізують необхідність, з одного боку, розширення прав громадян за умов дигіталізації сучасного суспільства, а з іншого, захисту їх прав, забезпечення особистісної безпеки в онлайн-середовищі.

Концептуальна задача реалізації МІЛ у сучасному суспільстві полягає в тому, щоб реалізувати стратегії, які урівноважували б дві основні цілі функціонування продуктивного демократичного інформаційного суспільства, які наразі дещо суперечать одна одній. З одного боку, це максимальне використання потенціалу сучасних ЗМІ та ІКТ, а з іншого, зведення до мінімуму ризиків, які вони містять. Це складна задача, вирішення якої передбачає співпрацю різних учасників. Це – розробники стратегічної політики (політики, державні діячі), представники ЗМІ, промисловості, аудіовізуальної влади, виробники та розповсюджувачі інтернет-контенту (інформаційні та технічні ІТ-фахівці), організації громадянського суспільства, соціологи, освітяни, психологи.

Сьогодні МІЛ має ґрунтуватися на концепції медіаграмотності та концепціях інформатизації та включати новинну грамотність, телевізійну грамотність, кінограмотність, комп'ютерну грамотність, Інтернет-грамотність, цифрову грамотність, візуальну грамотність, а також соціальну грамотність, мета- та трансграмотність. Причому, треба наголосити, що такі компетенції не мають бути глибоко-професійно навантажені, як то для спеціалістів – журналістів, ІТ-фахівців тощо. Вони мають містити компетенції – знання, навички, розумін-

ня, які б дозволяли сучасному громадянину добре орієнтуватися в сучасному світі: розуміти роль і функції медіа та інших постачальників інформації в сучасному демократичному суспільстві; розуміти умови, за яких ці функції можуть бути виконані; визнавати і формулювати потребу в інформації; знаходити та отримувати доступ до релевантної інформації; критично оцінювати інформацію і зміст ЗМІ та інших інформаційних джерел, у т.ч. в Інтернеті, з погляду повноважень, довіри і поточної мети; виявляти та впорядковувати інформацію та медіа-контент; синтезувати або акумулювати ідеї, абстраговані від змісту; етично та відповідально повідомляти своє розуміння отриманого(виробленого) знання для аудиторії в прийнятній формі та прийнятними засобами; уміти застосовувати навички ІКТ для обробки інформації та виробництва юзер-згенерованих змістів; взаємодіяти із засобами масової інформації та іншими постачальниками інформації, у т.ч. в Інтернеті, задля самовираження, свободи висловлювання думок, міжкультурного діалогу та демократичної участі [16, с.13–14].

Концептуальна модель МІЛ визнає важливість усіх форм засобів масової інформації (уключаючи онлайн медіаспільноти) та інших постачальників інформації. При цьому цільове призначення отримуваної інформації може бути різноманітним від інформації для розваг до інформації для прийняття рішень, вирішення проблем, або для міжкультурного діалогу та розвитку демократичного суспільства.

Концептуальна задача МІЛ, на нашу думку, передбачає визначення інформаційних потреб, оцінку авторитету та довіри до певних постачальників інформації, критичний аналіз та оцінку інформації – ідей, думок. А також етичне продукування, висвітлення, розповсюдження, зберігання та використання інформації. Причому етична складова має бути притаманна як генераторам інформації, так і її споживачам.

І, на наш погляд, цим критеріям цілком відповідає концептуальна модель МІЛ, розроблена в рамках реалізації програми ЮНЕСКО, яка включає чотири взаємопов'язані складові, що забезпечують її продуктивність: 1. Інформація (інфор-

маційні джерела). Це ЗМІ, Інтернет, інші інформаційні ресурси та засоби передачі інформації і засоби масової інформації, як установи (наприклад, радіо, Телебачення, газети, бібліотеки, архіви, музеї, мобільні пристрої тощо), а також провайдери, що забезпечують доступ до інформації. Саме ці суб'єкти забезпечують наявність і доступ до інформації та засобів масової інформації, інших постачальників інформації, у т.ч. в Інтернеті, що є важливими аспектами відтворення сприятливого середовища для МІЛ.

2. Мета використання інформації. Усвідомлення мети використання інформації та спілкування з медіа та іншими постачальниками інформації – розвага, асоціація, ідентифікація, спостереження та просвітління. Така обізнаність про мету має стимулювати інтроспективний аналіз інформаційних потреб громадян.

3. Розуміння ролі, функцій, природи, етичних стандартів усіх форм ЗМІ та інших постачальників інформації. Таке розуміння ґрунтується на критичному аналізі й етичному використанні інформації та має стимулювати громадян, які не мають доступу до інформації та ЗМІ вживати заходів для забезпечення такого доступу.

4. Процес і практика. Передбачає усвідомлення практичних компетенцій, які громадяни повинні мати для ефективного створення та використання інформації. [16, с.16 – 17].

Ефективна реалізація МІЛ розширює можливості різних соціальних суб'єктів, надаючи їм певні переваги в сучасному інформаційному світі і, отже, демократизуючи його. Так, перевагами МІЛ для громадян є більш активна роль громадянина в суспільстві та розширення демократичної участі громадян у суспільному процесі. Підвищення медійної та інформаційної грамотності громадянина уможливорює збільшення його ролі, як виробника змісту та знань, свідомого споживача та генератора, розповсюджувача інформації.

МІЛ актуалізує важливість метапізнання, поглиблює розуміння громадянином прав на свободу думки, самовираження та комунікації. Разом з тим, актуалізує усвідомлення громадянином особистих та організаційних етичних обов'язків. Розуміння етичної відповідальності громадян пов'язане і з концепцією глобального громадянства. Етичні обов'язки та

глобальне громадянство передбачають участь всіх громадян у суспільстві, де панує повага до прав та свобод інших людей. Це конфіденційність, безпека, захист права інтелектуальної власності, толерантність, терпимість до думок інших тощо. МІЛ виступає потужним інструментом для забезпечення міжкультурного діалогу, толерантності та культури. Вона може генерувати конструктивний діалог між різними поколіннями, різними соціальними групами, який стимулює згуртованість, позитивну соціальну атмосферу в суспільстві, залучаючи різні сектори та вікові групи.

МІЛ надає переваги і для урядів, державних структур, стимулюючи конструктивну активність в економіці, управлінні, сфері охорони здоров'я, культурі та освіті. Продуктивна реалізація МІЛ сприятиме збільшенню поваги та довіри в суспільстві, налагодженню продуктивного діалогу відносин «держава-громадянин» у різних суспільних сферах.

Наголосимо, що МІЛ це не просто освітня концепція. Задля ефективності реалізації стратегії МІЛ необхідно координувати всі сфери політики, які мають потужний взаємний характер відносин з освітою. Це: розвиток інфраструктури ІКТ; розробка легкодоступної державної інформації та послуг (е-уряд, е-послуги); функціонування регуляторних систем для трансляції та саморегуляції медіа; захист прав при електронній комерції; захист інтелектуальних прав онлайн; положення про конфіденційність та авторські права; системи регулювання мережі Інтернет задля безпека для дітей та молоді тощо. Уся ця ефективна координація політики та стратегії розвитку сприяє поліпшенню медійних та інформаційних компетенцій, готує громадян до роботи та життя в інформаційному світі, який все більше глобалізується й нарощує впровадження ІКТ у всі сфери сучасного життя.

Важливість ефективної реалізації концептуальної стратегії МІЛ обумовлена й тим, що особи, які не набувають компетенцій медійної та інформаційної грамотності, критичного ставляться до ЗМІ та інформації онлайн є більш чутливими (вразливими) до потенційного негативного впливу інформації та медіа-контенту і менш спроможними протидіяти тиску фейковом, пропагандистським, радикальним інформаційним укиданням.

І, наостанок, підкреслимо, що сучасні ІКТ є не лише ключовою складовою МІЛ. Вони є важливим інструментом її якісного підвищення. Саме тому в МІЛ концепції велика увага приділяється означенню потенцій використання ІКТ, а також наданню інформації щодо можливостей захисту від потенційних ризиків, які несе відкритий онлайн-простір. Використання ІКТ дозволяє МІЛ поліпшити можливості взаємодії з іншими особами, ЗМІ, іншими постачальниками інформації. Це можливість взаємодії з суб'єктами, з різними соціальними, культурними, політичними та економічними поглядами й уподобаннями. При цьому компетентність МІЛ дозволяє користувачеві критично оцінювати контент та приймати рішення щодо прийняття або неприйняття отримуваної інформації. Так, будь-яка людина, а не тільки боти та лобісти фейкових новин, стає активним суб'єктом, що приймає власні зважені рішення, а не є об'єктом впливу інформаційного простору, пасивним споживачем інформаційного контенту. МІЛ робить акцент на людині, яка, набуваючи та підвищуючи МІЛ компетенції, розширює діапазон свого вибору та аргументації для прийняття виважених рішень. Сучасна людина саме за допомогою МІЛ отримує «зброю», яка дозволяє вирізняти фейкове, неетичне використання інформації в будь-яких інформаційних джерелах (ТВ, Інтернет тощо). Така компетентність громадянина дозволяє якісно, а не формально використовувати право на свободу слова та інформації. А також застосовувати важелі не зовнішнього контролю (коли можливість доступу до інформаційних ресурсів або їх блокування вирішується зовнішніми формалізованими структурами), а самоконтрольні важелі споживання інформаційного контенту суб'єктом, засновані на ефективній реалізації компетенцій МІЛ. Саме відкритість інформаційного доступу та вільний обмін інформацією є однією з провідних засад сучасного громадянського суспільства.

Отже, можна зробити такі висновки:

Стрімкий розвиток ІКТ та їх вагомий суспільний вплив формують нові соціальні виклики та обумовлюють доцільність розкриття концептуальних засад медійної та інформаційної грамотності (МІЛ) у нових умовах. І головним запитом сучас-

ності є необхідність поєднання медійних та інформаційних компетенцій. Концептуальна стратегія МІЛ, що поєднує медійну та інформаційну компетенції, лежить в основі сучасного, демократичного ставлення до інформації та передбачає свободу вираження поглядів та циркуляції інформації. МІЛ дозволяє громадянам розуміти функції медіа та інших постачальників інформації, критично оцінювати їх зміст та приймати обґрунтовані рішення в якості і користувачів, і виробників інформаційного та медіа-контенту. Важлива роль в успішній реалізації МІЛ належить сучасним ІКТ. Вони є не лише ключовою складовою МІЛ, а й важливим інструментом її якісного підвищення. Саме тому в МІЛ концепції велика увага приділяється означенню потенцій використання ІКТ, а також наданню інформації щодо можливостей захисту від потенційних ризиків, які несе відкритий онлайн-простір.

Література

1. *Бойко Н.* Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства? / Н.Л. Бойко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) — К.: Інститут соціології НАН України, 2015. — С.483—494.
2. *Винарик Л.С., Щедрин А.Н.* Информационная культура: эволюция проблемы. — Донецк: ИЭП НАН Украины, 199. — 144 с.
3. *Кушниренко А.Г.* Информационная культура. Кодирование информации. Информационные модели. Учебник для общеобразовательных учреждений. М.: Дрофа, 2003.
4. *Медиаобразование и медиаграмотность: учебное пособие Федоров А. В.* Издательство: М.: Директ-Медиа, 2013.
5. *Онкович Г.В.* Медіаосвіта як інтелектуально-комунікативна мережа / Г. В. Онкович // Вища освіта України. — 2008. — № 3. — Д. 1. — Темат. вип. «Наука і вища освіта в Україні: міра взаємодії». — С. 130 — 137.
6. *Семенюк Е.П.* Перспективи розвитку інформаційної культури в Україні //Інформатизація та нові технології. — 1993. — №3. — С.11—13.
7. *Чемерис І. М.* Медіаосвіта за кордоном: теорія медіаосвіти та коротка історія розвитку / І. М. Чемерис // Вища освіти України. — 2006. — № 3. — С. 104—108.

8. Шейбе С., Фейз Р. Медиаграмотність: Підручник для вчителя / Сінді Шейбе і Фейз Рогоу / Перекл. з англ. С. Дьома; за загал. ред. В. Ф. Іванова, О. В. Волошенюк. — К.: Центр вільної преси, Академія української преси, 2014. — 319 с.

9. *Хесус Лау*. Руководство по информационной грамотности для образования на протяжении всей жизни (Guidelines on Information Literacy for Lifelong Learning). — МОО ВПП ЮНЕСКО “Информация для всех”, 2006. — 47 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book101.pdf>.

10. *Burton G.* Media and Society: Critical perspectives, Maidenhead: Open University Press, 2005.

11. Bignell, J. Postmodern Media Culture. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000. Frau-Meigs, D. Media Education. A kit for teachers, Students, Parents and Professionals. Paris, France: UNESCO, 2006.

12. *Grassian, E. S., & Kaplowitz, J. R.* Information Literacy Instruction: Theory and Practice. Information Literacy Sourcebooks. Neal-Schuman Publishers, Inc., 100 Newfield Ave., Edison, NJ 08837, 2001.

13. *Lloyd, A. and Williamson, K.* Towards an Understanding of Information Literacy in Context: Implications for Research /Journal of Librarianship and Information Science, 2008. — Vol. 40. — No. 1.

14. Mchet Myrna P. An evaluation of information literacy courses offered at a distance education university. Mousaion, 2005. — 23(2). — p.180—195.

15. *Media and Information Literacy* — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/media-development/media-literacy/mil-as-composite-concept/>.

16. *Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines* / Ed. By Alton Grizzle Maria Carme Torras Calvo / Published in 2013 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France Communication and Information Sector, © UNESCO 2013. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/>

17. Pawley, C. Information literacy: a contradictory coupling. The library quarterly, 2003. — P. 422—452.;

18. *Five laws of Media and Information Literacy (MIL)* — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/Events/mil_five_laws_english.png.

ВИКОРИСТАННЯ НОВІТНИХ МЕТОДІВ ЗБОРУ ТА АНАЛІЗУ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

*У статті розглядаються характеристики соціальних мереж та методів їх вивчення. Показано, як у сучасній соціології відбувається поєднання класичних і сучасних методів збору соціологічної інформації з погляду вивчення соціокультурних процесів. **Ключові слова:** методи збору і аналізу соціологічної інформації, соціальні мережі.*

В статье рассматриваются характеристики социальных сетей и методов их изучения. Показано, как в современной социологии происходит сочетание классических и современных методов сбора социологической информации с точки зрения изучения социокультурных процессов.

***Ключевые слова:** методы сбора и анализа социологической информации, социальные сети.*

*The article deals with the characteristics of social networks and methods for their study. It is shown how in modern sociology there is a combination of classical and modern methods of collecting sociological information in terms of studying socio-cultural processes. **Keywords:** methods of collecting and analyzing sociological information, social networks.*

Застосування мережевого аналізу в соціології визначається вивченням комплексного системного підходу, методико-інструментальної специфіки, характеристиками соціальних мереж, існуючими системи аналізу соціальних даних. Застосування емпіричних досліджень саме в Мережі викликає підвищений інтерес у соціологів.

У сучасних підходах вивчення застосовується поняття «мережевий аналіз у соціології» та «дослідження соціальних мереж». Термін «дослідження соціальних мереж» вживається як окремий напрямок соціологічних досліджень, предметом яких є особливості функціонування соціальних мереж і

їх соціальних користувачів. Дослідження соціальних мереж передбачає визначення в якості об'єкту дослідження соціальну мережу, до аналізу якої можуть бути залучені методи мережевого аналізу. Ефективність застосування методів мережевого аналізу значно підвищується за умови чіткого усвідомлення меж їх використання [1].

Метою статті є вивчення характеристик соціальних мереж та систем їх аналізу.

Теорія мереж – це галузь, яка розглядає соціальні взаємовідносини й зв'язки комп'ютерних та мережевих наук і є частиною у вивченні теорії графів. Вона застосовується у багатьох дисциплінах, особливо в соціології для дослідження операцій. Застосування теорії включає логістичні мережі, WWW, Інтернет, соціальні та інші мережі. Група знайомих друзів, які спілкуються лише один з одним, уже володіють спільними знаннями і можливостями. Група осіб із зв'язками з іншими соціальними спільнотами, вірогідно, отримуватимуть доступ до ширшого діапазону інформації. Для досягнення успіху індивідам краще мати зв'язки з декількома мережами, аніж багато зв'язків у межах однієї мережі.

У соціології відбувається поєднання традиції структурного аналізу з мережевим аналізом. Аналітичні принципи структурного аналізу, розроблені Т. Парсонсом, набули в мережевому трактуванні нового звучання. Функціонування соціальної системи втілюється в розробку концепту соціальних мереж, які ми можемо визначити, як сукупність соціальних користувачів і набір зв'язків між ними. Якщо проаналізувати, то мережевий підхід є своєрідним трактуванням структурного аналізу, з його допомогою виявляється форма, яка робить можливим застосування аналітичних принципів структурного аналізу на рівні емпіричного дослідження.

Соціальна мережа – це спільнота людей, об'єднаних спільними інтересами, уподобаннями для безпосереднього спілкування між собою.

Серед видатних сучасних науковців щодо вивчення соціальних мереж набувають мережеві теорії, існування яких постулюється Дж.Рітцером, Н.Уїлі, М.Манном. З іншого ж боку, серед аналітиків мереж існує необхідність визнання

мережевого аналізу, що застосовуються в дослідженнях соціальних мереж (Дж. Скотт, Р. Ханнеман) [3].

Сьогодні соціальні мережі відіграють важливу роль у житті кожного, розв'язують проблеми, показують, як працюють організації та досягають успіху на ринку, спілкуються з друзями та підтримують родинні зв'язки на далекі відстані, допомагають бути активними учасниками в інформаційному полі.

Для отримання повної картини про розвиток певного ринку існує необхідність у проведенні досліджень, спрямованих на зібрання комплексної, різнопланової інформації.

Маркетингові дослідження дозволяють отримати необхідну інформацію про ринок, на якому працює компанія, про те, як споживачі отримують, сприймають і передають інформацію про товари і послуги, як на стадії розробки виробництва товарів і послуг, потреби відповідають усім очікуванням споживачів. Це необхідно для правильного позиціонування, для розробки і реалізації правильної стратегії ведення конкурентної боротьби. Дослідження ринку дозволяє компанії вже на стадії розробки робочих гіпотез і написання технічного завдання (ТЗ) краще зрозуміти свій ринок, своє місце на ньому, суть проблем, що стоять перед компанією, можливі напрямки подальшого розвитку, структури інформації, необхідної для прийняття управлінських рішень.

На сучасному етапі розвитку соціологічної науки мережевий аналіз розглядається як комплекс дослідницьких засобів, що дає змогу вивчати різні типи соціальних структур, які на операціональному рівні фіксуються у вигляді сталих мережевих моделей. [2].

Розглянемо та проаналізуємо основні напрями новітніх методів соціологічних досліджень та різні класифікації методів мережевого аналізу.

ОМНІБУС – метод активно використовується в маркетингових дослідженнях для отримання інформації про важливі аспекти споживчої поведінки. Це звичайний метод анкетування чи інтерв'ю, що проводиться за репрезентативною вибіркою та відрізняється організаційними та фінансовими особливостями. Принцип омнібуса полягає в тому, що в

країні чи регіонах проводяться комплексні опитування, що містять окремі питання чи блоки запитань, запропоновані різними замовниками. Замовник може брати участь в омні-бусі за визначену ціну і отримати високу якість проведення дослідження за його блоком запитань. Подібні маркетингові дослідження привабливі для малого та середнього бізнесу, яким не під силу проведення репрезентативного опитування на території України чи регіону.

МОНІТОРИНГ – забезпечує постійне отримання необхідної для маркетингу інформації на основі використання ідентичних вибірок і питань. Під час організації моніторингу можуть використовуватися різні методи збору інформації (анкетне опитування, інтерв'ю, аналіз документів).

Найбільшого поширення моніторинг отримав при дослідженні засобів масової інформації (медіа моніторинг) і роздрібною торгівлі (рітейл-аудит).

У роздрібній торгівлі об'єктом моніторингу виступають ціни і обсяги продажу конкретних товарів, марок.

Крім роздрібною торгівлі та засобів масової інформації моніторинг застосовується для вивчення економічних, культурних, політичних, екологічних проблем і та ін.

Існують спеціалізовані фірми, що займаються моніторингом преси (газет, журналів), радіо і телебачення.

Найчастіше об'єктом медіа моніторингу є реклама в цілому і щодо окремих товарних груп або виробників.

USAGE & ATTITUDES STUDY (U & A) – це один із найпоширеніших видів маркетингових досліджень ринку, вивчення ставлення споживачів до різних товарів, брендів, оцінки іміджу ТМ клієнта і ТМ конкурентів. Популярність, упізнавальність, уподобання марки і виробника в порівнянні з конкуруючими марками й виробниками.

Проводиться кількісне дослідження з використанням репрезентативної випадкової вибірки, що дозволяє на виході отримати детальну інформацію про ставлення споживачів до різних товарів.

Дослідження орієнтуються на сприйняття респондентами емоційних і фізичних характеристик ТМ чи бренду.

Вивчення обсягів споживання і факторів, що на них впливають, підвищення обсягів споживання, вивчення частоти споживання й ситуацій, в яких відбувається споживання, також є однією з ключових тем у маркетингових дослідженнях.

ПАНЕЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – це дослідження, при якому з певною періодичністю (раз на тиждень, місяць або рік) беруть участь одні й ті ж респонденти.

Панельні дослідження є найдорожчими з погляду організації, але і самими пізнавальними з погляду отриманих результатів. Вони дозволяють відстежити динаміку процесів, тенденції змін [4].

Між респондентами і дослідниками встановлюються середньострокові відносини більшої довіри, що дозволяє збільшити складність запитань і отримувати на додаток до кількісного виду дослідження якісну інформацію.

Класифікація панелей:

За часом існування панелі діляться на:

- *Короткострокові* (до півтора року, де інформація збирається досить часто, раз на тиждень або раз на місяць);
- *Середньострокові* (від півтора до трьох років, де інформація збирається раз на місяць або раз у квартал, сезон);
- *Довготривалі* (понад три роки, де інформація може збиратися раз у квартал або навіть раз у два роки).

За характером досліджувальних проблем панелі бувають:

- *Загальні* – репрезентують населення країни або регіону з широкого кола питань економічного й соціального характеру.

- *Спеціалізовані* – репрезентують одну галузь або тему.

З погляду одиниці вибірки панелі бувають:

- *Індивідуальні* (споживчі) – репрезентують окремих споживачів. Такі панелі релевантні через споживання товарів індивідуального попиту, медіа пропозиції, соціальних питань.

- *Сімейні* – найбільш поширений тип. Вони репрезентують домогосподарства і релевантні при вивченні товарів і послуг сімейного споживання: продукти харчування, товари тривалого користування, нерухомість, подорожі і т.д.

- *Професійні*, членами яких є представники промислових підприємств або експерти в тій або іншій галузі.

За способом отримання, тобто збирання інформації респондентами, панелі діляться на:

➤ *Щоденникові* – учасники яких ведуть щоденники покупок, перегляду телевізора, відвідування культурних заходах і т.д.

Щоденники або анкети можуть надсилатися поштою або збиратися інтерв'юерами особисто. Іноді способи комбінують. Після 2005 р. «паперові» анкети стали активно замінюватися на «електронні».

➤ *Опитувальні або «безщоденникові»* – інформація від учасників збирається в ході звичайних опитувань: телефонних, особистих або через Інтернет.

➤ *Електронні* – основним способом яких є отримання інформації від респондентів, т.зв. «пряма трансляція» даних з пристрою. Побудувати необхідну панель дуже не просто, тому, що респонденти в працездатному віці, які живуть у темпі великого міста, відчувають значний дефіцит вільного часу і мають низку причин, таких як: щоденники ведуть не акуратно, хворіють, змінюють місце проживання, місце роботи, статус, перебувають у відрядженні, відмовляються від участі в панелі без пояснення.

Тому для збереження репрезентативності необхідно будувати панель з великим запасом (до 30%) і час від часу здійснювати «ремонт вибірки», тобто заміну учасників на інших зі схожими соціальними, демографічними і професійними характеристиками.

Для споживчих панелей вважається дуже хорошим результатом, якщо в п'ятій «хвилі» візьмуть участь понад 50% тих, хто брав участь у першій.

DESK-RESEARCH – («кабінетне дослідження») самостійний вид маркетингового дослідження, проводиться на попередньому етапі дослідження на основі вивчення й аналізу вторинної інформації зовнішніх і внутрішніх публікацій та матеріалів, уключаючи вивчення звітів, службової інформації компанії.

«Кабінетні» дослідження не передбачають спілкування зі споживачами, виробниками, конкурентами, дистриб'юто-

рами або експертами. Провести їх можна, не виходячи з робочого кабінету.

Цю роботу можна зробити відносно швидко, силами співробітників служби або відділу маркетингу, не вдаючись до послуг маркетингових компаній. Навіть при замовленні проведення «кабінетних» досліджень на стороні, вартість цих робіт буде невисокою у порівнянні з вартістю «польових» досліджень.

ON-LINE ПАНЕЛЬ

CLICK-POLL – це online-ресурс, система інтернет-опитувань, яка формує банк думок споживачів різних товарів і послуг, що надає можливість вивчити особливості сприйняття предмета дослідження представниками потрібної цільової аудиторії.

Для того, щоб отримати можливість брати участь в online-опитуваннях, споживач проходить реєстрацію, залишає детальну інформацію про себе (соціодемографічні характеристики і особливості стилю життя). За цими даними формується вибірка з представників цільової аудиторії, необхідної клієнту. Учасникам цільової аудиторії конкретного дослідження пропонується для заповнення скринінговий блок запитань, існує дворівнева перевірка відібраних для опитування учасників

САТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

САТІ – Computer Assisted Telephone Interviewing (комп'ютерна система телефонних опитувань).

Технологія, що дозволяє проводити телефонні інтерв'ю під контролем централізованої комп'ютерної системи.

- від 10–20 робочих станцій;
- спеціальне програмне забезпечення;
- можливість трансляції звукових файлів;
- підготовлені інтерв'юери;
- контроль проведення інтерв'ю в режимі реального часу.
- автоматичний контроль вибірки, квот.

Переваги комп'ютеризованих телефонних інтерв'ю:

- програмована логіка відповідей респондентів згідно з інструментарієм дослідження;
- автоматичний контроль вибірки і квот;

- автоматична перевірка якості даних;
- автоматичні фільтри;
- автоматизований контроль збору даних;
- зручний інтерфейс;
- програмована ротація варіантів відповідей;
- швидкість проведення опитування і дослідження;
- загальний запис даних після завершення інтерв'ю;
- запис усіх телефонних інтерв'ю;
- зниження собівартості проекту та ін.

SATI – це оперативність, точність, невисока вартість проведення досліджень.

ЕУЕ – це інноваційна маркетингова технологія, спрямована на вивчення Інтернет – маркетингу, надає об'єктивні дані про картинку, вид, зображення на моніторі, де встановлюється погляд, куди і чому дивляться респонденти. Основним інструментом застосування технології є пристрій (eye tracker), який розпізнає і записує позиції зіниці і рухи ока.

За допомогою такого устаткування можна отримати ряд показників очної активності, тобто фіксації погляду, стрибкоподібний рух очей, траєкторію переміщення погляду і вимір діаметра зіниці.

У дослідженнях eye tracking ставлення респондента до об'єкта дослідження знижується до нуля. Тому точність дослідження і правдивість отриманих даних не спотворюються суб'єктивними даними респондентів під час проведення дослідження.

КПК-ДОСЛІДЖЕННЯ (кишеньковий персональний комп'ютер).

Технологія збору даних (КПК) виключає помилки збору і введення даних. Електронна анкета – це програма з налагодженою навігацією (Internet-провайдерами), автоматичною логікою переходу від питання до питання, що виключає пропуски питань, неправильні переходи та інші помилки збору даних.

Має велику ефективність, скорочує термін проведення кількісних досліджень утричі в порівнянні з опитуваннями на стандартних «паперових» носіях. Дані зберігаються в пам'яті КПК і легко конвертуються в формат SPSS.

Високий рівень довіри, фрагменти кожного інтерв'ю записуються в КПК диктофоном.

BIG DATA

При появі методу Big Data зацікавленість до нього з'явилася більше в дослідному секторі і в комерційних проектах. Big Data – великі дані – це великі перспективи, вони можуть визначити долю маркетингових досліджень у найближчому майбутньому.

Ознаки великих даних:

- об'ємність – розмір залежить від доступних ресурсів для їх зберігання і обробки;
- неструктурованість;
- слабка структурованість і різномірність;
- оперативність;
- швидкість обробки, аналізу і видачі результатів.

У соціологічних дослідженнях великі дані цікаві для спостереження за поведінкою людей, наприклад, в Інтернеті, при користуванні мобільними телефонами, платіжними системами, здійсненні покупок в супермаркетах і т.д. – всі ці дії «залишають сліди», що формують масиви інформації. «Цифрові сліди», які залишають користувачі під час активності в Інтернеті, а саме Online Big Data. OBD розглядаються як інструменти відстеження, збору і аналізу «цифрових слідів» з їх подальшим поданням в узагальненому вигляді, зручному для якісного і кількісного аналізу Інтернет-аудиторії.

Вивчення Інтернет-активності відвідувачів сайтів, членів online – спільноти, Інтернет – користувачів у цілому стало традиційним. У Big Data враховуються параметри функціонування Інтернет-середовища: частота відвідувань, карта кліків, завантаження файлів, відповіді на форумі, число передплатників на розсилку і т.д.[6].

Структура цих параметрів у залежності від рівня масштабності показники можна розбити на три рівні:

I. Користувач – індивідуальний рівень – відомості про поведінку конкретного користувача.

II. Аудиторія Сайту – груповий рівень – збір актуальних даних про дії користувачів на сайті.

III. Аудиторія Інтернету – глобальний рівень – фіксація відомостей про динаміку зростання аудиторії Інтернет-мережі, кількості комп’ютерів, підключених до Інтернету.

Візуалізація потоків повідомлень робить лаконічним зчитування з «картинки» отриманих значень, необхідних для глибокого аналізу, наочно представляє зміни в досліджуваному явищі або в спостережуваних групах користувачів.

При виборі блог-аналізаторів також звертається увага на періодичність оновлення даних, на наявність соціально-демографічних звітів, на зазначення найбільш згадуваних слів і ін.

У цих програмах автоматично фіксуються показники відвідуваності веб-сайтів або здійснення будь-яких дій на ньому. В основному, такі дані представлені у відкритому доступі і не вимагають спеціальної підготовки для вилучення і роботи з ними. Головне – знати загальні принципи функціонування лічильників і володіти навичками оперування статистикою. Достовірність деяких програм береться під сумнів, тому що вони виконують лише функцію рейтингу і не дають гарантій повноти наданих даних.

Отже, за допомогою зазначеного програмного забезпечення можна отримати OVD за низкою показників, на підставі яких збирається первинна інформація про стан і характеристики цільової аудиторії, складається загальне уявлення про користувачів конкретних сайтів або членів тієї чи іншої спільноти, не доопрацювання багатьох технічних процедур, слабкість концептуальної схеми, маловивчене Інтернет-середовище, неповнота і неточність оброблюваних відомостей свідчать про відсутність об’єктивних метаданих і змушують відмовитися від виведення теоретичних і методичних висновків про достовірність великих даних і доцільності застосування їх в соціології до тих пір, поки не з’ясуються методологічні питання online – досліджень.

Розробка та апробація концептуально-методологічної схеми аналізу даних, зібраних за допомогою автоматизованих веб-вимірювань, передбачає оцінку надійності емпіричних даних, а саме: а) перевірка на обґрунтованість: наскільки той чи інший аналітичний конструкт пристосований для реалізації покладених на нього завдань; б) перевірка на об’єктивність:

наскільки в процедурах збору даних враховані особливості нового комунікативного середовища і ймовірність існування програмних помилок; в) перевірка на систематичність: яким чином забезпечується регулярність і повнота охоплення досліджуваного об'єкта[5].

Зазначимо, що Інтернет-опитування набирають шаленої популярності в сучасному світі. Це має велику кількість переваг і скорочення затрат, а також ефективність у роботі соціолога-дослідника. Класифікація видів online-опитувань допомагає обрати саме той вид, який вдало розкриє ту чи іншу проблему.

Мережевий аналіз дає можливість досліджувати такі явища української дійсності, як економічна поведінка, корупція, міжорганізаційні зв'язки у сфері бізнесу та політики. Отже, мережевий підхід може значно збагатити вітчизняну соціологію як на теоретичному рівні, так і на рівні прикладних досліджень.

Література

1. *Коритнікова Н.В.* On-line Big Data як джерело аналітичної інформації в On-line дослідженнях / Соціологічні дослідження. — 2015. — №8. — С.14—24.
2. *Горбачик А.П., Жуківська О.В.* Сітковий аналіз в соціології: методичні аспекти застосування // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. — 1997. — Вип.3. — С. 64—71.
3. *Паніотто В.* Місцевий розвиток за участі громад / Паніотто В. та ін. — К.: КМІС, 2011. — 108 с.
4. *Березин И. С.* Маркетинговые исследования. Инструкция по применению / И. С. Березин. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2012. — 383 с.
5. *Старостіна А.О.* Маркетингові дослідження національних і міжнародних ринків: Підручник. — К.: ТОВ «Лазарит-Поліграф», 2012 — 480 с.
6. *Филиппова Т.* Интернет как инструмент социологического исследования / Т. Филиппова // Социологические исследования. — 2001. — № 9.— С. 115 —122.

УДК 316.344.24(477-25)-057.87 О. Бєленок,
А. Бова,
кандидат соціологічних наук

СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ МІСТА КИЄВА: РЕСУРСИ, МОНЕТАРНІ ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ УСПІХУ

У статті представлені окремі результати соціологічного опитування, проведеного авторами протягом жовтня – листопада 2016 року серед студентів 5 київських вишів (N=512). Проаналізовано монетарні тактики студентів і ресурсні дилеми в досягненні ними тих чи інших життєвих цілей. Встановлено взаємозв'язок монетарних тактик і варіантів життєвих стратегій. При цьому використовувався аналіз двовимірних таблиць сполучення та кореляційний аналіз.

Ключові слова: життєві стратегії, життєвий успіх, монетарні тактики, ресурси.

В статье представлены отдельные результаты социологического опроса, проведенного авторами в течение октября - ноября 2016 года среди студентов 5 киевских вузов (N = 512). Проанализированы монетарные тактики студентов и ресурсные дилеммы в достижении ими тех или других жизненных целей. Установлена взаимосвязь отдельных монетарных тактик и вариантов жизненных стратегий. При этом использовался анализ двумерных таблиц сопряженности и корреляционный анализ.

Ключевые слова: жизненные стратегии, жизненный успех, монетарные тактики, ресурсы.

The paper presents some results of a social survey conducted by the authors in October–November 2016. In total, 512 students from five universities in Kyiv participated in the survey. Special attention is paid to the following points: some resource dilemmas that students have to deal with when achieving their life goals and monetary tactics that they ordinarily use. Two-way contingency tables and correlation analysis have helped to find a link between certain monetary tactics and life strategies.

Keywords: life strategies, life success, monetary tactics, resources.

Інтенсивні трансформаційні зміни, що вже чверть століття переживає українське суспільство, значною мірою зачіпають молоде покоління, перед яким невідступно стоїть проблема життєвого самовизначення. Від того, яким чином вирішує і вирішить це завдання українська молодь, безпосередньо залежить, чи стануть майбутні молоді фахівці локомотивом інноваційного розвитку України, покликаним «витагнути» країну із затяжної соціально-економічної кризи. Студентство – це частина молоді, яка бере активну участь у створенні нових норм та цінностей свого покоління, і цінності якого в осяжному для огляду майбутньому значною мірою визначатимуть напрям розвитку всього українського суспільства, адже за результатами досліджень Р. Інглехарта, у суспільствах, що трансформуються, саме ціннісно-нормативні погляди молоді стають домінуючими через 10-15 років [1, с.78].

Перебуваючи у вирі всеохоплюючих, різновекторних глобалізаційних потоків, сучасна молодь отримує найрізноманітнішу інформацію, недосяжну для покоління їхніх батьків. Молодь повніше порівняно з іншими поколіннями користується новими можливостями, що відкрилися після 1991 р. Прагматизм, раціональність, енергійність, рішучість у складних соціальних ситуаціях, здатність стрімко набувати нових знань, готовність адаптуватися до швидко мінливого світу – ось лише деякі якості сучасної молоді людини, що дають їй змогу успішно «вписатися» у ринок. Цікава робота, високий дохід, кар'єрне зростання – типові маркери життєвого успіху молоді XXI ст. Важливою характеристикою молодіжної свідомості є готовність до ризику, до поточних жертв в ім'я очікуваних майбутніх успіхів. «Наявність життєвих планів саме по собі ще не гарантує успіху, проте вони є тією необхідною рамкою, в яку цей успіх повинен бути вбудований. Значною мірою успішність життєвих стратегій, особливо в період кризи, залежить від структури тих цілей, які люди перед собою ставлять, і можливостей для того, щоб ці цілі досягти» [2, с. 82-83].

Різними авторами неодноразово фіксувалося зростання запитів і домагань пострадянської молоді. Амбітні життєві цілі і правильно обрані стратегії їх реалізації дають змогу

юнакам та дівчатам досягати результативності діяльності, задоволення від здійснених проектів і підвищення на цій основі самооцінки. Але втілення в життя планів і надій молоді істотно залежить від її фінансових ресурсів. Стрімкі ринкові перетворення надали доволі неоднакові життєві шанси для індивідів, що мають різні соціально-статусні та індивідуально-психологічні характеристики. Одні молоді люди стають жертвами «пастки бідності», саме тоді, коли інші не можуть вирватися з «гедоністичного бігу по колу» (коли зростання доходів супроводжується зростанням рівня домагань). Задоволенню прагнення «вписатися» в сучасне суспільство слугує дотримання суспільно заданих зразків. Грошове суспільство нав'язує молоді цінності утилітаризму і прагматизму, уявлення про гроші як про ледь не універсальний критерій успіху, у зв'язку з чим нерідко виникає невротичний страх уславитися невдахою в молодіжному оточенні. В останні роки багатьма вченими відзначається підвищення грошової мотивації в економічній поведінці молоді. Гроші, наявні в розпорядженні індивіда, задають вектор і визначають горизонт його свободи.

Соціологічні дослідження інтересів, ціннісних орієнтацій, життєвих планів сучасної молоді здатні виявити, зокрема, ставлення студентів до тих чи інших видів діяльності протягом різних відрізків часу, що дозволить вибудувати прогностичні моделі соціальної поведінки студентської молоді на рівні вишу, міста, країни. Отже, актуальність статті обумовлена нагальною потребою осмислення нових моделей економічної поведінки сучасної молоді і досягнення нею життєвого успіху.

В останні десятиліття в соціологічній науці спостерігається зростання публікацій з проблем життєвого самовизначення, життєвого орієнтування і життєтворчості, в яких фігурує кілька підходів до дослідження життєвих стратегій. Відмітимо концепцію життєвих планів, розроблену у зв'язку з вивченням проблем включення молоді у соціальну структуру (А. Матульоніс, М. Руткевич, М. Тітма, Г. Чередніченко, В. Шубкін та ін.), концепцію цілеспрямованої поведінки особистості (Н. Наумова), концепцію життєвих стратегій осо-

бистості (К. Абульханова-Славська, Ю. Резнік та ін.), концепції життєвого успіху, стилів життя і поведінкових стратегій (Л. Сохань, М. Шульга, О. Злобіна, В. Тихонович, Л. Бевзенко, Н. Соболева, І. Мартинюк та ін.).

Згідно з концепцією К. Абульханової-Славської, «життєва стратегія полягає в способах зміни, перетворення умов, ситуацій життя відповідно до цінностей особистості, у відстоюванні головного ціною уступок в другорядному, у подоланні своєї боязні втрат і в знаходженні самого себе» [3, с. 67–68]. Інші автори – Ю. Резнік та Е. Смірнов розглядають життєву стратегію як «динамічну систему перспективного орієнтування особистості, спрямовану на свідому зміну свого майбутнього життя в даному соціокультурному контексті» [4, с. 242].

Т. Резнік і Ю. Резнік виокремлюють як основні типи життєвих стратегій стратегії життєвого благополуччя, стратегії життєвого успіху і стратегії життєвої самореалізації [5, с. 104]. Зазначені вчені аналізують у системі життєвого орієнтування особистості наступні підсистеми: 1) підсистема стратегічного орієнтування; 2) підсистема оперативного (повсякденного) орієнтування; 3) підсистема ретроспективного орієнтування (орієнтування в минулому). Перша підсистема націлена на визначення передбачуваних або очікуваних результатів, друга – на формулювання і вирішення поточних життєвих завдань [5, с. 103].

Н. Наумова за основу типологізації стратегій поклала рівень (тип) соціальної адаптації людини. На думку вченого, «система цілепокладання може розглядатися як така, що складається з трьох блоків: об'єктивні умови, особистісна ситуація та система орієнтування поведінки ... Особистісна ситуація включає особистісні риси (раціональність у цьому випадку), життєвий ресурс, рівень домагань, приватну задоволеність і систему цінностей (як пріоритетів)» [6, с. 103]. Ученою досліджені механізми і етапи цілепокладання, стадії розвитку орієнтацій людини в перехідному суспільстві, вища з яких – стратегічна – характеризує собою період адаптації людини до соціально-економічних і культурних умов її життя, що змінилися. Н. Наумова також встановила, що «відмінності в чутливості людини до зовнішнього впливу

пов'язані не тільки з соціально-демографічним і соціально-економічним статусом, а й з тим, на якій стадії розвитку своїх життєвих стратегій знаходиться людина» [7, с. 17]. Як стверджують Л. Осіпова та Л. Енвері, «життєві стратегії розкривають свій зміст у конкретних життєвих ситуаціях, пов'язаних із вибором ... Змістом життєвої стратегії служить набір правил прийняття рішень, який використовується для визначення напрямків діяльності» [8, с. 109-110].

Слід згадати й про такий феномен, як інтегративний стиль життя, при якому індивід не схильний віддавати перевагу жодній зі сфер життєдіяльності, прагне до балансу між ними. Представники цього типу швидше цінують своє життя в цілому, ніж конкретні навчання, роботу, службове просування, соціальну групу, сім'ю та ін. Зазвичай, такого стилю життя дотримуються тоді, коли основні життєві вибори вже здійснені. У будь-якому випадку «стратегія в сучасному світі – це, у першу чергу, приклад цілераціональної поведінки. Життєва стратегія молоді, її конструювання і постійна регуляція – це раціональна відповідь на ситуацію вибору ... У відносно стабільному суспільстві вибір багато в чому передбачуваний і детермінований. В епоху кризи (не тільки економічної, але і соціокультурної) збільшується кількість життєвих суперечностей, зростає невизначеність і, як наслідок, неможливість адекватної рефлексії молодої людини щодо соціальних умов, які склалися. Це змінює сам характер раціональної поведінки ... Більшість виявляється в ситуації відкладеного вибору або навпаки – спонтанного, випадкового» [9, с. 218].

У соціологічних дослідженнях останнього десятиліття також все частіше фігурують категорії «ресурси» та «капітал». «Актори мають певні ресурси (або, за термінологією П. Бурдьє, різні типи капіталу), якими волють скористатися для отримання максимальних прибутків, тобто оволодіти максимумом життєвих можливостей за мінімуму витрат» [10, с. 6]. К. Муздибаєв під ресурсами розуміє можливості людей і суспільства: «Ресурси – це все те, що людина використовує, щоб задовольнити вимоги середовища. Зазвичай розрізняють два великих класи ресурсів: особистісні та середовищні. Іноді їх називають психологічними і соціальни-

ми ресурсами. Особистісні ресурси включають навички та здібності індивіда, середовищні – відображають доступність інструментальної, моральної і емоційної допомоги з боку соціальної мережі» [11, с. 103].

Використовуючи загальний підхід і принципи класифікації П. Бурдьє, В. Радаєв до числа основних форм капіталу відносить економічний (у т.ч. грошовий); фізичний (стан здоров'я, фізичні дані тощо); культурний (навички соціалізації у певному соціальному середовищі); людський (сукупність накопичених професійних знань, умінь і навичок); соціальний (встановлення і підтримання сталої мережі соціальних зв'язків і атмосфери довіри на основі приналежності до певного соціального кола або членства в групі) [12, с. 22].

Ресурси можна також класифікувати і за можливістю персонального контролю з боку індивіда (володіння, користування, розпорядження, вплив тощо), і за аналогією зі статусом – за тим, чи має людина ресурси від самого початку активного трудового життя незалежно від власної волі, бажання, зусиль (що відповідають аскриптивному статусу), чи досягає внаслідок вільного вибору та індивідуальних дій (що відповідають досягальному статусу). За адаптивної, пасивної поведінки індивіди лише відтворюють існуючі соціальні структури та порядки (так часто буває в разі відсутності чи дефіциту ресурсів), за активної поведінки людина стає суб'єктом діяльності та здатна використовувати весь ресурсний потенціал і, ламаючи усталені бар'єри, змінювати соціальні структури. «Вибір конкретної стратегії поведінки може зумовлюватися як зовнішніми чинниками (матеріальні можливості, соціальний статус, місце проживання тощо), так і внутрішніми детермінантами (домінантні ціннісні орієнтації, готовність перебирати на себе відповідальність тощо)» [10, с. 10].

Окрему групу праць складають дослідження, спрямовані на вивчення життєвих перспектив та домагань молоді (В. Магун, С. Головаха, Т. Титаренко та ін.). Для оцінки способів, які вибирають для реалізації своїх життєвих домагань випускники шкіл, В. Магун у серії досліджень використовував «показники, що характеризують дві категорії ресурсів: очікування молодих людей, що стосуються допомоги з боку оточу-

ючих (1), і готовність молодих людей витратити власні сили, долати труднощі і нестатки для досягнення поставлених цілей (2)» [13, с. 67]. Таким чином, мова йде про дві стратегії досягнення життєвого успіху, за В. Магуном та М. Егноватовим: стратегії жертви своїми якостями і здібностями та стратегії збереження і примноження своїх здібностей (людського капіталу) [14, с. 297]. Взявши за основу положення цих науковців, Н. Погоріла та А. Бова розробили структурну модель, що пояснює залежність майбутнього соціального статусу, як його уявляли випускники шкіл, від двох основних життєвих стратегій молодих людей, а також успішності навчання в школі, власності, якою володіють батьки та соціального статусу батьків [15].

І. Шапошнікова згрупувала встановлені мотиви вторинної зайнятості студентів та пошуку роботи на дві основні категорії: 1) тактичні – установки на отримання додаткових грошей на кишенькові витрати або засобів до існування, необхідність оплачувати навчання або брати участь у сімейному бізнесі; 2) стратегічні – прагнення мати репутацію, стаж і досвід роботи [16, с. 28].

Оскільки ключовою характеристикою економічної свідомості особистості традиційно виступає її ставлення до грошей, інтерес до грошової (монетарної, фінансової) поведінки і відповідних настанов можна виявити як у працях українських і російських соціологів, так і західних учених. У центрі уваги українських учених опинилися особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства (Г. Аверьянова, В. Москаленко); моральні аспекти ставлення до грошей студентської молоді (І. Зубіашвілі); проблеми соціоекономіки і «людини економічної» (Є. Суїменко, Т. Петрушина, В. Лагутін).

Колегами із СНД було проведено аналіз особливостей ставлення до грошей і економічної активності підприємців (О. Журавльов, А. Купрейченко). Гроші, як соціальну цінність, (поколінській зріз проблеми) досліджувала С. Абрамова, гроші, як соціокультурний феномен, їх роль у соціальній комунікації, а також вплив на соціальне конструювання часу вивчала Н. Зарубіна, ставлення молоді до грошей та способів їх заробляння присвячені роботи А. Фенько, Е. Філінкової.

Як показали результати дослідження М. Семенова, у особистісно зрілих людей формується більш раціональне і усвідомлене ставлення до грошей, переважають установки на раціональну споживчу поведінку... У ситуації фінансової скрути вони частіше орієнтовані на об'єктивне і раціональне сприйняття ситуації, що склалася і пошук вирішення проблеми [17, с. 304]. Л. Борисова встановила, що наявність грошових коштів – обов'язкова умова становлення економічної свідомості активних споживачів.

А. Фенько емпірично довів, що крім загальних соціально-демографічних умов, величезну роль у формуванні економічної поведінки і установок по відношенню до грошей грають такі особливості: сімейні цінності і установки; загальна соціально-економічна ситуація (зокрема економічна криза); основна система розподілу, прийнята в даному суспільстві (соціалістична або ринкова), безпосередній досвід участі в економічній діяльності (здійснення купівлі-продажу, власні заробітки, кишенькові гроші) [18].

За минулі десятиліття з'явилося безліч соціологічних досліджень, за результатами яких вдалося побудувати різноманітні типології фінансової поведінки респондентів. Е. Анікаєва визначила 6 типів соціальних установок особистості стосовно грошей і відповідно 6 домінуючих стратегій фінансової поведінки. О. Дейнека виявила мотиваційно-вольові кореляти грошової поведінки та ставлення до грошей, а також грошові типи особистості. Є й інші типології особистостей в залежності від ставлення їх до грошей та грошової поведінки (Х. Гольдберг, Р. Льюїс, Н. Форман, І. Андреева, Н. Губіна, Ю. Ніколенко та ін.)

В огляді західних досліджень економічних уявлень, що виконаний Е. Щедріною, докладно аналізуються стадії формування уявлень про гроші, залежність економічних уявлень від статі, віку, соціально-економічного становища та національно-культурних відмінностей [19]. Американський соціолог В. Зелізер пропонує оригінальну модель грошей, що демонструє, як вони постійно формуються і переформовуються завдяки множинним мережам соціальних відносин і різноманітним смисловим системам.

Серед причин, що пояснюють фінансові труднощі сучасного українського студента, є і зниження рівня життя, і значна диференціація рівня доходів населення, і суспільно-політична нестабільність та неефективність багатьох соціальних інститутів та ін. У студентів, як правило, немає власного житла, далеко не всі вони досягли фінансової незалежності від батьків. На тлі економічної турбулентності в сучасному українському суспільстві зростають ризики, пов'язані з невизначеністю навіть найближчого майбутнього, не кажучи вже про віддалену перспективу. Так, накопичена інфляція в Україні за січень 2014 – листопад 2016 р. склала 99,3%, а гривня знецінилась за цей же період у 3 рази. Падіння купівельної спроможності національної валюти здешевлює працю українців та «з'їдає» заощадження, а також породжує у більш заможних прошарків посилену мотивацію до позбавлення від неї шляхом переведення в більш тверді валюти. Однак «глем-капіталізм» (Д. Іванов), як і раніше, задає високу планку ринкових спокус – звідси і «життя у кредит», і демонстративне споживання, і імпульсивні покупки модних речей, щоб здаватися не гіршими за інших. Будуючи привабливі життєві плани, молоді люди в повсякденному житті раз у раз потрапляють у складні життєві ситуації, оперативно не вирішивши які можна не розраховувати і на досягнення далеких цілей.

Емпіричною базою роботи є дані соціологічного опитування, що проведене нами протягом жовтня – листопада 2016 р. серед студентів 5 вищих навчальних закладів: Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Університету «Крок», Академії праці, соціальних відносин і туризму. Вибіркова сукупність ($N=512$) містила 49,1% чоловіків та 50,9% жінок, що в цілому відповідає генеральній сукупності.

Один з перерахованих вище ресурсів, за В. Магуном, частково врахований нами як альтернативи у питанні щодо фінансової поведінки (матеріальна допомога від батьків, родичів; борг у знайомих), другий, у модифікованому виг-

ляді «закладений» у питанні стосовно готовності здійснювати певні дії для реалізації своїх планів. Ми ставимо на меті розглянути вплив окремих соціально-демографічних характеристик (стать, матеріальне становище, місце проживання, стаж проживання в місті Києві) на фінансову поведінку і життєві стратегії студентів, визначити в загальному вигляді структуру монетарних тактик і стратегій життєвого успіху студентської молоді, а також їхній взаємозв'язок. З метою досягнення більш повного наповнення комірок таблиць сполучення респонденти розподілені на дві групи: за матеріальним рівнем – забезпечені (відповіді на запитання «Як Ви оцінюєте доходи своєї сім'ї за останній рік?» «було достатньо і робили заощадження») і незабезпечені («було достатньо і заощаджень не робили» або «постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування») та за стажем проживання в столиці – адаптовані (відповіді на запитання «Чи мешкаєте Ви у місті Києві та наскільки давно?» «більшу частину життя» або «від 6 до 10 років») і неадаптовані («останні 1–5 років» або «менше, ніж 1 рік») відповідно.

Щоб встановити, які саме наявні ресурси мобілізує студент у важкій фінансовій ситуації, нами ставилося запитання: «Якщо Вам терміново потрібні гроші, чи здійснюєте Ви такі дії?», що містило 14 сумісних альтернатив відповідей. У табл. 1 наведені результати як частотного аналізу (%) відповідей студентів на зазначене питання, так і їх ранжування, а також їх представленість серед груп респондентів, виокремлених за 4 вказаними вище соціально-демографічними ознаками.

Встановлено, що студенти є носіями різних тактик виходу зі складної фінансової ситуації. Основним джерелом термінового доходу для студентів є їхні батьки або інші родичі: 73,7% респондентів відповіли, що отримують від них матеріальну допомогу (очевидно, безвозвратно). Це справедливо як для забезпечених, так і для незабезпечених студентів. Отримання батьківського трансю частіше згадується в анкетах дівчат, неадаптованих в місті Києві (що живуть у столиці не так давно); респондентів, які проживають в гуртожитку. За інших рівних умов у тих студентів, хто живе разом з батьками,

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Якщо Вам терміново потрібні гроші, чи здійснюєте Ви такі дії?» за групами респондентів (%)

Варіанти відповідей (тактики)	Групи респондентів						Всього			
	Стать		Матеріальний рівень		Адаптація у м. Києві		Проживання у зуртожитку			
	чол.	жін.	забез- печені	неза- безпе- чені	адапто- вані	не адапто- вані	не мешка- ють	мешка- ють	Ранг	
Продаєте щось із своїх речей	24,8	28,1	27,1	26,3	31,6	22,6	31,8	19,8	26,9	4
Продаєте сімейні цінності	2,9	1,2	1,5	2,2	1,9	1,7	2,2	1,5	2	12
Закладаєте свої речі у ломбард	5,4	3,2	3,9	4,0	4,7	4,3	4,0	4,5	4,2	11
Позичаєте гроші в борг у знайомих	55,8	54,9	51,2	58,3	48,8	60,0	49,3	64,9	55,0	2
Берете кредит у банку, кредитний спілці	11,6	7,5	6,4	11,5	12,6	7,4	10,6	7,9	9,4	8
Граєте на гроші	2,9	0,8	2,5	1,4	1,4	1,7	1,5	1,5	1,8	13
Здійнюєте дрібну крадіжку	1,7	0,4	1,0	1,1	0,9	1,3	0,7	1,0	1,0	14
Збираєте скотару (металобрухт, макулатуру) на продаж	5,0	4,0	4,4	4,3	4,7	3,9	3,6	5,0	4,4	10
Отримуєте матеріальну допомогу від батьків, родичів	69,8	77,1	74,4	74,5	71,6	77,0	70,4	80,2	73,7	1
Виконуєте нетривалу інтелектуальну роботу (на комп'ютері, переклад)	39,7	41,1	42,9	39,2	40,5	42,2	40,5	40,1	40,2	3
Виконуєте нетривалу важку фізичну роботу (вантажник, охоронник)	26,9	6,3	15,3	16,5	14,0	17,4	12,8	19,3	16,3	6
Здаєте в оренду майно (кімнату, квартиру, гараж)	7,4	7,5	6,4	7,9	9,3	6,1	9,1	4,5	7,4	9
Накопичуєте заборгованість чи відмовляєтесь від покупки	16,1	24,1	16,7	23,4	18,1	22,2	18,6	23,8	20,1	5
Просите відтермінувати платіж	18,6	10,3	9,9	18,0	15,3	13,9	13,5	14,9	14,3	7

У табл. 1 та 3 напівжирним шрифтом позначено частки, що різняться на рівні статистичної значущості $\alpha = 0,05$.

менше побутових проблем, ніж у їхніх ровесників, які живуть в гуртожитку або знімають житло на платній основі. Наступна поширена тактика, яка набрала більше половини, а точніше 55,0% прихильників (2 ранг) – «позичити гроші в борг у знайомих». Студенти, неадаптовані в місті Києві та ті, що проживають в гуртожитку, статистично значуще відрізняються від адаптованих і тих, які не проживають в гуртожитку по цьому виду дій, а саме частіше вдаються до ролі прохача позики. Незабезпечені користуються цією монетарною тактикою дещо частіше. Серед стратегій «другого ряду» також поширене виконання нетривалої інтелектуальної роботи (на комп'ютері, переклад) – так відповіли 40,2% респондентів (3 ранг). Далі у рейтингу джерел швидких грошей фігурує продаж своїх речей (26,9%, 4 ранг). А тут уже частіше до подібних дій схильні адаптовані в місті Києві (тобто ті, котрі проживають в ньому досить тривалий час) та ті, чиї житлові умови не пов'язані з гуртожитком (тобто, ті, що мешкають в батьківських, своїх або орендованих квартирах) порівняно зі своїми антиподами. Очевидно, більш осілий спосіб життя столичних жителів сприяє накопиченню набору речей, частину з яких можна конвертувати у зворотному напрямі у гроші, чого не скажеш про тих, хто змушений жити в гуртожитку. Наступне, 5-е рангове місце займає позиція «нагромаджую заборгованість або відмовляюся від покупки» (20,1%), причому у такий спосіб вирішувати виникнення особистої фінансової кризи більш властиво дівчатам (24,1%), ніж юнакам (16,1%). Ще більш виражена гендерна асиметрія простежується при аналізі тактики «виконання нетривалої фізичної роботи (вантажник, охоронець)», поширеної серед 16,3% респондентів по масиву (6 ранг). Саме така відповідь фігурує в анкетах 26,9% юнаків і лише 6,3% дівчат. До речі, В. Енін встановив, що «для юнаків зростаюча потреба в життєвому самовизначенні пов'язана з матеріальними цінностями, досягненням фінансового успіху, багатства, яке, за уявленнями респондентів і є головною перевагою справжнього чоловіка» [20, с. 91].

Рельєфно простежуються гендерні відмінності й у варіанті відповіді «прошу відстрочити платіж» (14,3%, 7 ранг). До та-

кої тактики вдаються частіше юнаки (18,6%), ніж дівчата (10,3%), а також незабезпечені (18%), ніж забезпечені студенти (9,9%). Бере кредит у банку, кредитній спілці лише 9,4% респондентів (8 ранг), причому частіше - адаптовані в м. Києві, ніж неадаптовані (12,6% проти 7,4%). Замикають список тактик вчинення дрібної крадіжки (1,0%, 14 ранг), гра на гроші (1,8%, 13 ранг), що в цілому свідчить на користь законслухняності студентів (принаймні, на вербальному рівні). Варто зауважити, що ставлення в різних суспільствах до азартних ігор (лотереї, інтернет-казино тощо) є суперечливим. З одного боку соціальні наслідки ігрової залежності є негативними, з другого – ігри є сферою розваг, професійного спорту, а також одним з різновидів доходів для професійних гравців. В Україні ігорний бізнес знаходиться під заборонаю, однак бурхливо розвивається в тіні.

Усталені орієнтації щодо грошей, вибір того чи іншого варіанту виходу з особистого фінансового піке, стиль пошуку доступу до швидких грошей можуть бути обумовлені, крім вищевказаних чинників, характером, потребами і ціннісними орієнтаціями студента, а також особливостями первинної соціалізації, рівнем соціальної зрілості і активності його особистості.

Як свідчать дані нашого дослідження, при настанні скрутних матеріальних ситуацій в фінансовій поведінці київських студентів превалюють порівняно легкі способи отримання грошей – без особливих трудових витрат, але і без порушення закону.

Шоправда, у сучасних реаліях не останнє значення для досягнення успіху в житті має готовність особистості до порушення моральних норм. Перебуваючи в яскраво вираженому досягальному середовищі, студенти засвоюють, що найчастіше «виграють» більш мобільні, ініціативні й ті, які дотримуються індивідуалістичних установок.

Серед запропонованих соціологами тактик отримання грошей одну альтернативу обрало 19,1% респондентів, дві – 28,3%, три – 26,5%, чотири – 14,1%, п'ять і більше – 12% респондентів. Як свідчить матриця коефіцієнтів кореляції Q Юла, представлена в табл. 2, продаж речей поєднується у

опитаних студентів міста Києва зі збиранням склотари (металобрухту, макулатури) на продаж, нетривалою важкою фізичною роботою (вантажник, охоронник). Своєю чергою, виконання нетривалої фізичної праці пов'язане також зі збором склотари, виконанням нетривалої інтелектуальної роботи (на комп'ютері, переклад). Такі особи меншою мірою отримують матеріальну допомогу від батьків, родичів. Особи, які отримують матеріальну допомогу від батьків, родичів не мають потреби продавати якісь сімейні цінності, закладати свої речі у ломбард, брати кредит у банку, кредитній спілці. Прохання відтермінувати платіж часто означає подальше накопичення заборгованості.

Зазначимо, що кореляційні залежності, значення A B яких близькі до одиниці, з'явилися внаслідок відсутності наповнення частотами комірки таблиці сполучення (у цих випадках значення Q не є коректним).

Модель успіху сучасного студента включає високі кар'єрні амбіції, плани просунутися на позицію високооплачуваного професіонала, що займається цікавою творчою роботою в серйозній компанії, бажано міжнародній. Мобільність, комунікабельність, активність, здатність до навчання, досконале володіння новітніми ІКТ, адаптивність – ось типові характеристики, що пред'являються HR-агентствами здобувачам роботи, а цим вимогам скоріше відповідають молоді люди (за інших рівних умов).

Одним з критеріїв успіху сучасної молоді людини виступає ступінь реалізації її життєвих планів, які, значною мірою відповідають уявленням про соціальний успіх та за себе його досягнення, прийняті в конкретному суспільстві. У нашому опитуванні з 14 сумісних альтернатив питання «Що Ви готові робити для реалізації своїх планів?» 9 були спрямовані на те, щоб з'ясувати, чи погодяться респонденти заради здійснення своїх життєвих планів терпіти певні нестатки та долати ті або інші труднощі; 4 - стосувалися соціальної активності (зокрема 1 – протизаконної); 1 - пасивності в розрахунку на щасливий випадок. Як впливає з табл. 3, в арсеналі студентської молоді переважають активні досягальні установки. У структурі поведінкових стратегій

Таблиця 2

Матриця парних коефіцієнтів кореляції Q Юла між монетарними тактиками

<i>Варіанти відповідей (тактики)</i>	<i>Продаєте щось із своїх речей</i>	<i>Продаєте сімейні цінності</i>	<i>Закладаєте свої речі у ломбард</i>	<i>Позичаєте гроші в борг у знайомих</i>	<i>Берете кредит у банку</i>	<i>Граєте на гроші</i>	<i>Здійснюєте дрібну крадіжку</i>	<i>Збираєте скотару</i>	<i>Отримуєте матеріальну допомогу від батьків</i>	<i>Виконуєте нетривалу інтелектуальну роботу</i>	<i>Виконуєте нетривалу важку фізичну роботу</i>	<i>Здаєте в оренду майно</i>	<i>Накопичуєте заборгованість</i>	<i>Просите відтермінувати платіж</i>
<i>Продаєте щось із своїх речей</i>	1	0,49	0,60	0,07	-0,15	0,17	0,62	0,50	0,02	-0,01	0,27	0,23	0,21	0,28
<i>Продаєте сімейні цінності</i>		1	0,84	-0,07	0,63	0,75	0,87	0,44	-0,72	-0,20	0,14	-1,0	0,28	0,22
<i>Закладаєте свої речі у ломбард</i>			1	0,38	0,54	0,86	0,98	0,43	-0,49	0,08	0,38	0,64	0,26	0,34
<i>Позичаєте гроші в борг у знайомих</i>				1	0,13	-0,40	-0,27	-0,35	0,16	-0,02	0,08	-0,16	0,24	0,20
<i>Берете кредит у банку</i>					1	0,11	-1,0	-0,01	-0,34	0,03	0,27	0,43	-0,37	0,46
<i>Граєте на гроші</i>						1	0,98	0,91	-0,68	-0,68	-0,20	0,94	-0,32	0,28
<i>Здійснюєте дрібну крадіжку</i>							1	0,88	-0,82	-0,44	-1,0	0,91	0,47	0,62
<i>Збираєте скотару</i>								1	-0,29	-0,06	0,60	0,75	0,10	0,42
<i>Отримуєте матеріальну допомогу від батьків</i>									1	-0,05	-0,27	-0,29	0,01	0,05
<i>Виконуєте нетривалу інтелектуальну роботу</i>										1	0,38	0,15	-0,05	0,04
<i>Виконуєте нетривалу важку фізичну роботу</i>											1	0,12	-0,04	0,30
<i>Здаєте в оренду майно</i>												1	-0,35	-0,31
<i>Накопичуєте заборгованість</i>													1	0,54
<i>Просите відтермінувати платіж</i>														1

Примітки. У табл. 2, 4 та 5 напівжирним шрифтом позначено кореляційні зв'язки, що виявляють статистичну значущість на рівні $\alpha_{Ipha} = 0,05$.

провідні рангові місця займають «підвищення професійної кваліфікації» (74,0%, 1 ранг) і «старанне навчання в інституті» (65,7%, 2 ранг), причому останнє частіше притаманне дівчатам, ніж юнакам (70,3% і 60,8% відповідно). Підвищення кваліфікації, постійне поновлення знань є запорукою професійної і територіальної мобільності сучасних студентів.

Із зовнішніх ресурсів студенти на шляху до успіху в першу чергу спираються на пошук зв'язків із впливовими людьми (49,0%, 3-4 ранг), що дещо частіше властиво юнакам, ніж дівчатам (51,8% і 46,5% відповідно). Заради майбутнього успіху майже половина студентів вважає за можливе відкласти створення сім'ї а, отже, і народження першої дитини, до досягнення певного матеріального рівня (49,0, 3-4 ранг). Заради перспективної роботи 48,6% студентів (5 ранг) готові жертвувати вільним часом і відпочинком. Поширеною стратегією життєвого планування є, як свідчать дані опитування, виїзд за кордон на заробітки (38,9%, 6 ранг). Звертає на себе увагу той факт, що приблизно третина студентів (34,3% по масиву, 7 рангове місце) висловилися у постматеріалістичному дусі: готові виконувати цікаву, але малооплачувану роботу. 28,8% респондентів (8 ранг) готові працювати, часто розлучаючись із сім'єю. Оскільки сімейних серед студентів не більше, ніж холостяків, не зовсім ясно, яку сім'ю мали на увазі респонденти – батьківську або свою, особисто створену. З'ясування цього питання потребує спеціального дослідження. Чверть студентів (26,0%, 9 ранг) зізналися, що чекають щасливого випадку: на нього частіше сподіваються незабезпечені, ніж забезпечені (30,2% і 17,5% відповідно), ті, котрі не проживають в гуртожитках, ніж проживають (28,7% і 21,7% відповідно). 24,6% студентів (10 ранг) погодилися б виконувати одноманітну, монотонну роботу. Дослідження також показало, що для частини студентів життєвий успіх оплачується дорогою «ціною». Так, про готовність виконувати фізично важку роботу заявили 13,7% респондентів (11 ранг) – в основному юнаки (29,3% проти відповідного показника дівчат 4,7%). Про згоду на виконання роботи низької кваліфікації, нижче рівня своїх здібностей (мова може йти, очевидно, про певне моральне травмування) висло-

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання «Що Ви готові робити для реалізації своїх планів?» за групами респондентів (%)

Варіанти відповідей (стратегії)	Групи респондентів								Всього	
	Стать		Матеріальний рівень		Адаптація у м. Києві		Проживання у гуртожитку		%	Ранг
	чол.	жін.	забезпечені	незабезпечені	адаптовані	не адаптовані	не мешкають	мешкають		
Старанно вчитися в інституті	60,8	70,3	68,4	64,1	62,2	70,7	62,7	70,0	65,7	2
Виконувати цікаву, але малооплачувану роботу	34,3	34,8	32,0	36,3	35,5	35,8	36,2	32,5	34,3	7
Шукати зв'язків із впливовими особами	51,8	46,5	51,0	47,0	52,5	47,7	48,7	48,3	49,0	3–4
Виконувати роботу низької кваліфікації, нижче рівня своїх здібностей	13,5	7,4	9,2	11,0	11,5	9,9	10,4	8,9	10,3	12
Підвищувати професійну кваліфікацію	72,2	75,4	77,2	72,6	74,7	74,1	75,6	73,4	74,0	1
Працювати, часто розлучаючись з сім'єю	28,2	29,7	27,2	30,2	26,3	34,1	25,1	30,5	28,8	8
Виконувати фізично важку роботу	29,3	4,7	12,6	14,2	12,9	16,8	11,5	16,7	13,7	11
Виконувати небезпечну або шкідливу для здоров'я роботу	9,8	5,9	4,9	10,3	7,4	8,2	5,4	10,3	7,7	14
Діяти, коли потрібно, в обхід закону	13,9	5,1	8,3	10,0	9,7	9,5	8,6	9,4	9,3	13
Виїхати за кордон на заробітки	35,9	41,8	38,3	39,9	41,9	38,4	41,6	36,9	38,9	6
Відкласти створення сім'ї до досягнення певного матеріального рівня	51,4	46,9	51,5	47,3	51,6	49,6	47,7	51,2	49,0	3–4
Часто жертвувати заради роботи вільним часом і відпочинком	45,3	52,3	50,5	47,7	45,2	51,7	46,6	52,7	48,6	5
Виконувати одноманітну, монотонну роботу	25,7	23,8	22,3	26,3	24,4	25,4	23,7	25,6	24,6	10
Чекати на щасливий випадок	27,8	24,2	17,5	30,2	29,5	22,4	28,7	21,7	26,0	9

вився кожен десятий студент (10,3%, 12 рангове місце), причому і тут юнаки випереджають дівчат (13,5% проти 7,4%). Діяти, коли необхідно, в обхід закону, готові 9,3% опитаних студентів (13 ранг), зокрема 13,9% юнаків і 5,1% дівчат. На останньому, 14 місці з життєвих стратегій київських студентів значиться виконання небезпечної або шкідливої для здоров'я роботи (7,7%). На неї частіше погоджуються, як впливає з даних опитування, матеріально незабезпечені (10,3% проти 4,9% забезпечених) і ті респонденти, що проживають у гуртожитках (10,3% проти 5,4% тих, які не проживають).

Серед запропонованих стратегій досягнення успіху одну альтернативу обрало 5,2% респондентів, дві – 9,1%, три – 15,1%, чотири – 19%, п'ять – 18,3%, шість – 11,7%, сім – 10,1%, вісім – 6%, дев'ять і більше – 5,5% респондентів. Таким чином, стратегії досягнення успіху вирізняються різноманітністю. Як впливає з результатів кореляційного аналізу, поданих у *Табл. 4*, одні респонденти готові старанно навчатися в інституті, підвищувати професійну кваліфікацію, другі – більшою мірою виконувати роботу низької кваліфікації, нижче рівня своїх здібностей, а також виконувати одноманітну, монотонну роботу, треті – виконувати фізично важку роботу, небезпечну або шкідливу для здоров'я роботу, а також роботу низької кваліфікації, четверті – відкласти створення сім'ї до досягнення певного матеріального рівня, працювати, часто розлучаючись з сім'єю, часто жертвувати заради роботи вільним часом і відпочинком.

Отже, ринковий кар'єризм передбачає правильний раціональний вибір освіти й професії, відкладання створення сім'ї та/або народження дітей, пошук потрібних зв'язків та вигідних знайомств. Студенти вибагливі у розв'язанні своїх «ресурсних дилем» (К. Муздибаєв): їм, як правило, не властиво йти на «непрестижні» ризики, які не сприяють професійному зростанню, але вони заради майбутньої високооплачуваної творчої роботи і розвитку професіоналізму готові зазнати тих чи інших тимчасових труднощів. Проте студенти, в цілому, неохоче реагують на можливість заради життєвих планів «працювати на знос». Головне ж, що у них сформована готовність до активної досягальної стратегії, яка

Таблиця 4
 Матриця парних коефіцієнтів кореляції Q Юла між стратегіями реалізації життєвих планів

Варіанти відповідей (стратегії)	Старанно вчитися в інституті	Виконувати цікаву, але малооплачувану роботу	Шукати зв'язків із впливовими особами	Виконувати роботу низької кваліфікації	Підвищувати професійну кваліфікацію	Працювати, часто розлучаючись з сім'єю	Виконувати фізично важку роботу	Виконувати роботу безпечну для здоров'я роботу	Діяти, коли потрібно, в обхід закону	Вихити за кордон на заробітки	Відкласти створення сім'ї	Часто жертвувати заради роботи вільним часом	Виконувати одноманітну роботу	Чекати на щасливий випадок
Старанно вчитися в інституті	1	0,29	0,23	0,21	0,47	0,01	0,29	0,23	0,21	0,48	0,05	0,29	0,20	0,14
Виконувати цікаву, але малооплачувану роботу		1	0,01	0,29	0,18	0,23	0,20	0,33	-0,05	0,18	0,05	0,20	0,14	0,38
Шукати зв'язків із впливовими особами			1	0,29	0,24	0,30	0,16	0,28	0,43	0,45	0,20	0,14	0,07	0,26
Виконувати роботу низької кваліфікації				1	-0,40	0,45	0,62	0,50	0,24	-0,04	0,21	0,34	0,73	0,44
Підвищувати професійну кваліфікацію					1	0,31	-0,21	-0,10	-0,28	0,24	0,26	0,25	0,05	-0,09
Працювати, часто розлучаючись з сім'єю						1	0,43	0,57	0,34	0,34	0,52	0,47	0,33	0,10
Виконувати фізично важку роботу							1	0,58	0,47	0,19	0,02	0,33	0,39	0,14
Виконувати роботу безпечну для здоров'я роботу								1	0,48	0,12	0,18	0,35	0,35	-0,07
Діяти, коли потрібно, в обхід закону									1	0,05	0,11	0,16	-0,16	-0,20
Вихити за кордон на заробітки										1	0,25	0,02	0,10	0,25
Відкласти створення сім'ї											1	0,33	0,30	0,08
Часто жертвувати заради роботи вільним часом												1	0,38	-0,14
Виконувати одноманітну роботу													1	0,26
Чекати на щасливий випадок														1

Таблиця 5
Матриця парних коефіцієнтів кореляції Q Юла між монетарними тактиками та стратегіями реалізації життєвих планів

<i>Стратегії</i>	<i>Старанно вчиться в інституті</i>	<i>Виконувати цікаву, але малопрогнозовану роботу</i>	<i>Шукати зав'язки із втленими особами</i>	<i>Виконувати роботу низької кваліфікації</i>	<i>Підвищувати професійну кваліфікацію</i>	<i>Працювати, частіше роздумуючи з сім'єю</i>	<i>Виконувати фізично важку роботу</i>	<i>Виконувати безвезичну для здоров'я роботу</i>	<i>Ліпити, коли потрібно, в обхід закону</i>	<i>Вихитатися за кордон на заробітки</i>	<i>Відкрити створення сім'ї</i>	<i>Часто жертвувати заради роботи вільним</i>	<i>Виконувати однакову роботу</i>	<i>Чекати на щастя вивадок</i>
Продасте щось із своїх речей	0,21	0,27	0,25	0,35	-0,02	0,26	0,27	0,30	0,26	0,08	0,09	-0,10	0,24	0,35
Продасте сімейні цінності	-0,10	0,33	0,04	0,81	-0,07	0,26	0,24	0,52	0,63	0,04	0,24	-0,16	0,15	0,33
Закладаєте свої речі у ломбард	0,16	0,46	0,47	0,49	0,39	0,63	0,21	0,51	0,75	0,55	0,38	0,19	0,42	0,30
Позичаєте гроші в борг у знайомих	0,07	0,11	0,20	0,14	0,13	0,33	0,24	0,18	-0,01	0,10	0,15	0,20	0,21	0,10
Берете кредит у банку	-0,02	-0,16	0,20	0,32	0,24	0,09	-0,15	0,07	0,38	0,10	0,06	-0,02	0,36	-0,20
Граєте на гроші	-0,58	-0,29	0,37	0,64	-0,55	0,53	0,30	0,73	0,79	-0,11	0,37	-0,30	0,22	0,58
Здійснюєте дібну крадіжку	-0,10	0,13	0,63	0,87	-0,29	0,82	0,23	0,79	1,0	0,42	0,63	0,63	0,36	0,63
Збираєте скотару	-0,22	0,16	-0,06	0,71	-0,61	0,19	0,60	0,33	0,52	-0,26	0,04	0,04	0,20	0,26
Отримуєте матеріальну допомогу від батьків	0,18	0,13	0,25	-0,01	0,35	0,15	-0,31	0,31	-0,38	0,15	0,25	0,20	0,11	0,16
Виконуєте нетривалу інтелектуальну роботу	0,05	0,06	0,28	0,12	0,22	0,28	0,00	-0,39	-0,02	0,14	0,27	0,25	0,12	0,02
Виконуєте нетривалу важку фізичну роботу	0,05	-0,08	0,29	0,46	-0,07	0,14	0,77	0,25	0,52	0,12	-0,06	0,04	0,23	0,16
Здаєте в оренду майно	0,14	-0,17	0,30	-0,13	0,08	-0,19	0,38	-0,19	0,57	0,05	0,07	-0,16	0,15	0,24
Накопичуєте заборгованість	0,18	0,17	0,17	0,33	0,27	0,22	0,22	0,32	-0,01	0,34	0,29	0,20	0,15	0,20
Просите відтермінувати платіж	0,15	0,21	0,12	0,34	-0,07	0,15	0,27	0,07	0,28	0,26	0,37	0,23	0,30	0,23

містить орієнтацію на «роботу мрії» на противагу непрестижній роботі та сірому життю.

Наші дані в цілому підтверджують висновок, зроблений за результатами багаторічних досліджень, проведених В. Магуном: «кожне наступне покоління молоді все меншою мірою хотіло б витратити свої сили на подолання фізичних та інформаційних поневірянь і все в більшою – на придбання нових ресурсів: приріст «людського капіталу» і його активне використання у своїй професійній діяльності» [21, с.14].

Деякі тактики студентської молоді міста Києва поєднуються з баченням певних стратегій реалізації своїх планів (табл. 5). Так, особи, що за часів студентства продають свої або сімейні речі, збирають склотару або виконують нетривалу фізичну роботу, частіше заради майбутньої кар'єри обирають стратегію виконання роботи низької кваліфікації.

Отримування матеріальної допомоги від батьків та виконання нетривалої інтелектуальної роботи корелює зі стратегіями підвищення професійної кваліфікації, відкладання створення сім'ї до досягнення певного матеріального рівня, зменшення обсягу вільного часу та відпочинку заради роботи. Студенти, котрі отримують матеріальну допомогу від батьків, як правило, не погоджуються виконувати важку працю або діяти, коли це потрібно, в обхід закону. Своєю чергою, студенти, які виконують під час навчання нетривалу фізичну роботу, не готові виконувати небезпечну або шкідливу для здоров'я роботу для реалізації своїх планів. Дані опитування свідчать також, що досвід здавання речей у ломбард, виконання нетривалої фізичної роботи та здавання в оренду майна, поєднується в майбутньому з орієнтацією респондента на дії в обхід закону. Особи ж, які позичають гроші або беруть кредит у банку (кредитній спілці), частіше обирають стратегію виконання одноманітної роботи.

Використаний соціологічний інструментарій сфокусований навколо ретроспективних (у питанні про монетарні тактики) та перспективних (у питанні про ресурсні дилеми щодо життєвих стратегій) самооцінкових суджень. Багато аспектів життя сучасного студентства свідомо залишилося поза нашою увагою, тому дослідження слід вважати скоріше пошуковим.

Інтерпретація всіх даних проведеного опитування ще далека від завершення, але ряд висновків в контексті заявленої теми вже можна сформулювати.

1. Сучасна молодь соціалізується і живе в принципово нових соціально-економічних умовах, ніж її батьки в аналогічному віці. У ринковий час набувають все більшого поширення утилітарно-прагматичні настанови, відбувається насадження норм індивідуалістичної цивілізації, а студенти проходять непросте «випробування грошима» (М. Семенов). В умовах пострадянського соціально-економічного порядку наявність грошових коштів надає молодій людині впевненості, а втрата контролю над фінансами ставить серйозні обмежувачі в процесі здобуття значимого для особистості набору життєвих благ (свідомо обраного або нав'язаного соціальним оточенням, ЗМІ, рекламою тощо). Студентське співтовариство – аж ніяк не гомогенна маса. Проаналізувавши емпіричні дані, ми дійшли висновку, що основними соціально-демографічними характеристиками, що диференціюють різні типи студентів за їхніми тактичними і стратегічними установками, є стать, житловий статус та матеріальне становище.

2. Для студентської молоді характерний значний рівень інтелектуальної активності, гнучкості у пристосуванні до мінливої соціальної реальності. Студенти, плануючи своє життя, по суті займаються самоменеджментом. Настанови на стрімку кар'єру на кшталт «все й відразу» поєднуються у відповідях респондентів з установками на реалізацію довгострокових цілей і проектів. У типовій поведінці сучасного студента ми поділяємо «тактики» і «стратегії». Тактичні дії покликані сприяти вирішенню поточних проблем, задоволенню короткострокових потреб, допомагати досягненню найближчих життєвих цілей, натомість стратегічні плани, рішення, дії стосуються перспективного орієнтування особистості. Найбільш поширені типи стратегій, що зустрічаються в студентському середовищі – підвищення професійної кваліфікації і старанне навчання в інституті. До п'ятірки «лідерів» також потрапили пошук зв'язків із впливовими людьми, відтермінування такого найважливішого життєвого вибору

як створення сім'ї, досягнення певного матеріального становища, жертвування вільним часом і відпочинком заради перспективної роботи. Разом з тим дилеми розподілу ресурсів вирішуються студентами по-різному. Так, масово не практикуються соціально несхвалені види отримання грошей, які потрапляють під дію кримінального законодавства. Перспективи творчої та цікавої роботи, а також кар'єрного просування дуже важливі для студентів, але, як правило, не за будь-яку «ціну» (наприклад, непрестижна фізично важка, небезпечна для здоров'я праця). Треба зазначити, що виявлені нами установки і суб'єктивні оцінки можуть частково відхилитися від реальної поведінки, яка детермінована складною взаємодією особистості й середовища, свідомості та об'єктивної реальності.

3. Як кінцева реалізація життєвих цілей, так і розв'язання конкретних проміжних завдань залежать від результативного подолання студентами певних перешкод (бар'єрів) на шляху до успіху. Наші дані дають можливість прогнозувати соціальну поведінку молоді, зокрема, ступінь і спрямованість її економічної активності, наявність і характер фінансових стратегій, тенденції законслухняності тощо і тому мають враховуватися при формуванні молодіжної політики держави, особливо в нинішніх нестабільних фінансово-економічних умовах. Встановлені закономірності доцільно застосовувати як в освітній практиці, так і при психологічному консультуванні батьків студентів, а також у процесі соціальної роботи з молодими людьми з груп кримінального ризику. При цьому важливим є підбір адекватних методів педагогічного впливу. Молодь слід вчити регулювати індивідуальне споживання відповідно до рівня доходу, а не виходячи з непомірних бажань щодо тих чи інших благ та послуг. Необхідно, аби студенти навчалися своєчасно аналізувати причини, через які ті або інші цілі не досягнуті і, керуючись співвідношенням «витрати-виграші», гнучко корегувати свої стратегії в обставинах, що змінилися. Важливо при розборі конкретних ситуацій показувати співвідношення моментальних (зокрема, ситуативних) та відкладених на коротко- і довгостроковий період витрат. Раціональний, збалансований бюджет може бути

визнаний як найважливіший показник ефективності життєвого планування студентів. Досягти успіху в конкретному середовищі молодій людині можна за умови максимізації всіх видів ресурсів – наявних та навіть тих, які, на перший погляд, не є очевидними. Від того, чи зможуть студенти стати господарями свого часу, контролювати своє фінансове становище, примножувати свої доходи заради особистого і суспільного блага, буде істотною мірою залежати, чи стане сучасна українська молодь вагомим чинником оновлення країни.

Література

1. Ядов М.А. Поведенческие установки молодежи постсоветского поколения // Социс. — 2006. — № 10. — С. 78—88.
2. Седова Н. Жизненные цели и стратегии: контекст пассионарности // Социологический журнал. — 2016. — Том 22. — № 2. — С. 73—91.
3. Абульханова-Славская К. Стратегия жизни /К. Абульханова-Славская// — М., Мысль, 1991. — 299 с.
4. Резник Ю., Смирнов Е. Жизненные стратегии личности (опыт комплексного анализа). — М. : Институт человека РАН, Независимый институт гражданского общества, 2002. — 260 с.
5. Резник Т., Резник Ю. Жизненные стратегии личности // Социс. — 1995. — № 12. — С. 100—105.
6. Наумова Н. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения/ Н. Наумова// — М. : Наука, 1988. — 200 с.
7. Наумова Н.Ф. Жизненная стратегия человека в переходном обществе // Социологический журнал. — 1995. — №2. — С. 5—22.
8. Осипова Л., Энвери Л. Жизненные стратегии молодежи: опыт социологического исследования // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. — 2016. — № 4. — С. 108—129.
9. Волокитина А. Жизненные стратегии молодежи в условиях профессионального выбора // Знание. Понимание. Умение. — 2010. — № 4. — С. 206-221.
10. Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О. Злобіної. — К. : Інститут соціології НАН України, 2012. — 160 с.
11. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1. — № 2. — С. 100—111.

12. *Радаев В.В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Экономическая социология. — 2002. — Т.3. — № 4. — С. 20—31.

13. *Магун В.С.* Динамика ресурсных стратегий молодежи // Вопросы воспитания. Научно-практический журнал. — 2010 — №1. — С. 63—73.

14. *Магун В.С., Энговатов М.В.* Межпоколенная динамика жизненных притязаний молодежи и стратегий их ресурсного обеспечения: 1985—2001 гг. // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России. — М.: Новое литературное обозрение, 2005. — С. 261—327.

15. *Pohorila N., Vova A.* Impact of life strategies of school graduates, success at school and their parental resources on children's aspirations in Ukraine and Georgia // Наука і правоохорона. — 2016. — № 4(34). — Р. 254—264.

16. *Шапошникова І.В.* Дослідження навчальних практик сучасної студентської молоді // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. — 2013. — № 1. — С. 26—29.

17. *Журавлева Н.А.* Психология социальных изменений: ценностный подход. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. — 524 с.

18. *Фенько А.Б.* Дети и деньги: особенности экономической социализации. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://my-money.pro/archives/264>.

19. *Щедрина Е.В.* Исследования экономических представлений у детей // Вопросы психологии. — 1991. — №2. — С. 157—164.

20. *Семенов М.Ю.* Люди и деньги / М.Ю. Семенов// Монография. — К.: Изд-во «Простобук», 2011. — 149 с.

21. *Магун В., Энговатов М.* Молодежь: высокие притязания и новые стратегии // Менеджер по персоналу. —2008. — № 9. — С. 6—16.

ГРАНІ ТОЛЕРАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

На підставі аналізу результатів моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2015 року в статті розкрито тему толерантних позицій українців у сфері ЗМІ, релігійних переконань, переселенців, ЛГБТ, терпимості до інших поглядів. Наголошено на необхідності формування толерантності в сучасних умовах функціонування українського суспільства.

Ключові слова: толерантність, нетерпимість, релігійна толерантність, переселенці, ЛГБТ.

На основании анализа результатов мониторингового исследования Института социологии НАН Украины 2015 года в статье раскрыта тема толерантных позиций украинцев в сфере СМИ, религиозных убеждений, переселенцев, ЛГБТ, терпимости к иной точке зрения. Подчеркивается необходимость формирования толерантности в современных условиях функционирования украинского общества.

Ключевые слова: толерантность, нетерпимость, религиозная толерантность, переселенцы, ЛГБТ.

How tolerant are Ukrainians towards other points of view (and their coverage in the mass media), different religious beliefs and denominations, immigrants (including internally displaced persons) and LGBT people? The author clarifies these points using the data of a monitoring social survey conducted by the the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2015 and underlines the need for fostering tolerance in today's Ukrainian society.

Keywords: tolerance, intolerance, religious tolerance, immigrants, LGBT.

Події останніх років в Україні зумовлюють високу напруженість і підвищують вірогідність конфронтації наявних і виникнення нових соціальних ризиків у межах нашої країни. Перед соціологами постає завдання не лише якісної інтерпретації пануючих змін, але і прогнозування тенденцій і напрямків взаємодій у межах суспільства, попередження та уникнення можливих конфліктів. Необхідною стає максимізація

зусиль щодо врегулювання наявних протиріч у соціумі, актуалізується звернення до гуманістично орієнтованих засад регуляції поведінки, однією з яких є толерантність. Це складне та багатоаспектне явище знову потрапляє в центр уваги дослідників, віддзеркалюючи ціннісні орієнтації та стереотипи населення, виступаючи основою для налагодження зв'язків із збереженням ідентичності.

Результати щорічного моніторингового дослідження НАН України за 2015 р. дають змогу виокремити певні аспекти толерантних і нетолерантних позицій українців. Респондентам було запропоновано висловити своє відношення до таких тверджень: «У засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка», «Будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні», «У суперечці може бути правильною тільки одна думка», «До деяких націй і народів важко добре ставитися», «Приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі», «Люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої вподобання». Аналіз отриманих відповідей дає змогу охопити основні тенденції та віддзеркалити настрої й відчуття пересічного українця.

Найвищий рівень підтримки серед українського соціуму отримала позиція висвітлення різноманітних думок у ЗМІ (72%). Респонденти у більшості погодилися, що засоби масової інформації мають віддзеркалювати різні погляди. На мою думку, ця теза отримала високий рівень підтримки, оскільки українці на власному досвіді щодня переконаються в надзвичайній широті інформаційного простору, що буквально обрушується на пересічного українця. Кожен з нас має широкий діапазон варіантів вибору джерела отримання інформації. І у досвіді кожного є спілкування з прихильниками різних політичних або культурних поглядів. Найвищий рівень толерантності щодо такої позиції продемонстрували жителі Південного регіону (82,4%), представники вікової групи 50-59 років (майже 76%) і молодь 18-29 років (74,1%). Найменш толерантними виявились особи старші 70 років і молоді люди 30-39 років (*див. табл. 1*).

Сучасне українське суспільство навряд чи можна схарактеризувати статистичним і сталим. Ледь не щодня до кому-

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання «У засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка» у віковому розподілі

	Вік (6 інтервалів)						
	18-59 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60-69 років	70 років і більше	Усього
Так	25,9%	32,4%	28,3%	24,2%	26,5%	34,6%	28,0%
Ні	74,1%	67,6%	71,7%	75,8%	73,5%	65,4%	72,0%

нікативного простору окремо взятого українця потрапляють зразки нових норм, цінностей, переконань. Кожен із нас має право обирати відповідно до власного світовідчуття близьку йому систему релігійних поглядів, кожен особисто може визначити найбільш пріоритетні цінності власного життя. Проте досить типовою є ситуація, за якої індивіди вважають свої переконання більш правильними чи навіть єдино вірними, що може провокувати конфліктні ситуації. Ідею плюралістичності природи істини в суперечці підтримали мешканці Західного (88%) і Східного (86,5%) регіонів. Позицію щодо правильності тільки однієї думки обрали 15% українців. Найвищий рівень нетолерантності зафіксовано на Півдні – майже 22%.

Міжконфесійна толерантність є однією з найбільш дискусійних на науковому підґрунті. У 2015 р. переважна більшість наших співвітчизників визначили себе прихильниками православ'я, 7,7% обрали конфесію греко-католицизму, а 11,6% не висловили приналежності до будь-якої конфесії (див. табл. 2). При цьому позицію нерелігійності частіше обирали представники вікової групи 18–29 років.

Відповіді на питання щодо інтенсивності та сили релігійної прихильності дає підстави прослідкувати таку закономірність: майже кожен другий респондент визначає себе «помірно релігійним». Кожен п'ятий зазначає амбівалентність своїх поглядів («наскільки релігійний, настільки й нерелігійний»), а 12,3% вважають себе «помірно нерелігійними». Серед українців близько 7,5% відмітили силу своїх релігійних переконання (позиції «надзвичайно релігійний»

Таблиця 2

Розподіл відповідей на питання «До якого віросповідання Ви себе відносите?» у різних вікових групах

	Вік (6 інтервалів)						Усього
	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60–69 років	70 років і більше	
Нерелігійний	17,6%	10,0%	7,4%	11,6%	10,0%	10,0%	11,6%
Православ'я	69,4%	77,4%	78,7%	78,1%	74,2%	74,6%	75,4%
Католицизм	1,3%	2,4%	2,8%	1,4%	1,9%	3,8%	2,1%
Греко-католицизм	8,5%	7,6%	7,8%	6,0%	7,7%	9,2%	7,7%
Протестантизм	1,8%	1,3%	2,5%	2,0%	2,7%	1,5%	2,0%
Іслам	0,5%	0,5%	0,7%	0,3%	0,8%		0,5%
Іудаїзм					0,4%		0,1%
Інше	0,8%	0,8%		0,6%	2,3%	0,8%	0,8%

та «дуже релігійний») [4]. Тож, як бачимо, можна зазначати високу релігійність українського соціуму за кількісними показниками тих, хто обирає позиції власної релігійності, проте, на мою думку, не можна стверджувати про високу релігійність нашого суспільства у якісних показниках сили конфесійних переконань.

Толерантність можна визначити як позицію, відповідно до якої індивід дає іншому можливість бути іншим. Тобто, сприймає переконання чи позиції іншого як такі, що мають право на існування, навіть у випадку власної незгоди з ними. Наприклад, як представник певного релігійного напрямку можна інтеріоризувати цінності та норми, що сповідаються в межах конфесії, проте спокійно сприймати, скажімо, звичай носити паранджу. Чи святкувати Різдво 25 грудня, проте поважити тих, хто святкує 7 січня. Адже спектр можливих вірувань має досить розгалужену систему позицій, на якій кожна з течій має особливий набір правил, цінностей і норм у відбитті та сприйнятті навколишнього світу та відповідної корекції поведінки індивідів, що розділяють ці переконання.

За таких умов у поліконфесійному середовищі можуть виникати конфлікти цінностей і ідей осіб, які поділяють різні віросповідання. Як було зазначено вище, більшість українського соціуму сповідує православні погляди. Проте

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання «Сьогодні в Україні вільно діє велика кількість релігійних організацій і груп, які не є православними. Як Ви вважаєте, прихильникам цих релігій можна і далі давати можливість вільно і відкрито сповідувати свою віру, чи ні?»

Можна надати всім повну свободу віросповідання, здійснення ритуалів, проповідування, побудови своїх храмів	26,4 %
Всі можуть і надалі сповідувати свою віру, але не публічно (не допускати побудови їхніх храмів, заборонити місіонерство)	2,3 %
Одні з цих організацій можуть продовжувати діяти відкрито, а інші ? необхідно заборонити	20,1%
Усі ці організації слід заборонити	11,2%
Важко сказати	20,0%

четверта частина нашого суспільства має інші переконання. П'ять років назад в Україні відмічали активність понад 50-и релігійних напрямів, у межах яких функціонували близько 36,5 тисяч релігійних організацій [1]. За даними моніторингового дослідження НАН України 2015 р. лише третина українців погодилися, що будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні [4,3]. Відповідаючи на запитання щодо можливих дій по відношенню до представників неправославних організацій, кожен п'ятий зазначав ситуативність цього питання: деякі з організацій необхідно заборонити, а іншим можна продовжувати свою діяльність. 11,2% українців були налаштовані більш радикально і висловили переконання, що всі неправославні організації варто заборонити. І майже половина респондентів позитивно сприймають діяльність подібних релігійних угруповань (див. табл. 3).

Проаналізувавши вищенаведені дані, можемо підсумувати, що за умов надзвичайно широкого представлення різноманітних релігійних напрямів в умовах сучасного українського суспільства, православні віросповідання займають найбільш пріоритетні позиції зі значною кількісною перевагою. Проте релігійність має помірний характер. На мою думку, саме певна поверховість релігійної ідентифікації зумовлює той факт, що близько половини українського соціуму проявляє

толерантність щодо існування в нашій країні вірувань не-православного напрямку.

Ще однією ключовою проблемою сучасного українського соціуму постає питання співіснування з особами, що переїхали на проживання до певного регіону і їхні взаємовідносини з місцевими «корінними» жителями. Ця проблема є досить типовою для мешканців мегаполісів і великих міст, адже напрям переміщення із села в місто є домінуючим у внутрішніх міграціях. За даними дослідження Міжнародної організації з міграції (МОМ) у 2014–2015 рр., чисельність внутрішніх трудових мігрантів в Україні перевищувала 1,6 млн. і охоплювала 9% економічно активного населення. І це лише офіційно зареєстровані дані. За прогнозами цей показник може зрости приблизно на 50% [2, с.8].

За позицію рівноправності приїжджих і місцевих жителів у цілому висловилося 27% українців. Лідуючі позиції толерантності займає Південь (38,3%). Підтримка такої позиції на Донбасі і Заході знаходиться на рівні близько 30%. Найменшу прихильність висловили мешканці Центру і Сходу, де з позицією рівності погодився кожен четвертий мешканець.

Цікаво було проаналізувати ставлення до українських трудових мігрантів/заробітчанин, представників діаспори/вихідців з України, вимушених переселенців з Донбасу та Криму. Респондентам ставилося запитання щодо згоди допустити представників вищезгаданих груп у тих чи інших якість (від членів сім'ї до керівників країни). Найменший рівень соціальної дистанції був зафіксований до вихідців з України та трудових мігрантів. Позитивно сприйняли можливість їх приналежності до сімейного кола майже 29%, а в якості близьких друзів близько 40% респондентів. В якості членів родини готові сприйняти переселенців з Донбасу близько 22% українців, а переселенців з Криму – кожен четвертий. Близькими друзями можуть бути представники Криму для 34,5% українців, Донбасу – 31,6%. Як бачимо, внутрішні конфлікти в межах нашої країни зумовили погіршення ставлення до жителів певних регіонів і певного упередженого ставлення до них. Майже кожен третій визнає за переселенцями електоральні права та близько 15% підтри-

мують надання їм фінансових пільг від держави, що перевищує ці показники порівняно з наданням подібних прав представникам діаспори та заробітчанами. Майже кожен п'ятий не має наміру сприймати в жодній якості переселенців з Донбасу, а радикальне налаштування щодо інших відібраних для аналізу груп мають близько 17% респондентів.

У ході моніторингового дослідження ставилося питання: «Якою має бути державна політика щодо вимушених переселенців з Донбасу?». Майже половина українців висловили згоду на внесення змін до законодавства для поліпшення інтегрування переселенців на новому місці і надання їм можливості повноцінно займатися підприємництвом. Близько 35% висловилися за надання їм постійної соціальної підтримки з державного бюджету і 22% погодилися на компенсацію потерпілим за втрату майна. При цьому лише 5% українців обрали позицію ненадання їм жодної підтримки. На мою думку, негативність сприйняття переселенців можна пояснити високим рівнем інформаційного протистояння в ЗМІ та надзвичайною гостротою конфліктної ситуації в межах країни.

Характерним для будь-якого соціуму є механізм соціальної перцепції, що має назву стереотипізація, котрий дає спрощене та стійке сприйняття, скажімо, представників певних національностей. У зв'язку з цим, респондентам було запропоновано висловити своє ставлення щодо позиції «До деяких націй і народів важко добре ставитися». Переважна більшість українців (83,4%) виявили високий рівень толерантності та не погодилися з цим твердженням. Найвищий показник був зафіксований серед мешканців Донбасу (90,4%). Найменш толерантними виявилися представники Півдня та Сходу, де кожен п'ятий підтримав зазначений тезис. Найбільш агресивно налаштованими у віковому розрізі стала молодь 18-29 років і особи 60-69 років, серед яких близько 22% висловилися про труднощі позитивного сприйняття певних народів і націй.

Найбільший супротив українців викликало питання щодо прав публічного висловлювання своїх уподобань представниками нетрадиційної сексуальної орієнтації. Майже 37% українців мають нетолерантну позицію щодо цього питання.

Найменш гостро нетолерантну позицію сприйняли мешканці Східного регіону і Донбасу, з яких 69% і 65% відповідно не зазначили свою згоду з тим, що представники ЛГБТ не мають право на публічний прояв своїх симпатій. В інших регіонах цей показник фіксувався на рівні близько 61%. Ставлення респондентів до зазначеного питання виступає не лише демонстрацією новітніх тенденцій, а й свідчить про значні зрушення толерантної свідомості суспільства в цілому. Адже досить складно було уявити ще пару десятиліть тому, що проблема ЛГБТ не лише буде сприйнята суспільством, але й обговорюватиметься на національному та міжнародному рівнях. Ситуація сьогоденної України яскраво демонструє загострення цієї проблеми: відбуваються чисельні спроби мітингів, звернення до державного апарату з метою захисту представників цих меншин. Як приклад, восени 2015 р. Верховна Рада ухвалила зміни до Трудового Кодексу, які забороняють дискримінацію на робочому місці за ознакою сексуальної орієнтації та ґендерної ідентичності.

Формування толерантного типу мислення постає викликом сьогоденних реалій і необхідною умовою консолідації українського суспільства. Покладання принципу взаємоповаги та взаєморозуміння в основу взаємодій наших громадян зумовлює налагодження діалогу між представниками різних етносів, культурних осередків, політичних уподобань тощо. Зміцнення цілісності українського соціуму зсередини сприятиме суверенності нашої країни та національній єдності співвітчизників. Толерантність постає й однією з ключових компетенцій для українців у зв'язку з розповсюдженням безвізового режиму для нашої країни. Відкриття кордонів у географічному сенсі має провокувати розширення простору щоденних практик для нових норм, цінностей, навичок і вподобань. Ми маємо розширити свій кругозір і не втратити шанс використати отримані можливості, при цьому зберігаючи власну самобутність і патріотизм. Толерантне мислення має стати міцним фундаментом для побудови взаємодій у межах і поза кордонами нашої держави.

Література

1. В Україні діє 55 конфесій та 36,5 тисяч релігійних організацій — статистика — [Електронний ресурс] // Інститут релігійної свободи, місто Київ. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1036:1.

2. Міграція в Україні: факти і цифри — [Електронний ресурс] // Міжнародна організація з міграції. — 2016. — Режим доступу до ресурсу: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf.

3. Паращевін М. Толерантність у сучасному українському суспільстві: загальний стан і регіональні особливості /М.Паращевін // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Зб. наук. праць / За ред. В.Ворони, М.Шульги — Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. — Випуск 2 (16). — С. 270 — 280.

4. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д. екон. н. В.М.Ворона, д. соціол. н. М.О.Шульга. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. — 780 с.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ТИПУ ОСОБИСТОСТІ В ПРАЦІ М. ВЕБЕРА «ПРОТЕСТАНТСЬКА ЕТИКА І ДУХ КАПІТАЛІЗМУ»

Статтю присвячено аналізу соціального типу особистості в праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму». Розглянуто тип дії індивіда протестанта в застосуванні цієї категорії до вивчення соціального характеру особистості. У статті досліджено трансформацію соціального типу особистості в ході культурно-історичного процесу. Наголошено на значенні покликання та професійної діяльності, аскетизму, ідеях приречення та обраності в протестантизмі як чинників формування соціального типу особистості.

Ключові слова: соціальна дія, соціальний тип особистості, покликання і професійна діяльність, протестантизм, аскетизм, утилітаризм, трансформація соціального типу особистості.

Статья посвящена анализу социального типа личности в работе М. Вебера «Протестантская этика и дух капитализма». Рассмотрен тип действия индивида протестанта в применении данной категории к изучению социального характера личности. В статье исследуется трансформация социального типа личности в ходе культурно-исторического процесса. Сделан акцент на значении призвания и профессиональной деятельности, аскетизма, идеях предопределения и избранничества в протестантизме как факторах формирования социального типа личности.

Ключевые слова: социальное действие, социальный тип личности, призвание и профессиональная деятельность, протестантизм, аскетизм, утилитаризм, трансформация социального типа личности.

The paper focuses on a social personality type described by Max Weber in his famous book “The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism”. Applying this category to the analysis of a person’s social character, the author examines the type of social actions performed by a Protestant individual and shows how cultural and historical processes contribute to the transformation of the social personality type. The importance of professional activity and calling,

asceticism, the idea of predestination and election in Protestantism are also analysed with regard to the social personality type.

Keywords: *social action, social personality type, professional activity and calling, Protestantism, asceticism, utilitarianism, transformation of the social personality type.*

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується глибокими змінами в економічній, політичній і соціальній сферах. Ці зміни впливають на взаємовідносини особистості з соціальною реальністю: змінюється спосіб життя, руйнуються звичні, усталені цінності і норми поведінки, соціальні установки. Зі зміною суспільства змінюється і соціальний тип особистості.

Значення соціального характеру особистості в його безпосередньому взаємозв'язку з соціальною структурою можна позначити словами Е. Фромма: «Соціально-економічна структура суспільства формує соціальний характер своїх членів таким чином, що їм хочеться робити те, що вони повинні робити. Разом з тим соціальний характер впливає на соціально-економічну структуру суспільства, діючи при цьому або як цемент, що надає їй ще більшу стабільність, або, за певних обставин, як динаміт, готовий підірвати її [5].

Аналіз спадку М. Вебера дозволяє нам зрозуміти основний зміст і ідеологічну основу соціальної дії людини. Про соціальний тип, як один з ключових концептів Вебера, який він сам широко застосовував (типи дій, типи панування), написано багато. Аналізу соціології Вебера присвячені праці таких авторів як П. Гайденок, Ю. Давидов, О. Кравченко, О. Філіпов та ін.

Вебер розробив новий методологічний засіб соціально-історичного дослідження – ідеальний тип. За допомогою цього поняття ми можемо сформуванати уявлення про ідеальний тип соціальних явищ – соціальних дій, інститутів, відносин, форм суспільних організації, історико-культурних феноменів, економічних відносин та ін. Хоча Вебер не вводить поняття типізації особистості, фактично, аналізуючи типи дії людини, він застосовує саме метод аналізу соціального типу особистості. Проаналізувавши роботу Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму», ми можемо виділити особливий тип діяча, якому відповідає певний тип дії.

Мета статті – виділити та проаналізувати основні риси соціального характеру, які були сформовані основними ідеями протестантської етики і простежити їх трансформації в ході історичного процесу.

Завдання, які ставилися для досягнення поставленої мети:

1) виявити основні цілі та смисли соціальної дії в протестантській догматиці;

2) проаналізувати ключові поняття ідеології протестантизму – аскетизм, покликання і професійна діяльність, визначити їх вплив на формування певного типу дії індивіда та деякого «духу капіталізму», специфічного етосу й особливого типу особистості;

3) визначити значення принципу утилітаризму як кінцевого пункту трансформації соціального типу дії;

4) за допомогою аналізу соціальної дії, представленого в праці Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму», виокремити основні риси соціального типу особистості, які були сформовані під впливом ідеології протестантизму.

Вебер у своїй праці «Протестантська етика та дух капіталізму» проаналізував і визначив створені релігійною догматикою протестантизму та практикою релігійного життя психологічні стимули, які давали певний напрям усьому життєвому ладу та змушували індивіда суворо триматися його. На думку Вебера, «ці стимули значною мірою були зумовлені релігійними уявленнями» [1, с. 117].

Використовуючи принцип методологічного індивідуалізму, Вебер пояснює суспільні явища в термінах індивідуальної поведінки, аналізує соціальну дію індивіда, зміст соціальної дії та його ідеологічну основу. У доповіді «Про внутрішнє покликання до науки» учений далі розвиває ідею набуття сенсу діяльності. Вебер виділяє одне з основних завдань науки: «Ми спроможні, коли розуміємося на своїй справі (що тут береться як даність), змусити індивіда або принаймні допомогти йому *усвідомити кінцевий сенс його власної діяльності*» [2, с. 332].

Чи розуміємо ми, який кінцевий сенс наших власних дій у наш час? Яка основна мета діяльності людини та як вона перетворюється і видозмінюється? Як впливають мета та сенс соціальної дії на формування соціального типу особис-

тості та провідної спрямованості особистості у взаємодії зі світом? Відповіді на ці питання можна знайти за допомогою веберівського аналізу основних ідей та смислів, які лежать в основі соціальної дії індивіда та які визначають соціальний тип особистості. Ми спробуємо виділити ті основні риси соціального характеру, які були сформовані протестантською догматикою, спираючись на працю Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму». Особливе значення протестантизму обумовлено тим, що основні ідеї, які лежали в основі цієї релігійної догми вплинули на всі сторони діяльності індивіда, оскільки поширювалися на всю мирську діяльність людини. Учений зазначає, що розвиток капіталізму обумовлено певними рисами соціального характеру, які сформовані саме протестантською етикою, аскетичною раціоналізацією всієї життєвої поведінки індивіда.

Ключовим моментом у протестантській догматиці є принцип аскетичного раціоналізму. Вебер у своїй праці визначає значення аскетичного раціоналізму для соціально-політичної етики, для організації та функцій соціальних спільнот, досліджує відношення аскетичного раціоналізму до його життєвих ідеалів та культурних впливів, до розвитку філософського та наукового емпіризму, до розвитку техніки та духовних цінностей культури. Вебер аналізує історичне становлення аскетичного раціоналізму, «починаючи від середньовічних джерел мирської аскези і до виродження її в чистий утилітаризм в усіх сферах поширення аскетичної релігійності» [1, с. 182].

У ході історичного становлення і перетворення протестантизму поступово оформлюються основні риси соціального характеру індивіда. Ми можемо простежити трансформацію спрямованості індивіда, від спрямованості на досягнення основної мети – служіння Богу – до спрямованості на сам спосіб досягнення цієї мети, на працю заради самої праці, на досягнення успіху в праці і професійній діяльності, як доказ спочатку своєї обраності, а потім і чистого утилітаризму. Наприкінці свого дослідження Вебер показує, що, у ході історичного процесу, праця, підвищення її продуктивності та економічних показників стають основним змістом і основною метою дії індивіда.

Чому відбувається така трансформація? Чому діяльність людини, зовні залишаючись практично незмінною, набуває зовсім іншої спрямованості та зовсім іншого сенсу для людини? Розглянемо ці трансформації, що ґрунтуються на праці Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму». Дослідник на початку своєї праці ставить питання історичного характеру: «Яка причина такої виняткової схильності економічно найбільш розвинених регіонів до церковної революції?» [1, с. 39]. І в найбільш узагальненій формі його відповідь зводиться до того, що протестантська етика сформувала деякий дух капіталізму, своєрідний етос, властивий капіталізму, раціональному буржуазному підприємництву та раціональній організації праці.

Однак відповісти на питання «Як саме це сталося?» не так просто, як здається на перший погляд. З одного боку, розрив з економічним традиціоналізмом мав усі передумови підірвати віру як в непорушність релігійних традицій, так і традиційних авторитетів. З іншого боку, як підкреслює Вебер, «Реформація не стільки *усунула* панування церкви в повсякденному житті, скільки замінила одну його форму на *іншу*; причому це була заміна панування зовсім необтяжливого, на ту пору практично маловідчутного, здебільшого майже формального, неймовірно обтяжливою і жорсткою регламентацією поведінки, яка глибоко проникла в усі сфери приватного і громадського життя» [1, с. 39]. Новій ідеології, новому суспільству потрібен контролюючий себе зсередини повністю та тотально соціальний тип. Фактично Вебер виявив запит на самостійність і самоконтроль нового соціального типу, про який в подальшому напише Фромм.

Вебер вказує на те, що протестантизм, на відміну від католицизму, набагато жорсткіше контролював індивіда, проникаючи в усі сфери життєдіяльності людини. «Натомість панування кальвінізму, у тій його формі, якої воно набуло в XVI ст. в Женеві і Шотландії, наприкінці XVI ст. і на початку XVII ст. у більшій частині Нідерландів, а в XVII ст. у Новій Англії і почасти у самій Англії, здалося б нам сьогодні найнестерпнішою формою церковного контролю над особистістю» [1, с. 39]. Учений зазначає, що ця тотальна регламентація всього способу життя, рутинізується й перетворюється з часом у само-

відтворюючи практику внутрішнього самообмеження. Індивід контролюється вже не за допомогою зовнішнього контролю, такого як, наприклад, тортури і багаття інквізиції, а за допомогою самоконтролю, себто контролює сам себе зсередини.

Вебер також показав, що в протестантизмі релігійна догматика і сама також трансформується: від початкової зумовленості індивіда до ідеї підтвердження в обраності, від професійної діяльності в ім'я Господа до прагнення успіху в професійній діяльності, як підтвердження своєї обраності, від прагнення до успіху в своїй професійній діяльності до чистого утилітаризму.

Основними рисами протестантизму у взаємовідносинах індивіда зі світом і з Богом були: релігійна догматика, спрямована на служіння Богу, аскетизм, особливе ставлення до праці, розуміння професійного покликання, які зумовили певну спрямованість усієї мирської діяльності індивіда. Як же ці риси соціального характеру вплинули на розвиток капіталізму і як вони, трансформуючись, призвели до формування абсолютно нової спрямованості соціального типу особистості? Особливий інтерес для нас становить саме трансформація цієї спрямованості особистості у взаємостосунках людини зі світом, у ході якої основна мета діяльності індивіда – служіння Богу, визначається самим засобом – служінням справі. При цьому професійна діяльність, в якій особливе значення має мирський успіх, поступово втрачає основну мету – релігійну спрямованість.

За Вебером, особливе розуміння професійного покликання і вимог аскетичного життя мали безпосередній вплив на розвиток капіталістичного стилю життя. Учений доводить, що в протестантизмі змінюється саме розуміння покликання та професійної діяльності: «Спочатку створене Лютером слово *«Beruf»* у сучасному його смислі не виходило за межі лютеранства. Кальвіністи вважали апокрифи неканонічними. Вони сприйняли лютерівське *поняття* професійного покликання лише у ході розвитку, коли на передньому плані постала ідея «випробування обраності», і надали йому особливого значення» [1, с. 105].

Розуміння мирської діяльності в лютеранстві було направлено на служіння Богу в рамках своєї діяльності, свого місця в суспільстві і положення: «Провидінням Божим усім без винятку надана своя професія (calling), котру треба прийняти і на її ниві працювати; професійне покликання — це не доля, з якою слід змиритися і якій слід покірливо слідувати (як у лютеранстві), а вимога Бога до кожної окремої людини працювати на славу Його» [1, с. 164].

Таке розуміння праці в протестантизмі формує нові сенси: «Не сама праця як така, а лише раціональна праця в рамках професії бажана Богові. Пуританське вчення про професійне покликання завжди ставить наголос на методичному характері професійної аскези — на відміну від розуміння Лютера, котрий розглядає професійне покликання як покору своїй же визначеній Богом долі» [1, с. 166]. Відбувається перехід від ідеї покірності та приречення, певного положення в суспільстві, яке дано індивіду Богом, до раціональної методології в професійній діяльності, до надання індивіду деякої свободи у виборі своєї професії, за умови, що цей вибір призводить до більшого прибутку, а, значить, є і більш виправданим та бажаним для Бога.

Змінюється в протестантизмі і розуміння становища індивіда перед Богом — повна зумовленість індивіда в кальвінізмі проходить певний етап трансформації. Розуміння професійної діяльності в кальвінізмі на відміну від лютеранства трансформується. Крім основної ідеї служіння Богу в рамках своєї професійної діяльності на перший план виступає ідея підтвердження своєї обраності. Окрім покори та певного сподівання на свою долю в заздальгідь визначеному Богом положенні індивіда, у кальвінізмі народжується ідея підтвердження своєї обраності перед Богом, а «найкращим способом *здобути* внутрішню впевненість у спасінні вважається *невтомна праця в рамках своєї професії* (48). Вона, і лише вона, розвіює будь-які релігійні сумніви і дає упевненість в обраності до спасіння» [1, с. 127].

Вебер, аналізуючи праці Р. Бакстера, відомого пуританського богослова і громадського діяча, досліджує особливе ставлення до праці в протестантизмі, розкриває сенс етичного обґрунтування праці та професійної діяльності, де праця

має значення як аскетичний засоб: «Відавайте весь ваш час діяльності в рамках вашої законної професії, за винятком тих годин, коли ви зайняті безпосереднім служінням Богу»; «Працуйте в міру сил, слідуючи своєму покликанню»; «Прагніть мати покликання, яке заповнить увесь ваш час, крім того, яке ви віддаєте служінню Богу». Окрім аскетичного засобу, праця в протестантизмі має значення «оскільки вона, як така, є поставленою Богом *метою* усього людського життя» [1, с. 163].

Вебер підкреслює особливе значення етики аскетичного раціоналізму як характерну рису протестантизму. Аскетизм поширюється на всі сфери життя людини, примушуючи особистість до постійного самоконтролю. Відмінність кальвіністської аскези від середньовічної – у перетворенні аскези в чисто мирську аскезу. Мирська аскеза формує такі риси, як ощадливість, схильність до накопичення, стриманість у всіх людських почуттях, спрямована на придушення інстинктивного прагнення людини до радощів життя: «Усю силу свого впливу аскеза, як ми вже бачили, спрямовує насамперед проти одного: *безпосередньої насолоди* життям і всіма його радощами» [1, с. 169]. Вебер показує, що сучасна професійна діяльність і вся сучасна культура носить відбиток аскетизму: «Один із конститутивних компонентів сучасного капіталістичного духу, і не лише його, а всієї сучасної культури: раціональна життєва поведінка на основі *ідеї професійного покликання*, виник – і наша праця присвячена доведенню цього – із духу *християнської аскези*» [1, с. 180].

Вебер наводить, як приклад, трактат Франкліна для демонстрації того способу мислення, який був визначений як «дух капіталізму», його суттєві елементи відповідають змісту пуританської аскези. При цьому вчений показує трансформацію змісту професійної аскези «без її релігійного обґрунтування — у часи Франкліна воно вже відмерло» [1, с. 180]. Обмеження людської діяльності рамками професії, що впливає з вимог аскези, формує певний стиль життя людини, при якому «справа» і «зречення» ...взаємно пов'язані» [1, с. 180]. Вебер з'ясовує розвиток ситуації, – соціальна дія, обмежена професійною діяльністю і аскетичним раціоналізмом сприяє розвитку і створенню сучасного господарського уст-

рою, створенню нових економічних відносин і вимог і змінює саме суспільство. Учений наголошує, що в такому розвитку ситуації, індивід уже повністю піддається примусу нових сил, нових вимог суспільства та економічних умов, а також, що відмінна риса положення індивіда в нових соціально-економічних умовах полягає в тому, що сам діяч перестає бути співавтором соціального розвитку і своїх дій, а опиняється повністю в ситуації примушування, яке надходить вже не з релігійної догматики, а з нових економічних умов: «Пуританин *прагнув* бути людиною професії, ми *мусимо* бути такими» [1, с. 180].

Аскетична раціоналізація всієї професійної діяльності досягається за допомогою раціонального самоконтролю: «в окремої людини розвивалось *прагнення методично контролювати* свою поведінку, аби здобути впевненість в обраності і таким чином змінювати цю поведінку в *аскетичний* бік. Цей аскетичний стиль життя пов'язаний був, як ми вже бачили, з орієнтованою на Божу волю *раціональною* перебудовою усього існування» [1, с. 159].

Практична етика кальвінізму створювала послідовний метод усєї життєвої поведінки. Християнська аскеза в протестантизмі, а саме в кальвінізмі, зауважує Вебер, «стала систематично розробленим методом раціональної життєвої поведінки, метою якої було подолати *status naturae*, звільнити людину від влади ірраціональних інстинктів, залежності від впливу природи і світу речей і підпорядкувати її життя певній планомірній волі (78), а її дії — постійному *самоконтролю* й *перевірці* їх етичної значущості; таким чином чернець об'єктивно перетворювався на трудівника на ниві Господній, суб'єктивно ж він переконувався цим самим у своїй обраності» [1, с. 133].

Вебер доводить у своїй праці, що в пуританському розумінні професійне покликання і вимоги аскетичного життя мали безпосередній вплив на розвиток капіталістичного способу життя: «релігійна оцінка невтомної, постійної, систематичної, мирської професійної праці як найбільш ефективного аскетичного засобу і водночас найбільш надійного і очевидного засобу утвердження відродженої людини й істинності її віри неминуче мусила стати могутнішим фактором

у поширенні того світорозуміння, яке ми визначили як «дух капіталізму» [1, с. 174]. Пізніше підтвердження обраності знаходить докази в успіху мирської діяльності людини, де багатство сприймається як доказ милості Бога. Індивід починає ставити для себе нові цілі, зокрема досягнення успіху в своїй професійній діяльності.

Вебер робить висновок, що перетворюючу роль у розвитку соціального типу зіграла в результаті саме аскеза: «Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що мирська протестантська аскеза з усією рішучістю відкидала безпосередню *насолоду* багатством і прагнула обмежити *споживання*, особливо, коли воно набирало надмірного характеру. Разом з тим вона *звільняла придбання* від психологічного гніту традиціоналістської етики, розбивала кайдани, які сковували прагнення до наживи, перетворюючи останнє на заняття не лише законне, а й бажане Богові (у тому розумінні, про яке йшлося вище)» [1, с. 173]. «Аскеза легалізувала також експлуатацію цієї специфічної схильності до праці, оголосивши «покликанням» також і прагнення підприємця до збагачення.» [1, с. 179].

Вебер з настороженістю зауважує, що така турбота про мирські блага створила певний панцир, а «конвульсивні спроби здобути царство Боже поступово розчинялись у тверезій професійній добропорядності, і корені релігійного почуття поступово відмирили, поступаючись місцем утилітарній посейбічності» [1, с. 177].

Наприкінці свого твору Вебер доходить висновку, що аскетичне світосприйняття, яке полягало в основі життєвої поведінки протестанта, теж розчинилося: «Сьогодні дух аскези – хто знає, назавжди чи ні? – полишив цю мирську оболонку. В усякому разі капіталізм, що здобув перемогу, не потребує більше такого роду опори відтоді, як він почав базуватися на механічній основі» [1, с. 181]. Аналізуючи соціальну дію і її трансформацію, Вебер дослідив, по суті, і процес трансформації соціального характеру особистості в ході історичного процесу. Соціальний тип особистості, сформований протестантської догматикою, у результаті створює умови для розвитку капіталізму, нових відносин і утворення нового суспільства, яке вже на своєму новому етапі розвитку, втрачає релігійне обґрунтування, відтворює новий тип особис-

тості, формує нову спрямованість соціальної дії, і якому вже не потрібна релігійна складова. Нові економічні умови змушують до формування нових типів соціальної дії, і набуття нового сенсу діяльності людини, формує новий соціальний характер, який необхідний у цьому суспільстві за нових соціальних умов.

Фромм у праці «Людина для себе» зауважує про перетворення сенсу праці під впливом протестантизму так: «Найбільш чудовим – близьким до спенсерівського – прикладом засобів, що стали незалежними і зробилися приємними не через насолоду метою, а за допомогою факторів, абсолютно відмінних від неї, є сенс праці в тому вигляді, який він знайшов після Реформації, особливо під впливом кальвінізму» [7, с. 115].

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що Вебер у праці «Протестантська етика та дух капіталізму» виокремив основні риси соціального типу особистості, сформовані протестантською етикою: самоконтроль, аскетизм усієї життєвої поведінки, заперечення радощів життя, спрямованість соціальної дії на служіння Богу, прагнення знайти підтвердження своєї обраності перед Богом, методична регламентація всієї життєвої поведінки, накопичення, прагнення до прибутковості справи, прагнення до успіху, присвячення себе повністю своїй професійній діяльності.

Головна мета соціальної дії і сенсу діяльності протестанта, якщо протестант хотів бути професіоналом, – служіння Богу в рамках своєї професійної діяльності, прагнення знайти підтвердження своєї обраності. Згодом до спрямованої діяльності індивіда додається і прагнення до успіху в професійній діяльності як підтвердження обраності. Багатство, а не тільки прибутковість, сприймається як доказ милості Бога. У результаті створюється нове суспільство з новими економічними умовами та вимогами, Суспільство, яке змінилося, висуває особистості нові вимоги відповідності. У підсумку професійна діяльність та утилітаризм замінюють усі попередні сенси, які втрачають релігійне обґрунтування.

Учений описав становлення нового суспільства в ході соціально-економічного процесу, розвиток якого обумовлено формуванням соціального типу, що створений протестантською етикою, але має вже іншу (культуру) опору. Вебер показав, що в результаті спрямованість особистості і соціальний

тип особистості трансформуються під нові реалії. За допомогою протестантської етики був сформований «дух капіталізму», певний етос, який вже відрізняється від попереднього.

У праці показана трансформація соціального характеру особистості: служіння справі заради самої справи, прагнення до багатства, соціальної дії базується на принципі утилітаризму, втрата релігійного обґрунтування сенсу діяльності, аскетизм трансформується у чистий утилітаризм, аскеза у результаті виправдовує багатство.

Змінюється головна мета соціальної дії і сенсу діяльності людини: професійна діяльність і праця заради самої справи, відданість справі, служіння своєму «покликанню», концепція наживи як самоціль, утилітаризм замінює всі попередні сенси. Індивід вже не хоче, а повинен відповідати новим економічним умовам і прагне до підвищення показників продуктивності й результатів своєї праці.

Література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілого. — К. : Основи, 1994. — 261 с.
2. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 311—337.
3. Кирдина С.Г. Методологический индивидуализм и методологический институционализм. // Вопросы экономики. — 2013. — № 10. — С. 66—89.
4. Кравченко Е. И. Теория социального действия: от Макса Вебера к феноменологам // Социологический журнал. — 2001. № 3 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nir.ru/Socio/scipubl/sj/sj3-01krav.html>
5. Фромм Э. Быть или иметь. Перевод Н.Войсункунской, И.Каменкович, Е.Комаровой, Е.Рудневой, В.Сидоровой, Е.Фединой и М.Хорькова. — М.: «АСТ», 2000 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://psylib.ukrweb.net/books/fromm02/txt07.htm>
6. Фромм Э. Бегство от свободы /Эрих Фромм. — Пер с англ. — М.: Прогресс, 1989. — 272 с.
7. Фромм Эрих. Человек для себя. Минск, Коллегиум, 1992. Перевод с английского Л. Чернышевой по изданию: Fromm Erich. Man for Himself. An inquiry into psychology of ethics. — Holt, Rinehart and Winston. — New York, 1964.

САМООЦІНКА СТАНУ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ

У статті аналізуються показники стану суспільного здоров'я й результати самооцінки здоров'я населенням України, з'ясовується вплив різних факторів (стать, вік, рівень освіти, матеріальний стан, місце проживання тощо) на самооцінку населенням свого здоров'я, в основі якої лежить суб'єктивне сприйняття.
Ключові слова: здоров'я, соціальні детермінанти здоров'я, об'єктивні показники та суб'єктивна оцінка здоров'я, самооцінка здоров'я.

В статье анализируются показатели состояния общественного здоровья и результаты самооценки здоровья населением Украины, выясняется влияние разных факторов (пол, возраст, уровень образования, материальное состояние, место жительства и т.п.) на самооценку населением своего здоровья, в основе которой лежит субъективное восприятие.
Ключевые слова: здоровье, социальные детерминанты здоровья, объективные показатели и субъективная оценка здоровья, самооценка здоровья.

Key public health indicators for Ukraine along with the latest data on Ukrainians' evaluations of their current health state have been analyzed in this paper. The authors try to ascertain the contribution of different factors (sex, age, educational attainment, material circumstances, place of residence, etc.) to people's evaluations of their own health status, which are based on their subjective perceptions.
Keywords: health, social determinants of health, objective indicators and subjective assessment of health, self-evaluation of health.

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), здоров'я – стан повного соціального, біологічного і психологічного благополуччя людини, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад. Отже, воно є суспільним багатством, а не лише особистим надбанням людини, одним із найважливіших показників добробуту народу.

Зв'язок між показниками стану суспільного здоров'я й результатами самооцінки здоров'я населенням безсумнівна. Аналіз виявив, що з погіршенням показників суспільного здоров'я оцінки населенням власного здоров'я теж суттєво погіршуються.

Звичайно, не треба забувати, що в основі самооцінки населенням свого здоров'я лежить суб'єктивне сприйняття, тому на його оцінку можуть впливати різні фактори. Але наукові розвідки, що враховують ці самооцінки здоров'я населенням, мають важливе значення. При аналізі статистичних матеріалів і результатів щорічних соціологічних опитувань можна одержати не тільки дані, що характеризують у цілому стан суспільного здоров'я на певний момент часу, але й виявити динаміку стану здоров'я в окремих регіонах, а також у різних соціальних групах. Розширюючи область дослідження, можна розкрити особливості взаємодії населення із системою охорони здоров'я, оцінити фактори ризику для здоров'я, розглянути зв'язки здоров'я з елементами зовнішнього середовища.

Результати таких досліджень дозволяють провести більш детальну оцінку соціальної ефективності охорони здоров'я, а також створюють основу для розробки довгострокових соціально-орієнтованих програм у сфері охорони і профілактики здоров'я населення.

З 1992 р. для отримання фактологічної бази стану здоров'я населення України до щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України було включено низку показників, які уможливають оцінювання загального стану здоров'я людей. До цих показників були відібрані передусім ті, валідність яких була підтверджена під час проведеного раніше комплексного медико-соціального обстеження, здійсненого Інститутом геронтології АМН України за участі провідного фахівця Інституту соціології Паніної Н.В. Показники стану здоров'я, які можна вимірювати методом соціологічного опитування, відбирали на основі їхніх кореляцій із об'єктивною оцінкою стану здоров'я індивіда, наданої лікарями на підставі всебічного медичного обстеження. Зрештою, наскрізними показниками здоров'я в моніторинговому дослідженні виступили

такі індикатори: самооцінка здоров'я, наявність хронічних захворювань, частота простудних захворювань, тривалість захворювань.

Самооцінка здоров'я (загальне фізичне самопочуття) – це найбільш узагальнений показник фізичного самопочуття людей. Він вимірюється відповіддю на запитання: «Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?», із фіксованою шкалою відповідей («дуже поганий» – 1 бал, «поганий» – 2 бали, «задовільний» – 3 бали, «добрий» – 4 бали, «відмінний» – 5 балів).

Різке погіршення стану здоров'я українців згідно їхніх самооцінок відбувалося в період з 1992 по 1996 рр., коли збільшилися частки тих, хто почувався дуже погано (з 2% до 7%) та погано (з 15% до 25%). У 1996 р. майже третина українців (31%) почувалися погано і дуже погано, а останніми роками цей показник характеризує тільки п'яту частину населення України. І навпаки, зросла частка тих, хто оцінює стан свого здоров'я як відмінний і добрий до 30% у 2017 р. (для порівняння – у 1996 р. цей показник становив 21%). Частка громадян, що оцінювали свій стан здоров'я як задовільний, починаючи з 1996 р., зросла в наступні роки і стабільно перевищувала п'ятдесятивідсоткову позначку аж до нинішнього року, коли вона знову знизилася до 49%.

Отже, загальну самооцінку здоров'я населення України за останні 25 років можна охарактеризувати як середню: усі ці роки близько половини і більше українців оцінювали стан свого здоров'я як задовільний (гірше усього справи з цим були у 1996 р. – 48%, а найвищий показник – 58% – був зафіксований у 2004 р.), середній бал коливався в діапазоні 2,9–3,1 (*див. табл. 1*).

Слід також додати, що самооцінки здоров'я населення України неоднорідні – результати моніторингу свідчать про наявність зв'язку між самооцінкою здоров'я і статтю, віком, рівнем освіти, матеріальним станом і місцем проживання.

Моніторингові дослідження показують, що для більш глибокого дослідження проблем здоров'я залежно від певних соціально-демографічних характеристик доцільно аналізувати три групи населення. Критерієм для попадання в ту чи іншу групу є самооцінка здоров'я: перша група – це ті, хто оцінює стан свого здоров'я як відмінний і добрий, друга

Таблиця 1

**Динаміка стану здоров'я в самооцінках населення України,
1992–2017 гг., (%)**

	1992	1996	2000	2004	2008	2012	2016	2017
Дуже поганий	1,9	6,5	4,3	4,4	2,4	3,2	3,6	3,2
Поганий	15,4	24,7	22,0	21,6	18,0	20,9	17,7	17,1
Задовільний	53,1	47,7	52,0	57,8	56,5	55,8	51,3	49,4
Добрий	25,5	18,8	18,3	14,4	21,1	18,6	23,6	26,1
Відмінний	3,5	2,4	2,5	1,8	1,8	1,4	3,6	3,9
Не відповіли	0,5	0,0	0,9	0,0	0,1	0,0	0,2	0,3
Середній бал	3,1	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	3,0	3,1

група – це ті, хто оцінює стан свого здоров'я як дуже поганий і поганий, і третя група – це ті, хто оцінює стан свого здоров'я як задовільний.

Аналізуючи групи за статтю, констатуємо традиційно вищу самооцінку здоров'я чоловіками у порівнянні з жінками, і це типово для всіх вікових груп. Можна припустити, що чоловіки починають скаржитися на здоров'я лише тоді, коли ці проблеми перетворюються на досить серйозні. Чоловіки частіше визнають стан свого здоров'я відмінним, а про дуже поганий і поганий стан здоров'я частіше заявляють жінки, хоча тривалість життя у жінок вища за чоловіків.

Слід зазначити, що у жінок гіршою є не лише самооцінка стану здоров'я, а й показники захворюваності. Жінки частіше за чоловіків мають схильність до хронічних захворювань (різниця складає 10–15%). Жінки також частіше хворіють на простудні захворювання, мають довший за чоловіків термін перебування на лікарняному (або постільному режимі) частіше за чоловіків перебувають на диспансерному обліку, не маючи інвалідності.

Також кількість негативних оцінок стану свого здоров'я різко зростає серед українців у віці старше 55 років, серед яких частка тих, хто оцінюють стан свого здоров'я як дуже поганий і поганий, складає зазвичай близько 40%, у той час, як серед людей активного працездатного віку таких

майже втричі менше, а серед молодих людей у віці 18-29 років менше в чотири рази. Таку оцінку стану здоров'я залежно від віку можна передбачати, оскільки зв'язок між самооцінкою здоров'я і віком є очевидним. Так, для осіб пенсійного віку, незалежно від статі, притаманне дуже значне розповсюдження хронічних хвороб. Але при цьому слід враховувати, що об'єктивні показники стану здоров'я (наявність хронічних захворювань, інвалідності тощо) обов'язково доповнюються суб'єктивною складовою, а саме – емоційним настроєм людини, задоволенням матеріальним станом сім'ї, життям в цілому. Отже негативна оцінка стану свого здоров'я людьми похилого віку пояснюється відсутністю підтримки з боку рідних і насамперед з боку держави.

Простежується залежність самооцінки стану здоров'я і від освіти. Отже, чим нижче освіта, тим гірше оцінка стану здоров'я. Так, за даними моніторингів, серед тих, хто дає негативну оцінку свого здоров'я, переважають люди з початковою, неповною, середньою освітою, а серед людей з повною вищою освітою таких втричі менше.

Економічне положення суттєво впливає на стан фізичного здоров'я безпосередньо. За самооцінками найбільше задоволених станом свого здоров'я (зазвичай їх більше половини) серед тих, хто оцінює матеріальний стан як середній. Серед тих, хто оцінює стан здоров'я як дуже поганий або поганий, кожен другий характеризує матеріальний стан сім'ї як злиденний, серед заможних таким є лише кожний десятий.

Різниця простежується і в оцінці свого здоров'я українцями, які проживають у населених пунктах різного типу. Так, мешканці столиці і сіл надають стану свого здоров'я більш низькі оцінки ніж жителі невеликих міст і міст з населенням понад 250 тис. осіб. Отже, сільська місцевість має менш розгалужену інфраструктуру лікувальних закладів, ніж міські населені пункти, відповідно у сільській місцевості частка населення з дуже поганим і поганим станом здоров'я переважає. Що стосується столичних мешканців, то, можливо, негативні оцінки пов'язані з низькою якістю медичного обслуговування і необхідністю неофіційної оплати медичних послуг. Але це потребує більш глибокого дослідження. Отже,

можна стверджувати, що на сьогодні місце проживання має відчутний вплив на самооцінку населенням стану свого здоров'я.

Оцінки стану здоров'я населення України трохи відрізняються і в регіонах країни. Так, у цілому краще за всіх оцінюють стан здоров'я мешканці Західного регіону і Центру, трохи гірше мешканці Сходу і Півдня і ще гірше мешканці Донбасу. Це можна пояснити як екологічним станом регіонів, так і специфікою соціально-політичних і економічних умов, у т. ч. і війною на Донбасі, що значно вплинуло на самооцінку населенням стану здоров'я.

Отримані в дані підтверджують наявність зв'язку між самооцінкою здоров'я і статтю, віком, рівнем освіти, матеріальним станом, місцем проживання і регіоном проживання. Дані моніторингу за 2015 р. добре ілюструють наведені положення й дають можливість представити соціальний автопортрет людей із хорошим і поганим здоров'ям (*див. табл. 2*).

Конкретнішим показником стану здоров'я людини є наявність (або відсутність) у неї хронічних захворювань. Добре відомо, наскільки ослаблюють організм і погіршують самопочуття людини хронічні захворювання. За даними соціологічного моніторингу з 1992 р. до 2000 р. відбувалося деяке зростання (з 22% до 24%) частки тих, хто має декілька хронічних захворювань, та зменшення частки тих, у кого їх немає (від 45% до 44%).

Подальша динаміка наявності хронічних захворювань позитивна: з 2000 р. по 2008 р. частка тих, хто не має хронічних захворювань, помітно зростає з 44% до 60%, потім зменшується до 56% у 2012 р. і знову зростає до 59% у 2014 році. Водночас з 2000 р. по 2008 р. зменшується частка тих, хто має одне (з 32% до 25%) та декілька захворювань (з 24 до 15%). Потім частка тих, хто має одне захворювання знову зросла до 27% у 2014 р., а частка тих, хто має декілька захворювань зросла у 2012 р. до 17% і потім почала зменшуватися до 14% у 2014 р. (*див. табл. 3*). На жаль, у наступні роки це запитання та низка інших важливих запитань стосовно здоров'я населення України в анкетах моніторингу не відтворювались.

Стійкість організму перед «сезонною» захворюваністю, частота простудних захворювань є непрямим показником

Таблиця 2

**Соціально-демографічні характеристики
і поганим здоров'ям, 2015, (%)**

Соціально-демографічні характеристики	Самооцінка стану здоров'я		
	Відмінний і добрий	Задовільний	Дуже поганий і поганий
Стать			
Чоловіки	28	51	21
Жінки	23	54	23
Вік (років)			
18-29	47	45	8
30-55	27	58	15
55 і старше	9	49	42
Освіта			
Початкова, неповна середня	10	45	45
Середня загальна	22	46	32
Середня спеціальна (технікум, училище коледж)	22	55	23
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	30	59	11
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, учений ступінь)	32	53	15
Матеріальний стан			
Злиденне	11	33	56
Бідне	17	52	31
Середнє	32	55	13
Заможне	60	30	10
Місце проживання			
Київ	30	46	24
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	25	54	21
Невелике місто	30	52	18
Село	21	54	25
Регіони			
Захід	31	49	20
Центр	26	53	20
Південь	21	56	23
Схід	23	54	23
Донбас	20	51	29

Таблиця 3
Чи маєте Ви хронічні захворювання? 1992–2014 рр., (%)

	1992	1996	2000	2004	2008	2012	2014
Ні, не маю	45,4	44,2	43,9	52,0	59,5	55,8	58,9
Так, одне	32,5	32,1	32,2	31,7	24,9	27,4	26,7
Так, декілька	21,5	23,7	23,6	16,2	15,3	16,7	14,3

імунітету людини, загальної здатності її організму протистояти хворобі або боротися з повторними захворюваннями. І тут теж спостерігається несприятлива картина. За даними соціологічного моніторингу 2014 р. майже дві третини (72%) населення впродовж року хворіли на простудні захворювання, причому більше третини населення (38%) декілька разів, а майже третина (34%) – один раз (*див. табл. 4*).

У дослідженні вимірювання тривалості захворювання було зосереджено на найважчому періоді хвороби, який потребує «постільного режиму», коли пацієнту доводиться брати бюлетень. Тривалість часу, на яку хвороба буквально вкладає людину в ліжку, є доволі об'єктивним показником тяжкості захворювання. У середньому кожна людина в Україні вибуває із здорового життя на 6–11 днів щороку. У період 2012–2014 рр. тривалість перебування на лікарняному поступово скоротилася майже вдвічі, але до 2016 р. все повернулося на рівень дев'яностих років (*див. табл. 5*). До того ж багато хто вважав за краще не звертатися до лікарів і перенести хвороби «на ногах» через страх втратити роботу.

Таблиця 4
Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були простудні захворювання? 1992–2014 гг., (%)

	1992	1996	2000	2004	2008	2012	2014
Жодного разу	22,0	24,9	21,7	23,9	25,9	23,3	28,2
Один раз	33,8	27,7	31,3	33,2	34,5	34,9	33,8
Два-три рази	34,6	34,3	37,9	34,3	35,0	34,9	32,9
Чотири і більше разів	9,3	13,1	9,0	7,7	4,4	6,7	5,2

Таблиця 5

**Скільки днів (приблизно) за останні 12 місяців
Ви хворіли так, що довелося брати бюлетень
або дотримуватися постільного режиму?1992–2016 рр., (%)**

	1992	1996	2000	2004	2008	2012	2014	2016
У середньому днів на рік	11,3	11,3	9,9	8,8	6,5	5,7	5,6	10,7

Дані моніторингу 2002–2014 рр. фіксують позитивну динаміку щодо перебування українців на медичному обліку, частка населення, яка не перебуває на медичному обліку зросла з 73% у 2002 р. до 79% у 2014 р. (див. табл. 6). Частка людей, які перебували на диспансерному обліку, але не мали інвалідності поступово знижувалася (з 20% до 16%), майже не стабільною залишалася частка інвалідів 3 групи (3%), значно знижувалася частка інвалідів 2 групи (з 3,5% до 1,8%) і майже вдвічі зменшилася частка інвалідів 1 групи (з 1 до 0,5%).

За даними дослідження було з'ясовано, що для кожного сьомого українця тяжка хвороба, перебування у лікарні було однією зі стресових життєвих подій протягом останніх 12 місяців. Більше 40% українців в 2017 р. зазначали, що серед багатьох «дефіцитів» сьогодення (уміння жити в нових суспільних умовах, робота, хороше житло тощо) їм бракує саме здоров'я, а раніше бувало, що кожен другий відзначав брак цього найважливішого ресурсу. А кожному другому українцю не вистачає необхідної медичної допомоги (див. табл. 7 і 8).

Таблиця 6

Чи перебуваєте Ви на медичному обліку?1992–2014 рр., (%)

	1992	1996	2002	2004	2008	2012	2014
Ні, не перебуваю			73,0	73,3	79,0	77,2	79,3
Перебуваю на диспансерному обліку, але не маю інвалідності			19,5	20,6	16,6	17,0	15,7
Інвалід 3 групи			2,8	2,6	2,2	2,8	2,7
Інвалід 2 групи			3,5	3,1	1,7	2,3	1,8
Інвалід 1 групи			1,0	0,3	0,4	0,6	0,5

Таблиця 7**Чого з наведеного Вам не вистачає?
...Здоров'я (1996–2017), (%)**

	1996	2000	2004	2008	2012	2016	2017
Не вистачає	51,8	52,0	49,0	45,8	50,1	40,0	40,7
Важко сказати, вистачає чи ні	17,4	17,9	14,1	18,5	18,1	15,1	14,6
Вистачає	29,7	28,8	36,0	34,9	31,2	43,8	43,7
Не цікавить	1,0	0,9	0,8	0,7	0,6	1,1	0,5
Не відповіли	0,0	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	0,5

Таблиця 8**Чого з наведеного Вам не вистачає?
...Необхідної медичної допомоги(1996–2017), (%)**

	1996	2000	2004	2008	2012	2016	2017
Не вистачає	58,4	61,9	55,8	48,4	57,4	53,0	52,8
Важко сказати, вистачає чи ні	22,9	19,4	20,9	23,1	20,8	18,0	17,6
Вистачає	14,8	13,6	18,8	25,4	18,5	24,0	26,3
Не цікавить	3,8	4,8	4,3	2,9	2,8	4,8	2,8
Не відповіли	0,0	0,3	0,2	0,2	0,4	0,2	0,5

І це при тому, що дослідження, починаючи з 2014 р., не охоплює окуповані частини Донбасу і Криму, а населення України за непрямыми даними чверть століття зменшилося з 52 млн до 42 млн осіб. Це може пояснювати деякі оптимістичні, на перший погляд, показники, наприклад, падіння загальної кількості захворювань по країні. Сьогодні багато хто не беруть лікарняний, що нерідко дає ускладнення на серце, і це доводить статистика серцевих захворювань і зростання смертності від них. Зниження кількості травм і профзахворювань, яке відмічають фахівці, частково може бути пояснено падінням обсягів виробництва в порівнянні з попереднім десятиліттям, а також приховуванням роботодавцями в багатьох структурах, зокрема приватних, відносно безпечних для життя травм, щоб не сплачувати штрафи за порушення безпечних умов праці.

Зважаючи на кризову ситуацію в країні, майже третина (33%) населення обмежувала чи припиняла протягом останніх 12 місяців купувати ліки, витрати на медичні послуги.

Погіршення стану здоров'я населення пов'язують значною мірою з тим, що система охорони здоров'я не може задовольнити зростаючі потреби у медичному обслуговуванні. Майже половина українців (46%) вважають, що на сьогодні першочерговою державною підтримки потребує саме медичне обслуговування і забезпечення ліками.

За даними моніторингового дослідження 2014 р. якість медичного обслуговування з 2008 р. має стійку тенденцію до погіршення. Отже, частка тих, хто зазначив, що медичне обслуговування значно або трохи погіршилося, підвищилася з 33% у 2008 р. до 42% у 2014 р. (див. табл. 9).

На самооцінку людиною свого фізичного здоров'я значний вплив має його соціальне самопочуття. Соціальне самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, виробництва й розподілу їх. Чим сильніше людина відчуває брак певних соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття. Вченими Інституту соціології НАН України (доктор соціологічних наук Н. В. Паніна і доктор філософських наук Є. І. Головаха) розроблено методи-

Таблиця 9

**Динаміка змін щодо медичного обслуговування
(1994–2014), %**

	1994	1996	1998	2002	2004	2008	2010	2012	2014
Значно погіршилися	53,8	45,5	49,3	25,7	17,2	14,6	19,1	17,9	17,6
Трохи погіршилися	21,0	21,8	21,8	17,8	19,9	18,8	20,9	22,9	23,9
Залишилися незмінними	20,7	30,1	26,2	32,3	57,0	61,7	56,3	55,7	55,7
Трохи поліпшилися	1,1	1,8	1,8	3,3	4,6	4,7	2,7	2,9	2,2
Значно поліпшилися	0,4	0,4	0,4	0,6	0,2	0,1	0,6	0,4	0,5
Середній бал	1,7	1,9	1,8	2,3	2,4	2,6	2,4	2,4	2,4

ку вимірювання цього найважливішого показника благополуччя людей за допомогою Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС). Вона дає змогу здійснювати різнопланове оцінювання сприйняття людиною свого становища в суспільстві й уникати небезпеки вимірювання ситуативних емоційних станів. Показниками соціального самопочуття є задоволеність місцем у суспільстві (самооцінка); соціальний статус (самооцінка своєї позиції у соціальній ієрархії); соціальний оптимізм (очікування поліпшення в соціальному житті); соціальна підтримка (задоволеність життям у своєму населеному пункті).

У 1996 р. значення ІСС-20 для населення України загалом становило 35,1 і до 2004 р. включно жодного разу не перевищило 35 балів, що свідчило про назагал несприятливе самопочуття людей у суспільстві.

Динаміка інтегрального індексу соціального самопочуття засвідчує, що воно поволі поліпшувалося. Найгірший показник був у 1998 р. – 33,7 бала (мінімальний показник – 20 балів, максимальний – 60), а найкращий – у 2014 р., коли індекс соціального самопочуття сягнув 39,5 бала, майже наблизившись до 40 балів рівноваги позитивного і негативного. У 2015 р. цей показник трохи впав до 39,2 бала, у 2016 р. знизився ще нижче до 38,9 (*див. табл. 10*).

Також на самооцінку людиною свого фізичного здоров'я впливає її психологічний і емоційний стан. За даними соціологічного моніторингу 2014 р., основними проблемами емоційного, психологічного характеру для українців були високий рівень тривожності, на що вказали 61% українців, стурбованості (57%) напруження (53%), стривоженості (59%), нервування (50%). Кожний другий (53%) українець знаходився в постійному внутрішньому напруженні, майже дві третини

Таблиця 10

Інтегральний індекс соціального самопочуття (1996–2016)

	1996	1998	2000	2004	2008	2010	2012	2014	2015	2016
ІСС-20	35,1	33,7	34,8	37,3	39,4	38,6	37,4	39,5	39,2	38,9

(60%) відчували почуття самотності або знаходилися в стресовому стані.

Сьогодні напруження в суспільстві набуває вже небезпечних значень. У дослідженні цього року майже три чверті респондентів визначили ситуацію в країні як напружену, а кожен п'ятий – як вкрай напружену, критичну, вибухонебезпечну. Дані моніторингу 2017 р. свідчать, що серед негативних почуттів, які переживають українці, які найточніше описують психологічну атмосферу в нашому суспільстві, переважають відчуття незахищеності (39,5%), тривоги (37,4%), розчарування (34,0%), напруженості (32,0%), відчаю (21,8%).

Головними причинами зростання напруженості пересічні українці вважають насамперед бойові дії на сході України (67,9%); зростання безробіття (48,1%); збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів (46,4%); корупцію, хабарництво (44,5%); безкарність, свавілля чиновників (41,0%).

Бачимо, що самооцінка стану здоров'я населенням корелюється з даними інтегрального індексу соціального самопочуття, з показниками емоційного і психологічного стану і обумовлюється соціально-економічною ситуацією, яка має місце в країні – кризисні потрясіння, загальне зубожіння населення в періоди реформ впливають і на загальне самопочуття людей і на їхнє здоров'я.

Отже, суб'єктивні оцінки стану здоров'я є достатньо точним індикатором реального стану здоров'я населення країни. У своєму повсякденному житті більшість людей керуються скоріше не об'єктивним знанням, а саме власними уявленнями і оцінками.

Сьогодні особистий актуальний стан здоров'я людей в нашій країні можна оцінити як дефіцитарний, що обумовлено дією негативних соціально-економічних факторів, специфікою суспільної свідомості та, що особливо важливо, низьким рівнем відповідальності за стан свого здоров'я.

Право громадянина на охорону здоров'я закріплено у Конституції України, але не існує відповідальності за легковажність, що веде до втрати здоров'я. Соціальні і економічні стимули для формування активного відношення кожної осо-

би до свого здоров'я на сьогодні практично відсутні. Здоров'я конкретної людини значною мірою залежить від образу його життя, наявності шкідливих звичок, зокрема паління, вживання спиртних напоїв тощо.

За даними моніторингу 2014 р., коли науковці Інституту соціології НАН України мали нагоду розмістити в анкеті великий спеціалізований блок запитань щодо проблем здоров'я населення, виявилось, що лише 23% українців ніколи не вживали спиртних напоїв. Близько третини (32%) вживають спиртні напої кілька разів на рік, інколи, 1–2 рази на місяць вживають спиртні напої 28% українців, кожний десятий вживає спиртні напої 3–4 рази на місяць, кожний двадцятий 2 – 3 рази на тиждень і близько 1% – щоденно. Близько третини населення палять цигарки, причому кожний п'ятий палить від 8 сигарет до пачки цигарок на день.

Різко скоротився відсоток людей, які систематично займаються фізкультурою, ранковою гімнастикою (з 18% у 1992 році до 12% у 2014 році.). Населення в цілому більш схильне перекидати відповідальність за своє здоров'я на державу і систему охорони здоров'я, зокрема.

Окрім вищезазначених складових, які впливають на самооцінку стану здоров'я населенням, значний вплив на погіршення здоров'я населення мають екологічні чинники (стан забруднення довкілля) і наслідки Чорнобильської катастрофи. Серед основних причин сьогоденних захворювань українців – неякісна вода, зловживання антибіотиками та іншими небезпечними ліками, прискорення ритму життя і інтенсивності праці (люди сьогодні вимушені більше працювати, щоб «звести кінці з кінцями» – нерідко 9–10 годин, з одним вихідним на тиждень). Стреси на роботі та в суспільному житті, війна, розлади з рідними та друзями на ґрунті ідейних розбіжностей і т.п. Не досліджений до кінця і вплив на здоров'я і психіку людини електронних пристроїв (комп'ютерів, мобільних телефонів та інших сучасних гаджетів). Слід пам'ятати й про довготривалі наслідки аварії на ЧАЕС.

Соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, основними показниками яких є стан здоров'я, психологічний стан і соціальне самопочуття, дестабілізація поведінки

й свідомості людей, погіршення фізичного стану, стали визначальними для добробуту людей, кардинально змінивши спосіб життя й картину світосприймання потерпілих від аварії на ЧАЕС та її наслідків.

Міфи про загрозу випромінювання сприяють паралічу ініціативи й фаталізму серед жителів. Така віра в невідворотність долі виражається як у надмірній обережності (постійне занепокоєння про стан здоров'я), так і у волаючій безтурботності (вживання в їжу грибів, ягід і дичини із сильно забруднених районів).

Чорнобильська катастрофа – це унікальне за своїм негативним впливом техногенне явище, яке не має аналогів в історії людської цивілізації по масштабності, складності й непередбачуваності віддалених наслідків у духовному, соціальному і матеріальному аспектах. З 1992 р. і по теперішній час Інститут соціології Національної академії наук України проводить систематизовані дослідження «Соціально-психологічний моніторинг наслідків Чорнобильської катастрофи». Ще на самому початку реалізації програми довготривалих досліджень соціально-психологічних наслідків чорнобильської катастрофи була сформульована теза про становлення в масовій свідомості особливого типу «постчорнобильського мислення». Істотною його характеристикою є здатність служити довготривалим стресогенним чинником, що зумовлює свого роду «корекцію» всієї картини світу, відношення до життя і суб'єктивних оцінок різних її сторін і найважливіших життєвих подій, адаптаційних здібностей і поведінкової активності потерпілого населення. Відразу після аварії і в перші роки після неї масова свідомість була буквально заражена чорнобильською істерією – усе, що б ні відбувалося з людьми або навколо них, пояснювалося дією чорнобильського чинника.

Згодом, починаючи з другого десятиліття постчорнобильського відліку часу гострота проблеми дещо знизилася, насамперед під впливом економічних негараздів, занепаду добробуту, безробіття та інших труднощів перехідного періоду, однак значимість її не втрачено. Аварія, радіаційне зараження, евакуація, участь у ліквідаційних роботах – події далекого минулого. Але і для безпосередньо постраждалих

в результаті аварії на ЧАЕС, і для всього населення нашої країни, Чорнобильська катастрофа залишається сталим фактором високої суб'єктивної значущості. Наслідки Чорнобильської катастрофи, основними показниками яких стали хронічне погіршення фізичного і психологічного здоров'я населення України, знижене соціальне самопочуття, соціально-психологічна дезадаптація й дестабілізація поведінки і свідомості людей, у сильному ступені змінили спосіб життя і світосприйняття потерпілих.

Інтегральною особливістю, що характеризує індивідуальну і суспільну свідомість постраждалих, є укорінений «синдром жертви», що, за даними соціального моніторингу Інституту соціології НАН України, залишається значимим фактором, який детермінує підвищений рівень тривожності, низький рівень адаптаційної активності, високий рівень розчарування в людях, зневіру у власні сили і в краще майбутнє у представників певних категорій населення. Ці люди не забувають про катастрофу, не вірять в ефективну ліквідацію наслідків, а, навпаки, визнають себе і своїх дітей жертвами на все життя. Цей і цілий ряд супутніх соціально-психологічних синдромів, пов'язаних з катастрофою тридцятирічної давності, до сих пір не вдається подолати ні медичними засобами, ні матеріальними компенсаціями, ні реабілітацією довкілля.

Результати соціологічних досліджень свідчать про те, що наслідки чорнобильської аварії продовжують впливати негативним чином на соціальне самопочуття і психологічний стан усього населення України, особливо це стосується жителів забруднених районів, переселенців із зони катастрофи і корінного населення тих місць, куди здійснювалося масове переселення «чорнобильців».

Тривалий час після аварії (дані 1992 р. й 2007 р. дослідження) частка потерпілих, які стверджували, що вони не живуть, а виживають, була досить високою (35% серед жителів забруднених територій, 26% серед переселенців і 33% серед жителів чистих територій), це саме ті, кого можна віднести до групи потерпілих з синдромом жертви. Така ситуація підсилюється кожного разу в періоди економічних криз, в яких періодично перебуває населення країни. Суб'єктивний

негативний фактор, квінтесенцією якого є почуття «жертви аварії», обумовлює високу ступінь незадоволеності різними аспектами життя, які навіть дуже мало залежать від об'єктивного стану речей. Можливо, поширеність комплексу жертви є своєрідною захисною реакцією потерпілих, які не пристосувалися до нових умов життя (*див. табл. 11*).

Загальний психологічний стан населення, особливо того, яке проживає на забруднених територіях, незважаючи на значний проміжок часу, що відділяє нас від аварії, залишається під впливом особливої стресової домінанти подовженої дії. У масовій та індивідуальній свідомості вона узагальнено представлена як «наслідки аварії на ЧАЕС». Суб'єктивна індивідуальна оцінка впливу цих наслідків на особисте життя коливається в досить широкому діапазоні. Її крайні точки знаходяться на протилежних полюсах – від стану відносної психологічної незалежності, коли людина не пов'язує безпосередньо більшість своїх сучасних проблем із тим, що вона проживає на забруднених територіях, до цілковитої залежності, коли все сприймається людиною крізь призму впливу аварії та її наслідків на життя.

За період 1992-2014 рр. зменшилась кількість громадян, які вважають «чорнобильський фактор» головним в погіршенні їхнього здоров'я – з 41 до 12%. Відповідно зросла кількість тих, які вважають цей фактор таким же, як і інші, – з 27% до 31%, і тих, які переконані, що інші чинники погіршують здоров'я українців ще більше, ніж «чорнобильський», – з 10 до 28%. Страх Чорнобиля жевріє, але поступово

Таблиця 11

Синдром виживання, 2007, (%)

	Забруднені зони	Переселенці	Чиста територія
Живу повноцінно, долаю всі проблеми	13	16	11
Не завжди справляюся з негодами й труднощами	38	36	44
Не живу, а виживаю	35	26	33
Доведений (а) до розпачу	3	3	3
Важко сказати	12	11	10

зменшується, іде «в тінь». Якщо в 1992 р. 47% жителів України боялися чорнобильських наслідків, то в 2014 р. рівень страху впав майже в п'ять разів (9% в 2014 р.), але в 2015 р. зріс до 12%, хоча якщо взяти окремо регіони, які найбільше постраждали від Чорнобильської Катастрофи, то рівень страху знизився менш ніж в два рази з 47 до 28%. У 2017 р. тільки 10,6% респондентів відмітили в числі головних страхів наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС. Набагато більше тих людей, хто відчуває страх зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД та ін.) – 23% респондентів; голоду боїться кожен третій з опитаних; холоду в квартирі – кожен четвертий житель України.

За більш ніж 30 років, що минули з часу Чорнобильської катастрофи, було докладено грандіозних зусиль для подолання її наслідків, як з боку держави, так і з боку міжнародної громадськості. Але проблема зменшення впливу Чорнобильської аварії на стан здоров'я громадян залишається важливою проблемою державного масштабу.

Соціально-економічна криза та військові дії на Сході країни, що почалися наприкінці 2013 р., змінили політичні та економічні пріоритети країни. Внаслідок цього в Україні ВВП суттєво знизився, а рівень інфляції сягнув критичних значень, відбулася девальвація національної валюти, що призвело до значного скорочення фінансування таких галузей як освіта, соціальний захист та здоров'я населення.

Разом з тим урядовці, від яких залежить фінансування заходів охорони здоров'я, повинні зрозуміти, що здоров'я населення не є тільки місцем вкладання грошей. Здоров'я населення – це надважливий фактор розвитку держави, економічного зокрема.

АКТИВНІ ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я В ПОХИЛОМУ ВІЦІ

У статті розглядається здоров'я як одна з головних цінностей людини, значення якої з віком зростає. Єдиного еталону здоров'я, як і чіткого розмежування між здоровим і нездоровим станом, немає, тож, здебільшого, про нього судять, відштовхуючись від суб'єктивних показників. На основі аналізу різних факторів здоров'я визначено, що люди старшого віку схильні переоцінювати значення чинників зовнішнього середовища (екзогенні) у їх впливі на здоров'я та недооцінювати внутрішні (ендогенні) чинники. Відчуття благополуччя/неблагополуччя є прерогативою індивіда, а от відповідальність за цей стан здебільшого покладається на органи державної влади. Загалом простежується зв'язок позитивної самооцінки здоров'я і життєвої стратегії, притаманної їй суб'єктам.

Визначено, що хоча культура піклування про здоров'я людей похилого віку в Україні залишається здебільшого стихійною, проте є частина людей, що демонструють активні життєві стратегії та вказують на задоволення станом здоров'я в різному віці (зокрема, доволі похилому) і за різних життєвих обставин (враховуючи перебування під соціальним патронатом).

Ключові слова: здоров'я, фактори здоров'я, похилий вік, активні життєві стратегії.

В статье рассматривается здоровье как одна из главных ценностей человека, значение которой с возрастом возрастает. Единого эталона здоровья, как и четкого разграничения между здоровым и больным состояниями, нет, поэтому, в основном, о нем судят, отталкиваясь от субъективных показателей. На основе анализа различных факторов здоровья определено, что люди старшего возраста склонны переоценивать значение факторов внешней среды (экзогенные) в их влиянии на здоровье и недооценивать внутренние (эндогенные) факторы. Ощущение благополучия/неблагополучия является прерогативой индивида, а вот ответственность за это состояние возлагается на органы государственной власти. В общем, прослеживается связь положительной самооценки здоровья и жизненной стратегии, присущей ее субъектам.

Определено, что хотя культура заботы о здоровье людей преклонного возраста в Украине остается преимущественно стихийной, но есть часть людей, которые демонстрируют активные жизненные стратегии и указывают на удовлетворённость состоянием здоровья в разном возрасте (в частности, довольно преклонном), и в сложных жизненных обстоятельствах (включая пребывание под социальным патронажем).

Ключевые слова: *здоровье, факторы здоровья, преклонный возраст, активные жизненные стратегии.*

The paper focuses on health as one of the essential personal values which becomes increasingly important as a person grows older. At present, there is neither single criterion of health nor a distinct line between being healthy and unhealthy. This is the reason why self-reported indicators are mainly used to define whether a person is healthy or not. The author has analysed various health factors and concluded that older adults tend to overestimate the impact of exogenous (e. g., environmental) factors on health; however, endogenous factors (e. g., genes or lifestyle) are often underestimated. While physical well-being (or its lack) is assumed to be a prerogative of individuals, state authorities are held responsible for their citizens' health. Overall, there is a correlation between self-reported health status and a person's life strategy.

Although health care for the elderly in Ukraine is still not well-organised, there are people who prefer active life strategies and report being satisfied with their health. They belong to different age groups (including people of advanced years), and their living conditions are different as well (some of them are being cared for by a geriatric nurse, etc.).

Keywords: *health, health factors, advanced age, active life strategies.*

Здоров'я виступає як термінальна та інструментальна цінність людини, його значення важко переоцінити. Якість та рівень життя, що слугують головними цілями міжнародних програм розвитку, обов'язково включають у себе заходи щодо підвищення рівня здоров'я населення. Хоча питанням здоров'я приділяється значна увага з боку наукової спільноти, деякі соціальні аспекти здоров'я поки що залишаються в тіні. У соціології уже виокремилися напрями, присвячені дослідженням у сфері здоров'я – соціологія здоров'я і медицини та соціологія спорту; є низка відповідних праць як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Сьогодні можна констату-

вати, що наука, нарешт, безпосередньо звернулася до проблеми ставлення до здоров'я. Її вивченню присвячено дослідження С. Дерябо, І. Журавльової, Г. Зайцева, В. Кабаєвої, В. Каган, В. Когана, Л. Куликова, Ю. Лисицина, Г. Никифорова, В. Ясвіна, П. Гусак, Н. Зимівець, В. Петрович [3]. Проте в цій статті ми не тільки розглянемо соціальні аспекти здоров'я, а спробуємо проаналізувати його, як ресурс побудови і організації життя, підґрунтя вибору життєвих стратегій.

Уточнімо, що за визначенням ВООЗ, здоров'я – це «стан повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороби чи фізичних вад», тож у параметри здоров'я вписується соціальне самопочуття (як от почуття несамотності), відсутність депресії, зниженого емоційного фону, стан психологічного та соціального комфорту. Коли йдеться про здоров'я/нездоров'я, в офіційній статистиці зазвичай фігурують дані про відсоток людей, які потерпають від хронічних захворювань та тих, які звертаються по допомогу до медичних закладів. Це й не дивно – серед об'єктивних маркерів здоров'я вони є чи не єдиними можливими для обліку.

Проте саме поняття здоров'я містить також інші маркери – суб'єктивні, тобто власні оцінки людиною свого стану. Нагадаємо, що таке явище як іпохондрія вже вказує на різницю між об'єктивним та суб'єктивним виміром здоров'я (людина засвідчує свій стан як хворобливий, хоч об'єктивного підґрунтя для подібного немає). На сьогодні медицина обмежується здебільшого дискретною оцінкою окремих симптомів та станів, а комплексно сказати про рівень «здоровості» людини виявляється досить важко. Так, фізично індивід може почувати себе добре, проте абулія, відсутність апетиту можуть свідчити про депресію, наслідком (чи причиною) якої є самотність.

Зрештою, певні фізичні параметри «здоров'я-хвороба» є, а от з душевним та соціальним благополуччям справи складніші. У соціології існують практики вимірювання соціальної тривожності та напруженості, соціального благополуччя, рівня життя та навіть індекс щастя, проте здоров'я у соціопсихологічному вимірі включає значно ширше коло

визначень. Насамперед, воно передбачає оцінку індивідуального стану в вимірі «існуюче-імовірне», тому що здоров'я оцінюється через порівняння: так, людина, що нещодавно втратила кінцівку, аж ніяк не назве свій стан здоровим, проте людина, що народилася без кінцівки чи живе без неї десятиліття, навпаки, може почуватися з такими ж параметрами здоровою та задоволеною (згадаймо всесвітньовідомий приклад Ніка Вуйчіча). Крім того, подібна оцінка «існуюче-імовірне» зачіпає як біологічні і соціальні, так і психологічні аспекти, трансформуючись у загальне уявлення про свій стан і, у результаті, задоволення/незадоволення ним.

Здоров'я пов'язане з перспективним життєвим орієнтуванням, а життєва перспектива, у свою чергу, є передумовою збереження цілісності та послідовності життя суб'єкта. Це – необхідна передумова високого рівня та якості життя. Життєві перспективи є складним багатоманітним психічним утворенням, у процесі їх побудови індивід відштовхується від наявних у нього ресурсів: біологічних (здоров'я, фізичний стан, психологічні характеристики, міцність нервової системи, воля, дисципліна тощо), соціальних (наявні соціальні статуси та зв'язки). У результаті, життєві перспективи замикають своєрідне коло: з одного боку, стають передумовами певного образу життя (відповідно до уявлень людини у осях «бажане–можливості його досягнення» та «небажане–можливості його уникнення»), а з другого, визначаються цим образом життя.

Поняття «здоров'я» характеризується складністю, багатозначністю, так як у ньому відображаються фундаментальні аспекти буття людини в світі. Воно детермінується як ходом соціальної еволюції, історичним розвитком, так і конкретним соціально-культурним контекстом. При цьому традиційно виділяють три еталонні основи здоров'я: античну, адаптивну, антропологічну. В античній здоров'я розуміється як внутрішня узгодженість, гармонія, краса, врівноваженість. Головні принципи – помірність («нічого понад міру») і турбота про себе.

В адаптаційній здоров'я розглядається як пристосованість індивіда до навколишнього середовища. Здоровий спосіб життя розуміється як узгодження особистих характеристик

з соціальними нормативами, єднання з природою, гуманізація між особистих відносин, оздоровлення суспільства.

В основі антропоцентричної концепції лежить уявлення про вище (духовне) призначення людини. Кожна людина має певні позитивні потенції, реалізувати які є її обов'язок і відповідальність перед собою і людством. Основні принципи – вільне творче самовираження, розвиток (особисте зростання), інтеграція досвіду і духовне самовизначення призводять до усвідомлення власної відповідальності, яка цілком покладається на Суб'єкта і яку тепер уже не вдається перекласти на абсолютні закони Природи або Долю [3].

Здоров'я, що в молодому віці зумовлене біологічними параметрами, у старшому стає власне надбанням людини, того, як вона зуміла розпорядитися наявним потенціалом протягом прожитого часу. Здоров'я постає як довготривала інвестиція у власне життя, результати якої максимально проявляються саме в старшому віці.

Звертаючись до аналізу ресурсу здоров'я в похилому віці, звернемо увагу на ставлення до здоров'я основних соціально-вікових груп населення. Неабиякий інтерес являє суб'єктивна оцінка власного здоров'я з позиції віку. Так, за даними минулорічного моніторингового опитування¹ (див. табл. 1), маємо нагоду переконатися, що вік – один із найсуттєвіших факторів самооцінки здоров'я: молодь 18-30 річного віку в

Таблиця 1

Розподіл відповідей за віком на запитання щодо оцінки власного здоров'я, (%)

<i>Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?</i>	<i>Вік</i>		
	<i>Від 18 до 30 років</i>	<i>Від 31 до 60 років</i>	<i>Від 61 до 100</i>
Дуже поганий	1,1	3,1	7,9
Поганий	8,3	14	39,1
Задовільний	42,3	57,1	46,7
Добрий	40,0	23,1	5,5
Відмінний	8,3	2,6	0,8

¹ N=1802, вибірка багатоступенева, репрезентує населення України за віком і статтю

основному оцінює власний стан як «задовільний» (42,3%) та «добрий» (40%). Примітно, що це доволі помірковані визначення («відмінним» назвали своє здоров'я лише 8,3% молоді). Починаючи з середнього віку і надалі оцінка власного здоров'я стрімко зміщується в гіршу сторону, про добре здоров'я говорять лише 5,5% людей старшого віку.

У цілому, одержані дані красномовно свідчать про пряму залежність між віком і здоровим самопочуттям: старша вікова група помітно поступається показниками самооцінки здоров'я не тільки безтурботній молоді, а й представникам середнього віку (хоча можна було б припустити, що у середньому віці інтенсивність навантажень на здоров'я найбільша).

Динаміка змін цього ставлення, утім, не така проста, як здавалося б. Стосовно ставлення до хвороби встановлено, що воно має тенденцію до зміни від недооцінки в молодому віці до адекватного розуміння її в зрілому, переоцінки в немолодому та знов недооцінки в похилому віці. На основі аналізу ряду даних, Н. Волошко приходить висновку про прямий зв'язок між віком і відповідальним ставленням до здоров'я, здоровим способом життя: існує пряма вікова динаміка значущості здоров'я; та зворотну залежність між віком та рівнем відповідальності за збереження свого здоров'я – «молоде покоління відрізняє більша інтернальність щодо здоров'я»; до 30 років турбота про здоров'я переважно зумовлена мотивом самозбереження, після – фактичним станом здоров'я.

Загалом, фахівці говорять про U-подібну залежність між здоров'язберігаючою поведінкою та віком – у молодості та старшому віці вона недооцінюється. У молоді роки – через недооцінку значення здоров'я, у старості – через недооцінку власних можливостей щодо його збереження і надбання. Отже, з віком ставлення до здоров'я і здоровим способом життя набуває суперечливого характеру: цінність здоров'я зростає, а рівень поведінкової активності, спрямованої на його підтримку і зміцнення, та інтернальності стосовно здоров'я знижується [2].

Показовою в цьому відношенні є специфічна соціальна група – люди старшого віку, що перебувають під соціальним патронатом. Наведемо деякі дані щодо оцінки власного потенціалу здоров'я за результатами дослідження, проведеного в

2016 р. серед представників старшої вікової групи, що перебувають під соціальним патронатом². Найперше, коли мова йде про цю категорію людей, мається на увазі їхня спроможність самотужки турбуватися про себе (тобто міра їх психічного і фізичного здоров'я, а саме: можливість здійснювати покупки, забезпечувати необхідний побут, отримувати пенсію, дотримуватися гігієни тощо). У нас була унікальна можливість провести дослідження серед категорії людей, що завідомо мають рівень здоров'я, недостатній для самостійної підтримки життя. Ці дані вельми показові, адже зрозуміло, що контраст між людьми, ще здатними самотужки справлятися з вимогами життя та людьми, що потребують (іноді досить суттєвої) допомоги, помітний.

У цій групі на запитання «Чи задоволені Ви теперішнім станом свого здоров'я?» бачимо такі відповіді: в основному, як і можна було очікувати, респонденти незадоволені станом здоров'я («більшою мірою незадоволений» 31,3%, «цілком незадоволений» 27,5%). Здебільшого задоволені станом здоров'я 20,1 % респондентів, а про цілковите задоволення повідомили 7,2%. На перший погляд, відсоток останніх невеликий, проте з врахуванням того, що це люди, котрі уже перебувають під опікою, така цифра є суттєвою.

Як бачимо, у загальній групі та групі людей старшого віку, що перебувають під соціальним патронатом, частка респондентів, задоволених власним здоров'ям невелика. Примітно, навіть серед людей, що перебувають під опікою, цей відсоток досить суттєвий. Тобто, не зважаючи на зовнішні фактори, що свідчать про спроможність/неспроможність до виконання щоденних справ, є ще й внутрішні орієнтири для людей стосовно їх самопочуття.

Далгреном і Вайтгедом (Dahlgren and Whitehead 1991) розроблена класифікація факторів і на її основі модель «рай-

² (N₀=2846, вибірка систематична ймовірнісна, репрезентує генеральну сукупність – людей старших 60 років, що обслуговуються в територіальних закладах соціальної опіки Запорізької області – за показниками віку і статі. Автор програми та інструментарію дослідження к.с.н. М. Кухта, організація і контроль первинного збору даних к.с.н. І. Мещан. Статистична обробка даних за допомогою програмного забезпечення OCA – к.т.н. В. Мусієнко).

дуга факторів здоров'я». У ній фактори здоров'я згруповано за п'ятьма блоками: 1) загальні соціально-економічні, культурні й екологічні фактори; 2) умови життя та роботи; 3) соціальні мережі й мережі співтовариств; 4) особистий спосіб життя; 5) вік, стать, особливості організму, етнічні особливості [3].

Така класифікація має, безперечно, право на життя, але, на наш погляд, у ній змішуються екзогенні та ендогенні чинники здоров'я. Екзогенні – похідні зовнішнього середовища. Ендогенні – внутрішні, вроджені спадкові, генетичні, породжені внутрішнім розвитком людського організму. Уважається, що роль ендогенних факторів обумовлюється старінням організму, тож протягом життя людини їх вплив нерівномірний та зосереджується в старшому віці.

Вплив екзогенних та ендогенних факторів на здоров'я людини неоднозначний. У первісних суспільствах захворюваність та смертність визначалися переважно екзогенними обставинами, життя людини залежало переважно від природи. Проте, коли ми наближаємося до сучасності, відбуваються зміни в значенні цих факторів. По мірі розвитку медицини вплив екзогенних факторів зменшився, і за статистикою на сьогоднішній день до основних причин смертності відносять уже не інфекційні хвороби, а захворювання, пов'язані з системою кровообігу, новоутвореннями та онкологією. На них припадає лівова частка – 80,6% причин смертей. Медики також відзначають, що значення інфекційних (екзогенних) чинників дедалі зменшуються. Так, за даними Державної служби статистики, очолюють причини смертей населення в Україні (станом на 2014 р.) хвороби системи кровообігу (67,3%) та новоутворення (13,3%). Усі інші причини, наприклад, зовнішні причини смерті (6,3%), інші причини (5%), хвороби органів дихання (4%) за своїм значенням навіть не наближаються до них [4].

У відповідях на запитання щодо передумов довготривалості життя серед людей старшого віку, що перебувають під соціальним патронатом (*див. табл. 2*), можемо побачити, що до основних передумов вони відносять «відсутність серйозних хронічних захворювань» та «доступність якісного

медичного обслуговування, а от здоровий спосіб життя займає більш віддалені позиції. Здоровий спосіб життя не займає основні позиції у відповідях, хоча саме він здебільшого визначає стан здоров'я. Відбувається недооцінка ендогенних і переоцінка екзогенних факторів, що не залежать від людини – генетики, медицини. Зрештою, у розвитку хронічних захворювань сама людина бере активну участь.

Треба відзначити, що для частки респондентів, що цілком чи здебільшого задоволені станом свого здоров'я, чинник здорового способу життя веде перед, тоді як для тих опитаних, що цілком чи переважно незадоволені власним здоров'ям, він виявляється на останньому місці. Отже, маємо цілком очевидний зв'язок позитивної самооцінки здоров'я і життєвої стратегії, притаманної їй суб'єктам.

На жаль, для України типовою є тенденція, коли більшість, мінімізувавши особисту відповідальність, переносять

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на запитання
щодо наявності передумов довготривалості життя
та задоволеністю станом здоров'я (%)**

Чи задоволені Ви теперішнім станом свого здоров'я	Якщо оцінити передумови довготривалості життя, то чи можете сказати про себе, що для Вас характерні				
	Здоровий спосіб життя	Відсутність серйозних хронічних захворювань	Доступність якісного медичного обслуговування	Хороша спадковість (в родині були або є довгожителі)	Відсутність шкідливих звичок
Цілком задоволений	8,7	7,0	4,9	9,6	6,4
Більшою мірою задоволений	27,3	21,8	19,3	21,8	20,0
Більшою мірою незадоволений	27,8	35,0	34,7	32,6	32,3
Цілком незадоволений	22,9	26,7	28,7	25,1	28,4
Важко відповісти	13,4	9,5	12,4	10,9	13,0

відповідальність за погіршення стану свого здоров'я на органи державної влади, і схильні передовірити турботу про власне здоров'я навіть кризовій і нестабільній державі. Тобто особистість перекладає відповідальність за здоров'я на державу, а держава, у свою чергу, – на систему охорони здоров'я, яка відповідальна за профілактику та лікування хвороб населення. Об'єкт відповідальності (здоров'я) фактично залишається без суб'єкта відповідальності [3].

У чому виявляються недоліки державного регулювання щодо здоров'я? Насамперед, виділяють 3 основні проблеми. Найперша, медикаментозна (самолікування). У деяких країнах доступ до навіть найбільш безпечних препаратів неможливий без рецепта. У нас поширені мережі аптек, де ліки можна купити «на будь-який смак». Реклама аптек та ліків доволі поширена і вказує на те, що людина може самотужки вирішити, які ліки їй потрібні, без допомоги лікаря та фармацевта.

Друга проблема – доступ до медичних закладів та ліків. Вона виявляється у недоліках інфраструктури, коли медичні заклади знаходяться на значній відстані, у незручних графіках роботи медпрацівників, чергах на прийомі до лікарів, вистояти які навіть потенційно здоровим людям доволі важко. Інша частина цієї ж проблеми – оплата медичних послуг та препаратів, що для людей старшого віку часто виявляється невідомою.

Третя проблема – пізні звернення до медичних закладів, яка частково пов'язана зі «звиканням» людини до певного фізичного дискомфорту з віком та нехтуванням тривожними симптомами.

Медична реформа покликана нівелювати частину цих проблем. Проте до неї людям старшого віку ще слід «звикнути». Інший чинник – культурний. Це – поширеність практик підтримки здоров'я в певному суспільстві. Імовірно, що саме він відіграє найбільш значущу роль. Так, у деяких високогірних районах та в Японії можна спостерігати саме дію цього фактора.

Недоліки державної регуляції в сфері медицини виявляються найбільше саме тоді, коли людина захворіла. Проте важливішою є профілактична поведінка, на яку поки що звертається мало уваги.

Слід сказати, що дослідження Ю. Лісіцина дали змогу визначити роль різних факторів у розвитку різних захворювань. Так, розвиток ішемічної хвороби серця на 60% залежить від образу життя, на 18% – від генетичного ризику, 12% – екології та 10% – недоліків медицини. У розвитку ракових захворювань – на 45% від образу життя, 26% – генетики, 19% – екології, 10% – медицини. Загалом, образ життя людини на 50–55% визначає стан здоров'я, екологічні фактори – 20-25%, біологічні – 15-20%, медичні – 8–10%.

Отже, фактори найвищої смертності – хвороби системи кровообігу та новоутворення найбільше зумовлені саме способом життя людей. При цьому, в Україні рівень смертності – другий у світі, а тривалість життя – нижча за середньоевропейську на десять років і майже на двадцять (!) за таку в Японії.

Дослідження дають змогу стверджувати, що важливою передумовою здоров'я є активність людини. При цьому, активність може бути як психічною, так і фізичною. Так, С. Гамільтон у «Психології старення» наводить дані досліджень, що вказують на прямий зв'язок між сповільненням динаміки падіння когнітивних можливостей у старшому віці та відповідною психічною активністю. Те ж стосується і фізичної форми: за умови збереження відповідної фізичної активності, вікова деградація мускулатури і фізичних навичок суттєво знижується [8].

Що розуміємо під життєвою активністю людей старшого віку? Найперше, мова йде про фізичну чи психічну поведінку, що має на меті досягнення певної соціальної чи індивідуальної цілі. Важливо зауважити, що критеріїв активності як таких не існує, у першу чергу, – це індивідуальна оцінка власних зусиль, витраченої енергії на шляху до певної цілі. Така оцінка прив'язується до певного «мірила»: порівняння з собою на різних етапах життя і з іншими (зазвичай ровесниками). Тож оцінка власної активності, у першу чергу, – оцінка різниці між «що я б міг зробити» і «що я роблю». Відтак, респонденти самотужки вирішували, яку – психічну чи фізичну активність застосовувати до себе. Як бачимо, переважна більшість відповідей зосереджена у нижній частині таблиці, з суб'єктивною оцінкою активності як переважно низької (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання
щодо рівня життєвої активності та міри
задоволеності теперішнім станом здоров'я (%)**

Чи задоволені Ви теперішнім станом свого здоров'я?	Яким, на Ваш погляд, є рівень Вашої життєвої активності?				
	Дуже високий	Швидше високий	Швидше низький	Дуже низький	Важко відповісти
Цілком задоволений	28,4	14,2	4,0	3,3	5,9
Більшою мірою задоволений	22,1	42,5	14,8	6,1	20,1
Більшою мірою незадоволений	15,8	24,1	43,1	24,3	22,7
Цілком незадоволений	17,9	12,4	28,2	51,0	21,1
Важко відповісти	15,8	6,8	10,0	15,3	30,2

Але при цьому знову чітко простежується взаємозв'язок між рівнем активності і самопочуттям. Як видно з таблиці, респонденти, що повністю чи переважно задоволені станом здоров'я, демонструють помітно вищу активність порівнюючи з тими, хто більшою мірою або цілком незадоволений своїм здоров'ям.

Висновки. Прийнято вважати, що здоров'я можна оцінювати за зовнішніми критеріями (стать, статура, рум'янець тощо). Певною мірою ці показники, справді, свідчать про гарний стан здоров'я. Проте існує цілий спектр проміжних станів, психосоматичних захворювань та пригніченого психічного самопочуття, що не дозволяють чітко визначити міру «здоровості» людини. Тож як ресурс, здоров'я визначається на основі суб'єктивних параметрів, зокрема – самооцінки стану здоров'я.

Важливо звернути увагу, що відчуття благополуччя/неблагополуччя є прерогативою людини, а от відповідальність за цей стан вона здебільшого покладає на органи державної влади попри те, що рівень довіри соціальним інститутам в Україні дуже низький. Культура піклування про здоров'я, головним чином, залишається здебільшого стихійною і про нього починають піклуватися лише тоді, коли проблеми стають явними.

Вважається, що чим більшим є дефіцит ресурсу, тим він цінніший. З одного боку, значення здоров'я залишається на найвищих позиціях у системі життєвих пріоритетів. Проте теорія обміну в класичному вигляді тут не спрацьовує: дані дослідження свідчать, що старше покоління схильне менше турбуватися про власне здоров'я, хоча має більший дефіцит здоров'я порівняно з молоддю. Так, порівняння сфери дозвілля та практики щоденної діяльності молоді і старших людей вказує на те, що молодь суттєво більше демонструє поведінку, що веде до збереження здоров'я: фізична активність, комунікація, режим харчування і відпочинку в неї на порядок вищі. Хоча молодь традиційно звинувачують у схильності до шкідливих звичок (вживання спиртного, наркотиків, тютюнопаління), проте на сьогодні тенденція до турботи про зовнішній вигляд, конкурентноздатність на ринку праці призводять до поведінки, спрямованої на захист власного здоров'я, що не можна сказати про старше покоління, яке частково втратило такі орієнтири.

Гнучкість мислення та поведінки, притаманна юному віку, відточуються в низці життєвих ситуацій та закріплюються з часом, даючи індивіду можливість ходити «втоптаними стежинами», полегшуючи цим життя і обмежуючи його. Відповідно звички, набуті в молодості, закріплюються до старшого віку і уже не потребують суттєвих зусиль для їх підтримки. Тож можна говорити про культуру «здоров'я-зберігаючого» способу життя, що з віком може зазнавати лише незначних змін, – ті «життєві стежини», життєві стратегії, що не просто проторені, ведуть до задоволення життям.

Здоров'я окремої людини – унікальний синтез психологічного, соціального та фізичного, тож оцінка його не може обмежуватися лише медичною чи психологічною експертизою. Соціологів цікавить, найперше, кількісний вимір здоров'я певних груп населення, проте такий вимір можливо здійснювати через систему показників, які оцінюються суб'єктивно – самопочуття і самовідчуття, що є наслідком раціональних життєвих стратегій, утілених у практики здорового способу життя.

Література

1. *Бахтин Ю.* Факторы формирования здоровья человека и их значение // Молодой ученый. — 2012. — № 5. — С. 397 — 400.
2. *Волошко Н.* Детермінанти ставлення до здоров'я і здорового способу життя / Волошко Н. І. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/6294/1/1.Pdf>
3. *Гусак П.* Відповідальне ставлення до здоров'я: теорія та технології: Монографія / П. М. Гусак, Н. В. Зимівець, В. С. Петрович; [за ред. д-ра педагог. наук, проф. П. М. Гусака]. — Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. — 219 с.
4. *Державна служба статистики України.* Захворюваність населення (за даними Міністерства охорони здоров'я). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. *Лисицын Ю. П.* Образ жизни как основа здоровья. Анализ фактор риска заболеваемости // Медицинская газета. — 2010. — № 19. — С. 12.
6. *Мартинюк І.* Взаємозв'язок життєвих проблем і перспектив людей похилого віку: соціологічний аналіз / І. Мартинюк, М. Кухта // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Запоріжжя: Класичний приватний університет. — № 67 — 68. — 2016. — С. 139 — 151.
7. *Соболева Н.* Життєва активність старшої вікової групи як ресурс розвитку сучасного українського суспільства / Н. Соболева, М. Кухта // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : Інститут соціології НАН України, 2016. — С. 347 — 365.
8. *Стюарт-Гамильтон Я.* Психология старения / Ян Стюарт-Гамильтон. — 4-е изд. — СПб.: Питер, 2010. — 320 с.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОЗНАКИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ

У статті розглядаються ознаки фізичної культури та спорту як соціального інституту. Серед інституціональних ознак фізичної культури та спорту визначено: розвиток і зміцнення організму, фізична підготовка людей до трудової діяльності, формування здорового способу життя, розвиток волевих фізичних здібностей, зниження рівня захворюваності та травматизму працівників, громадська спрямованість, специфічність діяльності і соціальної взаємодії, наявність організованої і структурованої системи, культурних символів, утилітарних рис культури, ідеології, трансформація фізичної культури і спорту в сферу шоу-бізнесу.

Ключові слова: фізична культура, спорт, інститут, соціальний інститут, ознаки соціальних інститутів.

В статье рассматриваются признаки физической культуры и спорта как социального института. Среди институциональных признаков физической культуры и спорта определены: развитие и укрепление организма, физическая подготовка людей к трудовой деятельности, формирование здорового образа жизни, развитие волевых физических способностей, снижение уровня заболеваемости и травматизма работников, общественная направленность, специфичность деятельности и социального взаимодействия, наличие организованной и структурированной системы, культурных символов, утилитарных черт культуры, идеологии, трансформация физической культуры и спорта в сферу шоу-бизнеса.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, институт, социальный институт, признаки социальных институтов.

The paper analyses physical culture and sport as a social institution. The author has identified the following characteristics and functions of physical culture and sport: improving a person's health and keeping them fit, preparing them physically for their future career (as well as for military service), fostering a healthy lifestyle, strengthening a person's willpower, reducing sickness absence rates and injury incidence among employees, socially oriented nature, specific social interaction, well-established network (sports schools,

clubs, committees, etc.), infrastructure (purpose-built facilities), a set of symbols and mascots, certain ideology, transformation of physical culture and sport into show business.

Keywords: *physical culture, sport, institution, social institution, attributes of social institutions.*

Для сучасного соціуму характерне розуміння громадської і особистої цінності феноменів фізичної культури і спорту як найважливіших частин загальної культури суспільства. Сьогодні не можна знайти жодної сфери людської діяльності, не пов'язаної з фізичною культурою і спортом. Інтенсивно розвиваються процеси інтеграції фізичної культури і спорту в економіку, культуру, охорону здоров'я, релігію, екологію й інші види соціального життя. Водночас із переходом країни на новий політичний устрій, у результаті якого сталося різке розшарування населення за рівнем доходів, функціонування фізичної культури значно змінюється. Фізична культура і спорт в ХХІ ст. – це потужні соціальні феномени, здатні формувати і перетворювати як соціальну реальність, так і особу. У позиціях сучасних учених, з одного боку, помітні тенденції до розподілу понять фізичної культури і спорту, з іншої – активно ведуться пошуки шляхів їх зближення на основі реалізації соціальних функцій, перенесення високих спортивних технологій у практику фізичного виховання [1]. Самоціль фізичної культури, яку можна визначити як один з аспектів культури суспільства, потенціал, що відбиває її, і соціальний досвід фізичного (тілесного і функціонального) удосконалення людини й організації здорового способу життя, як і будь-якого іншого аспекту культури – розвиток, удосконалення людини, поза всякими обмеженнями і перш за все, – це проявляється у перемозі над собою.

Самоціль спорту полягає в професійному розвитку, фізичних, психічних та інших здібностей людини в цілях їх зіставлення в умовах діяльності, змагання та перемозі над іншим, у т. ч. шляхом досягнення вищого спортивного результату, рекорду. Отже, у першому випадку йдеться про самовдосконалення, саморозвиток, самовизначення, тобто самооцінку суб'єктом себе з позицій культури, у другому – про оцінку суб'єктом себе через щось зовнішнє. Унаслідок цього всупе-

реч науково обґрунтованим, психологічно і біологічно виправданим віковим зонам початку занять спортом, яких, здавалося б, і слід було дотримуватися в практичній діяльності, спорт усе більше молодіє. Якщо виходити з ідеї підвищення якості життя населення, то такий шлях невиправданий як із соціальних, так із економічних позицій; якщо ж з позицій підготовки фахівців шоу-бізнесу з його прагненням до сенсацій, у т. ч. відносно вікових параметрів, то він є цілком закономірним.

Фізична культура і спорт, є не просто значущим соціальним явищем, а системоутворючим і незамінним компонентом виховання, освіти, зміцнення і збереження здоров'я людей, чинником відтворення здорових поколінь, засобом підготовки молоді до трудової й громадської діяльності.

Це актуалізує дослідження інституціональних ознак, притаманних сфері фізичної культури і спорту в сучасному українському суспільстві.

Основи інституціонального аналізу закладені в працях класиків соціології й розвинуті в напрацюваннях сучасних соціологів (О. Конт, Г. Спенсер, М. Вебер, Т. Парсонс, С. Ліпсет, Дж. Ландберг, П. Блау, Ч. Мілс, Т. Веблен, Дж. Хоманс, Н. Смелзер, Я. Щепанський, Д. Гавра, М. Глотов, М. Комарів, Н. Коржевська, Л. Седов та ін.). Істотні характеристики фізичної культури та спорту, як складових загальної культури, вивчали В. Бальсевич, В. М. Видрін, Ю. Ф. Курамшін, Л. І. Лубишева, Л.П.Матвеев, С. Д.Неверкович, Ю. М. Ніколаєв, І. Пономарьов, Н. А. Пономарьов, В. І.Столяров та ін.

У соціологічному вивченні фізичної культури та спорту переважно отримав розвиток інституціональний підхід, представлений у працях М. Акінсона, Є. Аллардта, Дж. Бейла, Т. Блекшоу, О. Васильченка, А. Воля, Р. Вудса, А. Григор'янца, Д. К. Давлеткалієва, А. Данієлса, Т. Деленея, Т. Дельцової, Г. Дюмазед'є, Г. Едвардса, А. Жемільські, Г. Кеньона, В. Козлової, А. Корнєєвої, З. Кравчика, Дж. Лоу, Л. Лубишевої, В. Лукащука, Н. Любецького, Л. Лютої, Г. Люшена, Т. Мадігена, П. Макінтоша, В. Паначева, І. Пономарьова, Е. Пуделкієвича, Г. Сейджа, Т. Слека, В. М. Супікова, К. Такеношіти, К. Хейніла, К. Янга.

Інституціональні інтерпретації спорту відрізняються багатогранністю підходів, широтою ракурсів, мають високий

рівень інтегративності та міждисциплінарності. Систематизація робіт, присвячених аналізу фізичної культури та спорту як соціального інституту, дозволяє виокремити структурно-функціональний, соціокультурний та організаційно-управлінський аспекти його вивчення. Однак інституційним ознакам сфери фізичної культури та спорту в науковому дискурсі не приділено значної уваги. Отже, *метою статті* є визначення інституційних ознак сфери фізичної культури та спорту.

Одним із перших науковців, який розкрив ознаки соціальних інститутів, був С. Фролов. Він визначає категорію «інститут» у соціології, вказуючи на такі ознаки:

- інститут виступає особливою формою соціальної діяльності;

- *підставою* інституту, як діяльнісного явища, виступає ідеологія;

- діяльність здійснюється в рамках і з опорою на ідеологічні принципи, систему правил і норм, які, в свою чергу, санкціоновані (у значенні – забезпечені заходами примусу або наявністю несприятливих наслідків) соціальним контролем;

- діяльність реалізується в рамках організації або самоорганізації груп або асоціацій;

- здійснена демаркація інституційних статусів і ролей;

- цілепокладання діяльності детерміновано потребами соціальних груп або суспільства в цілому [13, с. 33].

С. Фролов робить такий висновок: «... інститути, таким чином підтримують соціальні структури і порядок у суспільстві» [13, с. 33].

Це т.зв. реальне визначення, що розкриває сутність, генетичні, телеологічні й функціональні аспекти соціального інституту. Утім, можна вказати і на неминучі прогалини в вищезазначеному визначенні. По-перше, незрозумілий механізм і не визначено джерело санкціонування. Яке воно? Внутрішнє інституційне, суспільне або державне, і що з перерахованого є дійсно атрибутивною властивістю інституту? З одного боку, без санкцій неможливе нормування і інституціоналізація, з іншого боку, не ясно, чи достатньо для санкціонування норми внутрішньо інституціональної санкції.

По-друге, не позначений механізм трансформації інституту, процедури визнання норм і установ, тобто незрозумілим

залишається, уперш за все, генетичний аспект інституту. Соціальний інститут – це системне явище. У першу чергу, соціальний інститут – це нормативна система, яка являє собою сукупність норм, правил, процедур і символів, що носять формальний і неформальний характер. Тому, враховуючи вищесказане та виходячи із зовнішніх ознак спільності, інституціональні ознаки фізичної культури та спорту можна об'єднати в такі групи.

1. Загальний розвиток і зміцнення організму всіх людей незалежно від віку, статі, стану здоров'я, рівня фізичного розвитку (формування і розвиток фізичних якостей і здібностей, удосконалення рухових навичок, зміцнення здоров'я, зниження процесів інволюції і т.д.).

2. Фізична підготовка людей до трудової діяльності, захисту вітчизни (мобілізаційна функція фізичної культури, професійно-прикладна фізична підготовка).

3. Задоволення потреби людей в активному відпочинку, дозвіллі, раціональне використання вільного часу (відволікання від шкідливих звичок, формування здорового способу життя).

4. Розвиток вольових фізичних здібностей і рухових можливостей людини від оптимального до граничного рівнів.

5. Економічна значущість фізичної культури визначається зниженням рівня захворюваності та травматизму працівників, підвищенням їхньої продуктивності праці, довголіттям, у т. ч. і трудового.

6. Результат діяльності людини може бути не тільки його особистим надбанням, а й громадським.

7. Специфічність діяльності і соціальної взаємодії (відбір і підготовка кадрів, розроблення наукової методології спортивного тренування, випуск спортсменів-професіоналів і т.д.)

8. Наявність організованої і структурованої системи (Міністерство молоді та спорту України, департаменти з фізичної культури та спорту, міських та районних відділень, ДЮСШ, спортивні клуби різних форм власності, коледжі фізичної культури, ВНЗ, Спортивний комітет України, Національні Федерації з видів спорту та їх осередки на рівні обласних та міських районних адміністрацій,)

9. Культурні символи – «олімпійські кільця», символи ігор і та ін.;

10. Утилітарність рис культури – спортивна інфраструктура, атрибутика, медперсонал.

11. Ідеологія – наприклад, «fair play».

12. Трансформація фізичної культури і спорту в сферу шоу-бізнесу – на перший план виходять популярність і видовище.

Соціологічні дані, отримані багатьма вченими, переконливо доводять позитивний вплив занять фізичними вправами на соціальну активність, продуктивність праці, здоров'я і довголіття людей. Займаються фізичною культурою і спортом не тільки соціально активні, але і здійснюють позитивний вплив на своїх близьких, друзів і колег. Заняття фізичними вправами допомагають виробити такі важливі якості, як дисциплінованість, уміння раціонально використовувати вільний час, комунікабельність, здатність аналізувати свої успіхи і поразки, бажання бути кращими.

Чим активніше людина включена в фізкультурно-спортивну діяльність, тим менше вона сподівається на везіння, на чийсь допомогу, на зв'язок із потрібними людьми, на вміння пристосовуватися. Людина звикає розраховувати на себе і для досягнення добробуту робить ставку на визначення мети, на свій творчий хист, талант, працьовитість і сумлінність. Саме в цьому вбачаються найбільш значущі соціальні функції фізичної культури і спорту [17]

Відповідно до соціального інституту фізичної культури і спорту на основі системно-структурного підходу набір його ознак можна конкретизувати таким чином. Нормативна і процедурна основа соціального інституту фізичної культури і спорту буде включати в себе міжнародні норми і правила проведення спортивних змагань, національні нормативно-правові акти й відомчі акти в сфері освіти й регулювання фізичної культури і спорту, нормативи і стандарти фізичної культури, нормативи ц правила спорту і його окремих видів, неформальні правила й звичаї фізичної культури і спорту, спортивну етику, повсякденні уявлення учасників соціальних взаємодій на міжособовому і груповому рівнях у цій сфері.

Установи та форми індивідуальної та групової взаємодії представлені як офіційними (олімпійський рух, міжнародні

спортивні організації, спілки та руху а також органи публічної влади та національні фізкультурно-спортивні союзи, товариства й асоціації), так і неофіційними й неформальними (асоціації та рухи, що не мають офіційного статусу – до минулого року в такій якості виступав, наприклад, міжнародний рух «street workout», – мережеві спільноти, групи занять нетрадиційними спортивними практиками – дьорт, рамптрек, паркур тощо). Соціальні ролі і статуси – фізкультурники, спортсмени, тренери, функціонери і т. д.

Одночасно, соціальний інститут фізичної культури і спорту, який пройшов поряд із багатьма іншими соціальними інститутами пострадянський етап деінституціоналізації, коли в соціальному просторі кінця 80-х – початку 90-х рр. у ХХ ст. цінності здоров'я, тілесності і ін., що формували суспільну потребу в розвитку фізичної культури і спорту, поступилися місцем контрінституціональним цінностям. Незважаючи на успіхи в спорті вищих досягнень, соціальний інститут фізичної культури не виконує одну з основних функцій – відтворення здорового покоління. Зародження, розвиток, деградація соціальних інститутів супроводжується зміною моделі інституційних відносин та трансформацією структури інституту: змінюється значущість інституційних норм, змінюється склад і ступінь впливу на соціальні процеси установ, відбувається перегляд каталогу інституційних цінностей, зміна значущості контрінституціональних цінностей.

Соціальний інститут фізичної культури і спорту створює сприятливі умови для розвитку особистості, надає можливість задовольняти потреби та інтереси всіх членів суспільства й регулює діяльність у рамках соціальних відносин, забезпечуючи цим стійкість громадських норм життя та інтеграцію прагнень до вдосконалення. Діяльність соціального інституту фізичної культури і спорту визначається:

– групою специфічних норм, які регулюють відповідні типи поведінки, інтеграцією його соціально-політичних, ідеологічних, ціннісних структур суспільства, що дозволили узаконити формально-правову основу його діяльності (Закони України ”Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки дитячо-юнацького спорту та фізичного вихо-

вання дітей від 19.05.2015 №453-VIII”, “Про фізичну культуру і спорт” від 24.12.1993 №3808-XII; Указ Президента України Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року “Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація” від 9.02.2016 №42/2016; Указ Президента України Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року “Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація” від 9.02.2016 № 42/2016. Постанови Кабінету Міністрів України: Про внесення змін до Положення про дитячо-юнацьку спортивну школу від 30.03.2016 № 248, Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України, пов’язаних з проведенням спортивних заходів від 02.03.2016 № 196, Про затвердження Порядку проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України від 09.12.2015 №1045, Про затвердження норм витрат на проведення спортивних заходів державного та міжнародного рівня від 18.09.2013 № 689, Про затвердження Порядку надання навчальному закладу статусу спеціалізованого навчального закладу спортивного профілю від 28.12.2011 № 1354, Про затвердження Порядку надання та оплати відпусток для підготовки та участі у Всеукраїнських і спортивних змаганнях від 01.06.2011 № 565, Про затвердження Положення про дитячо-юнацьку спортивну школу від 05.11.2008 № 993, Про затвердження Порядку організації виїзду дітей за кордон на відпочинок та оздоровлення від 21.12.2005 № 1251;

– розпорядженням Кабінету Міністрів України: “Про затвердження плану заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2017 рік” від 30.11.2016 № 898, “Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 р. від 09.12.2015 № 1320-р”, “Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012-2016 роки” від 31.08.2011 № 828-р.;

– наказами Міністерства освіти і науки України “Про затвердження Календарного плану фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходів Комітету з фізичного виховання та

спорту Міністерства освіти і науки України на 2017 рік” від 18.01.2017 №69, “Про поновлення проведення V Спортивних ігор школярів України 2016 року” від 31.08.2016 №125, “Щодо надання щоквартальної звітності про використання державного майна” від 29.07.2016 №909, “Про проведення зональних змагань V Спортивних ігор школярів України з гандболу серед дівчат” від 13.04.2016 №50, “Про зміни та доповнення до “Регламенту проведення V Спортивних ігор школярів України 2016 року”” від 04.02.2016 №15, “Про проведення V Спортивних ігор школярів України 2016 року” від 21.01.2016 №9, “Про затвердження Порядку проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості - населення України” від 21.08.2015 №3027, “Про проведення Всеукраїнського огляду - конкурсу на кращий стан фізичного виховання в професійно-технічних навчальних закладах” від 14.09.2015 №930, “Про затвердження Порядку державної атестації дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів” від 30.01.2015 №67, “Про затвердження форм Свідоцтва про закінчення дитячо-юнацької спортивної школи та Особистої картки спортсмена” від 07.07.2014 №2213/798, “Про затвердження Положення про рейтинг з олімпійських видів спорту в Україні” від 21.10.2013 №677, “Про затвердження Порядку проведення атестації тренерів (тренерів-викладачів)” від 19.07.2012 №829, “Про Всеукраїнський огляд-конкурс на кращий стан фізичного виховання в навчальних закладах системи освіти України” від 23.04.2012 №491, “Про затвердження Правил безпеки під час проведення занять з фізичної культури і спорту в загальноосвітніх навчальних закладах” від 01.06.2010 №521 “Про забезпечення медико-педагогічного контролю за фізичним вихованням учнів у загальноосвітніх навчальних закладах” від 20.07.2009 №518/674, “Інструкція про розподіл учнів на групи для занять на уроках фізичної культури” від 20.07.2009 №518/674, “Про затвердження Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту в дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах України” від 02.08.2005 №458, “Про Систему організації фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи дошкільних, загальноосвіт-

ніх, професійно-технічних та позашкільних навчальних закладів” від 21.07.2003 №486. Накази Міністерства молоді та спорту України “Про затвердження Державного соціального стандарту у сфері фізичної культури і спорту” від 28.03.2013 №1, “Про внесення змін до додатка 2 до Порядку наповнюваності груп відділень з видів спорту і тижневого режиму навчально-тренувальної роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл” від 15.03.2016 №928, “Про встановлення Консолідованого заліку” від 25.05.2015 №1649, “Про затвердження Порядку забезпечення вихованців, спортсменів, учнів (студентів) та тренерів (тренерів-викладачів, вчителів зі спорту) закладів фізичної культури і спорту спортивним одягом, спортивним спеціальним взуттям, спортивним інвентарем індивідуального користування та встановлення строків їх використання” від 08.04.2015 №994, “Порядок забезпечення вихованців, спортсменів, учнів (студентів) та тренерів (тренерів-викладачів, вчителів зі спорту) закладів фізичної культури і спорту спортивним одягом, спортивним спеціальним взуттям, спортивним інвентарем індивідуального користування та встановлення строків їх використання” від 08.04.2015 №994 (додаток), “Перелік спортивного одягу, спортивного спеціального взуття, спортивного інвентарю індивідуального користування та встановлення строків їх використання” від 08.04.2015 №994 (додаток), “Про організацію навчально-тренувальної роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл” від 17.01.2015 №67, “Про затвердження форм Свідоцтва про закінчення дитячо-юнацької спортивної школи та Особистої картки спортсмена” від 07.07.2014 №2213/798, “Про затвердження Порядку забезпечення закладів фізичної культури і спорту спортивним обладнанням, спортивним інвентарем та встановлення строків їх використання” від 10.06.2014 №1851, “Про затвердження Порядку проведення атестації тренерів (тренерів-викладачів)” від 13.01.2014 №45, “Про затвердження Положення про надання категорій спортивним школам” від 10.12.2013 №1216. “Про затвердження Типових штатних нормативів дитячо-юнацьких спортивних шкіл” від 30.07.2013 №37, “Про затвердження Порядку та умов надання платних послуг закладами фізич-

ної культури і спорту, що утримуються за рахунок бюджетних коштів” від 28.08.2009 №3042/1030/936, “Про типові штати і нормативи чисельності працівників дитячо-юнацьких спортивних шкіл, шкіл вищої спортивної майстерності, центрів олімпійської підготовки” від 21.08.2009 №2987, “Про затвердження переліку документів, які повинна мати дитячо-юнацька спортивна школа” від 13.05.2009 №1591, “Про затвердження форм звітності №5-ФК, №5-ФК (зведена) про діяльність дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву та Інструкцій щодо їх заповнення” від 05.06.2006 №1861, “Про впорядкування умов оплати праці працівників бюджетних установ, закладів та організацій галузі фізичної культури і спорту” від 23.09.2005 №2097, “Тарифікаційний список тренерів викладачів” від 23.09.2005 №2097 (додаток 20). Накази Державного комітету України з питань фізичної культури і спорту “Про затвердження Порядку виплати щомісячної надбавки за вислугу років і Порядку виплати щорічної грошової винагороди за сумлінну працю, зразкове виконання службових обов’язків окремим категоріям працівників спортивних шкіл усіх типів та спеціалізованих навчальних закладів спортивного профілю” від 29.12.2002 №2850, “Роз’яснення щодо виплати надбавки за вислугу років директорам дитячо-юнацьких спортивних шкіл” № 2850 від 29.12.2002 р., розпорядження місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування, міжнародні акти;

– наявністю державних установ та громадських організацій, які виконують нормативну базу та державні замовлення (Міністерство молоді та спорту України, департаменти з фізичної культури та спорту, міські та районні відділення, ДЮСШ, спортивні клуби різних форм власності, коледжі фізичної культури, ВНЗ, Спортивний комітет України, Національні федерації з видів спорту та їх осередки на рівні обласних та міських районних адміністрацій);

– формуванням системи підготовки фахівців, які забезпечують соціальну сферу діяльності інституту (на рівні молодшого бакалавра, бакалавра, магістра, доктора філософії, доктора наук, удосконалення системи знань через проходження курсів підвищення кваліфікації, участь у семінарах, конгресах, симпозіумах, конференціях різного рівня);

– здійсненням соціального контролю як критерію оцінки роботи (громадян, відповідних структур федерацій з видів спорту, засобів масових інформацій, медичних установ, органів державної влади та місцевого самоврядування, органів юстиції).

Однак діяльність інституту залежить від впливу ендогенних факторів, які пов'язані з соціальними змінами суспільства, культурних та особистих систем відповідно до накопичення нового знання та екзогенних факторів, які, своєю чергою, пов'язані зі змінами в середині структури інституту з метою ефективності роботи, вирішення поставлених цілей та завдань певної соціальної групи.

Література

1. *Бальсевич В. К.* Физическая культура для всех и для каждого. — М.: Физкультура и спорт, 1988. — 207 с.
2. *Веблен Т.* Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984. — 336 с.
3. *Виситаев С. Б.* Социальные институты как форма реализации социальных отношений // Социальные институты и социальные отношения: тезисы докладов к XI межзональному научному симпозиуму / Горьковский областной совет НТО. Горький, 1983. — С. 60—61.
4. *Захаров А.К.* Спорт как социальный институт в условиях глобализации // Вестник ВСГУТУ. — 2014. — №1. — С. 172—176.
5. *Зельманов А. Б.* Понятие “социальный институт” и его место в системе категорий исторического материализма // Методологические проблемы исторического материализма. — Барнаул, 1976. — С. 182—187
6. *Кириленко О.Н.* Функции и дисфункции института физической культуры украинского общества // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наук. доповіді і повідомлення I Всеукр. соціол. конференції. — К., 2001. — С. 270—274.
7. *Ларшина Н.В.* О мифах, порожденных спортом как социокультурным феноменом // Философские науки. — 2005. — №5. — С. 140—153.
8. *Лубышева Л.И.* Социология физической культуры и спорта в системе физкультурного образования // Теория и практика физической культуры. — 1998. — № 11—12. — С. 20—23.

9. *Лукащук В.И.* Функции спорта как социального института // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць.* — Х., 2004. — С. 437—440.

10. *Лукащук В.И.* Спортивные идеалы та спортивные интересы: историко-культурный анализ // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць.* — Х., 2003. — С. 490—494.

11. *Люта Л.П.* Перспективы развития института спорта в современных условиях // *Вісник КНУ. Соціологія. Психологія.* — 2003. — Вип.17—18. — С. 90—94.

12. *Люта Л.П.* Сутьность института спорта как агента социализации // *Вісник КНУ. Соціологія. Психологія.* — 2004. — Вип. 15—16. — С. 94—97.

13. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М.: Фонд экономической книги «НАЧАЛА», 1997. — 180 с.

14. *Паначев В.Д.* Спорт и личность: опыт социологического анализа // *Социс.* — 2007. — № 2. — С. 125—128.

15. *Паначев В.Д.* Спорт и личность: проблемы социального управления // *Социс.* — 2005. — № 11. — С. 82—93.

16. *Паначев В.Д.* Управление социальным институтом спорта как особым феноменом // *Материалы II Всероссийской науч. конференции Сорокинские чтения-2005: Будущее России: стратегии развития.* Москва, 14-15 дек. 2005 г. — С.314—316.

17. *Физическая культура и спорт в воспитании здорового образа жизни подростков и молодежи: коллективная монография / под общ. ред. В.Ю. Карпова, А.С. Махова.* — М.: Издательство РГСУ, 2016. — 126 с.

Пам'ятка авторів

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Загальний об'єм статті – до 0,5 друк. арк. (до 10 сторінок тексту, 14 кегль, через півтора інтервала).

На першій сторінці в лівому куті необхідно вказати **УДК**, а в правому – один *ініціал і прізвище автора, учений ступінь* (жирним курсивом), нижче – **НАЗВУ СТАТТІ** – великими літерами.

Після назви навести абстракти українською, російською та англійською мовами (2–3 речення), а також ключові слова або словосполучення (до 5 слів) трьома мовами.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далі – текст статті українською або російською, на вибір автора. Літературу наприкінці статті необхідно оформляти за новими правилами (див. на сайті Інституту або у бюлетені ВАК України), зазначати посилання тільки на реально використані і цитовані джерела.

Рисунки і графіки повинні бути подані в Excel для можливості виправлень та уточнень при редагуванні тексту.

На окремій сторінці – відомості про автора і контактні телефони, e-mail.

Аспіранти повинні завізувати текст (підпис наукового керівника на останній сторінці роздрукованого тексту).

Роздруковану й електронну версії статті подавати Н. І. Соболевій і/або І. О. Мартинюку, Інститут соціології НАН України, Київ, вул. Шовковична, 12, к.312.

Прийом матеріалів у наступний збірник здійснюється до 1 січня 2018 року.

Памятка автору

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Общий объем статьи — до 0,5 п.л. (до 10 страниц текста, 14 кегль, через полтора интервала).

На первой странице в левом верхнем углу необходимо указать **УДК**, а в правом — один *инициал и фамилию автора, ученую степень* (жирным курсивом), ниже — **НАЗВАНИЕ СТАТЬИ** — большими буквами.

После названия разместить абстракты на украинском, русском и английском языках (2–3 предложения), а также ключевые слова или словосочетания (до 5 слов) на трех языках.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далее — текст статьи на украинском или русском языках, по выбору автора. Литературу в конце статьи необходимо оформлять по новым правилам (см. на сайте Института или в бюллетене ВАК Украины), указывать ссылки только на реально использованные и цитируемые источники.

Рисунки и графики подаются в Excel для возможности исправлений и уточнений при редактировании текста.

На отдельной странице — сведения об авторе и контактные телефоны, e-mail.

Аспиранты должны завизировать текст (подпись научного руководителя на последней странице распечатки текста).

Распечатанную и электронную версии статьи подавать Н. И. Соболевой и/или И. О. Мартынюку, Институт социологии НАН Украины, Киев, ул. Шелковичная, 12, к. 312.

Прием материалов в следующий сборник осуществляется до 1 января 2018 года.

Переклад анотацій – О.Максименко

Підписано до друку 22.09.2017 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 26,8. Зам. №_____. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ “НВП “Інтерсервіс”.
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9